

ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԺԱՅՈՒԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻՑ
ՄԻՆՁԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

EPIGRAPHIC CULTURE

FROM PETROGLYPHS TO OUR DAYS

Compiled and edited by
Arsen Harutyunyan

PUBLISHING HOUSE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
YEREVAN 2026

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԺԱՅՈՒԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Կազմող և խմբագիր՝
Արսեն Հարությունյան

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2026

*Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Կազմող և խմբագիր՝ *ս.գ.դ. Արսեն Հարությունյան*

ՀՏԴ 902/904:930.2:008(=19)(082)

ԳՄԴ 63.4(5Հ)+63.2+71.1g43

Վ. 610

Վ. 610 **Վիմագրական մշակույթ. ժայռապատկերներից մինչև մեր օրերը**, «Վիմագրագիտական
հետազոտություններ», հ. Ա / Կազմող և խմբագիր՝ Ա. Հարությունյան.– Եր.: ՀԱԻ հրատ.,
2026.– 240 էջ:

Հատորն ամփոփում է հայ գրավոր ժառանգության սակավ ուսումնասիրված բնագավառ-
ներից մեկին՝ վիմագրությանն առնչվող տարաբնույթ հետազոտություններ և նորահայտ
նյութեր, որոնք ժամանակագրորեն ընդգրկում են վաղ ժայռապատկերագրությունից
մինչև նորագույն շրջանի գրաֆիտին և ժամանակակից վիմագրագիտության թվայնաց-
ման հիմնախնդիրները:

Նախատեսված է պատմաբանների, վիմագրագետների, աղբյուրագետների, հնագետ-
ների, ինչպես նաև հայ վիմագրական մշակույթի պատմությամբ հետաքրքրվողների հա-
մար:

ՀՏԴ 902/904:930.2:008(=19)(082)

ԳՄԴ 63.4(5Հ)+63.2+71.1 g43

ISBN 978-9939-886-93-0

© ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2026

© Հարությունյան Ա., 2026

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Արսեն Հարությունյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ
առաջաբանի փոխարեն

7

Կարեն Թոխաթյան

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻՑ
ԴԵՊԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐ

14

Արսեն Բորոխյան, Պավոլ Հնիլա, Ալեասնդրա Ջիլիբերդ, Տիգրան Միքայելյան, Արտակ Հախվերդյան

ՍՐԲԱՎԱՅՐԻՑ ԴԵՊԻ ԱՐՈՏԱՎԱՅՐ.
ՏԻՐԻՆԿԱՏԱՐԻ ՎԻՇԱՊԱՔԱՐԵՐԻՑ ՄԵԿԻ
ՊԱՏԿԵՐԱԳԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

36

Միքայել Բադալյան

ԲԻԱՅՆԻԼԻ ԵՎ ԷԹԻՈՒՆԻ. ՄԵՊԱԳԻՐԸ ՈՐՊԵՍ
ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՈՏՈՒ
ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ

54

Վահե Սարգսյան

Կ. Ֆ. ԼԵՄԱՆ-ՀԱՈՒՊՏԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿԼԵԶՎՅԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

65

Հայկ Գյուլամիրյան

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ՝ ՎԻՄԱԿԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

75

Մարդիկ Բաբաջանյան

ԴԱՇՏԱԴԵՄԻ ԴՂՅԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԲԱՅԱՀԱՅՏԱՆ
ՎԻՄԱԳԻՐ «ԲԱՆԱԼԻՆԵՐԸ». ՀՈՒՆԱՐԵՆ, ԱՐԱՐԵՐԵՆ
ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

94

Matthias Fritz

LINGUISTIC COMMENTS ON THE INSCRIPTIONS
OF BGHENO NORAVANK

105

Հռափկ Մեղրոնյան

ԱՂՎԱՆԻՑ ՆԵՐՍԵՍ Գ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՎԻՄԱԳԻՐ
ԿՈՆԴԱԿԸ ԽԱՄՇԻ ՎԱՆՔՈՒՄ 110

Արման Նալբանդյան

ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՎԻՄԱԳՐԵՐ ԲԱՐՁՐԱՔԱՇ
ՍԲ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔԻՑ 117

Խաչիկ Հարությունյան

ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՎԻՄԱԳՐԵՐ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՍՐԲՈՑ ՀԱԿՈԲՅԱՆՑ ՎԱՆՔԻ ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԹԱՂԵՐԻՑ 132

Տիգրան Միքայելյան

ՈՐՈՏՆԱՎԱՆԻ ՈՒՇՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ
ԱՐԱԲԱՏԱՌ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԸ 146

Արսեն Հարությունյան

ՂՈՒԿԱՍ Ա ԿԱՐՆԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ՈՒ ՄԵԿԵՆԱՄՆԵՐԸ.
ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ՝ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ 155

Արարակ Վարդանյան

ՃԱՀՈՒԿ-ՎԱՅՔԻ ՄԻՋԲԱՐԲԱՌԻ ՀԵՏՔԵՐԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՎ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐՈՒՄ 179

Մուսաննա Ադամյան

ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ.
«ՀԱՅԱՐՁԱՆ» 183

Սաթենիկ Խուրշուդյան

ԹԵ ԵՐԲ ՁԵՎԱՎՈՐՎԵՑ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ
ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՁԱԳԱՆՔԵՑ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ
ՀԱՎԱՔՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻՆ 197

Լիլիթ Միմոնյան, Հայկ Հակոբյան

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՄԵԿՆՈՂ ՈՒՆՏԱԳՆԱՑՆԵՐԻ ԳՐԱՖԻՏԱՅԻՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 205

Ամսալա Դիլանյան

ԳՐԱՖԻՏԻՆ ՈՐՊԵՍ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԼՈԿԱԼ
ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՎՈՐ ՄԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐ 218

Hamest Tamrazyan, Gayane Hovhannisyan

ADAPTING EpiDoc FOR ARMENIAN EPIGRAPHY:
DIGITIZING AND PRESERVING ARMENAIN HARITAGE 225

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ / AUTHORS 236

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

առաջաբանի փոխարեն

Հայկական լեռնաշխարհում սրբազան գրի մշակույթը վաղեմի պատմություն ունի: Դեռևս ուշ-նեոլիթյան դարաշրջանին է վերագրվում հայկական ժայռապատկերների մի ստվար մասը (Ք.ա. 7-6-րդ հազ.), որն իր վերապրուկային դրսևորումներն է ունեցել ինչպես սեպագրության փուլում, այնպես էլ՝ միջնադարում (Թոխաթյան 2025, 8): Թեև պատկերագրային համակարգն ավելի ուշ գծայնացվել և արտահայտվել է գծային գրի և բիայնական մեհենագրության տեսքով (Ք.ա. 3-1-ին հազ.), սակայն մասնագետները ցայսօր դժվարա-նում են դրանք դիտարկել միևնույն գրահամա-կարգում (Մովսիսյան 2003, 9): Դրա հետ մեկտեղ, վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի նշանագրերի հի-մամբ նախկինում փորձ է արվել գծայնացված հա-մակարգը զուգադրել համանման ժայռապատկեր-ների, բիայնական մեհենագրերի և միջնադարյան ձեռագիր մատյաններում վկայված նշանագրերի հետ՝ դիտարկելով իբրև միևնույն երևույթի ժա-ռանգական զարգացման տարբեր փուլերը (Մար-տիրոսյան 1973, 68-70):

Եթե վաղ շրջանի գրային համակարգերն ավել-լի պատկերագրային ու գաղափարագրային էին, ապա Հայկական լեռնաշխարհում Ք.ա. 2-1-ին հա-զարամյակներում կիրառված խեթա-լուվիական, ասորա-բաբելոնյան և բիայնական (ուրարտա-կան) սեպագիր համակարգերը բնույթով բառա-վանկային կամ գաղափարահնչյունագրային էին, որոնց ուղղակի զարգացումն ու շարունակությու-նը եղան այբբենական՝ տառային համակարգերը՝ փյունիկյան, հունական, լատինական, արամեա-կան, պահլավական (միջին պարսկական) և ասո-րական այբուբենները (Մովսիսյան 2021, 198): Վա-նի թագավորության ժամանակաշրջանում (Ք.ա. 9-7-րդ դդ.), բիայնական մեհենագրության և հիե-րոգլիֆիկայի (Ք.ա. 16-8-րդ դդ.) կիրառմանը զու-գահեռ, շրջանառվել է նաև Միջագետքում ծնունդ առած և շուրջ 600 նշանից բաղկացած ասորա-բա-բելոնյան սեպագրությունը, որի ակունքները կապ-վում են շումերական իրականության հետ (Մով-սիսյան 2021, 205): Շումերներն ու արադացիները գրել են եղեգից պատրաստած սրածայր ձողիկնե-

րով, որոնց գծագրածը սեպաձև նշանների տեսք է ունեցել, որից էլ առաջացել է այս համակարգի բևեռագիր՝ բևեռի¹, գամի ձև ունեցող կամ սեպա-գիր անունը (Գրիգորյան 1940, 41-42):

Վանի թագավորությունից մեզ հասած ավելի քան 600 սեպագիր արձանագրություններից շա-տերն ամփոփված են սրբատաշ քարերի, ժայռերի և կոթողների վրա (Արտյոնյան 2001): Սեպագիր հա-մակարգը բառավանկային էր, իսկ արդեն հետու-րարտական՝ Աքեմենյան շրջանում, պարսիկներն այն վերափոխել են հնչյունական համակարգի (Գրիգորյան 1940, 43)՝ իբրև գրադաշտ ընտրելով հիմնականում ժայռերի հարթ կամ հարթեցված մակերեսները (Harutyunyan et al. 2025, 662-669):

Ինչ վերաբերում է նախամաշտոցյան շրջա-նի այբբենական համակարգերին, ապա դրան-ցից վաղագույնը, թերևս, Ք.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբին՝ արամեացիների կողմից վերափոխված փյունիկյան այբուբենն էր (բաղկացած 22 բա-ղաձայնից), որը Ք.ա. 6-4-րդ դդ. դարձել է Աքե-մենյան Պարսկաստանի պաշտոնական գրերից մեկը (Մովսիսյան 2021, 217): Արամեական իշխա-նությունների անկումից հետո այն լայն տարածում է գտել Փոքր Ասիայում, Եգիպտոսում, Հունաստա-նում, նաև՝ Հայաստանում, որտեղ արամեատառ արձանագրությունները պահպանվել են հիմա-կանում կնիքների և շուրջ 20 արտաշեսյան սահմա-նաքարերի վրա՝ վերագրվելով Արտաշես Ա-ի ժա-մանակաշրջանին (Ք.ա. 189-160 թթ.): Հայտնի են շինարարական բնույթի, պատկանելիություն ցույց տվող, նգովքի բանաձև բովանդակող, անգամ երկ-լեզու (արամեերեն-հունարեն) արձանագրություն-ներ (մանրամասն տե՛ս Մովսիսյան 2021, 218-228), որոնց վերծանությունների վերջնական լինելը դեռևս առկախ է մնում:

Այդուհանդերձ, համաշխարհային գրավոր մշակույթի պատմության մեջ ժամանակագրորեն վաղագույն այբուբենը, որտեղ ընդգրկվել են նաև ձայնավոր հնչյուններ, դա հունարենն է՝ հելլենիզ-մի, հունականության կամ անտիկ դարաշրջանի հիմնական պաշտոնական գիրը, որը լատիներե-նին, արամեերենին, ասորերենին և պարսկերենին

1 Բևեռը մետաղե բարակ ձողն է՝ գամը, որի մի ծայրը սեպի պես սուր է (Մալխասեանց 1944, 366):

գուգահեռ կիրառվել է նաև Հայկական լեռնաշխարհում, անգամ մաշտոցյան գրերի գյուտից հետո (405 թ.): Հունական այբուբենի ծագումն ավանդությունը դարձյալ փյունիկյան այբուբենի հետ է կապում, որի հետ են գուգադրում նաև տառերի արտաքին նմանությունն ու անունները՝ ալեֆ – ալֆա (ցուլ), բետ – բետա (տուն) և այլն (Լոուկոտկա 1955, 167-169): Սկզբնապես աջից ձախ գրություն ունեցող այբուբենը վերափոխվել է պարուրաձև՝ բուստրոֆեդոն գրության, իսկ արդեն Ք.ա. 4-րդ դարում այն վերածվել է ձախից աջ ուղղությամբ գրահամակարգի, որպիսին և այսօր է (Մովսիսյան 2003, 112):

Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհում հունարենի կիրառությանը, ապա այն ուղղակիորեն առնչվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ Ք.ա. 331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտից հետո դեպի Արևելքի երկրներ կատարած նվաճողական արշավանքների հետ, երբ հելլենական մշակույթը տարածում գտավ նաև Հայաստանում՝ դեռևս Ք.ա. 3-րդ դարից սկսած (Մովսիսյան 2024, 178-180): Հայաստանում հայտնաբերված հունարեն արձանագրությունները (Հին Արմավիր, Վաղարշապատ, Գառնի, Ապարան և այլն), ըստ բովանդակության, հիմնականում վավերացնում են Հայոց արքաների շինարարական աշխատանքները, առնչվում հռոմեական լեգեոնների՝ Հայաստանում տեղակայվելու հետ, կամ էլ դրանք ձոն-բարենադրանքներ, անվանագրություններ, հատվածական չափածո ստեղծագործություններ, սուրբգրային քաղվածքներ ու տապանագրեր են (Тревер 1953, 104-162, 174-211, 251-283):

Հետաքրքիրն այն է, որ վաղ միջնադարում ևս, մեսրոպյան վիմագրությանը զուգահեռ, հունարենը դեռ շարունակել է կենցաղավարել: Նույնիսկ Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու վիմագրերից մեկում մենք գործ ունենք երկլեզու՝ հայերեն-հունարեն ծածկագիր արձանագրության հետ, որը հստակ թվագրվում է 630-ական թթ., քանի որ կազմվել է Եզր Ա Փառաժակերտցի Հայոց կաթողիկոսի (630-641 թթ.) անունից (Ղաֆադարյան 1975, 190-192. Greenwood 2004, 82-83₆): Վաղմիջնադարյան հունարեն արձանագրություններ են հայտնի նաև Սբ Էջմիածնի Մայր տաճարից (Greenwood 2004, 88₁₇, Հարությունյան 2025, 18), Մաստարայի Սբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցուց (Մանուչարյան 1977, 56-57. Greenwood 2004, 87₁₅), Երեքույքի տաճարից (Greenwood 2004, 87-88₁₆, Տոնապետյան 2020, 97-99), Զվարթնոցից (Մնացականյան 1971,

11. Greenwood 2004, 88₁₈) և այլ համաժամանակյա հուշարձաններից:

Դառնալով մաշտոցյան վիմագրությանը՝ հարկ է նշել, որ որքան էլ հունարենը շարունակել է կիրառելի համարվել վաղ միջնադարում, այդուհանդերձ առանցքային իրադարձությունների առիթով կազմված վիմագրերը բացառապես հայերեն էին: Եթե նախաքրիստոնեական շրջանում նախընտրում էին վիմագրեր թողնել հիմնականում ժայռերին, կոթողներին, կառույցների որմերին ազուցելու նպատակով մշակված քառանկյուն սալաքարերին, ապա հայ միջնադարյան վիմագրության հիմնական «գրադաշտը» քրիստոնեական տաճարների որմերն էին, առավելապես՝ մուտքերի կիսաշրջան բարավորները, ճակատակալ քարերը, ավելի ուշ նաև՝ սյուներն ու խոյակները, քիվերն ու կամարակապ մույթերը, երբեմն անգամ՝ գմբեթատակ բլուրակը: Սրանց զուգահեռ քիչ չեն նաև հելլենիստական մշակույթից ազդված ռելիեֆ շրջանակավոր արձանագիր քարերը, որոնք ազուցվում էին տաճարների տեսանելի որմերին՝ խորանի գմբեթարդին (Սբ Հռիփսիմե), արևելյան պատին (Արուճ, Անիի Սբ Գրիգոր) և այլն:

Մեզ են հասել վաղմիջնադարյան հուշարձանների որմերին՝ մեսրոպյան երկաթագրով (գլխագրերով) ամփոփված շինարարական վայելչագիր բազմաթիվ վիմագրեր (Տեկոր, Մին, Արուճ, Մաստարա, Վաղարշապատ, Կոշ, Թալին, Զովունի, Բագարան, Սիսավան և այլն), որոնցում հիշատակված են Հայոց կաթողիկոսների, գահակալ իշխանների, իշխանուհիների, նախարարների, մեկենասների կամ, պարզապես, այցելու-նվիրատուների անուններ, որոնք նախաձեռնել, նպաստավորել են որևէ եկեղեցու, սրահի կամ օժանդակ այլ կառույցի շինարարությունը, որի առիթով և գիր է կազմվել: Այս առումով նկատենք, որ Հայկական լեռնաշխարհում վկայված վաղմիջնադարյան հայերեն վիմագրերը մեծամասամբ հենց շինարարական բնույթի են (Կոստանեանց 1913, 1-2. Greenwood 2004, 27-91): Հիշյալ ժամանակաշրջանի համար փաստագրելի չեն զարգացած միջնադարում այնքան տարածված նվիրատվական կամ կանոնադրական բնույթի արձանագրությունները, որոնց մասին դեռ խոսք կլինի: Ստացվում է, որ վաղ միջնադարում գիր կազմելու ավանդույթն առավելապես զուգակցվել է հենց շինարարական գործի, քրիստոնեական տաճարների կառուցման սրբազան առաքելության հետ, հավարտ որի և կազմվել է վավերագրի արժեք ունեցող վիմագիրը՝ ի տես և ի պահ գալիք սերունդների:

Նկատենք մի ուշագրավ հանգամանք ևս. գաղտնիք չէ, որ վաղ միջնադարում հայ վիմագրությունը դեռևս ազդված էր նախաքրիստոնեական գրավոր մշակույթից: Արքաների, թագավորների, կայսրերի, իշխանների, հետագայում նաև՝ կաթողիկոսների գահակալման շրջանն էր հիմնական կովանը հուշարձանները կամ վկայված իրադարձությունները թվագրելու համար: Իբրև օրինակ, վկայաբերենք մեզ հայտնի վաղագույն մետրոպատառ վիմագիրը Տեկորի Սբ Սարգիս եկեղեցուց (վիմագրում՝ վկայարան), որից միայն գիպսե դրոշմատիպ-կրկնօրինակն է մեզ հասել (ցուցադրվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում, 2,83 x 88,5 x 7,8 մ, Հ^մ 3074 – Սուրբ Հայաստան 2007, 109. Մուշեղյան 2009, 7): Հնագետ-վիմագրագետ Կարո Ղաֆադարյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ վիմագրում վկայված Հովհան Մանդակունի Հայոց կաթողիկոսի (478-490 թթ.) անունն արդեն բավարար է այն 480-ական թթ. թվագրելու համար (Ղաֆադարյան 2007, 121): Բացի այդ, նշված ժամանակաշրջանին են բնորոշ նաև արձանագրության հնագրական հատկանիշները, վկայված այլ անձանց անունները (Սահակ Կամսարական, Հովհան եպս. Արշարունյաց գավառի, Տայրոն վաներեց և այլք), ինչպես նաև բուն հուշարձանն իր ճարտարապետական առանձնահատկություններով (Mapp 1968, 22-28. Թորամանյան 2013, Ա/239-279, Բ/87-93. Стржиговский 2018, 125-130. Հասրաթյան 2010, 33, 153-154):

Եթե Տեկորի տաճարի թվագրման հարցում լավագույն հիմքը շինարարական վիմագրում վկայված կաթողիկոսի անվանական հիշատակությունն է, ապա Բագավանի՝ ներկայում հիմնավեր Սբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու երբեմնի վիմագրում հստակ ամրագրված էր եկեղեցու շինարարության սկիզբն ու ավարտը՝ բյուզանդական Հերակլ (Հերակլիոս Ա, 610-641 թթ.) կայսեր գահակալման 21-րդ տարվա Հրոտից ամսի 30-ին, որ է՝ 631 թ. հունիսի 16-ը, իսկ ավարտը՝ նույն կայսեր գահակալման 29-րդ տարվա Նավասարդի 20-ին, այն է՝ 639 թ. հուլիսի 9-ը (Կոստանեանց 1913, 1. Орбели 1963, 386): Նույն կերպ նաև Ալամանի՝ դարձյալ հիմնավեր Սբ Անանիա եկեղեցու երբեմնի վիմագրի դեպքում է, երբ եկեղեցին կառուցվել է Շիրակ և Արշարունյաց գավառների տեր Ներսեհի և Հերակլ կայսեր գահակալման 27-րդ տարում, այսինքն՝ 637 թ. (Կոստանեանց 1913, 1. Орбели 1963, 395), իսկ, օրինակ, Արուճի Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արևելյան պատին՝ արտաքուստ պահպանված

վիմագրում տաճարի հիմնադրումը վերագրվում է բյուզանդական Կոստանդին (Կոստանդ Բ, 641-668 թթ.) կայսեր գահակալման 21-րդ տարվա (բնագրում՝ ԻԹ (29), որը հետագայում ճշտվել է ուսումնասիրողների կողմից) Մարերի ամսի 15-ին, որը 662 թ. մարտի 25-ն է (Орбели 1963, 402. Մաթևոսյան 1987, 58):

Հայ միջնադարյան վիմագրերում, առնվազն մեզ հայտնի տվյալներով, թվականը սկսել են հիշատակել միայն 8-րդ դարի երկրորդ կեսից՝ իբրև թվականակերտ միավորներ ընտրելով հայոց այբուբենի տառերն իրենց թվային արժեքով (Արախանյան 1973, 112-114): Մեզ հասած վաղագույն թվակիր վիմագիրը Թալինի Կաթողիկե եկեղեցու հարավային մույթի արևմտյան նիստին պահպանված Հայոց ՄԼԲ (783 թ.) թվակիր արձանագրությունն է, որը վավերացնում է ոմն Ուխտատուր վանականի և իր եղբոր կողմից դեպի Թալին ջուր բերելու առիթով կատարված աշխատանքները (Հարությունյան 2024, 190): Թերևս, այս արձանագրության կողքին պիտի դնել վերջերս հայտնի դարձած ևս մեկը՝ տապանագիր Գողթ գյուղից, որտեղ թվականից միայն Մ հարյուրավորն է որոշակի պահպանվել (Սարգսյան, Մելքոնյան 2012, 94):

Հայերեն վիմագրերի ճնշող մեծամասնությունը թվագրելի է զարգացած միջնադարով՝ 9-14-րդ դդ.: Սա քաղաքական, տնտեսական և մշակութային վերելքի մի ժամանակաշրջան էր, երբ Բագրատունյաց թագավորության հաստատումն ու գահակալների գործունեությունը պիտի նշանավորվեր հիմնականում աշխարհիկ և հոգևոր ինստիտուտների փոխգործակցությամբ և մեծածավալ շինարարական աշխատանքներով: Ասվածի առանցքում նախևառաջ նորովի ձևավորվող ու ստվարացող վանական համալիրներն էին, որոնք ապահարկ կենտրոններ լինելուց բացի, գնման ու նվիրաբերման միջոցով ձեռք էին բերում խոշոր կալվածքներ. հարելահողեր, այգիներ, ագարակներ, անգամ՝ գյուղեր (Գրիգորյան 1973): Շինարարական վերելքը նշանավորվեց նաև վանքերում ճարտարապետական, քանդակային և որմնանկարչական արվեստի նորամուծություններով. ի հայտ եկան ճարտարապետական նոր հորինվածքային լուծումներ, գործառության տարբեր նշանակության կառույցներ՝ ձևավորելով միջնադարյան վանական համալիրի ֆենոմենը: Սկսած 9-րդ դարի կեսերից մեզ են հասել ոչ միայն երկրնային՝ շինարարական-նվիրատվական (Սևանավանք, Մարմաշեն, Մաքենյաց վանք, Անիի Մայր տաճար և այլն), այլև

քացառապես նվիրատվական բովանդակության հազարավոր վիմագրեր: Թեև խնդրի շուրջ կան առանձին մեծ ու փոքր ուսումնասիրություններ (Սարգսյան 2007, Հակոբյան 2015, 112-121), սակայն երևույթն իր խորությամբ դեռևս համալիր հետազոտված չէ: Նույնը կարելի է ասել նաև կանոնադրական բնույթի արձանագրությունների դեպքում, որոնք քանակապես թեև շատ չեն, սակայն բովանդակային առումով մեծապես կարևորվում են տնտեսական, հարկային, ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների և համանման այլ երևույթների լուսաբանման տեսանկյունից (Սարգսյան 2006, 109-133):

Զարգացած միջնադարի վիմագրական ժառանգության համար բնութագրական են ոչ միայն շինարարության, նվիրատվության կամ ապահարկման դիմաց սահմանվող պատարագաժամերը՝ կրոնական տոներին նվիրատուների անվանական հիշատակմամբ, այլև նույն այդ պատարագը դրժող-չկատարողներին և գիրը խափանողներին ուղղված նգովքի, իսկ կատարողներին՝ օրհնանք-մաղթանքի բանաձևերը: Սա շատ ընդգրկուն և առանձին քննության թեմա է, որի ակունքները հասնում են մինչև Վանի թագավորություն և ավելի վաղ, երբ ուրարտական արքաները նույնպես իրենց կատարած աշխատանքներն ու հաղթանակները վավերացնող գիրն ամրագրում էին նգովքի բանաձևով, միայն այն տարբերությամբ, որ բնագրերում հիշվում էին ուրարտական դիցարանի աստվածները՝ Խալդին, Թեյշեբան, Շիվինին, մինչդեռ միջնադարյան վիմագրերի նգովքի բանաձևերում իշխում են Աստված, Նիկիայի 325 թ. տիեզերաժողովի մասնակից 318 հայրապետները, Կայենն ու Հուդան, Քրիստոսին խաչ հանողները և այլք (Հարությունյան 1975, 43-86):

Զարգացած միջնադարը միայն հոգևոր վերելքի դարաշրջան չէր. ինչպես Բագրատունիների, այնպես էլ Զաքարյանների և այլ փոքր թագավորությունների և իշխանական տների օրոք երկիրը հզորացել էր նաև տնտեսապես, զարգացել էր առևտուրը, դրամաշրջանառությունը, ինչով պայմանավորված՝ ճանապարհների բանուկ հատվածներում կառուցվում էին նաև քարավանատներ ու կամուրջներ, որոնք հաճախ կրում էին նաև երկլեզու արձանագրություններ (Սելիմ, Հարժիս և այլն) (Հարությունյան 1960, 17-29):

Հիշյալ ժամանակաշրջանի վիմագրակիր հուշարձանների շարքում իրենց պատկառելի տեղն ունեն նաև խաչքար-կոթողները (Պետրոսյան 2008,

310-319): 9-րդ դարի կեսերից լայն տարածում գտած խաչքարային մշակույթը, որը ժամանակագրորեն հաջորդում է վաղմիջնադարյան քառանիստ կոթողներին, դարձավ հայ միջնադարյան կոթողային արվեստի ինքնատիպ դրսևորումներից մեկը: Խաչքարի ֆենոմենը յուրօրինակ է ոչ միայն պատկերագրական և գործառության առանձնահատկությունների համատեքստում, այլև վիմագրերի բովանդակության տեսանկյունից: Հենց վիմագրերն են առաջնային, հավաստի աղբյուրները, որոնց հիմամբ պարզվում են որևէ խաչքարի կանգնեցման ժամանակը, նպատակը, շարժառիթը, ակնկալիքը կամ թե ո՞վ կամ ու՞րք են դրանց հեղինակ-վարպետները: Վիմագիրն իր ուրույն տեղն ունի նաև խաչքարային հորինվածքում, որի միջոցով վարպետները, կարելի է ասել, երկու խնդիր են լուծել. փոխանցել տեղեկույթը՝ գիրն օգտագործելով նաև որպես կոթողները գեղագարդելու միջոց: Ասվածի առհավատյան հատկապես եղևագիր արձանագրություններն են, որոնք երբեմն հասնում են ծաղկագրության բարձր աստիճանի (Տաթև, Լոր, Առինջ, Մոշաղբյուր, Աշտարակ, Նորավանք և այլն)՝ զուգադրվելով հայ միջնադարյան մանրանկարչության մեջ լայնորեն տարածված զարդագրության հետ (Սաղումյան 1979, 61-77. Կարագյոզյան 1992): Երևույթը համադրելի է նաև տապանաքարերի օրինակով, երբ միջնադարյան տարածն տապանաքարերի հարթ մակերեսները հարդարվում են նաև տապանագրերի միջոցով: Սա առավել ակնհայտ է հատկապես զարգացած և ուշ միջնադարի օրոք-ցածն տապանաքարերի դեպքում, երբ պատկերաքանդակին զուգահեռ կամ, նույնիսկ առանց քանդակի, վիմագիրն է հանդիսանում տվյալ կոթողի միակ հարդարատարը:

Ժամանակի ընթացքում պաշտոնական գիրն իր տեղն աստիճանաբար սկսում է զիջել նաև բարբառախառն, ավելի ազատ ոճով շարադրված բնագրերին, իսկ 15-րդ և հետագա դարերում, կաղապարված գրին զուգահեռ, լայն տարածում է գտնում նաև գրաֆիտին՝ ոչ պաշտոնական գիրը (Յակոբեան, Դիլանեան 2021, 400-407): Եկեղեցիների որմերի տարբեր հատվածներում հաճախ դիտելի են պարզունակ կամ ոճավորված խաչաքանդակներ, խմբական խաչեր, որոնք երբեմն ուղեկցվում են համառոտ հիշատակագրություններով՝ հիմնականում հաղորդելով ժամանակը և այն անձի կամ անձանց անունները, որոնք ցանկացել են հիշման արժանանալ: Մասնագիտական գրականության

մեջ այս հարցը դեռևս վերջնական լուծում չի ստացել² և ցայսօր առկա է մնում այն միտքը, թե արդյո՞ք նվիրատուները չեն այդ քանդակների և վիմագրերի հեղինակները: Կարծում ենք՝ նվիրատուներն առնվազն պատվիրատուները կարող էին լինել, քանի որ որևէ նվիրատու չէր կարող այնքան համաչափ ու վարպետորեն կերտել 15-18-րդ դդ. թվագրվող անգամ այն գծային, պարզունակ խաչերը, որոնց մշակումն ու կատարողական արվեստը միմիայն վարպետի միջամտության մասին են հուշում: Այս տեսանկյունից առավել հավանական է թվում, որ վանքերի այցելու-ուխտավորների անվանակիր խաչաքանդակներն ու դրանց կից արձանագրությունները տեղի քարգործ վարպետների և գրիչների ձեռքի արգասիքն են, որոնց դիմաց վանքը համապատասխան նվիրատվություն է ստացել:

Երևույթն ավելի ուշ արտահայտվեց նաև խազագիր, քերծագիր կամ ներկագիր կամային գրաֆիտիսների տեսքով: Այդպիսիք վերջերս փաստագրվեցին նաև Սբ Էջմիածնի Մայր տաճարի թմբուկի ներքին բոլորակին՝ որմնանկարների շերտերի ներքո, որոնք ակնհայտորեն արված էին անմիջապես ուխտավորների կողմից, նրանց իսկ ձեռքով (Հարությունյան 2025, 69-104): Ստացվում է, որ այս երևույթն աստիճանաբար մասսայական բնույթ է կրել՝ պաշտոնականից զուգահեռ անցնելով նաև ավելի ազատ եղանակին, մասնագիտությամբ գրչից՝ ուխտավորին: Անշուշտ, երկու դեպքում էլ գաղափարը մեկն էր. սրբազան գոտում անվանագրվել և գրի միջոցով հիշման արժանանալ: Ահա այն հիմնական բաղձալի ցանկությունը, որը սրբորեն պահել է մարդ արարածն իր գոյության բոլոր շրջափուլերում:

Արձանագրենք, որ վերոնշյալ դրույթներն ուղղակիորեն արտացոլված են սույն ժողովածուի շուրջ երկու տասնյակ հոդվածներում, որի ընդհանուր խորագիրը՝ «Վիմագրական մշակույթ. ժայռապատկերներից մինչև մեր օրերը», ինքնին ուրվագծում է Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորված վիմագրական մշակույթի ավանդական հենքը պատմության բոլոր շրջափուլերում: Որքան էլ տարօրինակ է, հարուստ վիմագրական ժառանգություն ունեցող Հայկական լեռնաշխարհի քարեղեն գրավոր մշակույթը երբևէ համալիր չի լուսաբանվել: Դրանով էր պայմանավորված դեռևս 2023 թ. նոյեմբերի 10-11-ին ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում՝ վիմագրական մշակույթը հանրահռչակող միջազգային գիտաժողովի անցկացումը՝ նվիրված ՀՀ ԳԱԱ հիմնադրման 80-ամյակին (1943-2023 թթ.)³: Սույն հատորը, որն իր տեսակում առաջինն է հիմնախնդրի լուսաբանման տեսանկյունից, ուղղակի ամփոփումն է հիշյալ գիտաժողովի արժեքավոր նյութերի: Այն հանդիսանում է նաև վերջերս Վիմագրության բաժնի կողմից ստեղծված «Վիմագրագիտական հետազոտություններ» խորագրով մատենաշարի առաջին հատորը: Հեղինակները, որոնց մասին ամփոփ տեղեկություններ կգտնեք ինչպես հոդվածների խորագրերին կից, այնպես էլ՝ հատորի վերջում, իրենց ուրույն խոսքն ու ավանդներն են բերում հազարամյակների պատմություն կերտած հայոց քարեղեն գրավոր մշակույթին:

Լիափուս ենք, որ սույն համահավաք ուսումնասիրությունն առիթ կդառնա ապագայում նորանոր հետազոտությունների համար, որոնք կենսական նշանակություն ունեն ինքնությունը ճանաչելու, հիմնարկելու, իսկ նորը վերագտնելու ճանապարհին:

Գրականություն

- Աբրահամյան 1973 – Աբրահամյան Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 371 էջ:
- Գրիգորյան 1940 – Գրիգորյան Գ., Գրի պատմությունը, Յերեվան, Արմֆան, 93 էջ:
- Գրիգորյան 1973 – Գրիգորյան Գ., Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX-XIII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 267 էջ:
- Թոխաթյան 2025 – Թոխաթյան Կ., Հայաստանի ժայռապատկերները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 520 էջ (248 աղ., 7 քարտեզ):

2 Վերջերս ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Հորադիս գյուղատեղից մոտ 1 կմ հարավ-արևելք գտնվող Մեծ վանքի բազմաթիվ խաչակիր հիշատակագրությունների օրինակով խնդրին անդրադարձել է վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանը (Սարգսյան 2024):

3 1943 թ. նոյեմբերի 10-ին ՀՍՍՀ կառավարության որոշմամբ ստեղծվում է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան, որի առաջին նախագահ է ընտրվում անվանի արևելագետ, ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին (1887-1961 թթ.): Նշանավոր կովկասագետ, ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառի աշակերտ Հ. Օրբելին 1906 թվականից մասնակցելով Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի հնագիտական պեղումներին՝ հիրավի դառնում է միջնադարյան Անիի վիմագրական ժառանգության առաջին վերծանողն ու հայ վիմագրագիտության երախտավորներից մեկը (Հարությունյան 2023, 375-377):

- Թորամանյան 2013 – Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ. Ա-Բ], Երևան, ԵՊՀ հրատ., 864 էջ:
- Լոուկոտկա 1955 – Լոուկոտկա Չ., Գրի զարգացումը, Երևան, Հայպետհրատ, 357 էջ:
- Կարազյոզյան 1992 – Կարազյոզյան Հ. (կազմող), Հայկական մանրանկարչություն. զարդատառեր, Է. Կորխմազյան (պատ. խմբ.), Երևան, «Անահիտ» հրատ., 84 տախտակ:
- Կոստանեանց 1913 – Կոստանեանց Կ. (կազմող), Վիմական տարեգիր. ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, Ս. Պետերբուրգ, տպ. Գիտութեանց ճեմարանի Կայսերականի, 292 էջ:
- Հակոբյան 2015 – Հակոբյան Հ., Պատարագների պատվիրման առանձնահատկությունները, «Էջմիածին», Ե, էջ 112-121:
- Հասրաթյան 2010 – Հասրաթյան Մ., Հայկական վաղբրիստոնեական ճարտարապետությունը, Մոսկվա, ՄՊԸ, Ինկոմբոկ, 400 էջ:
- Հարությունյան 2023 – Հարությունյան Ա., Միջազգային գիտաժողով՝ «Վիմագրական մշակույթ. ժայռապատկերներից մինչև մեր օրեր», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Հ^տ 3, էջ 375-377:
- Հարությունյան 2024 – Հարությունյան Ա., Ջրանցքաշինությունը միջնադարյան Հայաստանում ըստ հայ վիմագիր աղբյուրների, «Ջրօգտագործման մշակույթը Հայաստանում. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը», Ա. Բորոխյան, Ռ. Հովսեփյան (խմբ.), Երևան, ԱԻԿԱ-Արմենիա, Ժամանակակից արվեստի ինստիտուտ, 2024, էջ 187-195 (280 էջ):
- Հարությունյան 2025 – Հարությունյան Ա., Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի քարե տարեգրությունը, Երևան, Հեղ. հրատ., 160 էջ:
- Հարությունյան 1975 – Հարությունյան Ս., Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 269 էջ:
- Հարությունյան 1960 – Հարությունյան Վ., Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, Հայպետհրատ, 146 էջ:
- Ղաֆադարյան 1975 – Ղաֆադարյան Կ., Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 250 էջ:
- Ղաֆադարյան 2007 – Ղաֆադարյան Կ., Տեկորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և մեսրոպյան այբուբենի առաջին տառաձևերը, «Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության», հրատ. պատրաստեց՝ Ա. Քալանթարյան, Երևան, «Գիտություն» հրատ., էջ 105-121 (334 էջ):
- Մաթևոսյան 1987 – Մաթևոսյան Կ., Արուճ, Երևան, «Հայաստան», 140 էջ:
- Մալխասեանց 1944 – Մալխասեանց Սո. (կազմող), Հայերեն բացատրական բառարան, հ. առաջին, Երեւան, ՀՍՍՌ պետ. հրատ., 608 էջ:
- Մանուչարյան 1977 – Մանուչարյան Ալ., Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 252 էջ:
- Մարտիրոսյան 1973 – Մարտիրոսյան Հ., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտահայկական կրկնակները, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 82 էջ:
- Մնացականյան 1971 – Մնացականյան Ս., Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 262 էջ:
- Մովսիսյան 2003 – Մովսիսյան Ա., Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 400 էջ:
- Մովսիսյան 2021 – Մովսիսյան Ա., Հայաստանի նախամաշտոցյան գրավոր մշակույթի պատմություն, Երևան, «Զանգակ», 448 էջ:
- Մովսիսյան 2024 – Մովսիսյան Ա., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները. Հայաստանը՝ անկախ պետություն, - Հայոց պատմություն, հ. I, Հին դարեր (Հին քարի դար – Ք.հ. III դար), գիրք երկրորդ (Ք.ա. IX դար – Ք.հ. III դար), խմբ.՝ Ա. Մելքոնյան և ուրիշ., Երևան, «Զանգակ», էջ 178-186 (700 էջ + 24 էջ ներդիր):
- Մուշեղյան 2009 – Մուշեղյան Ե. (կազմող), Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ III, Արձանագրությամբ առարկաներ, Երևան, Հայաստանի պատմության թանգարան, 124 էջ:
- Յակոբեան, Դիլանեան – Յակոբեան Հ., Դիլանեան Ա., «Գրաֆիտի» երևոյթը միջնադարեան վիմագրերում, «Սիոն», Հ^տ 8-12, սին 400-407:
- Պետրոսյան 2008 – Պետրոսյան Հ., Խաչքար. ծագումը, գործառնությունը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, «Փրինթինֆո», 393 էջ:
- Սաղումյան 1979 – Սաղումյան Ս., Ծածկագրությունն ու զարդագրությունը հայ վիմագրերում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Հ^տ 9, էջ 61-77:
- Սարգսյան 2006 – Սարգսյան Գ., Միջնադարյան կանոնադրական նորմերի վիմագրական արտացոլումները, «Պատմաբանասիրական հանդես», Հ^տ 2, էջ 109-133:
- Սարգսյան 2024 – Սարգսյան Գ., Մեծ վանք. վիմագրությունը և խաչերի իմաստաբանությունը, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 64 էջ:

- Սարգսյան, Մելքոնյան 2012 – Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Վիմագրագիտական էսքիզներ – 2, «Պատմա-
բանասիրական հանդես», Հ^ր 3, էջ 94-119:
- Սարգսյան 2007 – Սարգսյան Լ., Հայաստանի նվիրատվական արձանագրությունները IX-XIV դդ., Երևան,
«Էդիտ Պրինտ», 140 էջ:
- Սուրբ Հայաստան 2007 – «Սուրբ Հայաստան» ցուցահանդեսի կատալոգ, Հ. Այվազյան (գլխ. խմբ.),
Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., ցուցանմուշ 204, 504 էջ:
- Տոնապետյան 2020 – Տոնապետյան Պ., Երերույք. Բրիտոննեական Հայաստանի նշանավոր հնավայր,
Երևան, Սարգիս Խաչենց, «Փրինթինֆո», 204 էջ:
- Арутюнян 2001 – Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, изд. «Гитутюн» НАН
РА, 542 с. + 183 рис.
- Марр 1968 – Марр Н., Ереруйская базилика: Армянская храм V-VI вв. в окрестностях Ани, Ереван, изд.
Академии наук Арм. ССР, 38 с., X табл.
- Орбели 1963 – Орбели И., Избранные труды, Ереван, изд. Академии наук Арм. ССР, 684 с.
- Стржиговский 2018 – Стржиговский Й., Архитектура армян и Европа, том I, книга вторая (пер. П. Амбургера),
Ереван, изд. «Гитутюн» НАН РА, 399 стр. с илл.
- Тревер 1953 – Тревер К., Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н.э. – IV в. н.э.), М.-Л., изд.
Академии наук СССР, 293 с. + 90 табл. + XXIII.
- Greenwood 2004 – Greenwood T., A Corpus of Early Medieval Armenian Inscriptions, Dumbarton Oaks Papers,
vol. 58, pp. 27-91.
- Harutyunyan et al. 2025 – Harutyunyan A., Sargsyan V., Sargsyan G., Rock-Carved Inscriptions of the Armenian
Highlands: Sacred Symbolism and Sultural Continuity, “Cercetări Arheologice”, 32.2, Bucharest, 2025, pp.
361-378.

Արսեն Հարությունյան
Պատմական գիտ. դոկտոր

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻՑ ԴԵՊԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐ

Կարեն Թոխաթյան

Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ
Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան

Ամփոփագիր

Ժայռապատկերումը Հայաստանում սկիզբ է առել դեռևս Ք.ա. 7-5-րդ հազարամյակներում և աստիճանաբար տեղը զիջել ավելի զարգացած գրային համակարգերին: Փորագրման ավանդույթները, տեխնիկան ու հմտությունները պահպանվել են կառուցողական արվեստում, քանդակագործության մեջ, սեպագիր և վիմակա արձանագրություններում:

Ցարդ հայտնի մոտ 10.000 ժայռապատկերների գրեթե մեկ տասներորդն առանձնակի, մեկուսի նշաններ են: Դրանք հաճախ դրոշմված են սովորական, առօրյա տեսարաններում, նման չեն հայտնի իրերի և երևույթների: Հարկ է համարել, որ գաղափարագրեր են: Ժայռապատկերների բազմազանության մեջ առանձնանում են տառանման նշանները, որոնք, սակայն, այբուբենի տառեր չեն: Նմանություններ են նկատվում մի շարք գրային համակարգերի հետ: Հայաստանի ժայռապատկերներում կա մաշտոցյան և այլ այբուբենների տառանման նշանների ավելի քան 100 տեսակ:

Վաղ անցյալում ընդհանրական ու միարժեք ընկալվող խորհրդանշանը ծառայել է իբրև միջէթնիկ հաղորդակցության միջոց՝ շնորհիվ իր համընդհանուր, համամարդկային վերէթնիկ բնույթի: Ինչպես այլուրեք, գծայնացման արդյունքում նկարն աստիճանաբար վերածվել է զարգացած պատկերագրի, հետագա փուլերում՝ նաև գրանշանի: Հետևաբար, ժայռապատկերների այս ենթաշերտի ուսումնասիրությունը կարող է լույս սփռել մարդկային մտածողության, խոսքի և գրի ծագման, դրանց հաջորդականության և համաժամանակության խնդիրների վրա:

Հիմնաբառեր. *սկոսանշան, խորհրդանշան, մեհենագիր, Նշանագիրք իմաստնոց, վարպետանշան, տառանման նշան:*

FROM PREHISTORIC PETROGLYPHS TO MEDIEVAL SYMBOLS

Karen Tokhatyan

*PhD in History, Institute of History, NAS, Armenia
Brusov State University*

Abstract

Rock art in Armenia originated in the 7th-5th millennia BC and was gradually supplanted by more developed writing systems. The traditions, techniques and skills of carving were preserved in architectural constructions, sculpture, cuneiform and lapidary inscriptions.

Nearly one tenth of the 10,000 known petroglyphs are separate, isolated signs. These images are frequently engraved within ordinary, everyday scenes, yet they do not correspond to real objects or phenomena. Should be considered as ideograms. Among the variety of petroglyphs, letter-like signs stand out, though they are not alphabetic letters. Similarities are observed with a number of writing systems. In the rock carvings of Armenia, there are more than 100 types of signs similar to letters of Mashtots and other alphabets.

Commonly understood symbols in ancient times served as a means of interethnic communication due to their universal, supra-ethnic character. As elsewhere, through the process of linearization it turned into developed

pictograms and, at later stages, into letters. Therefore, the study of this substratum of petroglyphs can shed light on the origins of human thought, speech, and writing, as well as on their chronological sequence and synchronicity.

Keywords: *furrow-sign, symbol, hieroglyph, Wisdom ideograms, craftsman, letter-like sign.*

Ներածություն

Ժայռապատկերները վաղնջական անցյալի իրականության պատկերագրական արտացոլումներ են, հավաստի պատմամշակութային սկզբնաղբյուր են, որպես հաղորդակցության միջոց, ապահովել են սերունդների կապը, կենսափորձի, մտածելակերպի և մշակույթի անխզելիությունը:

Հայաստանի ժայռապատկերների բովանդակային բազմազանության մեջ տարբերակվում է չորս հիմնական ոլորտ՝ բնություն, մարդու առօրյա, արարման արդյունքներ և ներաշխարհ: Դրանցում առանձնանում է 31 թեմատիկ խումբ. տեղանքի տարր, Երկրագունդ, երկնային լուսատու և երևույթ, օդերևույթ, երկրային երևույթ, բույս, կենդանիներ, գյուղատնտեսություն, որս, կենդանամարտ, մարտարվեստ, մարզում, մրցախաղ, պար, զենք, զործիք, փոխադրամիջոց, շինվածք, կիրառական պատկեր, ուսուցման միջոց, խաղի պարագա, հագուստ, պաշտամունք, երևակայական էակ, ներպատկեր, դիմապատկեր, անորոշ պատկեր, զարդանախշ, խորհրդանշան, տառանման նշան:

Դրանց գործառույթի և իմաստաբանության ըմբռնման առավել արդյունավետ եղանակը մշակույթի հարակից ոլորտներում կիրառված՝ հայտնի նշանակությամբ գաղափարագրերի հետ համադրումն է (խեցեղեն, քանդակ, դրվագված իր, մեհենագիր, սեպագիր և այլ բնական գրվածքներ, կնիք, որմնանկար, մանրանկար, դրամ, գորգ և այլն):

Կերտման Ժամանակաշրջանը

Ժայռապատկերային մշակույթը Հայաստանում հնագույնն է: Որոշ ժայռանկարների հորինվածքը պարզունակ է, ինչը բնորոշ է նախնադարյան արվեստի ոլորտին: Հայաստանում ժայռապատկերումը սկզբնավորվել է դեռևս Ք.ա. 7-5-րդ հազարամյակների միջև՝ նստակեցությունից երկրագործության անցնելուն համընթաց և հետզհետե անկում ապրել՝ հաջորդ, ավելի կատարյալ գրա-համակարգերի լայն կիրառման արդյունքում: Հա-

ղորդակցական հետագա ձևերը՝ մեհենագիրը, սեպագիրն ու այբուբենն ավելի հարմար են, արագ ու միարժեք են գրանցում ու փոխանցում տեղեկությունը, առավել պարզ են և մատչելի, թեև՝ պակաս արտահայտիչ և պատկերավոր:

Վաղ ու միջին փուլերում (Ք.ա. 7-4-րդ հազ.) կերտված հորինվածքների ու ոճերի մի մասը բնական շարունակություն է գտել հայ մշակույթի մյուս ոլորտներում՝ բրոնզեդարյան խեցեղենի, զինական իրերի, վիշապաքարերի, արձանիկների, բրոնզե գոտիների և նվիրատվական թիթեղների հարթաքանդակի իմաստաբանական հորինվածքում:

Ուշ փուլում (Ք.ա. 3-2-րդ հազ.) ժայռապատկերների ձևաիմաստային տարրերը նույնակերպ, հաճախ նույնախորհուրդ դրսևորվել են ըստ տեսքի, ոճի, տեխնիկայի և արտահայտած իմաստի՝ շարունակաբար լրացվելով նորանոր նշաններով:

Քարի փորագրման հմտությունը հարատևել է կառուցողական ու դեկորատիվ արվեստում, բոլորաքանդակում ու հարթաքանդակում, սեպագրերում ու վիմագրերում: Թեմատիկ մի շարք տեսարաններ են փաստագրվել զինանշանի, կնիքի և դրամի նկարվածքում, ճարտարապետական փոքր ձևերի (քառանիստ կոթող, խաչքար), տապանաքարի, քանդակի, սպասքի, մանրանկարի, դաջվածքի, հմայիլ-պահպանակի, մանածագործական ու հյուսածո իրերի պատկերներում ու նախշերում և այլ հորինվածքներում:

Ժայռապատկերման ավանդույթների վերապրուկային դրսևորումներ են փաստագրվել նաև վաղ երկաթի դարի, անտիկ և միջնադարյան աշխարհիկ ու հոգևոր կառույցների որմերին, կոթողներին, անձամբներում և այլուր (աղ. 1): Երբեմն հնագույն ժայռապատկերի վրա արվել է հետագա՝ ընդհուպ մինչև միջնադարյան գրառում (աղ. 2):

Միջնադարյան ձեռագրերում պահպանված նշանագրերին հաճախ ակնառու նմանությունը ցուցում է, որ ժայռապատկերների նշաններն իրենց ստեղծման ժամանակ ևս կարող էին կիրառվել որպես գաղափարագրեր (Աբրահամյան 1973, 201-243. Մարտիրոսյան 1978, 79-89. Մովսիսյան 2003, 272-281. 2021, 179-183) (աղ. 3, 4):

Բովանդակային և արտահայտչական տարրերի միջոցով համադրումներն ընձեռում են

Աղյուսակ 1. Միջնադարյան փորագիր նշաններ եկեղեցիների որմերին (կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ.)

հարաբերական թվագրման իրական հնարավորություն, ուստի Հայաստանի ժայռապատկերների հետազոտության ժամանակային տիրույթը պետք է ընդգրկի ժայռագրության սկզբնավորման շրջանից մինչև միջնադարը:

Խորհրդանշան

Գեղամա, Վայքի, Սյունիքի և Արցախի լեռներում, Արագածում, Նավասարում, Շատախում

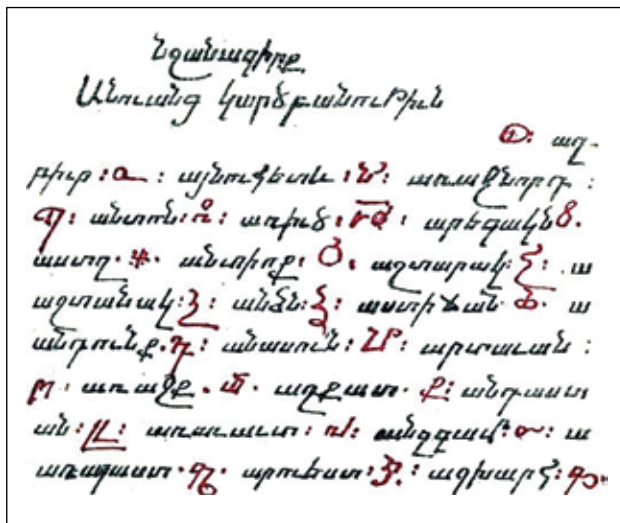
ցարդ հայտնի, հրատարակված մոտ 10.000 կոթողների գրեթե մեկ տասներորդը մեկուսի, առանձնակի նշաններ և անորոշ պատկերներ են (աղ. 5): Ավելին, դրանք հաճախ դրոշմվել են նաև սովորական՝ պարզ ու դյուրըմբռնելի տեսարաններում (կենդանի, որս, մարտ, երկրագործություն, պար): Բնական է, որ դրանք որոշակի իմաստ ու դեր են ունեցել, կերտվել են թեմատիկ տեսարանի, ասելիքի լրացման, ճշգրտման, կամ մեկ այլ իմաստ շեշտելու նպատակով, ուստի հարկ է ընդունել այդ

Աղյուսակ 2. Աշխարհքի և Քալանթարը և ժայռապատկերին կից՝ 1416 թ. վիմագիրը (նկ. 1. © ՀՊԹ, N 8548, նկ. 2. Բարսեղյան 1966, 151, նկ. 3, 4. Կ. Թոխաթյանի, 2021 թ., վիմագրի գրչանկարն ու վերծանությունը՝ Ա. Հարությունյանի, 2021 թ.)

նշանների՝ որպես գաղափարագիր, որոշիչ (դե-տերմինատիվ) լինելը: Սա կարևոր է ընդհանրա-պես ժայռապատկերման ոլորտի ծագումն ու զար-գացումը պարզաբանելու տեսանկյունից:

«Խորհրդանշան» խումբն իրականում հա-րուստ և բազմատարր է: Հիմնականում փո-րագրվել են պարզ նշաններ՝ կետախումբ, ուղիղ, կոր, անկյունավոր գծեր, կեռիկ, բեկյալ, օղակ, պարույր, ալիք, խաչ, սլաք, ճառագայթներ, ութ, հանգույց, տերև, ճյուղ, սեպ, եռանկյունի, քառա-

Աղյուսակ 3. Նշանագրեր՝ Պ. Մարտիրոսի
հրապարակած՝ Փարիզի ազգային գրադարանի
Հմր 42 (12) ձեռագրում (Martin 1873, 459)

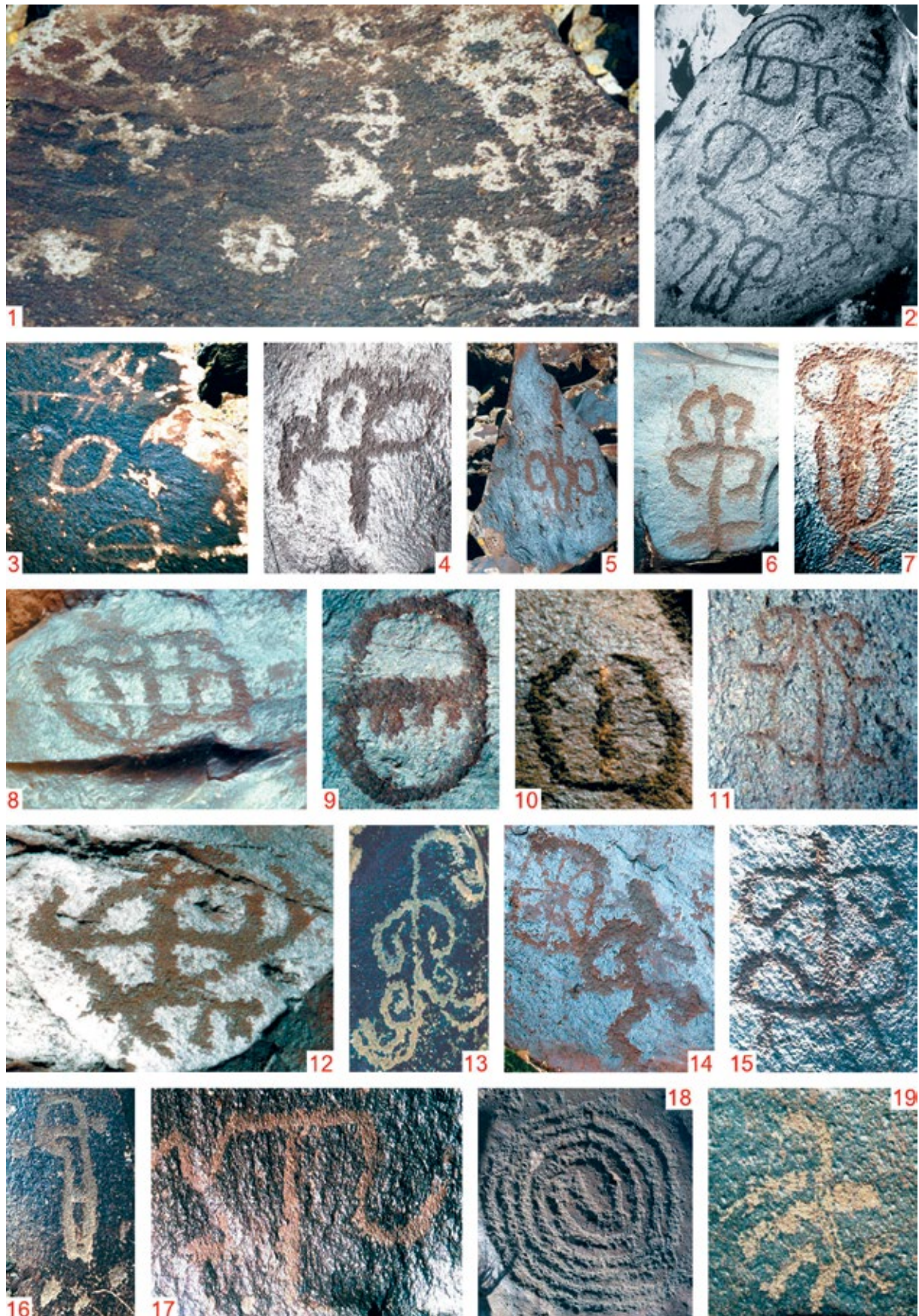
Արեգակն, լուսն	Անպառ	Արևելք	Արևմուտք	Դարավ	Լուսին	առավոտ	աստղ	Երկիր	Երկինք		
խաչ	Աշխարհ	խոյն	ցուլն	փայլակն	դայակն	վիշապ	Երկվորյակ	Արուսյակ			
աղեղնավոր	լեռ	ջուր	Ջրիտ	աղբյուր							
անձահ	անվախ- ճան	անթառան	մարդ	առաջնորդ	մարտիրոս	անպարկեշտ, հեշտասեր					
եղբայր	կռապաշտ	որդի	ժառանգ	պտուղ	կենդանի	թռչուն	զարուն	գա- վազան			
աստիճան	ցետ	կառք	աշտարակ	տաճար	ճանապարհ	դուռ	համասփյուռ				

Աղյուսակ 4. Գաղափարագրեր միջնադարյան ձեռագրերում
(Արրահամյան 1973, 236-242)

կուսի և այլն, որոնց տարբեր համակցումներով կազմվել են առավել բարդերը: Նշանը դրոշմված է որոշակի իրողություն (էակ, իր, երևույթ) ցուցադ-րող ժայռապատկերի ընդհանուր դաշտում (այս դեպքում այն հաճախ մեկուսի է, փոքր-ինչ առանձ-նակի): Թեև սակավ, բայց հանդիպում է նաև լոկ մեկ նշանով ժայռապատկեր: Այս երկու՝ մեկուսի և մենանշանի եղանակով, ըստ երևույթին, առա-վել շեշտվել է տվյալ նշանի կարևորությունը: Կան նաև սոսկ նշաններից կազմված հորինվածքներ՝ առանց որևէ հստակ, իրական պատկերի (աղ. 6):

Հայաստանի ժայռարվեստում կան ընդհա-նուր-միավորիչ ոճեր՝ սխեմայնություն, չափազան-ցություն, շարժունություն և այլն: Թե՛ իրապատում, թե՛ փոխաբերական տեսարաններում դիտելի է պատումային և պատկերագրական ընդհան-րություն: Նախնադարի մարդու պատկերային, տեսողական «լեզուն» պարզ էր, համընդունելի, պատկերների և նշանների համակցությամբ ար-տահայտվող ասելիքը միանշանակ էր՝ անկախ բովանդակային և ոճական տարբերակներից ու նրբերանգներից:

Աշխարհի տարբեր ծագերում և բոլոր ժամա-նակներում մերձ են «պատկերալեզվի» և «պատ-կերախոսքի» մտածողական ու հոգեբանական

Աղյուսակ 5. Խորհրդանշաններ ժայռապարկերներում
(Նկ. 1-17 Գեղամա լեռներ, նկ. 18 Հոսոտ սար, նկ. 19 Ոսկենիսար, կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ.)

Աղյուսակ 6. Երկրաչափական նշաններ ժայռապարկերնրում
(կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ.)

հենքերը, ուստի և միտքն արտահայտվել է գրեթե նույն պատկերակերպով: Միտքը, զգացածն ու տպավորությունը պատկերելով, կերպավորելով, պատկեր դարձնելով ներկայացնելու, բացատրելու և փոխանցելու իմաստն ուղղակիորեն բացահայտ-

վում է հայերեն պատկերացում բառի մեկնաբանմամբ¹: Այս առումով ուշագրավ են ժայռապատկերային այն նշաններն ու մարդու կեցվածքի նկարվածքները, որոնք, թերևս, արտացոլում են նաև դիրքաշարժումային լեզվի (ձեռնալեզու, ժեստ)

1 Ըստ բացատրական բառարանների՝ *պարկերացում* – ըմբռնում, թանձրացել կամ մտաուր վերարտադրությունը՝ վերականգնումը, պատկերանալը, պատկերացնելը, պատկերացողը (ՏԷՐ-Խաչատուրեան 1992, 679), *պարկերել* – պատկերացնել, արտահայտել, նկարագրել, պատկերագրել, գծել, ներկայացնել, բացատրել (Սուքիասյան 1967, 539):

տարրեր: Մտքի՝ ներքին խոսքի արտահայտման, գրանցման այս պայմանական, պատկերային ձևն իր ժամանակի հաղորդակցության հիմնական միջոցներից էր: Պարզ խորհրդանշանն ընդհանրական է, համընդունելի և հնարավորինս միարժեք ընկալելի, քանզի անկախ է ծագման ու կիրառման տեղից, ժամանակից ու մարդկանց ցեղային պատկանելությունից: Վաղ անցյալում այն միջոցն էր շփումների միջոց է եղել իր համամարդկային, վերլծնիկ բնույթի շտրիկով: Ինչպես այլուրեք, գծայնացման արդյունքում նման նկարն աստիճանաբար վերածվել է զարգացած պատկերագրի, հետագա փուլերում՝ նաև գրանշանի: Հետևաբար, ժայռապատկերների այս ենթաշերտի լիարժեք ուսումնասիրությունն ունակ է խթանելու մարդկային մտածողության, խոսքի և գրի ծագման, դրանց հաջորդականության ու համաժամանակության խնդիրների պարզաբանումը (Թոխայան 2025, 103-104):

Ճարտարապետ Ստեփան Մնացականյանը համոզմունք է հայտնել, որ. «միջնադարյան խորհրդանշանների գերակշռող մեծամասնության ակունքները գնում են դեպի նախնադարյան հասարակարգ և դեռևս էնեոլիթյան և էլ ավելի վաղ շրջանի որսորդ-անասնապահների պատկերացումների և հավատալիքների շրջանակներում են, որ մշակվել են հետագայում արմատացած շատ ձևերի նախագաղափարները» (Մնացականյան 1970, 185-186): Այդպիսիք առկա են. «մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող ժայռապատկերների մեջ և նրանց զարգացման հաջորդ փուլն են լեռնալանջերից հոսող գետակների և սառնորակ աղբյուրների ակունքների մոտ երբեմնի բարձրացող վիշապ-քարակոթողները» (Մնացականյան 1970, 186): Անդրադառնալով քրիստոնեական խորհրդանշաններին, նա նշել է, որ դրանց. «գերակշռող մեծամասնությունն էլ ոչ այլ ինչ են, քան

նույն հնավանդ, հեթանոսական շրջանում առավել արմատացած մոտիվներ» (Մնացականյան 1970, 185):

Ինչպես զարդատարրերը, խորհրդանշանները ևս, բնական շարունակություն են գտել մշակույթի մյուս բնագավառներում՝ քարե, կավե, մետաղե, փայտե դրվագված կենցաղային ու զինական իրերի, վիշապաքարի², հյուսքի, գործվածքի, որմնանկարի, դրամի³, մանրանկարի, հարթաքանդակի և այլ հորինվածքներում (աղ. 7):

Տառանման նշան

Ժայռափորագիր խորհրդանշանների բազմազանության մեջ որոշակիորեն առանձնանում է տառանման նշանը, որն իրական տառ՝ գրավոր խոսքի կազմատարր⁴ կամ հնչույթի⁵ գրանշան չէ (որով ձևույթ⁶ ու բառ է կազմվում): Հազվադեպ է 2-3 կից տառանման նշաններով ժայռապատկերը. այսօրինակ կցանկարը՝ «տառակապակցությունը», լեզվի իմաստակիր միավոր՝ բառ չէ: Ընդամենը, հարկ է նշել, որ թեև քիչ են տառանմանների համակցություն կրող առանձնակի քարերը, սակայն միանգամայն հավանական է հարևան ժայռապատկերների իմաստակից լինելը, հատկապես, եթե դրանք միմիայն կամ հիմնականում նշաններով են կազմված:

Տառ հիշեցնող որոշ նշաններ նման են գրային մի շարք համակարգերին, հատկապես՝ հնչյուն կամ վանկ արտահայտող խեթա-լուվիական մեհենագրերին (աղ. 8): Հայաստանի ժայռապատկերներում կա Մաշտոցյան (հայոց, վրաց և աղվանից) (աղ. 9), փյունիկյան (աղ. 10), հարավ-սեմական, արամեական, հունական (աղ. 11) ու լատինական, միջին-պարսկական և այլ այբուբենների տառերին նմանվող ավելի քան 70 նշանաձև⁷: Թեև դրանք

2 Վիշապաքարի և բրոնզ-երկաթեդարյան այլ հուշարձանների պատկերագրական ընդհանրության առիթով տե՛ս Բորոխյան և այլք 2015, 299-300, 380:

3 Դրամների որոշ փակագրեր նման են ժայռապատկեր նշաններին (Շահնագարյան 1950, ներդիր՝ էջ 12-ից հետո):

4 Գրանիշ, գրաֆեմ, ձևավորված է հին հուն. γράφω – գրում եմ բառից, գրի միավորն է: Այբուբենում գրի միավորը տառն է, քանզի «Սկիզբն արարեալ գտառէ, պատմէ գգրոյ» (Մովսէս Քերթոզ 2005, 1196): Գրի ոչ այբբենական համակարգերում վանկանշանն է, մեհենագիրը, գաղափարագիրը և այլն:

5 Հնչույթ, ֆոնեմ՝ հին հուն. φωνήμα – ձայն բառից, բանավոր խոսքի փոքրագույն մասնիկը, ձայնանշան:

6 Մորֆեմ, հին հուն. μορφή – ձև բառից, բառի անբաժանելի, այլևս չորոշվող մասը, իմաստի ու ձևի առումով՝ լեզվի նվազագույն միավորը:

7 Տառաձևի, գրի և ժայռապատկերի հնարավոր աղերսների շուրջ տե՛ս Պետրոսյան 1998, 22-23. 2005, 11-12, 22-24, 28-30. Սարգսյան 1999, 76-131, 269, 321. Թոխայան 2003, 79-81, 90-96. Մովսիսյան 1998, 52-54. 2003, 9-21. 2021, 95-100, նկ. 4-6. Թոխայան 2006, 56. 2011, 114-115, 1699. 2015, 371, 377. 2016, 192. 2025, 37, 105-106, աղ. 215-219. Тохатян 2011, 170. Tokhatyan 2015, 192. 2020, 139. 2022, 25, 27, fig. 21: Դրանց անդրադարձել է նաև չեխ ժայռապատկերաբան Միլոսլավ Կշիցան (Ksica 1984, 269. Թոխայան 2017, 148): Ժայռապատկերի՝ որպես հնագույն գրամիջոցի մասին տե՛ս Anati 1998, 11-16:

Աղյուսակ 7. Զարդանախշեր ժայռապարկերներում և մշակույթի մյուս ոլորտներում
(կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ.)

Խեթա-լուվիական հնգատող, Կիլիկյան Տավրոսի Ալաճա գյուղի մոտակա ժայռերին, 1876 թ.

Ղ. Ալիշանի 1885 թ. հրատարակած ժայռագիրը

Գրանշաններն ըստ վանկային արժեքի

Գրանշաններն ըստ բառային նշանակության, Բ. ա. 14-7-րդ դդ.

Աղյուսակ 8. Խեթա-լուվիական մեհենագրեր (կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ.,
 նկ. 1. ids.lib.harvard.edu/ids/view/13993414 (մուտք՝ 13.10.2025),
 նկ. 2. hittitemonuments.com/bulgarmaden/bulgarmaden05.jpg (մուտք՝ 13.10.2025),
 նկ. 3. Ալիշան 1885, 136, նկ. 33)

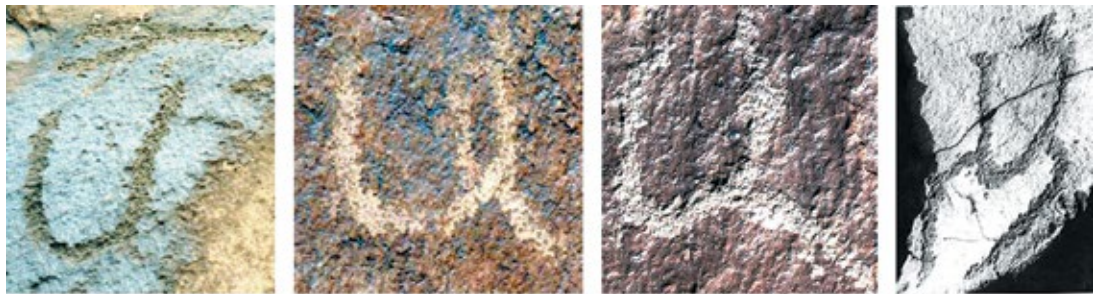
Աղյուսակ 9. Հայկական քարտեղին նմանվող նշաններ
(կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ.)

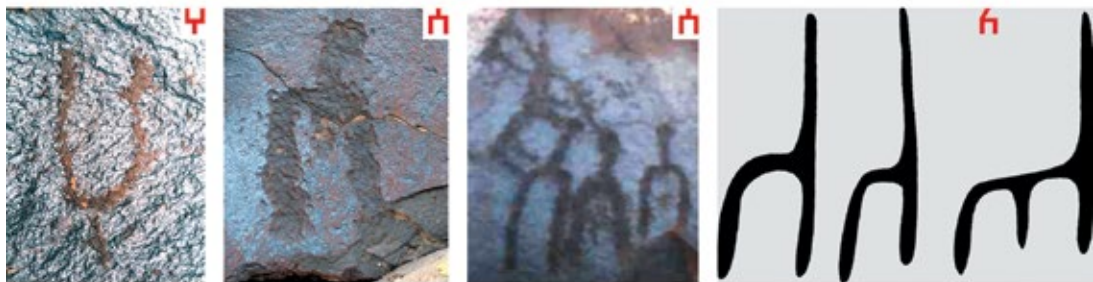
Աղյուսակ 11. Հունական քարտեղին նմանվող նշաններ
(կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ.)

Աղյուսակ 10. Փյունիկյան քարտեղին նմանվող նշաններ
(կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ.)

Հայկական Ա տառանմանի միջին տեսքը, ձևաոճական տարբերակներ, անցումային շարք

Ամհարական (հարավ-արաբական) h, S, k տառանմանների ձևա-ոճական տարբերակներ

Նույն նշանի չափային 5 տարբերակ՝ որևէ առարկայի (ծառ) կամ երևույթի զարգընթաց

Աղյուսակ 12. Տառանման նշանների տարբերակներ
(կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ.)

ոճական տարբեր դրսևորումներ ունեն, սակայն շատ նման են տվյալ նշանի միջին տեսքին, նկատելի են անցումային ու զարգընթացային շարքեր, «ձեռագրական» տարբերակներ (աղ. 12): Մի մասը կենտրոնացած են նաև որևէ առարկայի, կառուցվածքի, երևույթի, մարմնի մասի, ձևի, դիրքի և վիճակի միջին պատկերակերպի շուրջը, այսինքն՝ տառանման նշանը կարող է լինել այդ իրողության գծագիր արտահայտությունը:

Ախտարական գաղափարագրեր

Աստղատների ծիրում էական են Կենդանաշրջանի⁸ (հուն. – ζωδιακος) համաստեղությունները: Կարևորն այն է, որ կենդանակերպերից 11-ը (Խոյ, Ցուլ, Երկվորյակ, Խեցգետին, Առյուծ, Կույս, Կշեռք, Կարիճ, Աղեղնավոր, Այծեղջյուր, Ջրհոս) քարերին փորագրված են համապատասխան նշանի կամ կենդանի էակի տեսքով⁹: Կան նաև Կենդանաշրջանի գոտուց դուրս գտնվող Արծիվ, Կարաս, Շուն, Աղվեսիկ, Օձ, Օձակիր, Վիշապ, Քնար և այլ աստղատների նմանվող պատկերներ ու նշաններ (աղ. 13):

Բազմաթիվ դրվագված իրեր, ձեռագրեր ու հնատիպ գրքեր¹⁰ ունեն ախտարական բովանդակության պատկերներ, նշաններ, բոլորակներ և աղյուսակներ (Մնացականյան 1955, 567-572, նկ. 1097. Անասյան 1959, 425-427. Խաչիկյան 1963, 152-155. Բաղալյան 1970, 37-41. Օդաբաշյան 1986, 138-149): Դրանց գրվածքներում գերակշռում են համառոտագրված գաղափարագրերը, որոնց ծիրում հաճախակի են *Աղեղնատր, ամսո, Աշխարհ, աշուն, առաստ, Առիւծ, աստղ, Արեգակն, արեւելք, արևմուտք, Արուսեակ, զարուն, Եկատր, Երկիր, Երկինք, լրումն, Լուսին, Խոյն, հարս, ձմեռ, Ջրհոս, վիշապ, Ցուլն, փայլակն* և այլ նշանները¹¹ (աղ. 14):

Ուսումնասիրման պատմությունը

Հնագետ, ժայռապատկերաբան Հարություն Մարտիրոսյանը Հայաստանի նախնադարյան, բրոնզեդարյան, բիսյնական փուլերի և միջնադարյան նշանագրերը դիտարկել է որպես տեղական պատկերագրության ժառանգական շղթայի մի մասը: Ժայռափորագիր գաղափարագրերի առիթով նա նշում է, որ. «հետագա դարերում գրչության այդ ձևերը պարզունակ համակարգեր են կազմում և ընկնում ուրարտական հիերոգլիֆիկ գրության հիմքում, որն արմատով իսկ բնիկ հայաստանյան երևույթ է դառնում: Չնայած սեպագրի լայն կիրառմանը, գաղափարագրությունը պահպանվում է, ...և առանց լուրջ փոփոխությունների օգտագործվում վաղ հայկական հեթանոսական մեհյաններում: Նախնադարում ծագած նշանագիր գաղափարագրությունն անցնում է չորսհազարամյա պատմություն: Գաղափարագրության հարատևման պատճառը Հայաստանում պետք է փնտրել նախնադարյան բնապաշտական գաղափարաբանության առողջ ու կենսունակ երակների, Հայաստանի մշակութային կյանքի անընդմեջ ու վերընթաց ավանդական զարգացման մեջ» (Մարտիրոսյան 1973, 69, աղ. XXIII):

Ժայռանկարներում արտացոլված տիեզերաբանական մտքի մասին Հ. Մարտիրոսյանը նշել է, որ. «նշանագրերի մի զգալի մասը վերաբերում է ժամանակի կոսմիկական հասկացողություններին, աստղահմայությանը և ցույց է տալիս աստղագիտության առաջին, բայց լուրջ քայլերը» (Մարտիրոսյան 1973, 70):

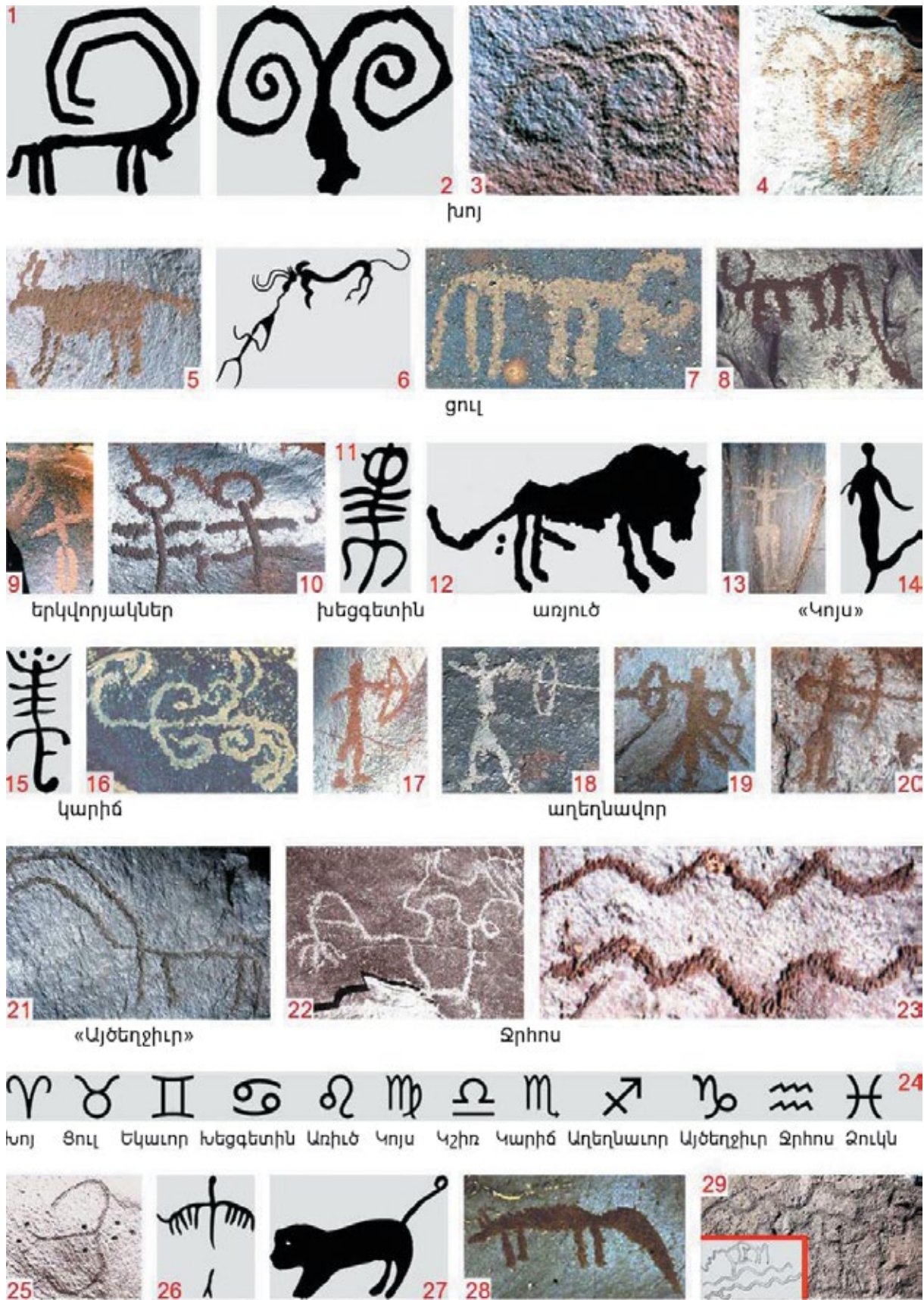
Քրիստոնեության օրոք միջնադարյան գաղափարագրերի հարատևման դրսևորումներից են ձեռագրերի «Նշանագիրք իմաստնոց» («Նշանագիր անուանց», «Այտքիկ են գրոյս նշանագիրքն», «Այս է նշանագրերն Հայոց ազգի», «Վասն

8 Ըստ Անանիա Շիրակացու՝ երկուսասան ախտարականքն, որ կոչին կենդանակերպը (Աբրահամյան 1944, 326): Կենդանաշրջանի բացատրությանն ու նկարագրությանն անդրադարձել են մեր մյուս տոմարագետ մատենագիրները (Յովհաննես Երզնկացի 2013, 241-242. Գրիգոր Տաթևացի 1729, 189. Հակոբ Ղրիմեցի 1987, 107-109, 160-163, 257-262, 270-273 (ՄՄ 1114, 70բ-73բ, 78ա-80բ): Ջողիակի մասին տես նաև Van der Waerden 1974, 122-126, 287. Ван-дер-Варден 1991, 17, 137-139, 300-304:

9 Դեռևս հայտնի չէ միայն Չուկն աստղատան ժայռապատկեր: Հնում այն առանձնացված չէր, ձկան է նմանեցվել և անվանակոչվել անտիկ շրջանում (առկա է Պտղոմեոսի 148 թ. «Ալմագեստ» աստղացուցակում): Գարնանային օրահավասարի կետը մ.թ. սկզբներին մտավ Ձկներ համաստեղություն: Քրիստոսի խորհրդանիշ ձուկն այդ փաստի հնարավոր դրսևորումն է:

10 Դրանցից առաջինը Հակոբ Մեղապարտի 1513 թ. Վենետիկում հրատարակած չորրորդ՝ «Ախթարք և աստեղայաշխութիւն է գիրքս այս և վիճակ» գիրքն է՝ հետևյալ հատվածներով. «Տանուտրացոյց», «Ամսացոյց ամենայն եղանակաց», «Ումենն իմաստասիրի ասացեալ յաղագս յունիսն աւորցն, որ գերագն յայտնէ», «Վասն կաղանդաց», «Վասն աստեղաց ցոլանալոյ», «Յաղագս շարժմանց», «Յաղագս ամպոց և երկնից նշանաց» (Ախթարք 1513. Անասյան 1959, 610-613, նկ. 21):

11 Դրանց 40 օրինակ տես Թումանյան 1964, 362-364. Մարտիրոսյան 1973, 68, աղ. XXIII. Թոխաթյան 2025, 105, աղ. 220:

այլ համաստեղությունների եակներ՝ արծիվ, կարապ, շուն, աղվես, օձ, օձակիր, վիշապ

Աղյուսակ 13. Կենդանակերպերի և այլ համաստեղությունների նշաններ ժայռապարկերնրում
(կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ.)

1

Որմանակար, 11-րդ դ. Որոտնավանք,

2

Սվետիցխովելի

3

բրոնզե սկուտեղ, Ջուղա, 1477

4

Կենդանաշրջանի գոտի, «Ախտարք», Յ. Մեղապարտ, 1513

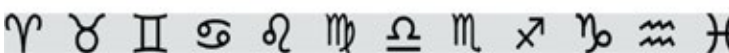

5

Կենդանակերպերը և մարդու մարմնի մասերը, Կաֆա, 1445

Կենդանակերպերի նշանները հայկական ձեռագրերում

Կենդանաշրջանի համաստեղությունների նշանները

7

Կենդանաշրջանի, մարմնի մասերի և ազգերի կապը, 1722

Աղյուսակ 14. Կենդանակերպերի նշաններ մշակույթի մյուս ոլորտներում (կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ., նկ. 2. travelgeorgia.ru/795/ (մուտք՝ 10.13.2015), նկ. 3. © ՀՊԹ, N Ա6089, նկ. 4. Ախտարք, 1513 թ., էջ 56 / greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/armenian/Books/axtarq.pdf, նկ. 5. Բաղալյան 1970, էջ 40-ից հետո՝ նկ. 2 (ՄՄ 8973, 33աբ), նկ. 6. Բաղալյան 1970, էջ 144-ից հետո՝ նկ. 15-26 (հավաքված է ՄՄ 3884 ձեռագրից), նկ. 7. ՄՄ 1970, 21բ)

պատուագրաց» և այլ կերպ կոչված) ցանկերը (Արախամյան 1959, 139. 1973, 201. 1982, 38-43, 144-145)՝ ամեն մի նշանի բացատրությամբ: Այս ժառանգության ուսումնասիրությունը սկիզբ առավ 1730 թ., երբ Մխիթար Սեբաստացին հրատարակեց 46 նշանների ցանկ: Միքայել Չամչանցը դրանք այսպես բնորոշեց. «այն գիրք գուցե չէին յատուկ տառք, այլ՝ նշանագիրք ինչ, որ հնարել էին փոխանակ ամբողջ բառից, զոր կան և այժմ ՚ի հին ձեռագիրս այդպիսիք ատելի քան զերկու հարիւր» (Չամչեանց 1784, 761): Հետազոտությունը շարունակեցին Մկրտիչ Էմինը (84 նշան) (Յմինե 1858, 363), ֆրանսիացի կրոնաբան Պոլին Արբե Մարտինը (257 նշան), որն իր հոդվածին կցել է Փարիզի ազգային գրադարանի Հմր 42 (12) ձեռագրի չորս էջերի (136-139) պատճենը (Martin 1876, 456-462) (աղ. 3), Գարեգին Սրվանձտյանցը (120 նշան) (Սրուանձտեանց 1879, 337-340), Կեսարիայի թեմի առաջնորդ Տրդատ եպս. Պալյանը (511 նշան) (Պալեան 1898, 5-14, աղ. 1-8), Անտոնյան միաբանության անդամ Իսահակ վրդ. Սրապյանը (25 նշան) (Սրապեան 1902, 201-202) և այլք (հմմտ. Արախամյան 1959, 139-142. 1973, 201-203. Մովսիսյան 2021, 179-183):

Սակայն խնդրո առարկա նշանագրերի ամենամեծ ժողովածուն, ըստ վերոնշյալ հրապարակումների, կազմել է Հրաչյա Աճառյանը՝ հավելելով նաև բազմաթիվ նշանագրեր՝ 11 այլ ձեռագրերից¹²: Նրա համոզմամբ, դրանց կիրառումը սկսվել է 14-րդ դարից: Քննարկել է նաև նախամաշտոցյան գրի ծագման խնդիրը և իր դիտարկած մոտ 500 նշանագրերից 31-ը համարել բուն պատկերագիր՝ հետմետրոպայան շրջանում ստեղծված¹³:

«Նշանագիրք իմաստնոց»-ի ուսումնասիրման ասպարեզում մեծ ներդրում ունի աղբյուրագետ, գրաբան Աշոտ Արախամյանը: Քննելով 49 ձեռագիր՝ նա պարզել է, որ ձեռագրերի՝ «Երզնկայի» խմբի նշանագրերի մեծ մասը (մոտ 180-ը) կապ չունի մետրոպայան այբուբենի հետ և բազմաթիվ զուգահեռներ ունի Հին աշխարհի մի շարք գրային համակարգերում (Արախամյան 1959, 144-173. 1973, 204-243) (աղ. 4):

Բրոնզի դարից մինչև միջնադար կիրառված նշանագրերի և ժայռափորագիր նշանների ծավալուն համադրումներ են արել Լ. Բարսեղյանը (Барсегян 1961, 238-244. 1967, 85-90, նկ. 1-3. Բարսեղյան 1964, 48-51), Հ. Մարտիրոսյանը (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 22. Մարտիրոսյան 1973, 7-11. 1978, 79-89, աղ. IV-VIII. 1981, 70-80) և Ա. Մովսիսյանը (Մովսիսյան 2003, 8-69, 200-212. 2021, 181-186 և հավելված): Նախամաշտոցյան գրի և հմայագրերի աղբյուրներին անդրադարձել է նաև աղբյուրագետ, պատմաբան Լևոն Խաչիկյանը (Խաչիկյան 1963, 157):

Ակոսանշան

Հայկական լեռնաշխարհի այս փորագիր պատկերը նշանագրի հավանական տեսակ է¹⁴: Այն փաստագրվում է բրոնզ-երկաթեդարյան ամբողջներում: 0,7-3 մ ընդհանուր չափերով, 4-30 սմ խորության և 6-30 սմ լայնության փորվածքներ են, որոնք արված են հիմնականում հորիզոնական մակերեսների, երբեմն էլ՝ մեծ ժայռաբեկորների վրա: Հայաստանի ավելի քան 25 հնավայրում հայտնի է շուրջ 150 կոթող: Դրանք են. ՀՀ տարածքում՝ Հոռոմ (Թորամանյան 1942, 18-19, նկ. 15), Մեծամոր, Դաշտաղեմ, Վարդենիկ, Վանի ավազանում՝ Արտամետ (Lehman-Haupt 1926, 106. Լալայան 1931, 203, 206, նկ. 202, Հայկաբերդ, Վանի միջնաբերդ, Փանգ, Վերին Անձալ, Գայթիս, Օրորան, Դատվան, Արածանիի վերնագավառում (Բագրևանդի հարավ-արևմուտք)՝ Մուշանի դամբարան, Վարաժնունիքի հյուսիսում՝ Հերթ (Խըրթ, Կերտ), Արաքսի վերին հոսանքում՝ Արունագրակ, Բազայառիճ (Դերջան՝ Բարձր Հայք), Պարտիզակ և Մեծկերտ (Բալահովիտ՝ Ծոփք), Խաղտյաց լեռնաշղթայի հյուսիս-արևմտյան լանջերի ստորոտում՝ Արդիճ, Արարատի հյուսիսարևմտյան լանջին՝ Մաղարաբլուր (Մասեացոտն՝ Այրարատ), Գայլատու լճից հյուսիս-արևելք՝ Վարդամարգ (Ճակատք՝ Այրարատ), լճից հարավ-արևելք՝ Առուն (Կոզովիտ՝ Այրարատ), Կապուտան լճի արևմտյան

12 Անվանի լեզվաբանն իր ցանկը կազմել է ըստ Սր Էջմիածնի ձեռագրատան ութ ձեռագրի (այժմ՝ Մաշտոցյան Մատենադարանում), Թավրիզի առաջնորդարանի Հմր 14 ձեռագրի և Սեբաստիայի «Նշտրակ» խմորատիպ թերթում հրատարակված երկու ձեռագրի 389 նշանագրերի:

13 Աճառյան 1984, 408-430: Այդ նշանագրերից 332-ը համարել է մաշտոցյան տառաձևերից ստեղծված, 104-ը՝ անհայտ, 21-ը՝ օտար ծագման: Նշանների ցանկը գետնել է գրքի հավելվածում:

14 Լեռնաշխարհով մեկ տարածված այս եզակի կոթողներին Հայաստանում անդրադարձել է Ա. Մովսիսյանը՝ անվանելով այն հսկայանշան (Մովսիսյան 2003, 206-211. 2021, 195-197): Ակոսանշան եզրն ավելի ճիշտ է բնորոշում կերտվածքը, քանի որ իբրև հսկայանշան կարող է ընկալվել նաև յուրաքանչյուր խոշորաչափ, օրինակ՝ գունավոր կամ հղկանկար նշան - տե՛ս Թոխաթյան 2015, 140, աղ. 14, 245:

Արտամետ, 1926

Հռոմ ամրոց, 1942

Բազառիճ

Գալթիս

Վերին Անձավ ամրոց

Արունագրակ

Մաղարաբլուր

Վանի միջնաբերդ

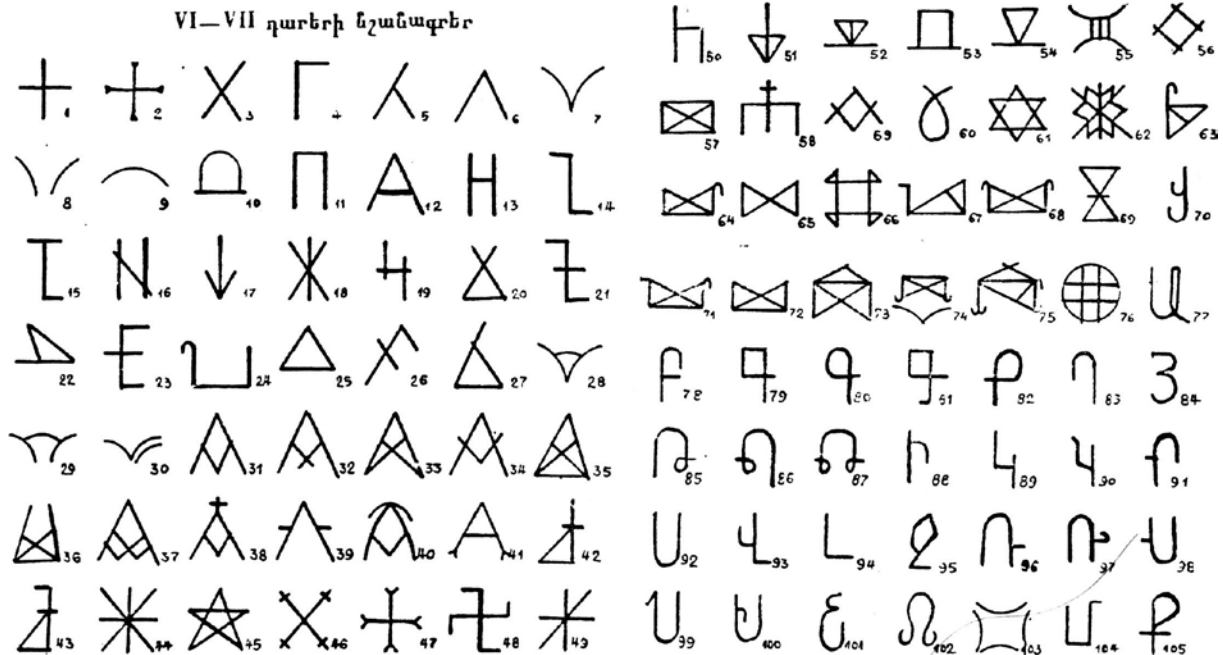

Հայկաբերդ

Պարտիզակ

Աղյուսակ 15. Ակոսանշաններ
(կազմեց՝ Կ. Թոխաթյան, 2025 թ.)

Աղյուսակ 16. Վարպետանշաններ (Մնացականյան 1958, 101-102)

ափին՝ Զամբիլ (Թրաբի՝ Պարսկահայք), Կապուտանից հյուսիս՝ Բաստամ (Ճուարշ-Ռոտ՝ Վասպուրական) և այլն¹⁵։ Սրանց մի մասը նման են ժայռապատկերների՝ հատկապես աստղագիտական իմաստակրությամբ նշաններին (աղ. 15)։

Վարպետանշան

Նշանագրերին ուղղակիորեն աղերսվում են վարպետանշանները (աղ. 16), որոնց առաջինն անդրադարձել է Թորոս Թորամանյանը Զվարթնոցի և 7-15-րդ դդ. կառույցների օրինակներով, որպես «որմնահյուս բանվորի նշան», բնութագրել դրանց չափերը, վերլուծել տեղադրությունն ու նշանակությունը (Թորամանյան 1927, 3-7)։ Սրանք «8-12 սմ բարձրություն և 2-5 սմ խորություն ունեցող գծվածքներ են և սովորաբար փորագրված են քարի ճակատային կողմում, մեծ մասամբ կենտրոնական մասում» (Մնացականյան 1958, 90)։

Դեռևս 4-րդ դ. սկիզբ առած այդ քարեղեն նշանների. «հազարամյակներ մեզնից առաջ գո-

յություն ունեցող հաշվառման այդ ձևի» մասին վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանը գրել է, որ դրանք բաժանվում են. «երկու հիմնական խմբի. տառային և զանազան երկրաչափական»։ Նշել է նաև, որ միայն Միսիանի Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու «296 քարերին կա 39 տեսակ նշան» (Բարխուդարյան 1958, 50. 1963, 211-212)։ Կարևորելով կառույցի սրբատաշ պատերին արված նշանները, վիմագրագետը հավաստում է, որ այբբենական տառերից բացի. «ավելի շատ են այնպիսիները, որոնք կարող են համեմատվել մեր ձեռագիր մատյաններից հայտնի «նշանագրերի» և նույնիսկ հայ գրերից ժամանակով ավելի հին, զանազան վայրերից հայտնի անձանոթ գրերի կամ նշանների հետ» (Բարխուդարյան 1963, 213)։ Նա նկատել է, որ նույն նշանները հանդիպում են նաև ժամանակով ու տարածապես մոտ հուշարձանների վրա (Բարխուդարյան 1963, 213)։ Նշանի կրկնվելը տարբեր, հաճախ իրարից հեռու կառույցներում կարող է վկայել նույն քարգործ վարպետի աշխատանքի մասին՝ նպաստելով անձի նույնացմանն¹⁶ ու հուշարձանի

15 Մեծ Հայքի արևմտյան մասի ակոսանշանների մեծ մասը տես Belli 1989, 89-119, աղ. I-XIV: Ենթադրվել է նաև դրանց այլ՝ փոխադրամիջոցի փայտե մասերին ձև տալու գործառույթ (Konyar 2006, 114-118, նկ. 10)։

16 Գեղարվեստական ավանդույթների փոխային կայունության օրինակ է փաստագրել Բ. Պիտտրովսկին. «Ուրարտական արվեստում առկա էր գեղարվեստաձևերի անընդհատ ընդօրինակում, կայուն ավանդույթ, ուստի Ուրարտուի վերջին արքաներից մեկի՝ Էրիմեանայի որդի Ռուսայի (Ք.ա. 7-6 դդ. սահմանագիծ) բրոնզե վահանները զարդարված էին նույն մոտիվներով, ինչ նրա հեռավոր նախնի՝ Մենուայի որդի Արգիշտի արքայի (Ք.ա. 7-րդ դ. առաջին քառորդ) վահանները», տես Пиготровский 1962, 120։

թվագրմանը: Նույնը հնարավոր է նաև ոճով նման ժայռապատկերների պարագայում:

Ստեփան Մնացականյանը կարևորել է դրանց հայատառ լինելը, ինչը վկայում է կառուցող վարպետի ազդության և մեզանում. «այլ երկրներից վարպետներ հրավիրելու սովորության բացակայության մասին: ...Որ նման բազմաթիվ նշանագրեր են հանդիպում Հայաստանի սահմաններից դուրս (Վրաստանում՝ Ջվարի, Աթենի, Ադվանքում՝ Գերբենտ և այլն), ինքնին արդեն վկայում է հայ վարպետների շինարարական գործունեության մասին նաև հարևան երկրներում, ...որն առանձնակի ծավալ է ստանում 11-14-րդ դարերում» (Մնացականյան 1958, 92. 1982, 11-12):

Արտակ Մովսիսյանը, ըստ լեռ լեզվաբան Իգնաս Գելբի տվյալների, առավել վաղ փուլին է առնչել դրանք: Բիայնական խեցեղեն իրերին դրվագված ինը նշան նա դիտարկել է որպես. «վարպետի նշան՝ ցույց տալու համար աշխատանքի հեղինակին» և հավելել, որ. «Հայկական շինությունների պատերին պահպանվել են մեծ թվով վարպետանշաններ, որոնց մի մասը նույնությամբ առկա է նաև Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում» (Մովսիսյան 1998, 19-21, նկ. 10. 2003, 45-46, աղ. 9. 2021, 183, աղ. 14): Նրան հղելով՝ վիմագրագետ Գրիգոր Գրիգորյանը նշել է, որ. «քարգործ վարպետների նշաններ կիրառվել են նաև վաղնջական ժամանակներում և ավանդաբար դրանք փոխանցվել են հետագա դարերին» (Գրիգորյան 2000, 89):

Եզրակացություն

Բրոնզեդարյան մշակույթի մի շարք ոլորտներում առկա նշանները, ժայռապատկերները և դրանց միջնադարյան դրսևորումներն ու վերապրուկներն ամբողջապես դիտարկված չեն, կան չիրատարակված ու չուսումնասիրված ձեռագրեր, որոնցում կարող են լինել նաև նշանագրեր: Այդ ամենի մեկտեղված ու բազմակողմանի ուսումնասիրությունը դեռևս լիակատար չէ, մնում է ապագայի խնդիր: Սրա լուծմանը մեծապես նպաստում է արդի գիտական չափանիշներով կազմվող տվյալների շտեմարանը, որը լայն հնարավորություններ է ընձեռում գաղափարագրերի համակարգված դիտարկման, համադրման և էլեկտրոնային եղանակով արվելիք հետազոտության համար: Այդ կերպ անհամեմատ դյուրին և հավաստի է դառնում դրանց նշանակության բացահայտումը:

Կերպարվեստի հնագույն այս շերտը՝ ժայռապատկերը, իմաստաբանությամբ և նկարվածքով, փորագրման ավանդույթներով ու տեխնիկայով, տեսակներով և ոճերով հարատևել է պատմության բոլոր շրջափուլերում: Այն աղերսվում է հայ արվեստի մյուս ոլորտներին, որոնց միահյուս է հատկապես մշտական թեմաներով, կայուն մոտիվներով, ընդհանուր-միավորիչ թեմատոնային հաստատուններով: Այս շարքում են հնագույն փորագիր խորհրդանշանները, որոնք, իմաստի պարզաբանման շնորհիվ, կարող են բացահայտվել որպես գաղափարագիր: Արդյունքում, դրանք ունակ են դառնում լուսաբանելու հնադարի մտածողական դաշտի բազմաթիվ կողմեր ու նրբերանգներ:

Առկա է կարևորագույն մի հանգամանք ևս. տեղաձին, տևական և ավանդական այս մշակութային ոլորտի անընդհատությունը, անցումայնությունն ու ժառանգորդայնությունը: Ժայռարվեստի և մշակույթի մյուս ճյուղերի շարունակական լինելը և տարբեր փուլերի արարումների ընդհանրությունն իր բնապատմական տարածքում հայոց հարակայության, ինչպես նաև աշխարհի ճանաչման ու մեկնաբանման վաղագույն բնափիլիսոփայական մտածողության դրսևորումներ են:

Գրականություն

Աբրահամյան 1944 – Աբրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, «ՀՍՍՌ Մատենադարան», 419 էջ:

Աբրահամյան 1959 – Աբրահամյան Ա., Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, «Հայպետհրատ», 415 էջ:

Աբրահամյան 1973 – Աբրահամյան Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 373 էջ:

Աբրահամյան 1982 – Աբրահամյան Ա., Նախամաշտոցյան հայ գիր և գրչություն, Երևան, «Հայաստան», 150 էջ:

Ալիշան 1885 – Ալիշան Դ., Սիսուան. համագրություն Հայկական Կիլիկիոյ և Լևոն Մեծագործ, Վենետիկ, Սբ Դավաթ, 592 էջ:

- Ալխարք 1513 – Ալխարք և աստեղայքաշխութիւն է գիրքս այս և վիճակ, Վենետիկ, տպ. «Հակոբ Մեղապարտ», 380 էջ:
- Աճառյան 1984 – Աճառյան Հր., Հայոց գրերը, Երևան, «Հայաստան», 688 էջ, 4 ներդիր:
- Անասյան 1959 – Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն (Ե-ԺԸ. դդ.), հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1228 էջ:
- Բաղալյան 1970 – Բաղալյան Հ., Օրացույցի պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 566 էջ:
- Բարխուդարյան 1958 – Բարխուդարյան Ս., Ժողովրդի դերը մեր պատմական հուշարձանների կերտման գործում, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», Հմր 8, էջ 43-53:
- Բարխուդարյան 1963 – Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 381 էջ (91 լուս.):
- Բարսեղյան 1964 – Բարսեղյան Լ., Հայոց գիրը Մաշտոցից շատ առաջ, «Գիտություն և տեխնիկա», Հմր 3, էջ 48-51:
- Բարսեղյան 1966 – Բարսեղյան Լ., Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի վերաբերյալ, «Պատմաբանասիրական հանդես», Հմր 3, էջ 147-159:
- Բորոխյան և այլք 2015 – Բորոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ., Վիշապաքարերի հնագիտություն, «Վիշապ քարակոթողները», Ա. Պետրոսյան, Ա. Բորոխյան (խմբ.), Երևան, «Գիտություն» հրատ., 420 էջ:
- Գրիգոր Տաթևացի 1729 – Գրիգ Հարցմանց Երիցս երանեալ Սրբոյն Հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն, Կ. Պոլիս, ՌՃՀԸ, 808 էջ:
- Գրիգորյան 2000 – Գրիգորյան Գր., Հայկական վիմագրություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 208 էջ:
- Թոխաթեան 2003 – Թոխաթեան Կ., Մաշտոցեան տառաձևերի և դրանց ժայռապատկեր նմանակների աղերսների շուրջ, «Բազմավէպ», Հմր 1-4, էջ 44-100:
- Թոխաթեան 2006 – Թոխաթեան Կ., Ժայռապատկերները Հայկական լեռնաշխարհում հայոց հարակալության վկաներ, «Հարք» հայագիտական հանդես, Հմր 1, էջ 52-59:
- Թոխաթեան 2011 – Թոխաթեան Կ., Մեծ Հայքի ժայռապատկերները, «Ծովի մշակույթը՝ մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում», «Այաս» ծովային հետազոտությունների ակումբի 25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, «Մոսկի» հրատ., 345 էջ, 12 թերթ գուն. ներդիր:
- Թոխաթեան 2015 – Թոխաթեան Կ., Հայաստանի ժայռապատկերները նախնադարյան արվեստի համատեքստում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Հմր 2, էջ 368-381:
- Թոխաթեան 2016 – Թոխաթեան Կ., Հայաստանի ժայռապատկերների բովանդակությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես», Հմր 2, էջ 180-198:
- Թոխաթեան 2017 – Թոխաթեան Կ., Ժայռապատկերաբան Միրոսլավ Կշիցան Հայաստանում, «Օտարագգի հայագետների ավանդը Հայաստանի հին և միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության բնագավառում», միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, էջ 146-154:
- Թոխաթեան 2025 – Թոխաթեան Կ., Հայաստանի ժայռապատկերները, Երևան, «Գիտություն», 520 էջ, 248 աղ., 7 քարտեզ:
- Թորամանյան 1927 – Թորամանյան Թ., Զվարթնոց յեկեղեցու քարերի նշանները, «Տեղեկագիր», Հմր 3, էջ 3-7:
- Թորամանյան 1942 – Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու, կազմեց և հրատարակության պատրաստեց՝ Կ. Ղաֆադարյան, Երևան, «Արմֆան», 403 էջ:
- Թումանյան 1964 – Թումանյան Բ., Հայ աստղագիտության պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դ. սկիզբ), Երևան, «Միտք» հրատ., 414 էջ:
- Լալայան 1931– Լալայան Ե., Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, Հրատ. Մեղքոնյան ֆոնդի, 239 էջ:
- Խաչիկյան 1963 – Խաչիկյան Լ., Նախամեսրոպյան գրի հարցը և հմայագրերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Հմր 4, էջ 145-158:
- Հակոբ Ղրիմեցի 1987 – Հակոբ Ղրիմեցի, Տոմարագիտական աշխատություններ, աշխ.՝ Զ. Էյնաթյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 393 էջ:
- Մարտիրոսյան 1973 – Մարտիրոսյան Հ., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտահայկական կրկնակները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 82 էջ, 23 աղ.:
- Մարտիրոսյան 1978 – Մարտիրոսյան Հ., Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Երևան, «Սովետական գրող», 206 էջ, 40 աղ., 127 նկ.:
- Մարտիրոսյան 1981 – Մարտիրոսյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», հ. 11, պրակ III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 128 էջ, 40 նկ., 81 աղ.:

- Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971 – Մարտիրոսյան Հ., Իսրայելյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», հ. 6, պրակ II, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 66 էջ, 333 նկ.:
- Մնացականյան 1955 – Մնացականյան Ա., Հայկական զարդարվեստ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 658 էջ:
- Մնացականյան 1958 – Մնացականյան Ս., Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի քանի հարցերը և քարագործ վարպետների նշանագրերը, «Պատմաբանասիրական հանդես», Հմր 3, էջ 84-105:
- Մնացականյան 1970 – Մնացականյան Ս., Պահպանիչ խորհրդանշանները միջնադարյան հայ քանդակագործության մեջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», Հմր 3, էջ 185-202:
- Մնացականյան 1982 – Մնացականյան Ս., Վարպետաց վարպետներ. Մանուել. Տրդատ. Մոմիկ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 180 էջ, 28 թերթ նկ.:
- Մովսէս Քերթոզ 2005 – Մովսէս Քերթոզ, Մեկնություն քերականին, «Մատենագիրք Հայոց», հ. Ե, Անթիլիաս - Լիբանան, «Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսություն», էջ 1195-1208:
- Մովսիսյան 1998 – Մովսիսյան Ա., Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 107 էջ, 35 աղ.:
- Մովսիսյան 2003 – Մովսիսյան Ա., Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 398 էջ:
- Մովսիսյան 2021 – Մովսիսյան Ա., Հայաստանի նախամաշտոցյան գրավոր մշակույթի պատմություն, Երևան, «Ջանգակ-97» հրատ., 448 էջ:
- Յովհաննէս Երզնկացի 2013 – Յովհաննէս Երզնկացի, Մատենագրություն, հ. Ա. Ճառեր և քարոզներ, քնագրերը հրատ. Պատրաստեցին՝ Արմենուհի Երզնկացի-Տէր-Սրապյանը և Էդվարդ Բաղդասարյանը, ներածականները՝ Էդ. Բաղդասարյանի, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 670 էջ:
- Շահնագարյան 1950 – Շահնագարյան Ա., Սիսիանի շրջանի Սառնակունք գյուղի մոտ հայտնաբերված գանձը, Աշխատություններ ՀՊՊԹ, հ. II, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., էջ 7-35:
- Չամչեանց 1784 – Չամչեանց Մ., Պատմություն Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, ի տպ. Պետրոսի Վաղվազեանց, 803 էջ:
- Պալեան 1898 – Նշանագիրք հայոց, հաւաքեց՝ Տրդատ վրդ. Պալեան, Վիեննա, Միխթարեան տպ., էջ 5-13, 8 տախ.:
- Պետրոսյան 1998 – Պետրոսյան Ս., Պատմում են ժայռապատկերները, «Գիտություն և տեխնիկա», Հմր 1-3, էջ 18-23:
- Պետրոսյան 2005 – Պետրոսյան Ս., Հայկական ժայռապատկերներ, Երևան, «Եգեա» հրատ., 244 էջ, 648 նկ.:
- Սարգսյան 1999 – Սարգսյան Վ., Հայոց գրերի ծագումը (ներքին վերականգնում), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 336 էջ:
- Սրապեան 1902 – Սրապեան Ի., Հին նշանաձևեր, «Հանդես ամսօրեայ», Հմր 7, Վիեննա, էջ 201-202:
- Սրուանձտեանց 1879 – Սրուանձտեանց Գ., Թորոս աղբար, հ. Ա, Կ. Պոլիս, տպ. Ե. Մ. Տստեսեանի, 351 էջ:
- Սուքիասյան 1967 – Սուքիասյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1339 էջ:
- Տէր-Խաչատուրեան 1992 – Տէր-Խաչատուրեան Ա., Հայոց լեզուի նոր բառարան, հ. Բ, Պէրոյթ, Կ. Տօսիկեան և Որդիք, 1208 էջ:
- Օդարաշյան 1986 – Օդարաշյան Ա., Տիեզերաստեղծման առասպելի վերապրուկային տարրերն ախտաբրում, «Պատմաբանասիրական հանդես», Հմր 3, էջ 138-149:
- Барсегян 1961 – Барсегян Л., Об одной урартской иероглифической надписи, «Պատմաբանասիրական հանդես», Հմր 3-4, էջ 238-244:
- Барсегян 1967 – Барсегян Л., Об урартской иероглифической письменности, «Պատմաբանասիրական հանդես», Հմր 2, էջ 85-90:
- Ван-дер-Варден 1991 – Ван-дер-Варден Б., Пробуждающаяся наука II: Рождение астрономии, пер. с англ. Г.Е. Куртика, Москва, «Наука», 382 с, 22 табл., 66 илл.
- Пиотровский 1962 – Пиотровский Б.Б., Искусство Урарту, VIII-VI вв. до н.э., Ленинград, «Гос. Эрмитаж», 128 с., 36 табл.
- Тохатян 2011 – Тохатян К.С., Наскальные изображения Великой Армении: астрономические рисунки и строения. Сборник материалов «Международного семинара-тренинга по историко-культурному наследию стран СНГ» (Алматы, 20-23 сентября, 2011), Алматы, сс. 169-179.
- Эминъ 1858 – Эминъ Н.О., Объ Армянскомъ алфавите, Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго, Москва, «тип. Каткова и К°», 384 + VIII с.
- Anati 1998 – Anati E., The writing on the wall – prehistoric rock paintings, UNESCO Courier. Primeval art, rock painting and engraving, April, pp. 11-16.

- Belli 1989 – Belli O., Monumentale Felszeichen im Bereich urartäischer Festungsanlagen, Anadolu Arastirmalari, 11, pp. 65-122, taf. 1-14.
- Konyar 2006 – Konyar E., An Ethno-Archaeological Approach to the “Monumental Rock Signs” in Eastern Anatolia, Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetler, V, İstanbul, pp. 113-126.
- Ksica 1984 – Ksica M., Vypravy za pravekym umenim, Bratislava, “Svetom”, 312 p.
- Lehman-Haupt 1926 – Lehmann-Haupt C.F., Armenien, Einst und Jetzt, Bd. II-1, Berlin und Leipzig, “B. Behr”, XII + 469 s.
- Martin 1876 – Martin P., Des signes hiéroglyphiques dans les manuscrits arméniens.- Congrès international des Orientalistes, Compte-rendu de la premiere session, t. 2, Paris, “Maisonneuve st Cie”, pp. 456-462.
- Tokhatyan 2015 – Tokhatyan K., Rock carvings of Armenia, “Fundamental Armenology”, 2, Yerevan, pp. 184-205.
- Tokhatyan 2020 – Tokhatyan K., Petroglyphs of Armenia along the Great Silk Road.- Studies on cultures along the Silk Roads, vol. 2, Budapest, pp. 129-154.
- Tokhatyan 2022 – Tokhatyan K., Petroglyphs in Armenian Highland, in: Historical-cultural heritage of Armenia, Yerevan, “Scientific Research Center of Historical and Cultural Heritage”, pp. 21-31.
- Van der Waerden 1974 – Van der Waerden B., Science awakening II. The birth of astronomy, Leiden, “Noordhoff”, 364 p., 31 plates.

ՍՐԲԱՎԱՅՐԻՑ ԴԵՊԻ ԱՐՈՏԱՎԱՅՐ. ՏԻՐԻՆԿԱՏԱՐԻ ՎԻՇԱՊԱՔԱՐԵՐԻՑ ՄԵԿԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արսեն Բորոխյան¹, Պավոլ Հնիլա³, Ալեսանդրա Ջիլիբերտ⁴,
Տիգրան Միքայելյան², Արտակ Հախվերդյան¹

¹ Պ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

² Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ

³ Պ.գ.թ., Բեռլինի Ազատ համալսարան

⁴ Պ.գ.թ., Վենետիկի Կա' Ֆոսկարի համալսարան

Ամփոփագիր

Ներկայացվող աշխատանքը նվիրված է Արագած լեռան հարավային փեշերին գտնվող բարձրադիր Տիրինկատար նախապատմական սրբավայրի տասներկու վիշապաքարերից առաջինի հնագիտական ուսումնասիրությանը և նրա մակերեսին պահպանված բազմաշերտ պատկերների ու նշանների մեկնությանը: Բարակրթողը հայտնաբերվել է 2012 թ., սակայն պեղումներն իրականացվել են 2021–2022 թթ., որոնց արդյունքում բացահայտվել է կլորավուն հարթակով բնորոշվող ծիսական կառույց, որի կենտրոնական տարրը վիշապաքարն է: Ռադիոածխածնային տվյալները և խեցեղեն նյութի վերլուծությունը ցույց են տալիս, որ Տիրինկատար 1 քարակրթողը կանգնած է եղել միջին-ուշ բրոնզի դարերում ու, թերևս, ավելի վաղ և զգեստնվել է ամենաուշը վաղ երկաթի դարում:

Վիշապաքարն առանձնանում է իր պատկերագրական բազմաշերտությամբ: Նրա մակերեսին պահպանվել են բուն ցլաքանդակը, ինչպես նաև երկու իծապատկեր, 56 բոլորակ փոսիկներ, 13 տամբայատիպ երկրաչափական նշաններ և մեկ արաբատառ կարճ արձանագրություն: Պատկերանշանների դասավորվածությունը և պատկերման տեխնիկաների տարբերությունը թույլ է տալիս դրանք դիտարկել որպես մի քանի ժամանակաշրջաններում տեղի ունեցած միջամտությունների արդյունք: Իծապատկերներն ու բոլորակ փոսիկներն արվել են այն ժամանակ, երբ քարակրթողն արդեն ընկած էր, և կարող են թվագրվել երկաթի դարով: Տամբաները հիմնականում տափաստանաբնականներին բնորոշ ցեղային, կենդանական գույքի պատկանելություն, ինչպես նաև արոտավայրի սահման ցույց տվող նշաններ են և, ըստ համեմատական վերլուծության, կապվում են ուշմիջնադարյան քոչվոր խմբերի գործունեության հետ Արարատյան դաշտում և Արագածոտնում: Ցլազվիխ տակ արված արաբատառ արձանագրությունը («ղոչ» = «խոյ») վկայում է նախնական կենդանական կերպարի վերաիմաստավորումը նույն դարաշրջանում:

Տիրինկատար 1 վիշապաքարը երկարատև մշակութային հիշողություն կրող հուշարձան է, որը վկայում է խորհրդանշական տարածքի բազմափուլ վերաօգտագործման գործընթացի մասին՝ նախապատմական շրջանից մինչև ուշ միջնադար:

Հիմնաբառեր. *Տիրինկատար, վիշապաքար, ժայռապատկեր, տամբա, նախապատմական շրջան, երկաթի դար, միջնադար:*

FROM SANCTUARY TO PASTURELAND: THE PICTORIAL HISTORY OF A VISHAP FROM TIRINKATAR

Arsen Bobokhyan¹, Pavol Hnila³, Alessandra Gilibert⁴,
Tigran Mikayelyan², Artak Hakhverdyan¹

¹ Doctor of Sciences (History), Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA

² PhD in History, Institute of Oriental Studies, NAS RA

³ PhD, Free University of Berlin

⁴ PhD, Ca' Foscari University of Venice

Abstract

The present study is devoted to the archaeological investigation of the first of the twelve vishaps (dragon stones) from the high-altitude prehistoric sanctuary of Tirinkatar, located on the southern slopes of Mount Aragats, and to the interpretation of the multilayered images and signs preserved on its surface. The stone stela was discovered in 2012, while excavations were carried out in 2021–2022. As a result of the excavations, a ritual structure characterized by a circular platform was revealed, with the vishap as its central element. Radiocarbon data and analysis of the ceramic material indicate that the Tirinkatar 1 stood during the Middle and Late Bronze Ages and was fallen down during the Early Iron Age.

The vishap is distinguished by the multilayered nature of its iconography. Preserved on its surface are the original bull relief, as well as two goat figures, 56 cup-marks, 13 tamga-type geometric signs, and a short Arabic inscription. The arrangement of the motifs and differences in carving techniques make it possible to interpret them as the result of interventions carried out in several chronological periods. The goat figures and cup-marks were executed when the stela was already lying horizontally and can be dated to the Iron Age. The tamgas are mainly signs indicating tribal or livestock ownership characteristic of steppe populations, as well as markers of pasture boundaries; according to comparative analysis, they are associated with the activity of Late Medieval nomadic groups in the Ararat Plain and Aragatsotn. The Arabic inscription carved beneath the bull's head ("ghoch" = "ram") reflects a reinterpretation of the original zoomorphic image during the same period.

The vishap Tirinkatar 1 is a monument bearing long-term cultural memory and testifies to a multi-phase process of reuse of a symbolic space from the prehistoric period through the Late Middle Ages.

Keywords: Tirinkatar, vishap, rock art, tamga, prehistoric period, Iron Age, Middle Ages.

Ներածություն

2012 թ. հունիսի 22-ին, Արագածի հարավային փեշերին իրականացվող հետախուզական աշխատանքների ընթացքում, մեր արշավախումբը հայտնվեց Տիրինկատար (տարածքի հրաբխային կոներից մեկը, որի օտար անունն է Կըզըլ զիարեթ) կամ Կարմիր սար (տարածքի հրաբխային կոներից մյուսը) կոչվող մարգագետնում (սկ. 1): Այդ օրը շրջադարձային եղավ վիշապաքարերի ուսումնասիրման պատմության մեջ, քանի որ հայտնաբերվեց այդ քարակոթողների՝ մինչ օրս հայտնի ամենակենտրոնական սրբավայրը, որի հետազոտությունը նոր հորիզոններ է բացում երևույթը մեկնելու տեսանկյունից (նախնական հրապարակումները տե՛ս Gilibert et al. 2012. Բոբոխյան և այլք 2015. Bobokhyan et

al. 2018. Von der Osten et al. 2018. Hnila et al. 2019. Hovhannisyan et al. 2020):

Տիրինկատարի մշակութային միջավայրը ծ. մ. միջինում 2850 մ բարձրության վրա է, ընդարձակ գոգահովտի ներքո, որն ընդհանուր առմամբ ունի 40 հա մակերես: Տիրինկատարի բարենպաստ դիրքը, մասնավորապես՝ տեսանելիության հզոր դաշտ ունենալու և անտեսանելի մնալու հնարավորությունը, քամուց պաշտպանված լինելը, ջրային պաշարներով հարուստ լինելը, ազատ տարածության հնարավորությունը, գեղագիտական հզոր մթնոլորտը նպաստել են, որ տարածքը վերածվի տևականորեն օգտագործվող մշակութային միջավայրի:

Ըստ առկա տվյալների՝ Տիրինկատարի մշակութայնացված գոտում, բացի 12 վիշապաքարերից, առկա են բնակելի սեզոնային կառույցներ

Նկ. 1. Տիրինկատարի մշակութային լանդշաֆտը.

սլաքով ցույց է տրված Տիրինկատար 1 վիշապաքարի դիրքը (լուս.՝ Ա. Բորոխյան, 2013 թ.)

(բազմաբջիջ, կլոր շինություններ և ճամբարներ, որոնցում մարդիկ ու կենդանիները միասին են ապրել), թաղումային կառույցներ (դամբարաններ), ծիսապաշտամունքային կառույցներ (կրոմլեխներ, հսկայի տներ, հարթակներ), սահմանազատող կառույցներ (պատեր), պատկերանշաններ (ժայռապատկեր, միջնադարյան նշաններ):

Ռադիոածխածնային տվյալները վկայում են, որ Տիրինկատարի տարածք մարդիկ այցելել են պղնձի դարում (17 տվյալ), վաղ բրոնզի դարում (7 տվյալ), միջին բրոնզի դարում (8 տվյալ), ուշ բրոնզի դարում (3 տվյալ), վաղ երկաթի դարում (6 տվյալ), միջին երկաթի դարում (4 տվյալ), ուշ անտիկ/վաղ միջնադարում (4 տվյալ), զարգացած միջնադարում (4 տվյալ), ուշ միջնադարում (8 տվյալ), նոր և նորագույն շրջանում (2 տվյալ): Հատկապես լավ են ներկայացված պղնձի դարը, միջին և ուշ բրոնզի դարը, վաղ երկաթի դարը, զարգացած և ուշ միջնադարը, թույլ են ներկայացված վաղ բրոնզի դարը, միջին երկաթի դարը, ուշ անտիկ/վաղ միջնադարը:

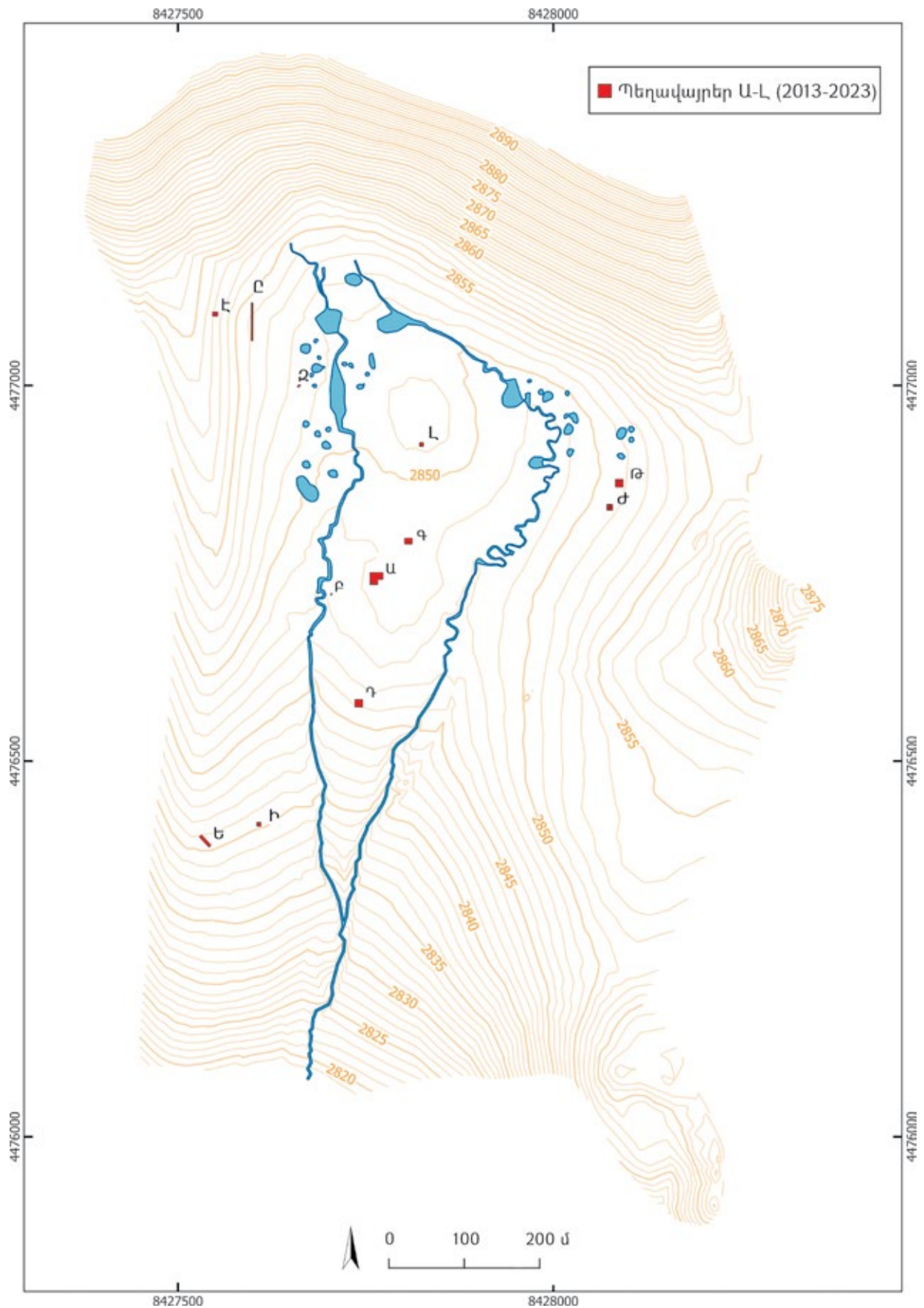
Ինչպես գտածոները, այնպես էլ բնագիտական մեթոդներով իրականացված թվագրումները վկայում են, որ քարակոթողներին վերաբերող համատեքստերը կարելի է թվագրել հիմնականում միջին և ուշ բրոնզի դարերով (Ք.ա. մոտ 22-13-րդ դդ.): Շատ հավանական է, սակայն, որ դրանց ակունք-

ները հասնում են պղնձի դար, երբ տարածքն առաջին անգամ այցելել են մարդկային խմբերը (Ք.ա. VI հազ. վերջ - V հազ. երկրորդ կես): Արձանների զգեստումը սկսվել է վաղ երկաթի դարում (Ք.ա. մոտ 12-9-րդ դդ.): Տարածք այցելություններ են կատարվել նաև հետագայում՝ միջնադարում, նոր շրջանում, ինչի հետ են առնչվում հնագիտական նախնական համատեքստերի տարատեսակ միջամտությունները: Այդ խախտումները հատկապես վերաբերում են զարգացած և ուշ միջնադարին:

Ներկայացվող աշխատանքը նվիրված է Տիրինկատար 1 վիշապաքարի և նրա մակերեսին հանդիպող տարատեսակ պատկերանշանների մեկնությանը, որոնք բացառիկ են նրանով, որ ներկայացնում են մարդկանց՝ Տիրինկատար այցելությունների տևական պատմությունը:

Տիրինկատար 1-ի պեղումները

Տիրինկատարի հարավարևմտյան հատվածում գտնվող Տիրինկատար 1 քարակոթողը մեր արշավախումբը հայտնաբերեց 2012 թ. հետախուզական աշխատանքների ընթացքում, երբ այն, մեջքնիվայր ընկած, դիմային հատվածով երևում

Նկ. 2. Տիրինկատարի պեղավայրերը. Տիրինկատար 1-ը պեղվել է Ի պեղավայրում (հանայթը՝ Պ. Հնիլա, 2024 թ.)

Նկ. 3-7. Տիրինկատար 1 վիշապաքարը փարբեր դիրքերից
(լուս.՝ Պ. Հսիլա, Ա. Բորոխյան, 2017 թ.)

էր գետնի մակերեսին (ստորին մասում ունենալով կոտորվածք), իսկ դրանից քիչ դեպի հյուսիս առանձին ընկած էր պոչային հատվածը: Սա մեր առաջին գտածոն էր Տիրինկատարում, որը տպավորիչ էր հատկապես վրայի ժայռապատկերների և այլ՝ ավելի ուշ թվագրվող նշանների առկայության տեսանկյունից: Խնդրո առարկա քարակոթողի պեղումներն իրականացվեցին 2021-2022 թթ. (սկ. 1-9):

Պեղավայր Ի-ն դրվեց Տիրինկատար 1-ի շուրջը՝ 5 x 5 մ մակերեսով, այնպես, որ քարակոթողը հայտնվեց պեղավայրի կենտրոնում: Պեղումների վերջնական փուլում, պեղվող հատվածի հիմնական միավորը՝ քարակոթողն իր նախնական տեղից տեղաշարժվեց այնպես, որ ետին հատվածը դարձավ լիովին տեսանելի, ապա հիմնական մա-

սին միացվեց կոտրված ստորին հատվածը, որը կիպ ամրացավ:

Աշխատանքները Պեղավայր Ի-ում ցույց են տալիս, որ քարակոթողն այստեղ գտնվում է շրջապատող քարերով առանձնացող միջավայրում, որը բնորոշվում է տևական ուշ միջամտություններով: Քարակոթողի ընկած լինելու դիրքը, առկա նշանները, հիմնական քարի ստորին հատվածում կոտրվածք ունենալը, երկատված լինելը և պեղման արդյունքում բացված հորերը վկայում են այն մասին, որ ընկնելուց հետո քարակոթողը ենթարկվել է երկարատև միջամտությունների և մասնակի տեղաշարժման:

Ինչպես ճիմաշերտի, այնպես էլ դրա տակ բացված հարթակի մնացորդներով բնորոշվող

Նկ. 8. Տիրինկատար 1 վիշապաքարը պեղումներից առաջ (լուս.՝ Պ. Հնիլա, 2021 թ.)

Նկ. 9. Տիրինկատար 1 վիշապաքարը պեղումների ընթացքում
(լուս.՝ Պ. Հնիլա, 2021 թ.)

մշակութային շերտի հնագիտական միջավայրը աչքի չի ընկնում մեծաքանակ գտածոներով. առկա են հիմնականում վանակատի (ցլեպներ), ավելի քիչ՝ խեցեղենի (կարմրավուն կամ սև-մոխրագույն) քեկորներ, որոնք հայտնի են նաև Տիրինկատարի այլ հատվածներից:

Պեղավայրից ունենք ռադիոածխածնային վերլուծության երկու տվյալ՝ Միավոր 2-ից (քարակոթողը շրջելուց հետո՝ անմիջապես դրա տակից վերցված հողից՝ Ք.ա. 1122-935 թթ.) և Միավոր 4-ից (Միավոր 2-ի տակ գտնվող իրավիճակը՝ Ք.ա. 1499-1396 թթ.), որոնք թվագրում են քարակոթողի շուրջ առկա միջամտությունները: Ակնհայտ է, որ այն կարող էր զգեստնվել ամենաուշը վաղ երկաթի դարում և վերաօգտագործվել մինչև միջնադար ու նոր ժամանակներ:

Տիրինկատար 1-ի պատկերներն ու նշանները

Տիրինկատար 1-ի ընկած դիրքը, առկա նշանները, կոտրվածքն ու ստորին/պոչային հատվածի տեղադրությունը ցույց են տալիս վիշապաքարի և համապատասխան միջավայրի հետագա օգտագործման ողջ պատմությունը (նկ. 3-7, 10): Մասնավորապես, հայտնաբերման պահին քարակոթողը գտնվում էր դիմային մասով երևացող դիրքում՝ հորի մեջ: Պոչային հատվածը դրա հակառակ կողմում էր՝ դեպի հյուսիս, գլխամասի մոտ, ինչը վկայում է, որ քարակոթողը շրջվել է իր առանցքի վրա՝ նախնական տեղում կամ նախնական տեղին շատ մոտ:

Այս վերաօգտագործման պատմությունն արտահայտված է նաև քարակոթողի վրա ի հայտ եկած նշանների միջոցով: Մասնավորապես, բացի

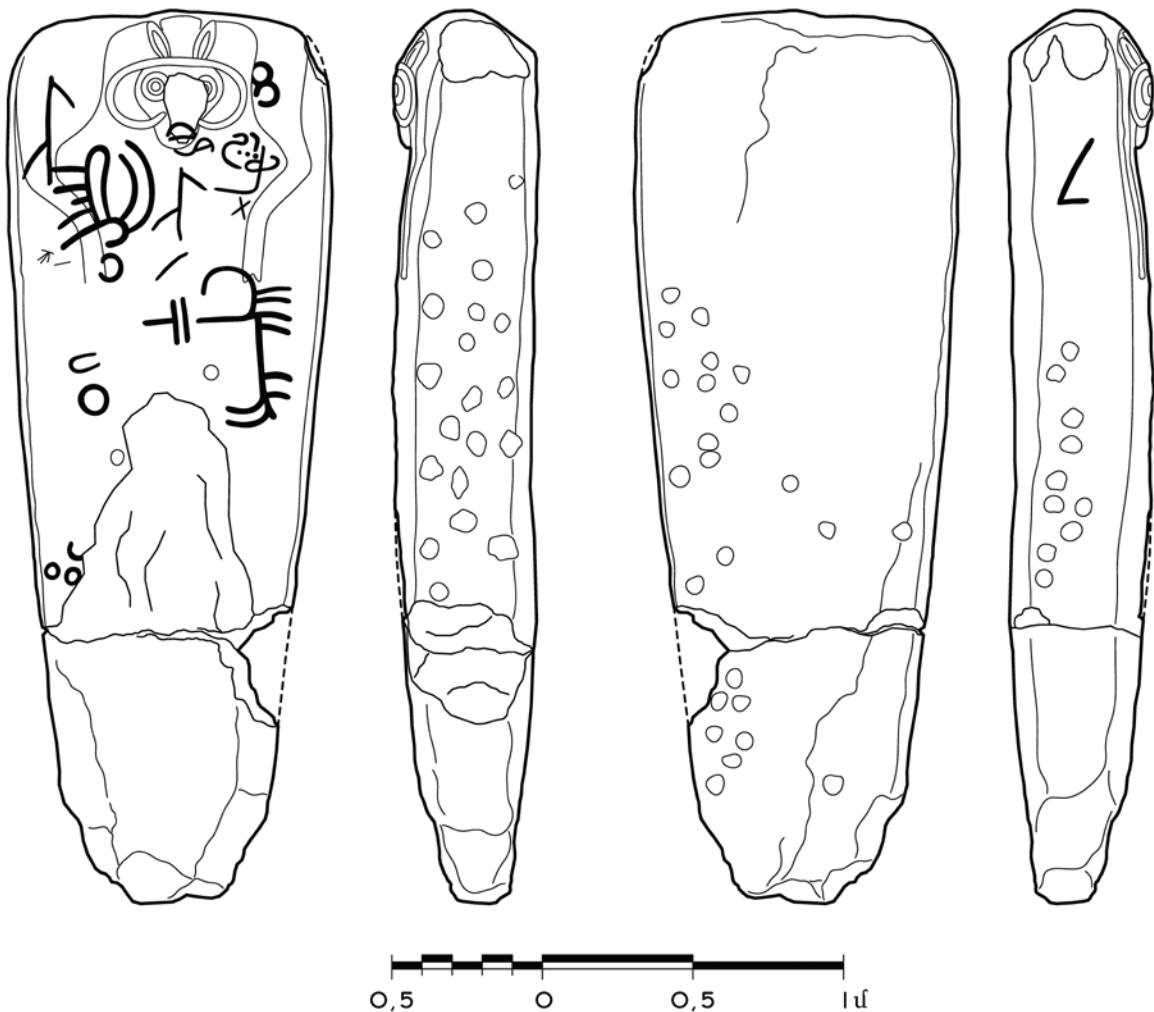
բուն վիշապաքարը նշանավորող միակ ցլաքանդակից, նրա մակերեսին կան երկու իծապատկեր, բոլորակ փոսիկներ (20՝ աջ կողային մասում, 10՝ ձախ, 24՝ ետնամասում, 2՝ դիմային մասում), միջնադարյան տամգաներ (թվով 13) և մեկ արաբատառ կարճ արձանագրություն (նկ. 11):

Դրանց պատկերման եղանակները տարբեր են. ցլաքանդակն արվել է ռելիեֆ, իծապատկերները՝ ծակոտկեն, բոլորակ փոսիկները՝ փորման, մինչդեռ տամգաները և արաբատառ արձանագրությունը՝ խոր (N 5, 6, 17) կամ մասամբ (N 7-16, 18) ներգծման տեխնիկայով, ինչը կարող է լինել նաև ժամանակագրական ցուցիչ:

Ստորև ներկայացնենք պատկերագրական միավորներն ըստ ժամանակագրական հաջորդականության:

Ցլապատկերը (N 1). 2,95 x 1,07 x 0,46 մ չափերով բաց մոխրագույն բազալտե քարակոթողի

նախնական պատկերը ցլաքանդակն է, որը զարդարել է կանգուն կոթողը: Դիմային հատվածում պատկերված է ցլի գլուխն առջևի վերջույթներով: Ականջների միջև առկա է «թագ», որն իրականում մարմնի/մոդթու սկզբնամասն է խորհրդանշում: Հետնային և կողային հատվածում պատկերները բացակայում են: Պատկերի քանդակման եղանակը կարելի է բնորոշել որպես ռելիեֆ՝ ուռուցիկ ցածր (=հարթաքանդակ)՝ առջևի վերջույթները և ռելիեֆ՝ ուռուցիկ բարձր (=բարձրաքանդակ)՝ գլուխը: Այն մշակված է բոլոր կողմերից որպես կլոր քանդակ՝ բացի ստորին հատվածից: Պահպանվել է գրեթե ամբողջությամբ, թեև իրարից անջատ հիմնական և քիչ հեռու գտնվող ստորին հատվածների միջև մի փոքր մաս բացակայում է: Հիմնական քարի դիմային՝ ստորին հատվածի վրա կա ջարդվածք: Պատկերը ևս բավարար է պահպանված. մշակված է աջ աչքի շրջանը, իսկ նախնական հարթության

Նկ. 10. Տիրինկաքար 1 վիշապաքարի գծանկարը (գծանկ.՝ Ա. Հախվերդյան, 2020 թ.)

վրա հետագայում արվել են տարատեսակ նշաններ: Վիշապաքարերի տիպաբանության համակարգում Տիրինկատար 1-ը պատկանում է ցլաքանդակների թվին:

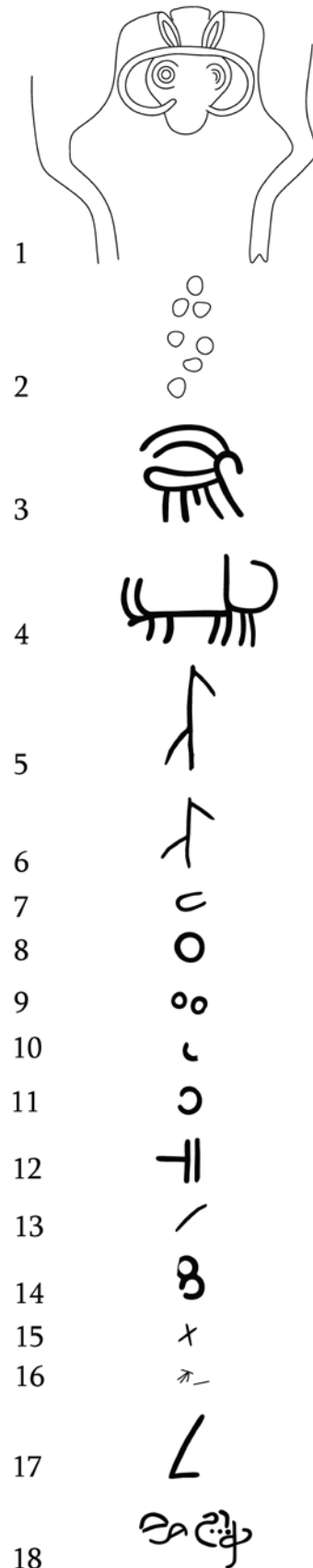
Բոլորակ փոսիկները (N 2). Տիրինկատար 1-ի պոչի հատվածում կան մի շարք բոլորակ փոսիկներ, ինչը վկայում է, որ դրանք կարող էին փորագրվել, երբ քարակոթողը դեռ ամբողջական էր (թերևս երկաթի դարում): Բոլորակ փոսիկների առկայությունը Տիրինկատար 1-ի ոչ միայն կողային հատվածներում, այլև դիմային մասում և ետնամասում վկայում է, որ այն կարող էր բազմիցս շրջվել:

Բացի Տիրինկատար 1-ից նաև այլ քարակոթողների կողային, առջևի ու ետևի հատվածներում կան բոլորակ փոսիկներ (Արագածի լեռնազանգվածում՝ Դաշտադեմի սար 1, 2, Կոտուրի սար 1, Չյանբերդ 1, Լուսակն 1, Մեծաձոր 1, Ոսկեթաս 1, Սառնաղբյուր 1, Տիրինկատար 2, 4, 5, Քարակապ 1, Գեղամա լեռներում՝ Գեղասար 1, 2, Գողթի սար 1, Ուղտուակունք 2, Սախուրակ 6, Ծաղկունյաց լեռներում՝ Լճաշեն 2, Սևանի լեռնաշղթայում՝ Գեղամասար 1, Կենաց լեռնաշղթայում՝ Նավուր 1, Ջավախքի և Թոեղթի լեռներում՝ Գանձա 1, Թեթրիծղարո 1, Թիքքար 1):

Կոտուրի սար 1-ի համատեքստում արդեն Թ. Թորամանյանն այդ փոսիկները համարել է վաղ նվիրական գործողությունների արդյունք (Թորամանյան 1948, 229): Քարակոթողների «թասանման խորությունները» նկատել է նաև Է. Խանգադյանը (Քարակապ 1-ի և Գանձա 1-ի օրինակով), որոնք նա համեմատում է կուր-արաքայան մշակույթի խեցեղենի զարդարվեստին բնորոշ շրջանաձև փոսիկների հետ (Խանգադյան 1969, 157):

Բ. Պիոտրովսկին և Լ. Գյուզալյանը ճշտիվ նկատել են, որ բոլորակ փոսիկները պետք է դիտարկել «մեգալիթյան մշակույթի» համատեքստում և պատահական չէ, որ դրանք ի հայտ են գալիս նաև կիկլոպյան ամրոցներին առնչվող սալաքարերի միջավայրում (Пиотровский, Гюзальян 1933, 55-56): Հիրավի, բոլորակ փոսիկներն առկա են Ատլանտիկ և Միջերկրական Եվրոպայի մեգալիթյան (մենաքարեր, դամբանային քարեր), ժայռային և ժայռապատկերային հուշարձաններում՝ cup mark կամ cup and ring mark անվանումներով և թվագրվում են նոր քարից վաղ երկաթ ընկած դարաշրջաններով, սակայն կարող են նաև ավելի վաղ (Демирханян, Фролов 1985, 70) կամ ուշ (Пиотровский 1949, 27) լինել:

Հայկական լեռնաշխարհում դրանք հայտնի են նախաուրարտական ժայռափոր հարթակների

Նկ. 11. Տիրինկատար 1 վիշապաքարի վրա տեսանելի պարկերներն ու նշանները (զժանկ.՝ Ա. Հախվերդյան, 2020 թ.)

(Խանգաղյան 1972, 53-57. Аветисян 2006, 257-258. Տեր-Ավետիսյան 2010, 460. Ասատրյան 2004, 31-32), կավակերտ օջախների, հենակների, անոթների (Խանգաղյան 1972, 53-57) վրա: Փոսիկներն առկա են նաև ուրարտական ժայռափոր կառույցների վրա (Isik 1995), հեթանոսական Հայաստանի սրբավայրերում (Thierry 2005, 60-62) և վաղ միջնադարյան եկեղեցիների աստիճանաձև գետնախարիսխներին (Խաչատրյան 2003. Թոխաթյան 2025, նկ. 159):

Քարակոթողները սկզբնապես կանգնած են եղել, հետևապես փոսիկները երկրորդական են: Տիրինկատար 1-ի վրա դրանք ակնհայտորեն արվել են, երբ քարակոթողն ընկած է եղել, կարծում ենք՝ երկաթի դարում, գուցե նաև՝ ավելի ուշ:

Իծագրերը (N 3-4). Քարակոթողի մակերեսին այծերի երկու պատկերներ կան, որոնց ասիմետրիկ ուղղվածությունը ցլաքանդակի նկատմամբ վկայում է, որ դրանք արվել են, երբ քարակոթողն ընկած է եղել:

Տիրինկատար 1-ը բացառիկ հնարավորություն է տալիս ժայռապատկերների խնդիրը գոնե մասամբ հասկանալու համար: Իծապատկերների դասակարգման և թվագրության տեսանկյունից Տիրինկատար 1-ի ժայռապատկերները տեսանելի են Ք.ա. III-II հազ. խմբերում (Մարտիրոսյան 1981, աղ. I. հմմտ. Կարախանյան, Սաֆյան 1970, 38), սակայն դրանք պետք է թվագրվեն այն ժամանակահատվածով, երբ քարակոթողն արդեն ընկած է եղել, կարծում ենք՝ երկաթի դարով (ուշ բրոնզ-երկաթեդարյան իծապատկերներով արձանիկների և անոթների մասին տե՛ս Ներգարարյան 2023, 185-188, աղ. II/7):

Հայտնի են վիշապաքարերով բնորոշվող 13 միջավայրեր, որոնցում փաստագրվել են ժայռապատկերներ: Մեզ հուզող ամենակարևոր խնդիրը տվյալ դեպքում այն է, թե ինչքանով են քարակոթողներն ու ժայռապատկերներն առնչվում իրար տարածականորեն և ժամանակագրորեն: Այս տեսանկյունից կարևոր է փաստել, որ ժայռապատկերներն ու քարակոթողները գտնվում են միևնույն գոտում: Այդ երկու հուշարձանատեսակների հորիզոնական և ուղղահայաց տարածվածությունը փաստորեն համընկնում է: Դրանք հանդիպում են հիմնականում Արագածի, Գեղամա, Վարդենիսի, Սյունիքի, Թոռեքի լեռնահամակարգերի բարձրլեռնային, ավելի քիչ՝ նախալեռնային գոտիներում: Այս հանգամանքը որոշակի կապ է ստեղծում ժայռապատկերների և քարակոթողների միջև:

Քարակոթողների պես ժայռապատկերները հանդիպում են բարձրլեռնային և նախալեռնային գոտիներում: Բարձրլեռնային գոտիներում դրանք *«լեղադրված են քնական գոգավորություններում, քամոց պաշտպանված ու աղբյուրների մոտ գտնվող հրաբխային քարակարկառների վրա»* (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 7): Լրացնելով այս միտքը՝ ասենք, որ, եթե քարակոթողները լինում են երկրաբանական կրկեսների հարթ մակերեսներին, ապա ժայռապատկերները՝ դրանց շրջապատող բլուրների լանջերին, քարացրոնների միջավայրում, հազվադեպ նաև՝ հարթությունների վրա: Ավելին, մի շարք ժայռապատկերային կուտակումներ քարակոթողների անմիջական շրջակայքում են. Գեղամա լեռներում հիշարժան են Գեղարդա լիճ 1-7, Վիշապասար 1, Արշալույսի սար 1, Մաղախեր 1, Արագածի վրա՝ Տիրինկատար 1-12, Օշականի սար 1, Քարակապ 1-5, Զովունու սար 1 քարակոթողների համապատասխան գոտիները:

Ժայռապատկերների թվագրության համար մասնագետները, որպես կանոն, ելնում են պատկերագրական առանձնահատկություններից: Մինչդեռ հնագիտական համատեքստի տեսանկյունից քիչ բան է հայտնի: Ժայռապատկերների միջավայրից հայտնաբերվել են վանակատե մեծ ու փոքր շեղքերից պատրաստած դանականման և այլ գործիքներ, որոնք զուգահեռներ ունեն նորքարեդարյան և պղնձեքարեդարյան համալիրներում (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 7, 22-23. Մարտիրոսյան 1981, 17-18, աղ. V): Լեռնամերձի և Աղավաատան մշակութային միջավայրում ժայռապատկերները հանդիպում են Ք.ա. III հազ. վերջով և II հազ. թվագրվող դամբարանադաշտի ու ժայռակերտ հարթակների համատեքստում (Petrosyan, Muradyan 2012): Թոռեքյան ժայռապատկերներից մի քանիսն ունեն զուգահեռներ Զուրթակեթի միջինբրոնզեդարյան դամբարանաթմբերի կրոմլեխների վրա առկա գծանկարների հետ և կարող են թվագրվել համապատասխանաբար (Габуния, Бекча 1980, 81-82): Ժայռապատկերների հետ զուգահեռներ են գտնում նաև Շամիրամի վաղերկաթեդարյան կրոմլեխների սրբատաշ քարերի վրա առկա մարդկանց, կենդանիների և երկրաչափական մարմինների գծագրերը (Մարտիրոսյան 1981, 23-24, աղ. VIII):

Քարակոթող-ժայռապատկեր առնչությունը պարզելու համար առանցքային կարող է լինել վերջինիս գործառնության խնդիրը: Բացի կիրառական պատկերներից (հիմնականում կենդանի արածացնելու և որսի տեսարաններ), ժայռապատկերները

վերարտադրում են նաև պաշտամունքային դրվագներ, ծեսեր, կան նաև մեռյալների ու նախնիների պաշտամունքին առնչվող մանրամասներ (Մարտիրոսյան 1969, 197-198): Դրանցից մի քանիսն ուղղակիորեն կապվում են վիշապային պատկերագրության հետ՝ վերարտադրելով ձուկ, թռչուն (Տեր-Մկրտչյան 1979, 428. թռչող ժայռապատկերներում՝ ձուկ, Габунья, Векуа 1980, рис. 29), իսկ քարակոթողին բնորոշ ցլապատկերը՝ յուրահատուկ գլխով, վերջույթներով և բերանից ժայթքող ջրի շիթերով, երբեմն թռչունների ու այծերի հետ միասին, ի հայտ է գալիս Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում՝ թվագրվելով Ք.ա. II հազ. առաջին կեսով (Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971, 11, 26. Մարտիրոսյան 1971, 34. 1981, 22): Հաճախ դրանք ուղղակի կրկնում են քարակոթողների վրա տեսանելի մորթած ցլի պատկերը կամ ուղղակի վերարտադրում են ցլապատկերի գլխամասը (հմմտ. Կարսի մոտ գտնվող Դիգոր/Դոլայի կայայի ժայռապատկերներից մեկը, որը կենդանական մոտիթի, եղջյուրների ու «թագ»-կատարի մանրամասներով լիովին համընկնում է վիշապաքարի ցլագլխի պատկերագրությանը՝ Özgül, Bingöl 2021, 505, res. 10f, 11c):

Այս ամենը վկայում է, որ ժայռապատկերները կարող են լինել քարակոթողներին ինչպես ժամանակակից, այնպես էլ՝ թվագրվեն ավելի ուշ: Տիրինկատար 1-ը, որն ինչպես շեշտեցինք, ասիմետրիկ է ցլապատկերին, պետք է թվագրվի այն ժամանակաշրջանով, երբ քարակոթողն ընկած է եղել, կարծում ենք՝ վաղ երկաթի դարով:

Երբեմն ժայռապատկերներին նմանվող իծապատկերներ են հանդիպում նաև միջնադարյան եկեղեցիների (Մովսիսյան 2003, 137) կամ մուսուլմանական կառույցների (Симонян 2001, 97, рис. 4. Дэвлет 2014, 348) վրա: Տիրինկատար 1-ի ժայռապատկերներն իրենց ոճաբանական և տեխնիկական առանձնահատկություններով կապ չունեն միջնադարյան օրինակների հետ:

Տամգաները (N 5-17). Տիրինկատար 1-ի՝ հիմնականում դիմային և մեկ անգամ ձախ կողային մակերեսին հանդիպում են 13 փորագիր երկրաչափական նշաններ, որպիսիք հայտնի են նաև Գեղամասար 1 և Վիշապասար 2 քարակոթողների վրա (սկ. 12-13): Դրանց ամենամոտ զուգահեռները տեսանելի են «տամգա» կոչված նշանների միջավայրում, որոնք տափաստանային ժողովուրդներին բնորոշ և ցեղային պատկանելություն ցույց տվող նշաններ են ու դաջվել են, սովորաբար, ցեղային

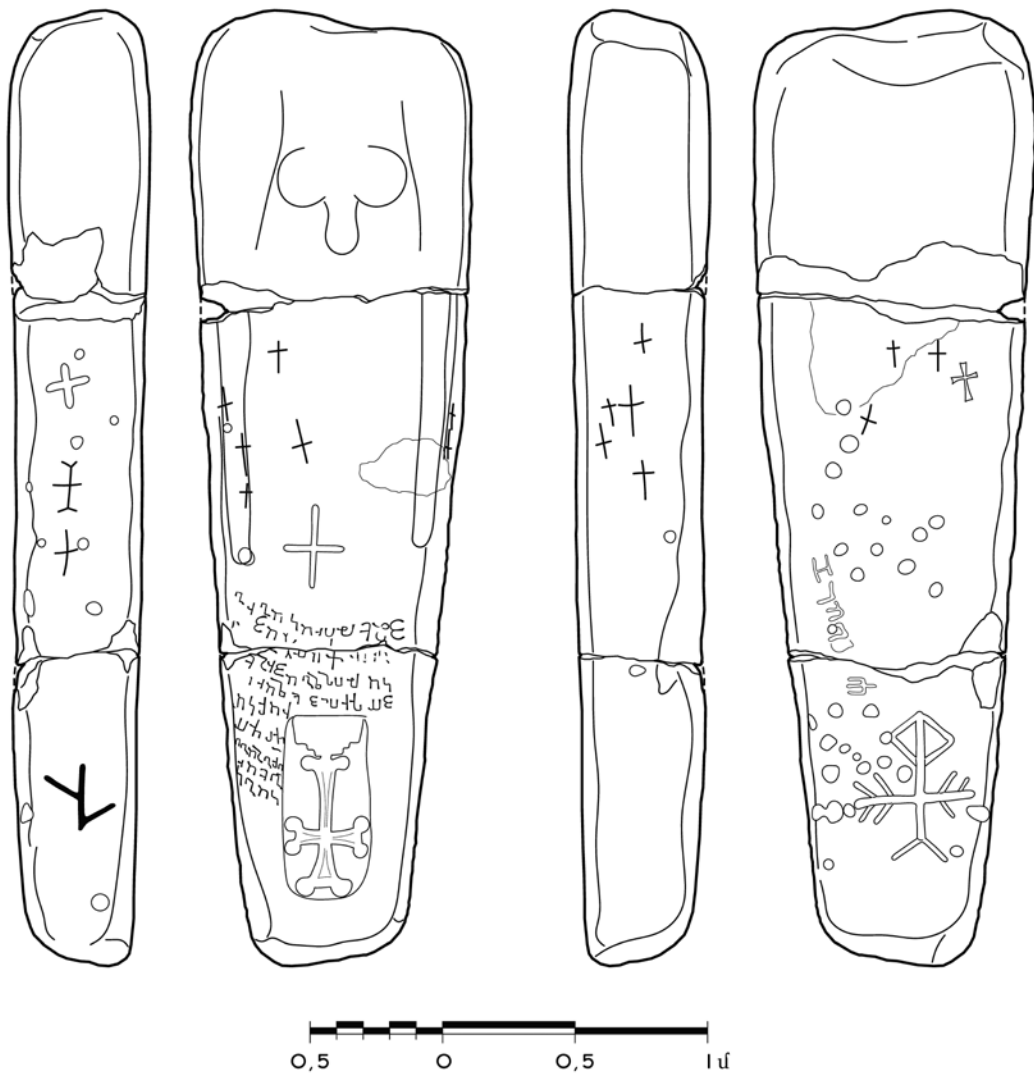
և ունեցվածքի, առաջին հերթին՝ անասունի պատկանելություն ցույց տալու նպատակով: Տվյալ ցեղի սերունդը, որպես կանոն, շարունակել է կիրառել իր նախնու տամգան՝ հազվադեպ ավելացնելով առանձին հատվածներ: Ստորև ներկայացնենք Տիրինկատար 1-ի վրա տեսանելի նշանների ցանկը (սկ. 11/5-17):

N 5-6 – Ուղիղ գիծ ստորին և վերին մասում դեպի աջ ու ձախ ձգվող ելուստներով. հանդիպում է երկիցս: Նույն նշանն առկա է նաև Գեղամասար 1-ի վրա, որը ևս բացահայտում է վերաօգտագործման մի քանի փուլ՝ բացի տամգայատիպ նշանից (գուցե՝ նշաններից) կրելով նաև բոլորակ փոսիկներ, հայկական խաչանշաններ և 936 թ. հայերեն արձանագրություն (սկ. 12, հմմտ. Գրիգորյան և այլք 2022): Սա օղուգական աֆշար ցեղի տամգան է, որի վաղագույն վկայությունն Էրզրումի մոտ գտնվող Ջուննի քարանձափն է (12-րդ դ.) և Լեյդենի ձեռագիրը (15-րդ դ.) (Váry 1968, 55. Nickel 1973, 169. Gülensoy 1989, 62. Гундогдыев 1998, 51/12. Ceylan 2002, 429. նույն նշանը հմմտ. նաև Մալաթիա/Արաբկիրից հայտնի մի գերեզմանաքարի վրա՝ Aksoy 2022, 257, res. 35 և Խլաթի ժայռափոր կառույցների վարպետաց նշանների մեջ՝ Bixio et al. 2015, 224, Fig. 11.10): Կոռնիձորի մոտ գտնվող կարա-կոյունլուների շրջանին (15-րդ դ.) վերաբերող թուրքմենական դամբարանադաշտի գմբեթադր կառույցներից մեկի պատին նույնպես այս նշանն է պատկերված (Симонян 2001, 97, рис. 7): Քննարկվող տամգան հայտնի է եղել նաև որպես դփչաղների խորհրդանիշ (Gülensoy 1989, 67):

N 7, 10, 11 – Կիսալուսին իր տարատեսակներով: Դեպի աջ ուղղված երկարավուն գծերով տարբերակը (N 7) հայտնի է ալթայցիների (Ямаева 2004, 39), նոդայների (Баски 1997, 162/21, 22), դեպի աջ ուղղված սովորական կիսալուսինը (N 10)՝ ալթայցիների (Ямаева 2004, 39), դեպի ձախ ուղղված սովորական կիսալուսինը (N 11)՝ ալթայցիների (Ямаева 2004, 3, 8, 22), նոդայների, դազախների, մոնղոլների (Баски 1997, 152, 159), թուրքմենների (Гундогдыев 1998, 51/10, 554, таб. 4) և կովկասցիների (Лавров 1978, 109/2-3) մոտ:

N 8 – Շրջան: Հանդիպում է ալթայցիների (Ямаева 2004, 40), օղուգների, թաթարների, դազախների, դրդգների, թուրքմենների (Баски 1997, 148/6, 152. Гундогдыев 1998, 51/10, 554, таб. 4) և կովկասցիների (Лавров 1978, 109/1) միջավայրում:

N 9 – Երկու անհավասար շրջաններ: Հայտնի է ալթայցիների (Ямаева 2004, 40), թաթարների,

Նկ. 12, 13. Գեղամասար 1 վիշապաքարի գծանկարը
(գծանկ.՝ Ա. Հախվերդյան, 2021 թ.)

թուրքմենների, դազախների, նոդայների (Баски 1997, 152, 154/13-14, 20) մոտ:

N 12 – Երկու ուղիղ և մեկ հորիզոնական կից գծեր: Օղուզական ալայունթու (ինչպես նաև ըղղըր) ցեղի նշանն է, որի վաղագույն վկայությունը փաստված է Էրզրումի մոտ գտնվող Ջուննի քարանձավում (12-րդ դ.) և Լեյդենի ձեռագրում (15-րդ դ.) (Váry 1968, 55. Nickel 1973, 169. Ceylan 2002, 429. Gülensoy 1989, 63. Կոնյայի քարե արձանագրության համար հմմտ. Aksoy 2022, 281, res. 81): Հանդիպում է նաև որպես թաթարների, նոդայների (Баски 1997, 147/3-4, 148/19, 150, 153, 161) և թուրքմենական բաղաձայն տոհմի (Гундогдыев 1998, 554, таб. 3) նշան:

N 13 – Մեկ շեղ գիծ: Հանդիպում է օղուզների, թաթարների, նոդայների, թուրքմենների (բուքրի և դուդունչի ցեղեր), դազախների, մոնղոլների մոտ

(Баски 1997, 152, 154/5; Гундогдыев 1998, 51/10, 554, таб. 3):

N 14 – Իրար վրա բարձրացող երկու շրջան: Հայտնի է ալթայցիների (Ямаева 2004, 17, 40) և կովկասցիների (Лавров 1978, 122/1269, 1303) միջավայրում:

N 15 – Խաչանման նշան՝ թեք կամ ուղիղ, որ կոչվել է նաև haç (Gülensoy 1989, 65): Հայտնի է օղուզների (Баски 1997, 155), մասնավորապես՝ աֆշարների (Váry 1968, 55. Gülensoy 1989, 62), ալթայցիների (Ямаева 2004, 40), թուրքմենների (Гундогдыев 1998, 51/10, 554, таб. 4) մոտ:

N 16 – Աստղանման նշան: Հայտնի է օղուզների (11-14-րդ դդ. սելջուկյան դրամներ՝ Баски 1997, 155. Гундогдыев 1998, 553, таб. 1) և դազախների (Novozhenov 2020, 618) մոտ:

N 17 – Թեք L-անման նշան: Հանդիպում է օղուզների, թաթարների, նոդայների, դազախների, թուրքմենների, բաշկիրների (Баски 1997, 152, 154/24. Novozhenov 2020, 618) մոտ, ինչպես նաև՝ Խլաթի ժայռափոր կառույցների վարպետաց նշանների մեջ (Bixio et al. 2015, 224, Fig. 11.10):

N 17ա – Կայծականման նշան, հանդիպում է միայն Վիշապասար 2-ի վրա, որը նույնպես վերաօգտագործման տևական պատմություն ունի, քանի որ միջնադարում, տամգայատիպ նշանից առաջ, նրա վրա խաչապատկեր է քանդակվել (նկ. 13): Օղուզական ըղդըր ցեղի նշանն է, որի վաղագույն վկայությունը հայտնի է Էրզրումի մոտ գտնվող Ջուննի քարանձավում (12-րդ դ.) և Լեյդենի ձեռագրում (15-րդ դ.) (Nickel 1973, 169): Երգնկայից հայտնի մի գերեզմանաքարի վրա և այլուր այն նաև օղուզական սայլուր ցեղի նշանն է (Váry 1968, 55-56. Ceylan 2002, 429. Aksoy 2022, 243, res. 9): Հանդիպում է նաև թուրքմենների մոտ (Гундогдыев 1998, 51/1):

Տամգաները հիմնականում տարածված են թյուրք-մոնղոլական ժողովուրդների մոտ, սակայն Ոսկե հորդայի շրջանում, տամգա հասկացությունը և համապատասխան նշանները հասել են նաև Միջին Ասիա, Արևելյան Եվրոպա և Կովկաս՝ նշանակելով նաև կնքված փաստաթուղթ/հարկ: Կովկասում մինչ վերջերս դրանք հայտնի էին օսեթների, արխազների, ինգուշների և չեչենների միջավայրում: Տամգաների ծագման վերաբերյալ տարբեր տեսակետներ կան՝ թյուրքական, մոնղոլական, մանչժուրական, չինական, իրանական: Համենայն դեպս, բոլոր այդ լեզուներում *տամգա* բառացի նշանակում է «կնիք», «դաշվածք»: Իրանական լեզուներում տամգան անվանվում է «սիշան» (Яценко 2001, 4):

Տամգաները պատկերում են պարզ երկրաչափական մարմիններ (շրջան, անկյուն են), կենդանական/տոտեմական նշաններ, կենցաղային առարկաներ, այդ թվում՝ գործիքներ, զենքեր, ինչպես նաև՝ արևելյան հիերոգլիֆներին բնորոշ տարրեր: Որպես կանոն, դրանք փորագրված են ծանր գործիքով (դուր, դանակ, ուրագ) քարի, բայց նաև փայտի և կաշվի վրա: Ի միջի այլոց, դրվել են գերեզմանաքարերի վրա՝ ցույց տալով ցեղային պատկանելություն: Բացի այդ, տամգաները սահման են նշել: Հյուսիսային Կովկասում դրանք փորագրվել են նաև աշտարակների վրա (հմմտ. Вайнберг, Новгородова 1976. Гундогдыев 1998. Иккерт 2016. Яценко 2001. Shnanov et al. 2020):

Տամգաների հստակ թվագրումը բարդ է, քանի որ դրանց մեծ մասն օգտագործվում է տևական ժամանակի ընթացքում, շատ դեպքերում՝ հազար տարի և ավելի: Սովորաբար պարզերը՝ գծայինները, համարվում են ավելի վաղ, կենցաղային առարկա պատկերողները՝ ավելի ուշ, իսկ բաղադրավորները՝ կապվում են ցեղերի անջատման, կլանային համակարգի ձևավորման հետազոտյն ժամանակների հետ (Баски 1997, 138-140): Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա Էրզրումի մոտ գտնվող Ջուննի քարանձավում գտնվել են 12 օղուզական ցեղերի տամգաներ, որոնք թվագրվում են 12-րդ դ.: Դրանց թվում են Տիրինկատար 1-ի մակերեսին առկա N 5-6, 15 (աֆշար), N 12 (ալայունթու) և N 18 (ըղդըր) օղուզական ցեղերի նշանները (Váry 1968, 138):

Տամգաները որպես «սեպհականության նշաններ» գիտականորեն քննարկվել են հայ իրականության մեջ դեռևս 20-րդ դ. սկզբներին, մասնավորապես Ա. Դիրրի կողմից, ով «Ազգագրական հանդեսի» էջերում բարձրացրել է դրանց ուսումնասիրման խնդիրը Հայաստանում և Կովկասում, որտեղ տամգաները դաշվել են նաև գոմեշներին և եզներին, այդ թվում՝ հիվանդություններ բժշկելու նպատակով:

Նկ. 13. Վիշապասար 2 վիշապաքարի գծանկարը (գծանկ.՝ Ա. Հախվերդյան, 2020 թ.)

Հարց է բարձրացվում նաև, թե արդյոք գործածվել են հայերեն տառերով տամզաներ (Դիրք 1901):

Եթե փորձենք դասակարգել Տիրինկատար 1-ի տամզաները, ապա դրանք ամենամոտը կանգնած են թուրքական, մասնավորապես՝ թուրքմենական օրինակներին: N 5-6 աֆշարներին հստակորեն վերագրվող երկու նշանների առկայությունը վկայում է դրանց կոնկրետ պատկանելության մասին:

Թվագրության ճշգրտման համար կարևոր է Կոռնիձորից 4 կմ հարավ գտնվող կարա-կոյունլունների շրջանին (15-րդ դ.) վերաբերող թուրքմենական դամբարանադաշտը, որտեղ առկա են կարա-կոյունլունների վերնախավին պատկանող և հայ վարպետների կողմից կառուցված գմբեթաձև կառույցներ՝ դամբարաններ: Դրանցից մեկի պատին նույն N 5-6 աֆշարներին վերագրվող նշանն է պատկերված (Симонян 2001, 97, рис. 7), որը կարող է նաև վարպետաց նշան լինել (նույնը Խլաթի համար հմմտ. Bixio et al. 2015, 219, Fig. 11.3):

Տամզայատիպ նշանների ընդհանուր հավաքածուն վկայում է, որ թուրք-մոնղոլա-հոնական, իրանա-հնդեվրոպական (սարմատներ, ալաններ, սլավոններ, գերմանացիներ) և կովկասյան (չեչեններ, ինգուշներ, աբխազներ, ադղղներ) աշխարհների նշանային համակարգերի միջև կա որոշակի ընդհանրություն, ինչը խոսում է տափաստանային գոտուց մինչ Կենտրոնական Եվրոպա՝ Կովկասյան ճանապարհով տեղի ունեցած լայնածավալ առնչությունների մասին, առնվազն անտիկ և վաղմիջնադարյան շրջաններից սկսած (Nickel 1973, Лавров 1978, 91-174. Яценко 2001. Novozhenov 2020, 178-186, 568, 612-622): Ընդ որում, այս տեսանկյունից կովկասյան նշաններն ավելի մոտ են կանգնած իրանական օրինակներին (Лавров 1978, 109):

Իսկ ինչ դիրքում է գտնվում այստեղ Հայաստանը: Պետք է նշել, որ հայկական միջնադարյան նշանագրերում, գաղափագրերում և ծածկագրերում պահպանվել են նշաններ, որոնք տեսանելի են վերոհիշյալ առնչությունների համատեքստում: Ավելին, դրանց թվում կան այնպիսիները, որոնք մոտավոր զուգահեռներ ունեն հենց Տիրինկատար 1-ի N 6, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17 նշանների հետ (Աբրահամյան 1973, 206, 210, 227, 232; 1978, 72-74, 103, 108, 132, 137), և որոնց առանձին զուգահեռներն իրենց ակունքներով կարող են հասնել մինչև ժայռապատկերներ և ուրարտական հիերոգլիֆներ (Մարտիրոսյան 1973, 8-10. Մովսիսյան 2003, 22, 36, 71, 73, 77, 131-133. 2021, աղ. 1-14. Մովսիսյան 2003, 212-269. Թոխաթյան 2025, 139-141, 175-178, նկ.

215-220. Ցուակերտի քարաժայռի արձանագրության՝ Տիրինկատար 1-ի իծապատկերների և N 7, 9, 10, 14 նշանների զուգահեռների համար հմմտ. Աբրահամյան 1973, 24. Մարտիրոսյան 1973, 7. Արմավիրի արձանագրության՝ N 4, 11, 14, 17 նշանների հետ ունեցած զուգահեռները տե՛ս Աբրահամյան 1982, 40): Նշենք նաև, որ այս համատեքստում են դիտարկվում նաև հայկական վարպետաց նշանները (Մովսիսյան 2003, 132, նկ. 63), որոնք զուգահեռներ կարող են ունենալ մուսուլմանական վարպետաց նշանների և տամզանների հետ (Խլաթի ժայռափոր կառույցների և դրանք կառուցող հավանական հայ վարպետների մասին հմմտ. Bixio et al. 2015, 215-234):

Այսուհանդերձ պետք է նշել, որ Տիրինկատար 1-ի նշանները համակարգված չեն, որևէ կապակցված իմաստ չեն ներկայացնում, հետևապես չեն կարող դիտարկվել հայկական գրավոր մշակույթի համատեքստում որպես համապատասխան նշանագիր, գաղափագիր կամ ծածկագիր: Դրանք առանձին իմաստ են պարունակում և, թերևս, նշում են ցեղային կամ կենդանական ունեցվածքի պատկանելություն, գուցե՝ արտավայրի սահման և բնորոշ պիտի լինեն հատկապես ուշ միջնադարում Հայաստան ներխուժած և արտավայրեր փնտրող տափաստանային քոչվորներին, ինչի մասին է վկայում նաև արաբական արձանագրության առկայությունը:

Արաբական արձանագրությունը (N 18).

Նախնական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Տիրինկատար 1-ի վրա, ցլազլիից հարավարևելք, ամենայն հավանականությամբ, գրված է قوچ [դոչ] կամ قوچ [դոչ], այսինքն՝ «խոյ», ընդ որում՝ պարսկերենում կամ թուրքերենում قوچ -ն ավելի տարածված և ուղղագրության տեսանկյունից ավելի ճիշտ ձևն է (ընթերցումը՝ արաբագետ Տ. Միքայելյանի): Նույն ուղղագրությունն ընդհանուր է թե՛ պարսկերեն և թե՛ թուրքերեն լեզուների համար: Պարսկերենի/թուրքերենի چ /չ/-ի երեք կետերը դրված են իրար կողք, քանի որ փորագրողին այդպես ավելի հեշտ պիտի լիներ: Մեր կարծիքով چ -/վավ/-ի համար, որը տվյալ բառում «ո» հնչյունն է արտահայտում, փորագրողը օգտագործել է քարի վրա արդեն եղած նեղ, երկար և ուղղահայաց փորվածքը, որը ստորին հատվածում դեպի ձախ է թեքվում: Գրելաձևը մոտենում է ուշմիջնադարյան կամ նոր շրջանի օրինակներին:

Վիճակի վերծանությունը պարզում է, որ ուշմիջնադարյան կամ նոր շրջանի այցելուն, հանձին ցլազլիի, տեսել է խոյագլուխ և պատահական չէ,

որ փորագրել է համապատասխան բառը հենց կենդանական գլխի տակ: Չի բացառվում, որ քարակոթողի կերտողները նույնպես կարող էին խոյ պատկերել: Ի դեպ, մի շարք վիշապաքարերի պարագայում, այս տեսակետի հավանականության օգտին են արտահայտվել որոշ մասնագետներ (Март, Смирнов 1931, 63. Пиотровский 1939, 4. Ղափանցյան 1944, 112, 145. Խնկիկյան 1997, 149):

Արագածի հարավային փեշերին՝ Արագածոտն գավառում, դեպի Տիրինկատար բարձրացող ճանապարհներին, առկա են ոչ մեծ քանակության միջնադարյան (Դաշտադեն, Ներքին Բազմաբերդ, Արուճ, Անբերդ, 8-13-րդ դդ.) և նոր շրջանին (Լեռնաբոտ, Բազմադրյուր, 19-րդ դ.) վերաբերող արաբատառ արձանագրություններ (Хачатрян 1987, 46-49. Միքայելյան 2026, 10-16): Դրանք հայտնի են նաև

Արարատյան դաշտում, որտեղից մինչ օրս Արագած՝ բարձրլեռնային արոտավայրեր է բարձրանում դաշտավայրի բնակչությունը: Դրանց թվում են Մեծամոր հնավայրի ժայռերի քուֆի գրատեսակով արաբատառ համառոտ արձանագրությունները, որոնք, ինչպես Տիրինկատարում, արված են ոչ արհեստավարժ ոճով և թվագրվում են 19-րդ դ.: Դրանց կողքին կան նաև տամգայատիպ նշաններ ու եղջյուրավոր կենդանու պատկեր (Пиотровский 1971, 302-303): Ինչպես այս, այնպես էլ Տիրինկատարի արաբատառ արձանագրությունը կարող է վերաբերել Արագածի բարձրլեռնային գոտի բարձրացած մուսուլմանական թյուրքախոս ցեղախմբերին, որոնք, ինչպես վերը նշվեց, արոտավայրեր փնտրելով՝ Հայաստան են ներխուժել ու միջնադարում:

Եզրակացություն

Տիրինկատար 1 վիշապաքարի պեղումներն ու նրա մակերեսին պահպանված բազմաշերտ պատկերների վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու տվյալ հուշարձանի օգտագործման տեսական պատմությունը՝ նախապատմական շրջանից մինչև ուշ միջնադար:

Քարակոթողի հնագիտական համատեքստը, ռադիոածխածնային թվագրությունները և նյութական մշակույթի գտածոները վկայում են, որ այն սկզբնապես կանգնեցվել է բրոնզի դարում, գուցե և ավելի վաղ որպես ծիսական նշանակություն ունեցող կոթող՝ ցլապատկերով:

Քարակոթողի վրա արձանագրված պատկերաշարը՝ ներառյալ բոլորակ փոսիկները, իծապատկերները, տամգաները և արաբատառ արձանագրությունը, արտացոլում են տվյալ հուշարձանի երկրորդական օգտագործման փուլերը:

Իծապատկերների և բոլորակ փոսիկների տեղադրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք փորագրվել են այն ժամանակ, երբ քարակոթողն արդեն ընկած էր, թերևս՝ վաղ երկաթի դարում, կամ գուցե դրանից հետո (իծապատկերներն ու բոլորակ փոսիկներն առկա են ընդհուպ մինչև անտիկ շրջան և միջնադար, սակայն ուշ ժամանակներում դրանք արված են այլ ոճական և տեխնիկական առանձնահատկություններով):

Տամգայատիպ նշանների առկայությունը և դրանց համեմատությունը թյուրքական ցեղային նշանների հետ հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ քարակոթողը ուշ միջնադարում (ըստ առկա զուգահեռների՝ թուրքմենական կարա-կոյունլուների իշխանության շրջանում՝ 15-րդ դ.) վերափոխվել է որպես տարածքային կամ ցեղային ինքնության (աֆշարներ, որոնց ցեղային նշանն առկա է երկիցս և այլք) կամ արոտավայրի սահմանի նշան օբյեկտ:

Արաբատառ արձանագրությունը («խոյ») փաստում է ուշմիջնադարյան (ըստ առկա զուգահեռների՝ կարակոյունլուների իշխանության շրջանում՝ 15-րդ դ. կամ 19-րդ դ.) այցելուների կողմից քարակոթողի կենդանական պատկերագրության նոր ընկալման մասին:

Առաջարկվող թվագրությունը համապատասխանում է նաև ռադիոածխածնային տվյալներին, ըստ որոնց՝ ուշ միջնադարը 8 ռադիոածխածնային նմուշներով Տիրինկատար ամենահաճախ այցելությունների ժամանակաշրջանն է ողջ միջնադարում:

Ի դեպ, Տիրինկատար 1-ի արաբական արձանագրությունը, ինչպես նաև տամգաները բացառիկ են նրանով, որ վերջիններս երբևէ հայտնաբերված ամենաբարձրադիր օրինակների թվին են պատկանում (եթե իհարկե ամենաբարձրադիրը չեն):

Առկա տվյալները պարզում են, որ Տիրինկատարը նախապատմական շրջանում լինելով սրբավայր, ժամանակի ընթացքում վերածվել է արոտավայրի: Ընդ որում, նոր այցելուները շարունակել են կարևորել տարածքը որպես սրբավայր, ինչի մասին են վկայում այստեղ առկա ուշմիջնադարյան և նոր շրջանի սրբավայրերն ու 19-րդ դ. գերեզմանոցը:

Այսպիսով, Տիրինկատար 1 վիշապաքարը մեզալիթյան քանդակագործությունը, ժայռապատկերային արվեստը և միջնադարյան նշանագրությունն ու վիմագրությունը մեկ հուշարձանի շրջանակում միավորող բացառիկ հուշարձան է: Այն վկայում է Արագածի հարավային փեշերի բարձրլեռնային կենտրոնական սրբավայրի շարունակական օգտագործման, տարբեր մշակութային խմբերի ներգրավվածության և խորհրդանշական վերաիմաստավորման գործընթացների մասին: Տիրինկատար 1-ի վրա, փաստորեն, արձանագրված են հայոց պատմության մի շարք կարևոր փուլեր՝ սկսած հնագույն շրջանից, մինչև տարածքի գրավումը թյուրքախոս վաչկատուն ցեղերի կողմից, որոնք արոտավայրեր փնտրելով՝ հասել էին մինչև հայկական բարձր լեռներ:

Գրականություն

- Աբրահամյան 1973 – Աբրահամյան Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 371 էջ:
- Աբրահամյան 1978 – Աբրահամյան Ա., Հայկական ծածկագրություն, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 314 էջ:
- Աբրահամյան 1982 – Աբրահամյան Ա., Նախամաշտոցյան հայ գիր և գրչություն, Երևան, «Հայաստան», 150 էջ:
- Ասատրյան 2004 – Ասատրյան Ե., Թալինի շրջանի հուշարձանները, Երևան, «Հուշարձան», 84 էջ:
- Բոբոխյան և այլք 2015 – Բոբոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ., Վիշապաքարերի հնագիտություն, «Վիշապ քարակոթողները», Պետրոսյան Ա., Բոբոխյան Ա. (խմբ.), Երևան, ՀԱԻ հրատ., էջ 269-396:
- Դիր 1901 – Դիր Ա., Ծրագիր սեպհականության նշանների (Տամդայի) մասին նիւթեր հաւաքելու, «Ազգագրական հանդէս», գիրք 7-8, Թիֆլիս, էջ 525:
- Թոխաթյան 2025 – Թոխաթյան Կ., Հայաստանի ժայռապատկերները, Երևան, «Գիտություն», 518 էջ:
- Թորամանյան 1948 – Թորամանյան Թ., Հայկական ճարտարապետություն, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 307 էջ:
- Խանգաղյան 1969 – Խանգաղյան Է., Գառնի IV, «Հնագիտական պեղումները Հայաստանում», հ. 12, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 239 էջ:
- Խանգաղյան 1972 – Խանգաղյան Է., Մեծամորի պաշտամունքային հուշարձանները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Հմր 8, էջ 52-65:
- Խաչատրյան 2003 – Խաչատրյան Ն., Քարե կոթողներ Հառիճավանքից, «Հայաստանի հնագույն մշակույթը», հ. 3, Քալանթարյան Ա., Բաղդալյան Ռ. (խմբ.), Երևան, «Մոդուլ», էջ 118-121:
- Խնկիկյան 1997 – Խնկիկյան Օ., Յլագուխ կոթողներ Վարդենիսի լեռներից և «վիշապաքարերի» մեկնության հարցի շուրջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Հմր 3, էջ 148-159:
- Կարախանյան, Սաֆյան 1970 – Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ., Սյունիքի ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», հ. 4/1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 342 էջ:
- Գրիգորյան և այլք 2022 – Գրիգորյան Ա., Հարությունյան Ա., Հախվերդյան Ա., Հովհաննիսյան Ա., Հարությունյան Մ., Դավեյան Հ., Բոբոխյան Ա., Սրբազան տարածքի կերպավորումը Գիլլի լճի ավազանում. վիշապից դեպի Սպիտակավոր, «Ծովային Հայաստան. Ուղտի-Էթիունի երկրի հնագիտական ժառանգությունը», Բաղդալյան Մ., Մարտիրոսյան-Օլջանսկի Ք., Բոբոխյան Ա. (խմբ.), Երևան, ՀԱԻ հրատ., էջ 432-448:
- Ղափանցյան 1945 – Ղափանցյան Գ., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 171 էջ:
- Մարտիրոսյան 1969 – Մարտիրոսյան Հ., Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ, «Պատմաբանասիրական հանդէս», Հմր 3, էջ 191-208:
- Մարտիրոսյան 1971 – Մարտիրոսյան Հ., Քարի դարից Ուրարտու, Երևան, «Հայաստան», 132 էջ:
- Մարտիրոսյան 1973 – Մարտիրոսյան Հ., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 81 էջ:
- Մարտիրոսյան 1981 – Մարտիրոսյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», հ. 1/III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 124 էջ:

- Մարտիրոսյան, Իսրայելյան 1971 – Մարտիրոսյան Հ., Իսրայելյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», հ. 6/II, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 81 էջ:
- Միքայելյան 2026 – Միքայելյան Տ., Հայաստանի Հանրապետության տարածքի նորահայտ արարատառ արձանագրությունները սոցիալ-մշակութային և պատմական համատեքստում (XII-XIX դդ.), Պատմական գիտությունների թեկնածուի զինական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, 22 էջ:
- Մովսիսյան 2003 – Մովսիսյան Ա., Հայկական մեհենագրություն, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 271 էջ:
- Մովսիսյան 2021 – Մովսիսյան Ա., Հայաստանի նախամաշտոցյան գրավոր մշակույթի պատմություն, Երևան, «Զանգակ», 445 էջ:
- Ներգարարյան 2023 – Ներգարարյան Ռ., Այծի պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում (ըստ Հայոց ազգագրության թանգարանի նյութերի), «Նոր ազգագրական հանդես», հ. Գ, Երևան, էջ 184-195:
- Տեր-Մկրտչյան 1979 – Տեր-Մկրտչյան Գ., «Նստոց». դիտողություն ուսուցչապետ Նիկ. Մանուկի մի նոր հրատարակության առթիվ: Հինգ նոր արձանագրությունք, «Հայագիտական ուսումնասիրություններ», գիրք Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 540 էջ:
- Տեր-Ավետիսյան 2010 – Տեր-Ավետիսյան Ա., Археологическое городища и крепости “Древний Армавир”, «Հայագիտական հետազոտություններ», Ա. Քալանթարյան (խմբ.), Երևան, «Գիտություն», էջ 449-461 (502 էջ + 42 աղ. և քարտեզ):
- Аветисян 2006 – Аветисян П., «Священный ландшафт»: к характеристике культовых сооружений Агарак, «Мифические ландшафты в прошлом и в настоящем», Буттнер П. (ред.), Ереван, «Антарес», сс. 256-260.
- Баски 1997 – Баски И., Тамги и этнические названия, «Татар археологиясе», N 1, сс. 135-162.
- Вайнберг, Новгородова 1976 – Вайнберг Б., Новгородова Э., Заметки о знаках и тамгах Монголии, «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)», Гафурова Б., Литвинский Б. (ред.), Москва, Восточная литература, сс. 66-74 + 176-179 (рис.).
- Габуния, Векуа 1980 – Габуния М., Векуа А., Петроглифы Триалети, Тбилиси, «Мецниереба», 85 с. (на груз. яз.).
- Гундогдыев 1998 – Гундогдыев О., Прошлое туркмен, Москва, Интерстамо, 625 с.
- Демирханян, Фролов 1985 – Демирханян А., Фролов Б., Первобытная символика вертикали, «Историко-филологический журнал», N 3, сс. 69-86.
- Дэвлет 2014 – Дэвлет М., О ламповом знаке на вершине горы Устю-Мозага в Туве, «Древние культуры юго-восточной европы и Западной Азии», Мунчаев Р. (ред.), Москва, ИА РАН, сс. 343-353.
- Иккерт 2016 – Иккерт А., Тамга как константа в культуре и искусстве Монголии, «Евразийство: теоретический потенциал и практические приложения», Баркалов В., Иванов А. (ред.), Барнаул, Алтайский государственный университет, сс. 313-318.
- Лавров 1978 – Лавров Л., Историко-этнографические очерки Кавказа, Москва, «Наука», 183 с.
- Марр, Смирнов 1931 – Марр Н., Смирнов Я., Вишапы, Ленинград, «Огиз», 108 с.
- Пиотровский 1939 – Пиотровский Б., Вишапы: каменные статуи в горах Армении, Ленинград, Армянский филиал АН СССР, 40 с.
- Пиотровский 1949 – Пиотровский Б., Археология Закавказья, Ленинград, Ленинградский государственный университет им. А. Жданова, 134 с.
- Пиотровский 1971 – Пиотровский Б., Письмо в редакцию, «Историко-филологический журнал», N 3, сс. 302-303.
- Пиотровский, Гюзальян 1933 – Пиотровский Б., Гюзальян Л., Крепости Армении доурартского и урартского времени, «Проблемы истории материальной культуры», N 5-6, сс. 51-59.
- Симонян 2001 – Симонян А., Два новонайденных мавзолея туркменских султанов Кара-Коюнлу в Армении, «Мирас», N 4, сс. 94-97.
- Хачатрян 1987 – Хачатрян А., Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв., выпуск I, Ереван, АН Арм. ССР, 198 с.
- Ямаева 2004 – Ямаева Е., Родовые тамги алтайских турок (XIX-XX вв.), Горно-Алтайск, Горно-Алтайская республиканская типография, 56 с.
- Яценко 2001 – Яценко С., Знаки-тамги ираночзычных народов древности и раннего средневековья, Москва, Восточная литература, 189 с.
- Aksoy 2022 – Aksoy A., Anadolu'da erken dönem türk izleri, Ankara, Iksad, 320 s.
- Bixio et al. 2015 – Bixio A., Bixio R., de Pascale A., Maifredi A., Repetto F., Traverso M., Ahlat 2010: Fourth Campaign of Surveys on the Underground Structures, BAR International Series 2721, Oxford, Archaeopress, 288 p.

- Bobokhyan et al. 2018 – Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P., Karmir Sar: New Evidence on Dragon Stones and Ritual Landscapes on Mount Aragats, Armenia, in: Batmaz A., Bedianashvili G., Michalewicz A., Robinson A. (eds), *Context and Connection: Essays on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 268, Leuven - Paris - Bristol, pp. 255-270.
- Ceylan 2002 – Ceylan A., *Anadolu'daki ilk türk yerleşmelerinden cunni mağarası*, *Türkler*, cilt 6, Güzel H. (ed.), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, pp. 425-429.
- Gilibert et al. 2012 – Gilibert A., Bobokhyan A., Hnila P., *Dragon Stones in Context: The Discovery of High-Altitude Burial Grounds with Sculpted Stelae in the Armenian Mountains*, “*Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*”, N 144, Berlin, pp. 93-132.
- Gülensoy 1989 – Gülensoy T., *Orhun'dan Anadolu'ya Türk damgalari*, Istanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 179 S.
- Hnila et al. 2019 – Hnila P., Gilibert A., Bobokhyan A., *Prehistoric Sacred Landscapes in the High Mountains: The Case of the Vishap Stelae between Taurus and Caucasus*, in: Engels B., Huy S., Steitler Ch. (Hrsg.), *Natur und Kult in Anatolien*, *BYZAS* 24: Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, Istanbul, pp. 283-302.
- Hovhannisyan et al. 2020 – Hovhannisyan A., Arakelyan D., von der Osten H., Hnila P., Gilibert A., Siradeghyan V., Bobokhyan A., ‘Looking for the Tombs of Dragons’: Preliminary Results of Archaeo-Geochemical Prospecting Studies at Tirinkatar - Karmir Sar Area, Southern Slopes of Mt Aragats, Armenia, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies* XIV/1-2, Oxford, pp. 27-51.
- Işık 1995 – Işık F., *Die offenen Felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger*, “*Documenta Asiana*”, N 2, Roma, Gruppo Ed. Internaz., 187 S.
- Nickel 1973 – Nickel H., *Tamgas and Runes, Magic Numbers and Magic Symbols*, “*Metropolitan Museum Journal*”, N 8, pp. 165-173.
- Novozhenov 2020 – Novozhenov V., *Rock Art Chronicles of Golden Steppe: Model of Communication in Antiquity and Early Middle Ages 1*, Almaty, Sevice Press, 778 p.
- Özgül, Bingöl 2021 – Özgül O., Bingöl B., *Kuzeydoğu Anadolu petrogliflerindeki bir grup dağ keçisi motifi*, “*Art-Sanat*”, N 16, SS. 491-527.
- Petrosyan, Muradyan 2012 – Petrosyan L., Muradyan F., *Excavations of the Cemetery of Aghavnatun: Preliminary Results*, “*Archaeology of Armenia in Regional Context*”, Avetisyan P., Bobokhyan A. (ed.), Yerevan, Gitutyun, pp. 126-132.
- Shnanov et al. 2020 – Shnanov U., Artykbaev Z., Kazhenova G., Abdykulova G., *Historical Significance of Tribal Tamgas and its Relation to the Runic Script*, “*Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*”, N 91, pp. 833-850.
- Thierry 2005 – Thierry J.-M., *Monuments arméniens de Haute-Arménie*, Paris, CNRS Editions, 200 p.
- Váry 1968 – Váry H., *Alttürkische Felszeichnungen in Nordost-Anatolien*, *Ural-Altaische Jahrbücher*, Wiesbaden, XL/1-2, pp. 50-78.
- Von der Osten et al. 2018 – Von der Osten H., Hnila P., Gilibert A., Bobokhyan A., *Integrated Archaeo-Geophysical Survey on Volcanic Terrain: The Case of Karmir Sar on Mount Aragats (Republic of Armenia)*, *TÜBA-AR: Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology*, Ankara, pp. 197-206.

ԲԻԱՅՆԻԼԻ ԵՎ ԷԹԻՈՒՆԻ.
ՍԵՊԱԳԻՐԸ ՈՐՊԵՍ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԿԱՅՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԳՈՏՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ

Միքայել Բադալյան

Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

Ուրարտուի (Բիայնա, Բիայնիլի, Արարատ) ստեղծման, ինչպես նաև՝ էթիունյան աշխարհին հակադրվելու կարևորագույն միջոցներից մեկը ասորեստանյան տերությունից փոխառված սեպագիր գրային համակարգի ներդրումն էր: Բիայնայի արքաների առաջին արշավանքների գլխավոր, եթե ոչ թիրախային ուղղություններից էին իրենց բուն երկրից դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևելք գտնվող երկրները, որոնք գտնվում էին Էթիունի համադաշնության ազդեցության գոտում կամ ռազմաքաղաքական դաշինք էին կազմում վերջինիս հետ:

Նվաճված երկրներում ուրարտական միապետների կողմից ավանդված սեպագիր արձանագրությունները դառնում են տվյալ երկրի նվաճումը փաստող խորհրդանշական իշխանության կարևոր մասը: Ըստ երևույթին, ուրարտական տերությունում սեպագիրը հանդիսացել է նաև յուրօրինակ սահմանաբաժան և իշխանության խորհրդանիշ: Այդ իրողությունը հետաքրքիր կերպով համընկնում է պատմահայր Մովսես Խորենացու այն վկայության հետ, համաձայն որի՝ ասորեստանյան կիսաառասպելական թագուհի Շամիրամը կերտել էր Վանի մոտ գտնվող զարմանալի գրերն ու դրանցով հայոց աշխարհի տարբեր կողմերում սահմաններ հաստատել:

Ուրարտական կայսրությունում սեպագիր գրային համակարգի ներդրումը խոսում է մեկ այլ կարևոր ֆենոմենի մասին: Հայկական լեռնաշխարհը և ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունը հանդիսանում են սեպագիր քաղաքակրթության հյուսիսային սահմանագոտին, որտեղ սեպագիրը կիրառվել է որպես գրային համակարգ: Եթե իրար միացնենք Սարիղամիշ-Հանաք-Մարմաշեն-Սպանդարյան-Լճաշեն-Գավառ-Ադամխան-Ծովինար-Ծովակ գիծը, որտեղ Արարատի երկրի միապետները մեզ են ավանդել քարերի վրա արված սեպագիր արձանագրություններ, ապա, ըստ երևույթին, կստանանք սեպագիր քաղաքակրթության հյուսիսային սահմանը:

Հիմնաբառեր. Ուրարտու, Էթիունի, սեպագիր, խորհրդանշական իշխանություն, Մովսես Խորենացի, Շամիրամ, սահման, կոթող:

BIAINILI AND ETIUNI:
CUNEIFORM AS A SYMBOL OF THE FRONTIER
IN THE URARTIAN EMPIRE

Mikayel Badalyan

PhD in History, Institute of History, NAS, Armenia

Abstract

One of the principal instruments in the formation of Urartu (Biaina, Biainili, Ararat) and in its opposition to the Etiunian polity was the adoption of the cuneiform writing system borrowed from the Assyrian Empire. Among the earliest campaigns of the Biainian kings, one of the primary strategic directions—if not the chief target—was northward and northeastward from their core territory, toward regions situated within the sphere of influence of the Etiuni confederation or politically allied with it.

In the conquered territories, the monumental inscriptions commissioned by the Urartian monarchs came to signify domination and the extension of royal control. It may be further inferred that within the Urartian state,

cuneiform functioned as a symbolic and spatial system of demarcation. This phenomenon recalls the testimony of Armenian historian Movses Khorenatsi, who relates that the semi-legendary Assyrian queen Semiramis created marvelous inscriptions near Lake Van and, by means of them, delineated the boundaries of Armenia.

The implementation of cuneiform writing in the Urartian kingdom thus illuminates a broader phenomenon: The Armenian Highlands marked the northernmost extent of the cuneiform cultural sphere, where the script served as an institutionalized medium of administration and royal ideology. If one connects the sites of Sarighamish, Hanak, Marmashen, Spandaryan, Lchashen, Gavar, Adamkhan, Tsovinar, and Tsovak—locations where the kings of the Land of Ararat left cuneiform inscriptions on stone—one can, apparently, trace the northern boundary of this cultural sphere.

Keywords: *Urartu, Etiuni, cuneiform, symbolic power, Movses Khorenatsi, Semiramis, frontier, stelae.*

«...զի սահմանք քաջաց, ասէ, զէնս իւրանց,
որքան հապանէ՝ այնքան ունի»
Մովսէս Խորենացի (ԱԸ)

Ներածություն

Վաղ երկաթի ժամանակաշրջանում տեղի ունեցող սոցիալ-քաղաքական, ինչպես նաև՝ մշակութային զարգացումների համապատկերում Հայկական լեռնաշխարհում հատկանշելի է երկու պատմամշակութային գոտի, որոնք, մեր կարծիքով, կարելի է պայմանականորեն անվանել էթիունյան և նաիրյան կամ բիայնական (Բաղալյան 2021, 38-48): Ըստ երևույթին, նախքան ուրարտական պետության ստեղծումը, էթիունյան և կամ լճաշեն-մեծամորյան գոտին զբաղեցնում էր լեռնաշխարհի գրեթե ողջ տարածքը: Վանա լճի ավազանում, որտեղ ձևավորվեց բիայնական գոտին, նույնպես նկատելի են համանման պատմամշակութային դրսևորումներ և օրինաչափություններ (կիկլոպյան ամրոցների համակարգ, կոմայլեքսային հասարակություն, սև մակերեսով խեցեղեն, հասարակության ռազմականացում, նույնօրինակ թաղման ծեսեր և այլն), որպիսիք վկայված են նաև ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում (Բորոխյան 2013, 32-34):

Վաղ երկաթի դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի հատկապես արևմտյան և հարավային գոտիները պարբերաբար ենթարկվում էին ասորեստանյան տերության արշավանքներին: Այս երկու գոտիները և, ամենայն հավանականությամբ, լեռնաշխարհի հարավային հատվածը՝ ներառյալ Վան և Ուրմիա լճերի միջև ընկած տարածքները, կարելի է որոշակիորեն նույնացնել ասորեստանյան աղբյուրներում բազմիցս հիշատակվող նաիրյան երկրների աշխարհագրական տարածքի հետ:

Ասորեստանյան տարբեր գահակալներ հիշատակում են նաիրյան երկրների արքաների դեմ տարած հաղթանակների մասին (Salvini 1998, 87-91): Անկասկած, ասորեստանյան ագրեսիան պետք է լիներ նաիրյան երկրների և նրանց արքաների միավորման կարևորագույն պատճառներից մեկը (Բաղալյան 2021, 38): Սակայն, մյուս կողմից նաիրյան ցեղերին միավորել են նաև այլ ընդհանրություններ: Դրանք կարող էին լինել ոչ միայն քաղաքական կամ մասամբ էթնիկական, այլ նաև՝ սոցիալ-մշակութային:

Էթիունյան և նաիրյան գոտիների հակադրումը

Առնվազն Ք. ա. 9-րդ դարի կեսերից Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում սկսում է ձևավորվել ու զարգանալ ուրարտական պետությունը: Ամենայն հավանականությամբ, այդ ժամանակաշրջանում նաիրյան կամ բիայնական գոտում նկատվում են միջազգային և հյուսիս-սիրիական արժեհամակարգի ինտեգրման որոշակի գործընթացներ, որոնք հանգեցնում են էթիունյան և նաիրյան գոտիների հակադրմանը: Դրանց միջև սկսվում է պայքար՝ լեռնաշխարհի տարածքում նոր չափորոշիչներով պետություն ստեղծելու համար (Բաղալյան 2021, 46-48):

Ուրարտուի (Բիայնա, Բիայնիլի, Արարատ) ստեղծման, ինչպես նաև՝ էթիունյան աշխարհին հակադրվելու կարևորագույն միջոցներից մեկը սեպագիր գրային համակարգի ներդրումն էր: Ըստ երևույթին, հարավից եկող սպառնալիքների

Հայկական լեռնաշխարհի առնվազն զգալի մասը հակադրվում էր նաև նույն հարավի խորհրդանշական և քաղաքական իշխանությունը հանրահռչակող կարևորագույն երևույթներից մեկին, այն է՝ սեպագիր գրային համակարգին: Իհարկե, նախքան ուրարտական տերության ստեղծումը, Հայկական լեռնաշխարհում քաջածանոթ են եղել տարբեր սեպագիր համակարգերի (Մովսիսյան 2003, 173-187), բնականաբար, եղել են նաև սեպագրին տիրապետող անձինք, բայց որպես համակարգ, այն խիստ խորթ է եղել լեռնաշխարհի քաղաքական, ինչպես նաև՝ «որոշում կայացնող քաղաքական միավորումներին» համար:

Բիայնայի արքաների առաջին արշավանքների գլխավոր, եթե ոչ թիրախային ուղղություններից էին իրենց բուն երկրից դեպի հյուսիս և հյուսիսարևելք գտնվող երկրները (Grekyan 2023, 780-781), որոնք գտնվում էին Էթիունի համադաշնության ազդեցության գոտում կամ ռազմաքաղաքական դաշինք էին կազմում վերջինիս հետ (տե՛ս ստորև): Էթիունին, ըստ ամենայնի, զբաղեցրել է առնվազն Կարսի շրջանից մինչև Սևանի ավազան ու Սյունիք ընկած տարածքները (Арутюнян 1985, 262-263. Dan 2020, 40-41)¹: Էթիունին հզոր համադաշնություն էր, որի մեջ ընդգրկված էին ոչ պակաս հզոր տարբեր ցեղային միություններ:

Էթիունիին հակադրվելու կարևորագույն չափորոշիչներից մեկն ասորեստանյան տերությունից փոխառված սեպագիր գրային համակարգն էր: Նվաճված երկրներում ուրարտական միապետների կողմից ավանդված սեպագիր արձանագրությունները դառնում են տվյալ երկրի նվաճումը փաստող խորհրդանշական իշխանության կարևոր մասը: Սեպագրերը, որպես կանոն, սկսվում են տերության գերագույն աստված Խալդիին նվիրված տողերով, ինչն այս կամ այն երկրամասի նվաճումը նաև աստվածային կամքով լեգիտիմացնելու կարևոր քաղաքական քայլ էր: Այս համապատկերում, Խալդի աստծո սրբազան նիզակը դառնում է նվաճվելիք երկրների հպատակեցումն օրինականացնող կարևորագույն խորհրդանշիչը (Բաղայան 2018, 131): Վանի թագավորության արքաների անվանակիր բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններում շարունակ նշմարելի է. «Խալդին արշավեց, իր հզոր նիզակով նվաճեց այս կամ այն երկիրը» բանաձևը (Բաղայան 2018, 131):

Մյուս կողմից, ըստ ամենայնի, սեպագրի տեղադրումը նվաճված երկրներում չափորոշում էր տերության նոր սահմանները: Հետաքրքիր է, որ ուրարտական տերության միապետների տիտղոսաշարում հանդիպում ենք LUGÁL^{KUR}šuraue, իսկ ուրարտական տեքստերում^{KUR}šurili երկիր²: Չի բացառվում, որ հիմքում ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվող šuri-նիզակ բառն է, որը մատնանշում է. «Խալդյան նիզակի կողմից նվաճված» և կամ դրա ազդեցության տակ գտնվող երկրներին: Որպես կանոն, տարբեր արքաների թողած արձանագրություններում^{KUR}šuraue-ն հիշատակվում է LUGÁL^{KUR}biainaue «Բիայնայի կամ Բիայնական երկրի արքա» տիտղոսին զուգահեռ (Գրեկյան 2016, 29): Հետաքրքիր է, որ հայտնի գիտնական Ն. Փոսթգեյթը ասորեստանյան կայսրությունում առանձնացնում է երկու «գոտի»՝ «Աշշուրի գոտին», որ է՝ բուն Ասորեստանը, և «Աշշուր աստծո լուծը», այսինքն՝ բուն Ասորեստանից դուրս, սակայն կայսրության ազդեցության տակ գտնվող տարածքները (Postgate 2007, 1971-2005): Այստեղ կարելի է որոշակի նմանություններ տեսնել Սասանյան Իրանում ընկալվող Ērān և Anērān երկրների հետ (Gignoux 1985, 30-31):

Նվաճված և կամ ազդեցության տակ գտնվող երկրներում սեպագիր արձանագրություններ թողնելը կարևոր քայլ էր կայսրության ստեղծման ճանապարհին: Օրինակ, սեպագրին անծանոթ Էթիունյան բնակչությունն իրենց երկրամասերում պարբերաբար տեսնելու էր ուրարտական միապետների թողած սեպագիր արձանագրությունները: Նույնիսկ չհասկացվող բևեռագրերը լուրջ ազդեցություն էին թողնելու տեղի բնակչության վրա՝ բերելով բոլորովին նոր իշխանության համակարգի չափորոշիչներ (Բաղայան 2021, 48): Այս առումով ուշագրավ է պատմահայր Մովսես Խորենացու հիշատակած Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի պատմությունը, որտեղ, մեր կարծիքով, նկատելի է «Էթիունի-հարավային արժեհամակարգ» հակադրությունը: Արան, ըստ երևույթին, լեռնաշխարհի ավանդույթների կրողն է, որը մերժում է ասորեստանյան կիսաառասպելական Շամիրամ թագուհու առաջարկը: Այս համապատկերում նշելի են նաև Արարատի թագավորության մայրաքաղաք Տուշպայի (հետագայում՝ Վան) ուրարտական կառույցներին և ժայռերին պահպանված բազմաթիվ

1 Էթիունիի մասին տե՛ս Areshian 2010, 22-24. Dan 2020, 40-41. Grekyan 2023, 787-791. Kuntner, Heinsch 2024, 35-39.

2 ^{KUR}šurili-ի վերաբերյալ առկա տարակարծությունների մասին տե՛ս Գրեկյան 2016, 432-433, հղված գրականությամբ:

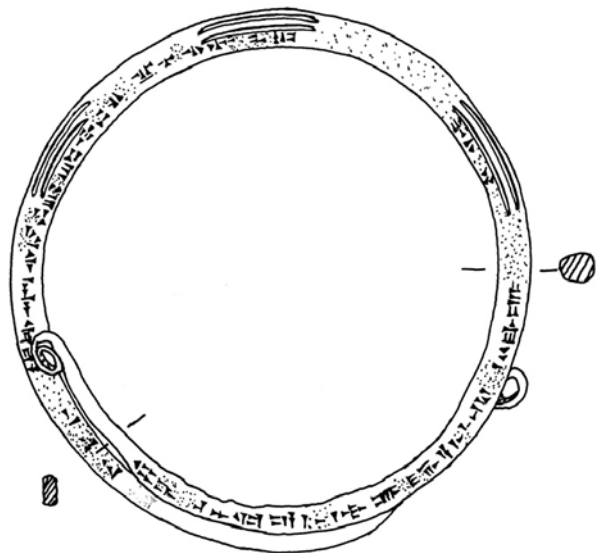
սեպագիր արձանագրությունները, որոնց կերտումը պատմահայրը վերագրում է Շամիրամին: Մեզ համար առավել ուշագրավ է պատմահոր հետևյալ տեղեկությունը. «Իսկ զընդդեմ արեգական կողմն անձաին, ուր և ոչ գիծ մի երկաթով այժմ վերագրել որ կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն նիւթոյ պէս պէս տաճարս և սենեակս օթից և տունս զանձոց և վիհս երկարս, ոչ գիրէ որ, թէ որպիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշակերտաց: Իսկ զամենայն երեսս քարին իբրև գրչաւ զմում հարթեալ՝ բազում գիրս ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն զամենայն որ ի զարմանս ածէ: Եւ ոչ միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհիս Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ գրել. և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր» (Խորենացի 1991, 54. Ա/ԺԶ):

Մովսես Խորենացու հենց այս հաղորդումն էր, որ 19-րդ դարում հիմք հանդիսացավ եվրոպական գիտական հաստատությունների կողմից ուրարտագիտության սկզբնավորման համար (Salvini 1995, 6-7): Այստեղ չափազանց կարևոր է պատմահոր այն վկայությունը, համաձայն որի՝ Շամիրամի կողմից արված «զարմանալի» գրերը թողնվել են Հայոց աշխարհի բազում վայրերում և հենց այդ նույն գրով նաև Շամիրամը սահման է հաստատել:

Էթիունի. որոշ դիտարկումներ

Էթիունյան մշակույթը Հայկական լեռնաշխարհում սկիզբ է առել առնվազն ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանից (Ք.ա. 16-րդ դար) և շարունակվել է ուրարտական տերության անկումից հետո: Ինչպես նշել ենք, բուն Ուրարտուն ևս եղել է, այսպես կոչված, Էթիունիի գոտում: Այստեղ, ուրարտական տերության ստեղծումից առաջ կարելի է նկատել նույն Էթիունյան համաստեղ մշակույթի դրսևորումները: Օրինակ, Վանա լճի հյուսիսային և արևելյան ավազանում այն նույն կիկլոպյան ամրոցներն են, խեցեղենը, թաղման ծեսը, որպիսիք հանդիպում են նաև Սևանի ավազանում, Արարատյան դաշտում կամ Լոռիում: Հետաքրքիր է, որ առնվազն Սևանա լճի հարավային ավազանը հիշատակվում է որպես Ուեդուրիէթիունի կամ Ուդուրիէթիունի անվանը (Dan 2020, 81), ինչը տարբեր մասնագետների կարծիքով նշանակում է «ջրային Էթիունի»:

Վերին Անձավից հայտնաբերված օղերին պահպանված աստուրերեն արձանագրություններն ինքնին վկայում են Իշպուինի արքայի կողմից Ուիտերուխի երկրի քաղաքի նվաճման մասին (Belli et al. 2009, 104) (նկ. 1ա, բ): Ուիտերուխին, ամենայն հավանականությամբ, պետք է տեղորոշվի Արաքսի հովտում՝ Ալաշկերտի և կամ Կաղզվանի

Նկ. 1 ա, բ. Վերին Անձավից հայտնաբերված բրոնզե նվիրատվական շղթայի հ^տ 4 օղը (Belli et al. 2009, 120-121, fig. 11/1:1, drawing 6/1:1)

մերձակայքում (Dan 2020, 83-84.): Իշպուինիի և իր որդի Մենուայի համատեղ գահակալության տարիներին վերաբերող արձանագրությունում հիշատակվում է ինչպես Ուիտերուխի, այնպես էլ՝ Լուշա և Կատարգա երկրների նվաճման մասին: Համաձայն արձանագրության՝ այս ցեղային միություններին օգնության են հասել էթիոնյան արքաները (Salvini 2008, A 3-4 Ro., A 3-4 Vo.): Այսինքն, վերը նշված տարածքներն էթիոնիի հետ կազմել են ռազմաքաղաքական դաշինք՝ ընդդեմ Բիայնայի: Նույն Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ գահակալության ժամանակաշրջանում տեղի է ունեցել նաև արշավանք դեպի ներկայիս Նախիջևանի տարածք: Այդ է վկայում Նախիջևանի Օձասար լեռան վրա վերջիններիս թողած արձանագրությունը (Salvini 2008, A 3-8):

Ք.ա. 9-րդ դարի վերջին քառորդից մինչև Ք.ա. 7-րդ դարի երկրորդ կեսն էթիոնին և Ուրարտուն հակադրվել և պայքարել են իրար դեմ: Բիայնայի միապետները հիշատակում են դեպի էթիոնի ձեռնարկած տարբեր արշավանքների մասին: Սակայն, ժամանակ առ ժամանակ հետ չէր մնում նաև էթիոնյան կողմը: Այսպես, ասորեստանյան աղբյուրներում հաղորդվում է էթինացիների (էթիոնցիների) կողմից դեպի Ուրարտու կատարած երեք ավերիչ արշավանքների մասին (տե՛ս ստորև): Ընդ որում, նշելի է, որ էթիոնյան համադաշնությունն ուներ յուրօրինակ կառավարման համակարգ: Սկզբնական փուլում հիշատակվում են էթիոնյան արքաները, իսկ ահա Ուրարտուի հզոր գահակալ Սարգուրի Արգիշթորդու (Ք.ա. մոտ 756-730 թթ.) թողած արձանագրություններից մեկում արդեն հիշատակվում է էթիոնիի արքա Իգանացի Դիուծինին: Նկատենք, որ Իգանին կամ Իյանին, ըստ ամենայնի, կարելի է տեղորոշել և նույնացնել պատմական Հայաստանի Կարսի կամ դրան հարակից տարածքների հետ, իսկ Դիուծինի անունը հայերեն ստուգանվում է որպես աստվածածին և համահունչ է հունարեն Դիոգենեսին (Areshian 2010, 18):

Ք.ա. 8-րդ դարի վերջերից և հատկապես 7-րդ դարից նկատվում է էթիոնյան և ուրարտական մշակույթների որոշակի սինկրետացում, այսինքն՝ միաձուլում (Avetisyan et al. 2021, 160, 165-170): Եթե, այսպես կոչված, դասական ուրարտական բնակավայրերի բուն ամրոցներում կարելի է նկատել վերնախավային ուրարտական մշակույթը, ապա ամրոցից դուրս՝ արտաքին բնակավայրերում, գերակշռում են էթիոնյան մշակույթի կրողները:

Հարկ է նշել, որ Ուրարտուի արքաներին չի հաջողվել վերջնականապես գրավել էթիոնիի մասը կազմող ներկայիս Հայաստանի Լոռու, Տավուշի, Արագածոտնի մարզերի տարածքները և Սյունիքի մի մասը, որտեղ, ամենայն հավանականությամբ, շարունակվում էին էթիոնյան ավանդույթները: Ընդհանրապես, էթիոնին կարելի է դիտարկել տարբեր հարթություններում՝ քաղաքական, աշխարհագրական, մշակութային և գաղափարական ընկալումներով, և միշտ չէ, որ բոլոր այս ընկալումները կարող էին համընկնել իրար:

Էթիոնյան մշակույթը սերտ աղերսներ ունի նաև կովկասյան աշխարհի հետ (Areshian 2010, 17-26): Այդ առումով, ինչպես նկատել է անվանի հնագետ Գ. Արեշյանը, տեղին է հիշել վրաց պատմագիր Լեոնտի Մրովելու հաղորդած կովկասյան հայտնի ավանդազրույցը, համաձայն որի՝ Թարգամոսն (հայկական աղբյուրներում՝ Թորգոմ) ուներ ութ որդի, որոնցից ավագը հայերի նախնի Հաոսն էր՝ Հայկը, երկրորդը՝ վրացիները նախահայր Քարթլոսը, իսկ մյուսները կովկասյան տարբեր ցեղերի նախահայրեր էին (Areshian 2010, 19-20):

Մովսես Խորենացու հաղորդած. «...ի քազում տեղիս սահմանս նովին գրով հասարսպե...» (Խորենացի 1991, 54. Ա/ԺԶ) վկայությունը կարելի է համարել խիստ արժեքավոր սկզբնաղբյուր, քանի որ Շամիրամին վերագրվող գրերն ուրարտական սեպագիր արձանագրություններն են: Հետևաբար, ըստ երևույթին, այդ գրերը կիրառվել են նաև տեքստային սահմանները տեղորոշելու և դրոշմելու համար: Պատմահոր այս վկայությունը համադրելի է Արարատի թագավորության միապետների կողմից թողնված արձանագրությունների տեղորոշման և դրանք գծային կերպով միացնելով՝ որպես սահմանագոտու ընկալմանը: Մեր համոզմամբ, սեպագրերի տեղադրման կետերը նաև արտացոլում են ուրարտական միապետների նվաճողական քաղաքականության աշխարհագրությունը և սահմանները: Օրինակ, Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ գահակալության շրջանից հայտնի է Վանից հյուսիս ընկած ընդամենը երեք արձանագրություն՝ Ալաշկերտի շրջանում և Նախիջևանի Օձասարում: Այնուհետ, Մենուայի կառավարման օրոք սեպագրերը տարածում են գտնում նաև Արաքս գետի ափամերձ շրջաններում, իսկ արդեն Մենուայի որդի Արգիշթիի օրոք (Ք.ա. մոտ 785/780-756 թթ) տեքստայինը հասնում է հզորության մի նոր մակարդակի՝ վերափոխվելով կայսրության: Հյուսիսում

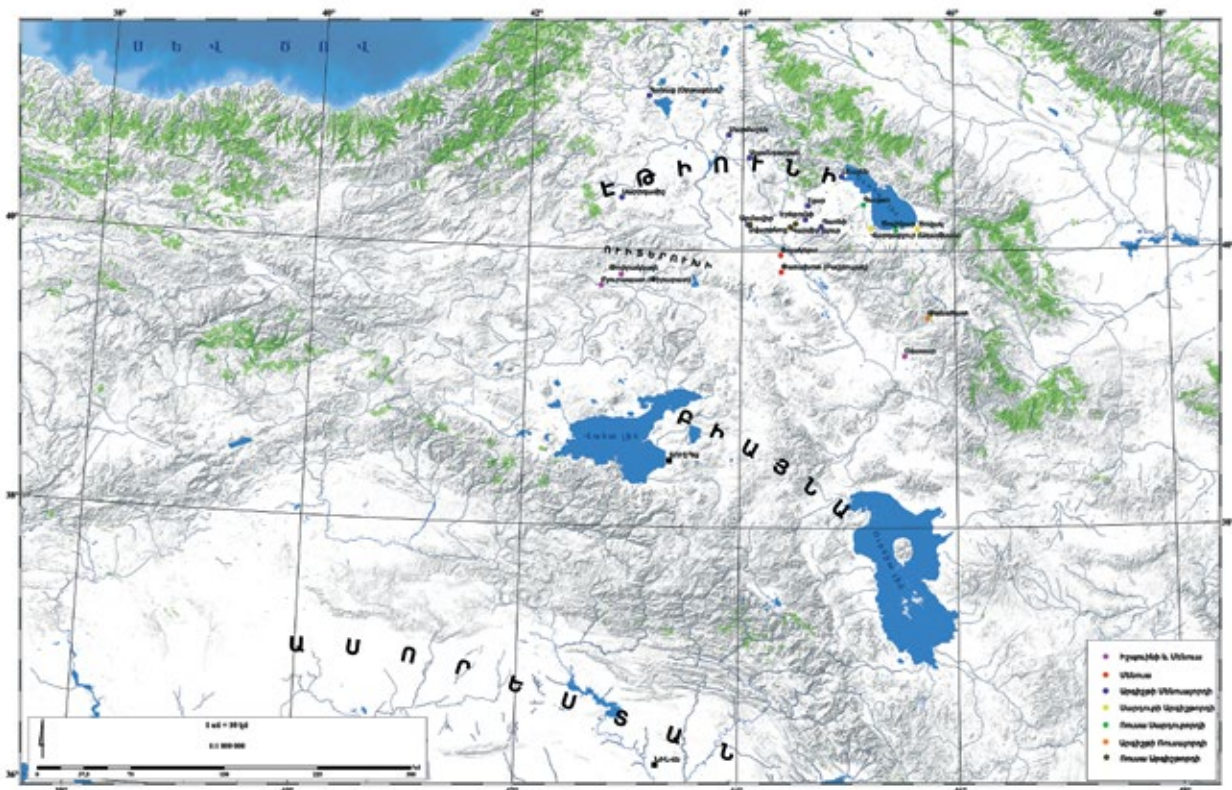
այդ են վկայում նաև սեպագրերի տեղադրման կետային միացումները՝ ներկայիս Սարիղամիշ-Հանաք-Մարմաշեն-Սպանդարյան-Լճաշեն-Գառնի-Էլար (քարտեզ 1):

Սարգսյանի Արգիշտորդու օրոք էքսպանսիան շարունակվում է դեպի Սևանի արևելյան (Ուելիկունի/խի երկիր) և հարավային ավազան՝ Ուեդուրիէթիունի (Ուդուրիէթիունի) համադաշնություն (Salvi ni 2002, 45-53): Սարգսյանի՝ Ասորեստանից կրած ծանր պարտությունները մեծապես թուլացնում են տերության հիմքերը, իսկ արդեն վերջինիս որդի Ռուսա I-ի կառավարման ժամանակ (Ք.ա. մոտ. 730-713 թթ.) Ուրարտուն ապրում էր բավական բարդ շրջան (Grekyan 2023, 795-798): Պատահական չէ, որ հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից մեզ է հասել ընդամենը երկու սեպագիր քարեղեն արձանագրություն, այն էլ՝ Գավառում և Ծովինարում, ինչը վկայում է, որ տերությունը հրաժարվում էր հյուսիսարևելյան նվաճողական նկրտումներից: Ըստ երևույթին, այդ ժամանակաշրջանում է, որ ասորեստանյան աղբյուրներից մեկը վկայում է դեպի Ուրարտու էթիունցիների կատարած երեք հաջող արշավանքների մասին (Գրեկյան 2022, 268-269): Հետաքրքիր է, որ Ռուսան առձանառություն է թողել Ծովինարում:

մինչդեռ նրա հայր Սարգսյուն հասել էր Ծովինարից արևելք և արձանագրություն թողել ներկայիս Ծովակ գյուղի տարածքում: Այս ամենը կարող է փաստել, որ տերության ազդեցության գոտիները սկսում էին նվազել: Հետաքրքիր է, որ Սարգսյուն արքայից հետո ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում սկսում է բացակայել Խալդիի՝ իր հզոր նիզակով այս կամ այն երկիրը նվաճելու բանաձևը (Badalyan 2015, 130): Կարծում ենք՝ այս ամենը համահունչ էր տերության ծանր քաղաքական իրավիճակին:

Արգիշթի Ռուսայորդու գահակալման շրջանից (Ք.ա. մոտ 713 թ. - 7-րդ դարի առաջին քառորդ) Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հայտնի է միայն Սիսիանից հայտնաբերված սեպագիր արձանագրությունը, իսկ արդեն ասորեստանյան գահակալ Էսարհադդոնի (Ք. ա. 680–669 թթ.) ժամանակակից Ռուսա Արգիշթորդուն վերաբերող արձանագրությունները հյուսիսում հայտնի են բացառապես Արարատյան դաշտից (Salvini 2008, A 12-2, A 12-3, A 12-7):

Կարծում ենք՝ սեպագրերի կետային սահմանազծումը լավագույնս պարզում է ուրարտական տեղութեան սահմանները, որո նաև լուսօրհնան

Քարտեզ 1. Հայկական լեռնաշխարհը՝ Բիսյնա և Էթիոպիի գոյրիներով, ինչպես նաև՝
 ուրարտական միապետների կողմից Էթիոպիի և հարակից տարածքներում
 թողնված արձանագրությունների տեղորոշմամբ (հեղ.՝ Հ. Դանիելյան, 2026 թ.):

սահմանագրուի է Ուրարտուի և Էթիունիի միջև: Կարելի է ենթադրել, որ սեպագրից անդին գտնվող տարածքները, ամենայն հավանականությամբ, Էթիունյան համադաշնության արքաների հսկողության տակ էին: Այդ են վկայում նաև հնագիտական աղբյուրները: Օրինակ, Վարդենիսի տարածաշրջանում Ծովակի արձանագրությունից արևելք ուրարտական համարվող գտածոների թիվը չափազանց քիչ է: Նույնը կարելի է նշել նաև Լոռու, Տավուշի, Շիրակի մարզերի և Արագածոտնի մի հատվածի մասին:

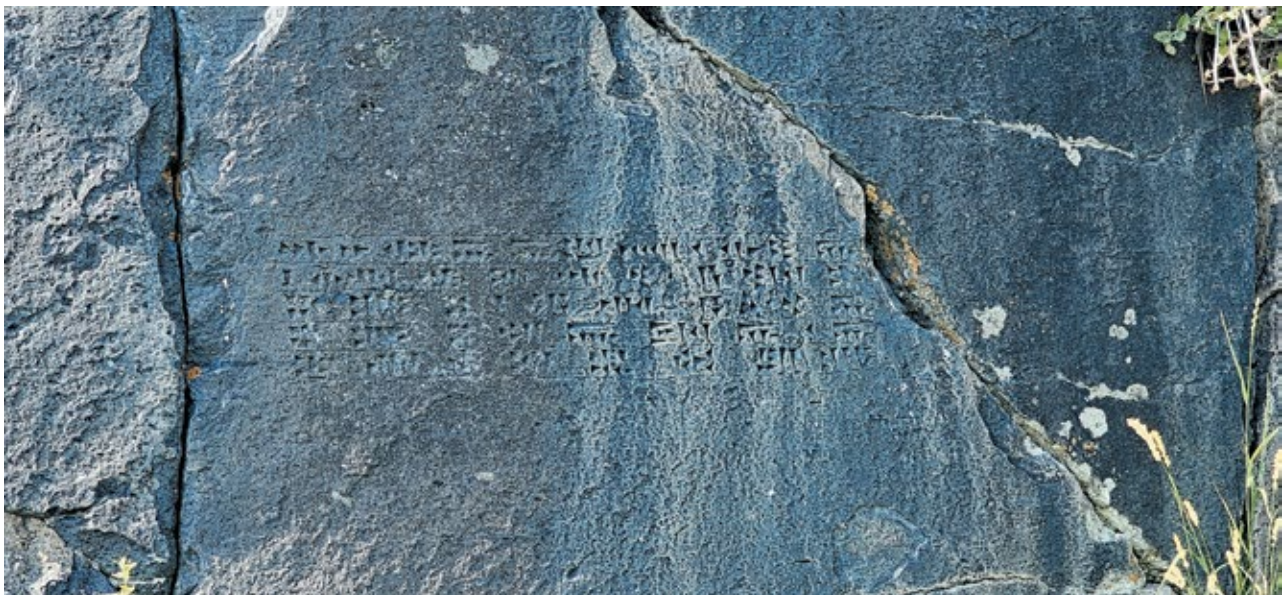
«Ուրարտաֆիկացում»

Սեպագիր արձանագրություն կազմելն այս կամ այն երկրում կարելի է համարել յուրօրինակ «ուրարտաֆիկացում» (Բաղայան 2021, 48-50): Նվաճված երկրներում կերտված արձանագրությունները գլխավորապես նվիրված են եղել հաղթի աստծուն: Հենց գիրն ինքնին ուներ աստվածային ծագում: Այս միտումը կարևոր քայլ էր կայսրության ստեղծման ճանապարհին: Ընդ որում, սեպագրերը, սովորաբար, կերտվում էին այնպես, որ այն տեսնելու համար անձը բարձրացներ գլուխը: Այդ հանգամանքը ևս կարող էր ունենալ որոշակի հոգեբանական ազդեցություն, երբ խորհրդանշական կերպով ցույց էր տրվում սեպագիրը կերտողի և բուն սեպագրի գերակայությունը այն տեսնող-վերծանողների նկատմամբ:

Նկ. 2. Արգիշթի արքայի արձանագրությանը ազաթե ուլունքահատիկ. այժմ՝ Վանի հնագիտական թանգարանում (Belli et al. 2003, 194)

Ասվածի լավագույն օրինակներից մեկը Արգիշթի Մենուայորդու կողմից թողնված Գառնիի արձանագրությունն է: Ուրարտական տերության միապետը արձանագրությունը թողել է վիշապ քարակոթողի վրա (Bobokhyan et al. 2019, 102-103): Վիշապաքարի արձանագրումն ինչ-որ տեղ կարելի է համարել «Էթիունյան աշխարհի» նվաճման, այն է՝ «ուրարտաֆիկացման» խորհրդանշան «նաիրի-ուրարտական» հարավարևմտյան գոտու կողմից: Գառնիի վիշապ քարակոթողը ևս դառնում

Նկ. 3. Արգիշթի Մենուայորդու Մարմաշենի արձանագրությունը (լուս.՝ Լ. Մկրտչյանի, 2024 թ.)

Նկ. 4. Զվարթնոցի արձանագիր պուլուսին՝ կերտված Ռուսա Արգիշթորդու կողմից (լուս.՝ Մ. Բաղայանի, 2024 թ.):

էր «ավար», իսկ Գառնիի տարածաշրջանը՝ նվաճված: Ըստ երևույթին, այս փուլում ուրարտական աշխարհի տերերն առավել կազմակերպված և ռազմունակ էին կայսրություն ստեղծելու համար (Բաղայան 2021, 49):

Սեպագրի միջոցով «ուրարտաֆիկացվում» էին նաև նվաճված երկրներից որպես ավար վերցված տարբեր առարկաները: Օրինակ, մեզ է հասել

ագաթե մի խոշոր ուլունքահատիկ, որն Արգիշթի արքան ավար է վերցրել Էրիախի երկրից (ներկայիս Շիրակի տարածք), դրա վրա թողել է սեպագիր արձանագրություն և այն նվիրաբերել Ուարուրանի աստվածուհուն (նկ. 2): Այսինքն, տվյալ դեպքում սեպագիրը նաև ավարն օրինականացնելու և այն որպես ուրարտական դարձնելու կարևորագույն խորհրդանշական և քաղաքական միջոց էր (Բաղայան 2021, 45-46):

Էրիախի երկրում Արգիշթի Մենուայորդին թողել է նաև Մարմաշենի (նկ. 3) և Սպանդարյանի հայտնի արձանագրությունները: Եթե հիշյալ ուլունքահատիկի դեպքում սեպագիրը դառնում էր յուրօրինակ միջոց՝ այն ուրարտականացնելու համար, ապա Մարմաշենի և Սպանդարյանի արձանագրությունները տարածքների նվաճումն օրինականացնելու, խորհրդանշական իշխանությունը տարածելու, հանրահռչակելու և սահմաններ հաստատելու յուրօրինակ եղանակ էր:

Ինչ վերաբերում է Մովսես Խորենացու հիշատակած. «...և բազում տեղիս յաշխարհիս Հայոց արձանս հասարարեալ» արտահայտությանը (Խորենացի 1991, 54. Ա/ԺԶ), որը վերագրվում է Շամիրամին, ապա հարկ է նշել, որ *արձան* բառը հայերենում ունի նաև քարե կոթող իմաստը (Աճառյան 1971, 325): Միջնադարյան վիմագրերում ևս կոթողները հաճախ իբրև *արձան* են բնորոշվում, ինչպես, օրինակ, Տաթևի վանքի ճոճվող սյունը, որը վանքի Սբ Առաքելոց եկեղեցու արևմտյան պատի 9-10-րդ դդ. վիմագրերից մեկում որպես *արձան* է հիշվում. «...կանկնեցաւ արձանս» (Harutyunyan 2024, 21): Մենք հակված ենք կարծելու, որ պատմահոր հաղորդումը կարող է վերաբերել ուրարտական *պուլուսի* կոչվող կոթողներին³: Հետաքրքիր է, որ ինչ-որ առումով Շամիրամին է վերագրվում նաև հայտնի ջրանցքի անցկացումը, որն իրականում կառուցել է Արարատյան թագավորության միապետ Մենուան (Salvini 1995, 56): Հենց վերջինիս ժամանակ էլ կանգնեցվել են պուլուսի կոթողներից շատերը: Դրանք, ինչպես նկատել է հնագետ Ս. Հմայակյանը, ուրարտական ամենապարզ և ամենատարածված պաշտամունքային կառույցներից են. պատվանդանի վրա կանգնած, ուղղանկյունաձև, հարթ իրանով, սովորաբար կիսաշրջանաձև վերնամասով, մեծամասամբ արձանագրված սյուներ կամ կոթողներ են (Հմայակյան 1990, 69-70): Ընդ որում, պուլուսիները լինում են նաև ոչ արձանագիր

3 Այս կոթողների մասին մանրամասն տե՛ս Kuvanc et al. 2022, 55-88.

(Kuvanç et al. 2022, 57-58, 64-79) և, հավանաբար, որոշակիորեն կապված են եղել նաև դամբարանային միջավայրի հետ (Kuvanç et al. 2022, 80): Չլինելով լեզվաբան՝ մենք գերծ ենք մնում մեկնաբանելու *արձանագրություն* բառի իմաստն այս հա-

մատեքստում, սակայն, կարծում ենք, որ արձանի, այսինքն՝ կոթողի վրա գիր անելու ընկալումը որպես համակարգային երևույթ, Հայկական լեռնաշխարհում կարող էր սկիզբ առած լինել առնվազն ուրարտական տեքստի ժամանակաշրջանից:

Եզրակացություն

Ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ ուրարտական տեքստերում, որն անկում է ապրել առնվազն Ք. ա. 7-րդ դարի կեսերին, սեպագիրն ընկալել է նաև որպես յուրօրինակ սահմանաբաժան համակարգի և խորհրդանշական իշխանության անքակտելի մասը: Կարելի է նշել, որ ուրարտական քաղաքական էքսպանսիան դարձավ էթիոնյան մշակութային և գաղափարական անեքսիայի գոհը:

Ուրարտական տեքստերի վրա Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորվեց Երվանդունիների հայկական թագավորությունը, որը որդեգրել էր ուրարտական վերնախավային մի շարք առանցքային կաղապարներ, բայց հավատարիմ մնացել էթիոնյան ընկալումներին: Ըստ երևույթին, սեպագիրը խորթ էր էթիոնյան միջավայրին, սակայն մյուս կողմից, սեպագրերի և դրանց կերտողների հանդեպ եղել է հատուկ ակնածանք: Օրինակ, հետուրարտական-երվանդյան ժամանակաշրջանի Էրեբունի ամրոցում՝ Ք.ա. 7-րդ դարի վերջերին - 6-րդ դդ. տեղի են ունեցել մի շարք վերակառուցումներ, փոփոխվել են տարբեր ուրարտական կառույցների գործառնությունները, սակայն ամրոցի տարբեր հատվածներում առկա սեպագրերը մնացել են անխաթար: Երվանդյան ժամանակաշրջանի Էրեբունու բնակիչները յուրաքանչյուր օր առերեսվել են առնվազն ամրոցի տարբեր հատվածներում տեղադրված սեպագրերի հետ և դա նրանց համար եղել է սովորական երևույթ:

Ինչ-որ առումով Բիայնա-Էթիոնի հակադրությունը որոշակիորեն համեմատելի է Աթենք-Սպարտա հակամարտության հետ, երբ հունական աշխարհում այս երկու հզոր ուժերն ունեին տարբեր գաղափարախոսություններ, կառուցվածք և ընկալումներ ու պայքարում էին Հին Հունաստանում գերիշխանության համար⁴:

Մեր համոզմամբ, Էթիոնին և Ուրարտուն «ծնվել են» Հայկական լեռնաշխարհում, սակայն, որոշակի գործընթացների հետևանքով, դրանք ինչ-որ մի փուլում փորձել են իրար հակադրվել: Եթե ուրարտական տեքստերի առնվազն վերնախավին բնորոշ էր շքեղությունը, միջագետքյան տարատեսակ ստանդարտների կիրառումը, ապա Էթիոնիի հզորությունն ու վեհությունը նաև պարզության մեջ է: Այս վերջինիս առումով կարելի է գուցահեռ անցկացնել և Էթիոնիի շարունակականությունը տեսնել Հայոց եկեղեցիներում, որոնք գուցե պարզ են թվում, բայց որքան խորն են ու վեհ: Նույն կերպ Բիայնայի գաղափարախոսությունը գուցե կարելի է նկատել նաև Վանա լճի Աղթամար կղզու նշանավոր Սր Խաչ վանքի հարթաքանդակներում: Ինչպես Սր Խաչի շրջակայքից, այնպես էլ բազմաթիվ հայոց եկեղեցիներից հայտնաբերվել են բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններ⁵, այդ թվում՝ մեզ հայտնի պուլուսի կոթողների մեծ մասը: Օրինակ, Վանի Սր Պողոս-Պետրոս եկեղեցու խորանի պատի մեջ հայտնաբերվել է Իշպուինի և Մենուա արքաների կողմից կերտված մի կոթող: Նույն եկեղեցու պատի շարվածքից գտնվել է Մենուա արքայի անվանակիր սեպագիր արձանագրություն: Եկեղեցում պահվել է Իշպուինիի և Մենուայի մեկ այլ կոթող, ինչպես նաև՝ Սարդուրի Արգիշթորդու նշանավոր տաբեգրության հատվածներ (Հմայակյան, Սանամյան 2001, 223): Փաստելի է, որ Հայաստանի Հանրապետությունից հայտնի բոլոր պուլուսի կոթողները գտնվել են եկեղեցիների մոտ (Թանահատ, Զվարթնոց. նկ. 4), իսկ ահա Սր Էջմիածնի Մայր տաճարի ավագ խորանի տակ հայտնաբերվել է առանց արձանագրության պուլուսի կոթող (Սահինյան 1961, 63. Հարությունյան 2016, 39): Բազմաթիվ սեպագրերի վրա միջնադարում արվել են խաչեր, դրանցից շատերը վերափոխվել են խաչքարերի: Այս առումով թերևս սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Սր Էջմիածնում հայտնաբերված կոթողը

4 Աթենք-Սպարտա փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս Powel 2016.

5 Այդ մասին տե՛ս Հմայակյան, Սանամյան 2001, 222-233:

կանգնեցված է եղել այդ տեղում կամ մոտակայքում ու կազմել է ուրարտական ժամանակաշրջանի ծիսապաշտամունքային համալիրի մասը: Բացառված չէ, որ ուրարտական տերության ինչ-որ մի ժամանակաշրջանում այդտեղ եղել է բացօթյա ծիսապաշտամունքային սրբավայր կամ բարձրաստիճան անձի/անձանց դամբարան:

Ուրարտական կայսրությունում սեպագիր գրային համակարգի ներդրումը վկայում է մեկ այլ ֆենոմենի մասին: Հայկական լեռնաշխարհը և դրա տարածքում գտնվող ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունը հանդիսանում են սեպագիր քաղաքակրթության հյուսիսային սահմանագոտին, որտեղ սեպագիրը կիրառվել է որպես գրային համակարգ, ուստի եթե իրար միացնենք Սարիղամիշ-Հանաք-Մարմաշեն-Սպանդարյան-Լճաշեն-Գավառ-Աղամիսան-Ծովինար-Ծովակ գիծը, որտեղ Արարատի երկրի միապետները մեզ են ավանդել քարեղեն սեպագիր արձանագրություններ, ապա, ըստ երևույթին, կստանանք սեպագիր քաղաքակրթության հյուսիսային սահմանը⁶ (քարտեզ 1):

Գրականություն

- Խորենացի 1991 - Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը՝ Մ. Արեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 485 էջ:
- Աճառյան 1971 - Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևանի համալսարանի հրատ., 698 էջ:
- Բաղայան 2018 - Բաղայան Մ., Խալդիի պաշտամունքը, կերպարներն ու տարածությունները. Ք. ա. IX դ. վերջին քառորդից մինչև Ք. ա. VIII դ. առաջին քառորդը, Բիայնիլի-Ուրարտու: Աստվածներ, տաճարներ, պաշտամունք (հեղինակակցությամբ՝ Ե. Գրեկյանի, Ա. Պետրոսյանի, Ն. Տիրացյանի), խմբ.՝ Ա. Պետրոսյան, Երևան, ՀԱԻ հրատ., էջ 110-143 (204 էջ):
- Բաղայան 2021 - Բաղայան Մ., «Պատմում են օղերը»... Գիրը որպես ուրարտական կայսրության ստեղծման կարևոր չափորոշիչ, «Հայոց պատմության հարցեր», Հմր 2, էջ 35-55:
- Բոբոխյան 2013 - Բոբոխյան Ա., Վասպուրականը Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան մշակույթային զարգացումների համակարգում, ՎԱՆ I, Հայաստանի մայրաքաղաքները. գիրք I, Վան, Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբեր 2010 թ.) նյութերի ժողովածու, կազմող, խմբագիր և ներածության հեղինակ՝ Հ. Մարության, Երևան, «Գիտություն» հրատ., էջ 25-47 (352 էջ):
- Գրեկյան 2016 - Գրեկյան Ե., Բիայնիլի-Ուրարտու. Պետություն և հասարակություն (պատմահնագիտական հետազոտություն), Ատենախոսություն Է.00.03 «Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի համար, Երևան:
- Գրեկյան 2022 - Գրեկյան Ե., Էթնոնիմ և էթնոնիմները նորատրեստանյան սկզբնաղբյուրներում, Ծովային Հայաստան. Ուղուրի-Էթնոնի երկրի հնագիտական ժառանգությունը (խմբ.՝ Մ. Բաղայան, Ք. Մելքոնյան-Օլշանսկի, Ա. Բոբոխյան), Երևան, ՀԱԻ հրատ., էջ 264-272 (484 էջ):
- Հարությունյան 2016 - Հարությունյան Ա., Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Սբ Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի հրատ., 548 էջ + 5 էջ ներդիր:
- Հմայակյան 1990 - Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., Երևան, 160 էջ + 32 նկ.:
- Հմայակյան, Սանամյան 2001 - Հմայակյան Ս., Սանամյան Հ., Ուրարտական պաշտամունքային կառույցների և քրիստոնեական սրբավայրերի առնչությունների շուրջ, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը (խմբ.՝ Ս. Հարությունյան, Ա. Քալանթարյան), Երևան. «Հայաստան» հրատ., էջ 222-233 (438 էջ):
- Մովսիսյան 2003 - Մովսիսյան Ա., Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 400 էջ:
- Սահինյան 1961 - Սահինյան Ա., Էջմիածնի Մայր տաճարի ճարտարապետական կերպարը, «Էջմիածին», Ա, էջ 43-63:
- Арутюнян 1985 - Арутюнян Н., Топонимика Урарту, Ереван, Изд. Академии Наук Армянской ССР, 308 с.
- Areshian 2010 - Areshian G., Why We do Need to Study Leonti Mroveli, Urartu and Its Neighbors. Festschrift in Honor of Nicolay Harutyunyan in Occasion of his 90th Birthday, in: A. Kosyan, A. Petrosyan, Y. Grekyan (eds), ARAMAZD: Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. V/1, pp. 17-26.

6 Այդ գծային սահմանագոտին բավական լավ նշմարվում է հայտնաբերված մոտ 600 սեպագրերի տեղորոշման քարտեզների վրա (Rattenborg et al. 2023, 184, fig. 1, 189, fig. 3 a).

- Avetisyan et al. 2021 - Avetisyan H., Avetisyan P., Navasardyan K., Bobokhyan A., Lchashen-Metsamor V-VI: The Impact of Local and Urartian Ceramics in Iron Age Armenia, *Befund und Historisierung Dokumentation und ihre Interpretationsspielräume*, Sandra Heinsch, Walter Kuntner & Robert Rollinger (Hrsg.), ARAXES I, Brepols, pp. 157-180.
- Badalyan 2015 - Badalyan M., The Urartian Weather God Teišeba (Based on Archaeological and Philological Data), *ARAMAZD: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, vol. IX/1, pp. 125-142.
- Belli 2003 - Belli O. (ed.), *Urartu: Savaş ve Estetik / Urartu: War and Aesthetics*. İstanbul: Yapi Kredi Yayinlari, p. 279.
- Belli et al. 2009 - Belli O., Dinçol A., Dinçol B., Bronze Votive Rings with Assyrian Inscriptions found in the Upper Anzaf Fortress in Van, *Coloquium Anatolicum / Anadolu Sohbetleri VIII*, Offprint, Institut Turcicum, Scientiae Antiquitatis, pp. 91-124.
- Bobokhyan et al. 2019 - Bobokhyan A., Gilbert A., Hnila P., The Urartian God Quera and Metamorphosis of the “Vishap” Cult, Over the Mountains and Far Away, *Studies in Near Eastern history and archaeology*, presented to Mirjo Salvini on the occasion of his 80th birthday (edited by P. Avetisyan R. Dan and Y. Grekian), Archaeopress Archaeology, pp. 98-105.
- Dan 2020 - Dan R.; with a contribution by Marie-Claude Trémouille, *A Study of the Toponyms of the Kingdom of Bia / Urartu*. Roma: Serie Orientale Roma, nuova serie, vol. 19, 328 p.
- Gignoux 1985 - Gignoux Ph., ANĒRĀN, *Encyclopedia Iranica*, vol. II, Fasc. 1, pp. 30-31.
- Grekian 2023 - Grekian Y., The Kingdom of Urartu, *The Oxford History of the Ancient Near East, The Age of Assyria*, vol. IV, in: K. Radner, N. Moeller, D. T. Potts (eds), Oxford University Press, pp. 769-864.
- Harutyunyan 2024 - Harutyunyan A., Tatev: The Spiritual Citadel of Syunik (ed. K. Matevosyan), Yerevan, Matenadaran, 288 p.
- Kuntner, Heinsch 2024 - Kuntner W., Heinsch S., The Economic and Political Spread of Urartu with Reference to Etiuni in the Context of Archaeological Research at the Iron Age Fortress of Aramus, *Ancient West & East*, pp. 25-42.
- Kuvañç et al. 2022 - Kuvañç R., Işık K., Genç B., Konyar E., Urartian Cult of the Stelae and New Discoveries at Aznavurtepe and Yeşilaliç (Ashotakert), *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, vol. 22, pp. 55-88.
- Postgate 2007 - Postgate J., *The Land of Assur and the Yoke of Assur*, *Studies on Assyria: 1971-2005*. Oxford: Oxbow Books, 376 p.
- Powel 2016 - Powel A., *Athens and Sparta: constructing Greek political and social history from 478 BC*. Third Edition, Routledge, London and New York, 454 p.
- Rattenborg et al. 2023 - Rattenborg R., Smidt G. R., Johansson C., Melin-Kronsell N., Nett S., The Archaeological Distribution of the Cuneiform Corpus. A Provisional Quantitative and Geospatial Survey, *Altorientalische Forschungen*, vol. 50/2, pp. 178-205.
- Salvini 1995 - Salvini M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 257 p. + 6 taf.
- Salvini 1998 - Salvini M., Nairi, Na'iri, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie*, Berlin – Leipzig – New York, 9.1./2., pp. 87-91.
- Salvini 2002 - Salvini M., The Historical Geography of the Sevan Region in the Urartian Period. The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin, in: R. Biscione, S. Hmayakyan, N. Parmegiani (eds), (*Documenta Asiana VII*) Roma: CNR - Istituto per gli studi di Micenei ed Egeo-Anatolici, pp. 37-60.
- Salvini 2008 - Salvini M., *Corpus Dei Testi Urartei*, vol. I, *Le Inscrizioni su Pietra e Roccia*, *Documenta Asiana VIII/I*, Roma, 653 p.

Կ. Ֆ. ԼԵՄԱՆ-ՀԱՌԻՊՏԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿԼԵԶՎՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Վահե Սարգսյան

Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

Վանի թագավորության պատմության և մշակույթի հետազոտությունը 19-րդ դարավերջին նշանակալի զարգացում ունեցավ՝ պայմանավորված գերմանացի հետազոտողներ քիմիկ Վ. Բելքի և ասսուրագետ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի՝ 1898-1899 թթ. Հայկական լեռնաշխարհում և Հյուսիսային Միջագետքում իրականացրած գիտարշավով։ Ուրարտական հնավայրերի հետազոտությանը զուգահեռ՝ արշավախմբի անդամներն արդեն հայտնի 80 արձանագրություններից շուրջ 70-ը տեղում վերստին համեմատեցին և հայտնաբերեցին ևս 60-ը, որոնց թվում են նաև ուրարտական արքաների թողած Քելիշինի և Թոփուզավայի երկլեզու (ասսուրերեն և ուրարտերեն) արձանագրություններով հայտնի կոթողները։ Դրանք գտնվել են Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև գտնվող Մուծածիր երկրի տարածքում՝ Վերին Զաբի միջին հոսանքի և Զագրոսյան լեռների միջև տարածվող շրջանում։ Երկլեզու արձանագրությունների վերծանությունը հնարավորություն ընձեռեց նաև հասկանալու ուրարտերենում վկայված որոշ բառերի նշանակությունը, տեղորոշվեց նաև հոգևոր կենտրոն Մուծածիր գտնվելու մոտավոր վայրը։

Արձանագրությունների բովանդակության հետազոտությանը զուգահեռ, խիստ կարևոր են նաև Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի հաղորդած տեղեկություններն իրենց նախնական դիրքում գտնվող կոթողների, դրանց առնչվող վկայությունների և լանդշաֆտի մասին։ Մուծածիրի և Թոփուզավայի արձանագրություններում՝ դրանց վերաբերյալ արված Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի վերականգնումները, աղբյուրագիտական նոր տվյալների համադրությանը զուգահեռ, փաստում են ուրարտագիտության ռաիվիայի աշխատանքներում քննարկվող խնդիրների արդիականությունն ու կարևորությունը։

Հիմնաբառեր. *Մուծածիր, Քելիշինի լեռնանցք, Մենուս, Ռուսս Սարդուրոդի, Ուրզանսա, կոթող, Ասորեստան։*

C. F. LEHMANN-HAUPT'S RESEARCHES ON THE BILINGUAL INSCRIPTIONS OF THE KINGDOM OF VAN

Vahe Sargsyan

PhD in History, Institute of History, NAS, Armenia

Abstract

The study of the history and culture of the Kingdom of Van had a significant development by the end of the 19th century thanks to the scientific trip to the Armenian Highlands and Northern Mesopotamia of the German researchers: chemist W. Belck and Assyriologist C. F. Lehmann-Haupt (1898-1899). Researching the Biainian ancient sites, the members of the expedition also studied and compared 70 inscriptions from already known 80 inscriptions and, as a result, they discovered new 60 more inscriptions. Among the aforementioned findings were also two bilingual (Assyrian and Urartian) inscriptions left by the Urartian kings: the Kelishin inscription and Topuzawa inscription. The bilingual monuments were found in Musasir, in the territory between Assyria and Urartu: an area of the middle reaches of the Upper Zab River and the Zagros mountains. The reading of the bilingual inscription gave an opportunity to understand the meaning of some words attested in the Biainian language, and it also helped to approximately localize the city of Musasir, the religious center of Biainili.

Along with the study of the inscriptions' content, the information provided by Lehmann-Haupt about the initial location, historical records and the landscape of the monuments are very important. The restoration of the events mentioned in the inscriptions of Musasir and Topuzawa by C. F. Lehmann-Haupt provided new data for the evaluation of the information sources and underlined the importance and the relevance of the problems of Urartology discussed in the works of the legendary scientist of Urartology of its time.

Keywords: *Musasir, Kelishin pass, Menua, Rusa (son of Sarduri), Urzana, monument, Assyria.*

Ներածություն

Վանի թագավորության պատմության և մշակույթի հետազոտությունը 19-րդ դարավերջին նշանակալի զարգացում ունեցավ՝ պայմանավորված գերմանացի հետազոտողներ քիմիկ Վ. Բելքի և արևելագետ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի՝ 1898-1899 թթ. Հայկական լեռնաշխարհում և Հյուսիսային Միջագետքում իրականացրած գիտարշավով¹։ Ուրարտական հնավայրերի հետազոտությանը զուգահեռ՝ արշավախմբի անդամներն արդեն հայտնի 80 արձանագրություններից շուրջ 70-ը տեղում վերստին համեմատել և հայտնաբերել են ևս 60-ը։ Վերոհիշյալ արձանագրությունների թվում են նաև ուրարտական արքաների թողած Քելիշինի և Թուփուզավայի երկլեզու (ասսուրերեն և ուրարտերեն) արձանագրություններով հայտնի կոթողները, որոնք գտնվել են Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև ձգվող Մուծածիր երկրի տարածքում՝ Վերին Զաբի միջին հոսանքի և Զագրոսյան լեռների միջև տարածվող շրջանում։ Վանի թագավորության արքաների՝ երկլեզու արձանագրություններ թողնելու ավանդույթը հետագայում, ըստ Ռ. Գիրշմանի. «շարունակվեց Աքեմենյանների կողմից՝ սկսած Կյուրոս Մեծից» (Ghirshman 1962, 87)։

Քելիշինի կոթողը գտնվում էր ներկայիս իրանա-իրաքյան սահմանից մոտ 70 մ արևելք՝ Վերին Զաբի և Ուրմիա լճի ավազանի ջրբաժանին՝

2981 մ բարձրության վրա։ Լեռնանցքից 25 կմ հարավ-արևմուտք՝ Թուփուզավայից Սիդեկան տանող ճանապարհին, գտնվում էր մյուս կոթողը, որի ներքևում՝ կիրճով հոսում է նույնանուն գետը։ Կոթողների գտնվելը գետերի և ջրբաժանների մոտ, թերևս, պատահական չէ²։

Քելիշինի երկլեզու արձանագրությունը

Քելիշինի արձանագրության հայտնաբերողը Ֆ. Շուլցն է, սակայն նրա ընդօրինակումը, Հադանակերտի (Բաշկալե) մոտ Նուր-Ալլահ բեյի կողմից կազմակերպված սպանությունից հետո, տևական ժամանակ համարվել է կորած (Belck, Lehmann-Haupt 1893, 389. Lehmann-Haupt 1910, 242, 243. Salvini 2015, 14. Neuman 2018, 400, ծնթ. 7)։ Ուրարտական կոթողի մասին առաջին հստակ տեղեկությունը հաղորդում Հ. Ռաուլինսոնը։ Արձանագրության էստամպածը նա չի կարողացել իրականացնել, քանի որ Քելիշինում ջերմաստիճանը մոտ -20° էր, ուստի միայն ընդօրինակել է առանձին նշաններ և չափագրել կոթողը³։ Քելիշինի արձանագրության ընդօրինակման հաջորդ փորձը կատարել է բժիշկ Ռոշը, բայց ավաղ, նա և իր ուղեկից 38 անձինք սպանվել են։ Էստամպածի հետագա փորձերը՝ 1852 թ. Ն. Խանիկովի և 1858 թ. Օ. Բլաուի կողմից նույնպես ձախողվել են⁴։ Միայն

1 Դեռևս 1891 թ. Վ. Բելքը հետազոտություններ էր իրականացրել Երևանի ու Վանի շրջաններում և ընդօրինակել ուրարտական արձանագրություններ։ Նա 1893 թ. առաջարկել է Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտին ճանապարհորդել Հայաստանում և միասին հետազոտել այդ արձանագրությունները, որն Օսմանյան կայսրությունում տիրող իրավիճակի պատճառով կյանքի կոչվեց միայն տարիներ անց։ Արշավախմբի անդամները Բելիշինից ուղևորվել են 1898 թ. մայիսի 8-ին. Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը վերադարձել է 1899 թ. հոկտեմբերի 20-ին, իսկ Վ. Բելքը՝ քիչ ուշ՝ դեկտեմբերի 23-ին (Lehmann-Haupt 1910, 1-32)։

2 Քելիշինից 10 կմ հյուսիս գտնվող քրիստոնեական գյուղի՝ Մերգեհ-Քարվանի ավերակներում 1976 թ. գտնվել է Ռուսա Սարգուրդի արքայի թողած երկլեզու կոթողի ևս մեկ հատված՝ ուրարտերեն և ուրարտերեն ու ասսուրերեն կողային արձանագրությունները՝ խիստ վնասված։ Ուշագրավ է, որ այստեղից ոչ հեռու դեպի Ուրմիա լիճն է հոսում մի վտակ։ 1995 թ. Մովսես Գյուլից 1-2 կմ արևմուտք՝ դաշտում, գտնվել է մյուս երկլեզու արձանագրությունը, որն ամբողջությամբ պահպանվել է իր հիմնական տեսքով, սակայն զգալի վնասված են արձանագրության ուրարտերեն հատվածը և կողային՝ տեքստերը։ Ի դեպ, գյուղի մոտակայքով հոսում է Նազլու գետը (André-Salvini, Salvini 2002, 5-6. Mayer 2013a, 2-3)։

3 Ուշագրավ է, որ ըստ Հ. Ռաուլինսոնի՝ տեղի բնակչությունը Քելիշինի և Թուփուզավայի արձանագրությունները համարում է սահմանափակ (Raulinson 1840, 24)։

4 Արձանագրության էստամպածները տեղափոխման ժամանակ վնասվում էին. արևելագետ Օ. Բլաուի կատարած էստամպ-

տասնամյակներ անց՝ 1891 թ., ֆրանսիացի հնագետ Ժակ դը Մորգանը իրականություն է դարձնում աստուրերեն և բիայներեն արձանագրությունների էստամպաժը և դրանք հրատարակում աստուրագետ Պ. Շայլի հետ: Սակայն Քելիշինի արձանագրությունը շփոթի հետևանքով նույնացվել է Թոփուզավայի արձանագրությանը (Morgan, Scheil 1893, 154-155): Այդ տեսակետը, ճանապարհորդների հաղորդած տեղագրական տվյալների քննության արդյունքում, 1893 թ. վիճարկել է Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը⁵: Արձանագրությունը տեղում ընթերցելու և նախկին հրատարակությունների հետ համեմատելու խնդիրը տարիներ անց վիճակվելու էր Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտին:

1898 թ. սեպտեմբերի 6-ին գերմանական արշավախումբն արդեն Ուրմիա լճի ավազանի հարավային հատվածում էր՝ Մահաբադում: Տեղի ղեկավարությունը նրանց վստահեցնում է, որ Քելիշինի լեռնանցքն անվտանգ է, այդ իսկ պատճառով, աշխատանքը դյուրացնելու համար, արշավախումբը բաժանվում է երկու մասի. Վ. Բելքը մեկնում է Քելիշին՝ արձանագրությունն ընդօրինակելու (Lehmann-Haupt 1910, 234, 248): Սեպտեմբերի 8-ի առավոտյան Վ. Բելքն իր հինգ ուղեկիցների հետ, Հեկ գյուղի գյուղապետի ազգական Ալի Խանի գլխավորությամբ, բարձրանում է լեռնանցք, որտեղ նրանց են մոտենում գյուղից եկող 25 քուրդ հեծյալներ՝ մամիշ-մահմուդի ցեղից: Հեծյալները դանդաղեցնում են իրենց ընթացքը՝ պատճառաբանելով, թե իբր ձիերը հոգնած են: Ձիերից իջնելով՝ նրանք թաքնվում են քարերի հետևում և կրակ բացում Վ. Բելքի և նրա ուղեկիցների ուղղությամբ: Ուղեկիցներից ոմանք շտապում են գյուղ՝ օժանդակ ուժեր կանչելու: Ծավալված մարտում քրդերը, հանդիպելով Ալի Խանի կազմակերպած դիմադրությանը, հեռանում են, իսկ Վ. Բելքը և իր ուղեկիցները վերադառնում են գյուղ: Հետագայում Ալի Խանն իր ցուցաբերած խիզախության համար Վիլիելմ II

(1888-1918 թթ.) կայզեր կողմից պարգևատրվում է:

Նույն թվականի սեպտեմբերի 10-ին և 11-ին, չնայած այն հանգամանքին, որ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը դեռ վատառողջ էր, արշավախմբի անդամներն արձանագրությունը էստամպահանում են: Սեպտեմբերի 10-ին նրանց անվտանգությունն ապահովում էր գրեթե քսան անձ, իսկ հաջորդ օրը նրանց ուղեկիցներն ավելի փոքրաթիվ էին: Արձանագրության ընդօրինակման աշխատանքներն ավարտվելուց հետո՝ սեպտեմբերի 11-ին, երբ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտն արդեն լուսանկարում էր կոթողը, Քելիշինի ստորոտում դարձյալ կրակոցներ էին հնչում (Lehmann-Haupt 1910, 252-257): Սեպտեմբերի 12-ին արշավախումբն Ուշնավիեից ճանապարհը շարունակեց դեպի Ուրմիա՝ չնայած այն հանգամանքին, որ Թոփուզավայի արձանագրությունը գտնվում էր այստեղից ոչ շատ հեռու: Անվտանգության նկատառումներով պայմանավորված՝ այցը Սիդեկան հետաձգվեց հաջորդ տարի:

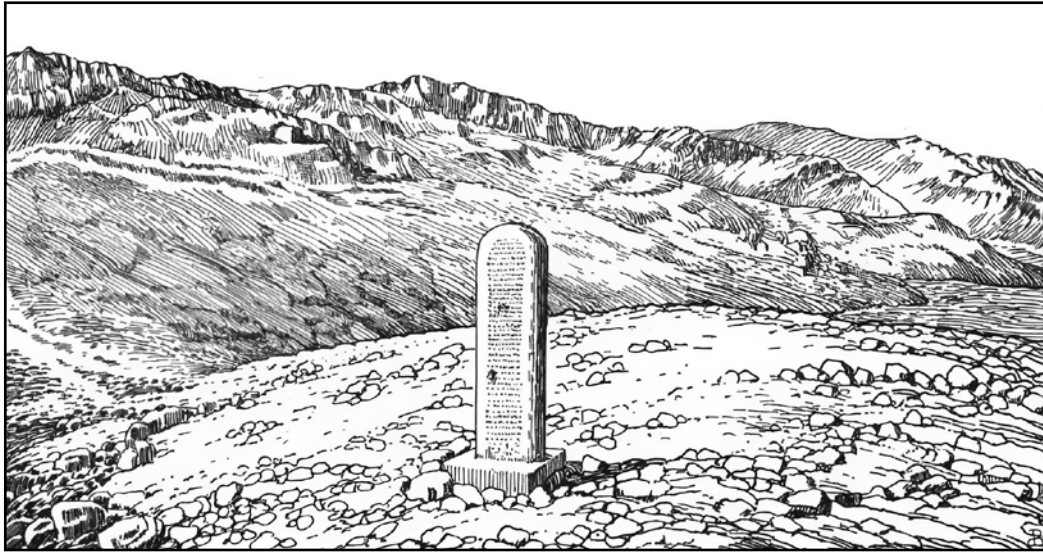
Արձանագրության վերծանումն ու թվագրումը՝ ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի

Քելիշինի երկլեզու արձանագրությունը (նկ. 1) Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը նախապես թվագրում էր Իշպուինիի (Ք. ա. մոտ 830-820 թթ.) միայնակ գահակալության վերջին շրջանով (Lehmann-Haupt 1926, 340. 1928, N 12): Հետագայում հեղինակը, հետևելով Ա. Գյոթցեի առաջարկած թարգմանությանը, ենթադրել է, որ այն գրվել է Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ (Ք. ա. մոտ 820-810 թթ.) կառավարման սկզբում՝ երկրորդ անգամ Միծածիր կատարած այցի ժամանակ (Lehmann-Haupt 1935, 160)⁶: Ըստ Ա. Գյոթցեի՝ Քելիշինի արձանագրության աստուրերեն հատվածը շարադրված է նոր ասորեստանյան բարբառով, իսկ ուրարտերեն և աստուրերեն

պաժը նույնպես Հալլե հասավ ջարդված, որը հետագայում փորձում էր վերականգնել Վ. Բելքը (Cahnykofw 1854, 521. Blau 1859, 256-261. Belck, Lehmann-Haupt 1893, 389-400):

5 Արձանագրության հայտնաբերումից տասնամյակներ անց միայն հստակ էր, որ աստուրերեն հատվածում հիշվում է Խալդին և նրա հետ աղերսվող Միծածիր անունով մի քաղաք: Աստուրերեն և ուրարտերեն հատվածներում՝ Խալդին, Իշպուինին և Մենուան, Տուշպա քաղաքը, աստուրերեն հատվածը կրոնական բնույթի է, իսկ բիայներենում թյուրիմացաբար կարծում էին, որ հիշվում են Մենուայի կատարած նվաճումները (Belck, Lehmann-Haupt 1893, 399. Lehmann-Haupt 1910, 246):

6 Ա. Գյոթցեն կարծում է, որ Քելիշինի արձանագրությունում տեղ են գտել 2 տարբեր իրադարձություններ՝ առաջին այցի ժամանակ հիմնադրվել է սրբավայր, իսկ երկրորդ այցին՝ կանգնեցվել արձանագիր կոթող (Götze 1930, 124): Համաձայն Ֆ. Քյոնիգի՝ արձանագրությունը շարադրված է երկու տարբեր հեղինակների կողմից. Իշպուինիի գահակալության ժամանակ Քելիշինի լեռնանցքում կառուցվել է burgani՝ տաճարային համալիրի մի մասը, և արձանագրության սկզբում նշված մոտ 22600 կենդանիները պահվել են այստեղ: Իշպուինին և Մենուան դրանից հետո կատարել են համատեղ երկրորդ այցը Միծածիր, կառուցել iarani-տաճար և É.BARA-պատվանդան: Նրանց հեռանալուց հետո կենդանիները վաճառվել են, ինչ էլ առիթ է հանդիսացել Իշպուինիի և Մենուայի նոր այցի համար (König 1955/1957, 42-45, 48-50, 235. Mayer 2013a, 18, 4):

Նկ. 1. Քելիշինի արձանագրությունը (Lehmann-Haupt 1910)

արձանագրությունները լիովին համապատասխանում են միմյանց (Götze 1930, 99-100)⁷: Ա. Գյոթցեի տեսակետի հիմամբ՝ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը նշում է, որ Մուծածիրում բնակվել են տարբեր հանրույթներ, ուր նկատելի է նաև հնդեվրոպական տարրի ներկայություն (Lehmann-Haupt 1926, 335. 1935, 150. Грантовский 1998, 31-33): Սրանից հետագոտողը ենթադրում է, որ արձանագրության շարադրողը եղել է Մուծածիրից, որը տիրապետել է Մուծածիրի ուրարտերեն խոսվածքին և բավականաչափ՝ աստուրերենին, չբացատրելով նաև քրմերի կողմից շարադրված լինելու հանգամանքը (Lehmann-Haupt 1935, 137, 148): Նա ենթադրում է, որ արձանագրությունը թարգմանվել է ուրարտերենից և առկա են որոշակի անհամապատասխանություններ: Գ. Մելիքիշվիլին, հետևելով Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտին, նույնպես ենթադրում է, որ Մուծածիրում գործածական է եղել ուրարտերենի մուծածիրյան խոսվածքը: Քելիշինի արձանագրության 1-22 տողերում նշված է Ալդի ձևը, այնուհետև՝ Խալդի, ինչպես նաև՝ վկայված են տարբեր վերջածանցներ, քանի որ Տուշպայից ստացված հրամանով արձանագրության շարունակության մեջ կատարվել են փոփոխություններ

(Меликишвили 1960, 82-84): Այդուհանդերձ, մուծածիրյան բարբառի գոյության մասին տեսակետը ներկայումս հերքվում է (Salvini 1995a, 446):

Ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի՝ ենթադրելի է, որ Քելիշինի լեռնանցքից արևելք ընկած շրջանների նվաճումն այդ ժամանակ արդեն սկսվել էր (Lehmann-Haupt 1910, 257. 1926, 341-342. Сальвини 1983, 224-226. Salvini 2001, 343-348): Քելիշինի արձանագրության՝ համանուն լեռնանցքում գտնվելու և երկլեզու լինելու հանգամանքը Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը բացատրում է նաև լեռնանցքով Ասորեստան տանող ճանապարհի առկայությամբ (Lehmann-Haupt 1910, 247-248. 1926, 341. 1935, 151): Վիմագրում նշված է Իշպուինիի և Մենուայի՝ Արդինի-Մուծածիր քաղաք գալու, iarani կառուցելու և É. BĀRA կառույցի դիմաց արձանագրություն թողնելու մասին (Salvini 2008, A 3-11Ro_{6,7})⁸, ուստի Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը կարծում է, որ վերոհիշյալ արձանագրությունը, որը գտնվել է Մուծածիրում՝ iarani-parakku տաճարի պատին (Lehmann-Haupt 1935, 139-140, 151), Քելիշինի կողողը չէ, քանզի այն աղերսվում է É. BĀRA կառույցին, իսկ լեռնանցքի մոտ հնավայր վկայված չէ⁹: Հետագոտո-

7 Ա. Գյոթցեի սույն ենթադրությունը ներկայումս չի հաստատվում, քանի որ բիայնական և ասսուրական տեքստերում առկա են մասնակի տարբերություններ (Benedict 1961, 361. Mayer 2013a, 109-119):

8 Արձանագրության ուրարտերեն հատվածում նշված iarani-ին համապատասխանում է ասսուրերեն՝ parraku-ն: Parakku(m) բառը հին բաբելոնեում նշանակել է տաճար, ավելի ուշ՝ պաշտամունքային պատվանդան (Soden 1972, 827-828): Սույն հանգամանքով պայմանավորված՝ Վ. Մայերը iarani-ն թարգմանում է որպես կոթողի պատվանդան (Mayer 2013a, 25): Սակայն, դատելով աղբյուրագիտական վկայություններից՝ Iarani-ն սիրիա-միջագետքյան ավանդույթներով կառուցված պաշտամունքային շինություն է (Գրեկյան և այլք 2018, 85):

9 Մ. Սավվինին քննել է սույն շինության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրները և եզրակացրել, որ վկայված են ամրոցում գտնվող սրբավայրը՝ տաճարը և կից կառույցները (Salvini 2007, 43): Այլ տեսակետի համաձայն՝ ուրարտական քաղաքը կարող է վկայվել նաև որպես «սրբարան» (Գրեկյան և այլք 2018, 84-85):

դը, հիմք ընդունելով Քելիշինի արձանագրության տվյալները, կարծում է, որ Մուծածիրում Խալդիի պաշտամունքին նվիրված գործերը վկայում են թագավորության համար նրա պաշտամունքի՝ թեոկրատականից քաղաքականի անցման մասին:

Արդիսիում *iarani* կառուցելու հանգամանքն առնվազն կարող է վկայել արդեն գոյություն ունեցած տաճարային համալիրը Խալդիին նվիրված ևս մեկ կառույցով համալրելու մասին: Տաճարի գոյությունը հուշում է նաև Իշպուինիի և Մենուայի՝ Արդիսի քաղաք՝ «Խալդի աստծո առաջ գալու», ինչպես նաև՝ «խալդյան դարպասի» մասին (Salvini 2018 A3-11Ro^{1,2, 12}, Mayer 2013a, 32, Գրեկյան և այլք 2018, 125): Ենթադրելի է, որ Քելիշինի լեռնանցքի արձանագրությունը Արդիսիում գտնվող արձանագրության կրկնօրինակներից է: Վերոհիշյալ կոթողները կանգնեցվել են Մուծածիր տանող ճանապարհի տարբեր հատվածներում (Salvini 1995b, 149): Թերևս, այդ է արտացոլում նաև այն հանգամանքը, որ Քելիշինի կոթողի արձանագրության 7-րդ տողը հանդես է գալիս առանց դերանվան (Մուծածիր քաղաքում գտնվող արձանագրությունն է), իսկ «անեծքի բանաձևում» վկայվածը¹⁰ տարբերակվում է *ini*՝ այս, ցուցական դերանունով (Salvini 2018, A 3-11Ro^{7, 37}): Տեսակետը, որ վիմագրում նշված են տարբեր ժամանակներում տեղի ունեցած իրադարձություններ, փաստերի սակավ և ոչ համոզիչ լինելու հետևանքով մնում է դեռևս առկա:

Թոփուզավայի երկլեզու արձանագրությունը

Թոփուզավայի արձանագրությունը 1830-ական թթ. սկզբին հայտնաբերել է ամերիկացի բժիշկ, միսիոներ Հ. Լոքդելը (Perkins 1854, 601-602): Հ. Ռաուլինսոնը 1838 թ. Քելիշին կատարած իր այցի ժամանակ հաղորդում է համանման մի կոթողի մասին ևս. «Լեռնանցքից (Քելիշինի – Վ. Ս.) 5 ժամ հեռավորության վրա, որը դեպի վեր էր բարձրանում, առկա է ճիշտ նմանատիպ սյունակոթող, որը նույնպես Քելիշին է կոչվում, գտնվում է երկրորդ

լեռնաշարքի գագաթին, որը դիտում է վերից քաղաքին և Սիդեք թաղամասին» (Raulinson 1840, 22. Lehman-Haupt 1910, 243-244):

Հետագայում հնագետ Ժակ դը Մորգանը, ինչպես արդեն նշվեց, Քելիշինի արձանագրությունը սխալմամբ նույնացրել է Սիդեկանի հարևանությամբ գտնվող Թոփուզավայի արձանագրության հետ (Morgan, Scheil 1893, 154): Կարճ ժամանակ անց՝ 1894 թ., ինչ-որ օրաթերթերում հրապարակվեցին իսպանացի հետազոտող Խիմենեսի հաղորդած տեղեկությունները՝ Քելիշինի և Թոփուզավայի արձանագրությունների վերաբերյալ: Ըստ Խիմենեսի ընդօրինակման՝ Թոփուզավայի արձանագրության մեջ նույնպես նշվում էր *Մուծածիր* տեղանունը (Lehmann-Haupt 1926, 291):

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը և Վ. Բելքը Թոփուզավայի արձանագրության հետազոտական աշխատանքները սկսել են 1899 թ. ապրիլի 8-ին: Հաջորդող 12 օրերի ընթացքում նրանք աշխատել են վտանգավոր պայմաններում, որի ընթացքում արշավախմբի անվտանգությունն ապահովել են 13 հեծելազորայիններ և 9 հետևակայիններ: Մինչ այդ, Վ. Բելքը Սիփան լեռան հատվածում քրդերի կողմից արդեն ենթարկվել էր հարձակման (Belck 1899, 100. Lehmann-Haupt 1926, 55): Նրանց դիտարկումների համաձայն՝ արձանագրությունը գտնվում է Սիդեկանից Թոփուզավա ձգվող ռազմական ճանապարհին: Ուշագրավ է, որ կոթողի հատվածում ճանապարհին ընդլայնվել է մինչև 6 մ, ստեղծվել է յուրօրինակ հարթակ, որի կենտրոնում կանգնեցվել է արձանագիր կոթողը՝ հնարավորություն ընձեռելով իր շուրջը, թերևս, մարտակառքով պտույտ գործելու և բոլոր կողմերից դիտելու համար: Կոթողը տեղադրված է այնպես, որ կեսօրին ստվերն արտացոլվում է իր ներքև՝ հյուսիսային նիստից¹¹: Կոթողի ստորին հատվածը գտնվում էր պատվանդանին՝ իր նախնական դիրքում: Ըստ Վ. Բելքի՝ արձանագրության վերին հատվածում արվել են լայնակի երեք, իսկ կողային հատվածներում՝ մեկական անցքեր, որոնց միջոցով կտրել-վնասել են արձանագրության վերին հատվածը, եղծել կոթողը, իսկ անցքերը դեռևս տեսանելի էին¹²:

10 Քելիշինի արձանագրության ուրարտերեն հատվածի «նզովքի բանաձևը» տարբերվում է մյուսներից, քանզի Իշպուինին և Մենուան նախ ասում են, թող Խալդին ոչնչացնի դարպասների դիմաց գտնվող իր ինչքի հանդեպ ոտնձգություններ կատարողի սերունդը, ինչին հաջորդում է արդեն արձանագրությունը եղծողին ուղղված նզովքը (Benedict 1961, 383-385. Mayer 2013a, 19, 4, 5.):

11 Կոթողի արևմտյան և հարավային հատվածներն արձանագրված են աստուրերենով, իսկ արևելյանը և հյուսիսայինը՝ ուրարտերենով (Belck 1899, 106. Lehmann-Haupt 1926, 291):

12 Քրդերը համարում էին արձանագրությունը միջոց, որի շնորհիվ հնարավոր էր թաքսված գանձերը գտնել (Belck 1899, 122, 123. Lehmann-Haupt 1926, 295):

Նկ. 2. Թուփուզավայի արձանագիր կոթողը՝
ընկած իր պատվանդանի մոտ (Lehmann-Haupt 1926)

Նկ. 3. Արշավախմբի նախաճաշը Թուփուզավայի
արձանագիր կոթողի մոտ (Lehmann-Haupt 1926)

Նախքան բուն աշխատանքի մեկնարկը, արշավախմբի անդամները ստիպված են եղել դեռևս նախորդ՝ գիպսե էստամպաժի փորձի արդյունքում սեպանշաններում առկա մնացորդները հեռացնել աղի և տաք ջրի միջոցով: Աշխատանքի հաջորդ փուլում հետազոտողները կոթողն առանձնացրել են պատվանդանից, ինչը հնարավորություն է ընձեռել տարբեր դիրքերով և լուսավորությամբ հետազոտել արձանագրությունը (նկ. 2, 3): Այն ընդօրինակվել է Վ. Բելքի առաջարկած տարբերակով. արձանագրությունը պատել են թղթով, վրան քսել գիպսի մածուկը, որը նաև հետագա տեղափոխման համար էր նպատակահարմար (Lehmann-Haupt 1926, 292-295): 1889 թ. ապրիլի 19-ին արշավախումբը լքել է Թուփուզավան, իսկ Վ. Բելքն ու Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը միմյանցից բաժանվել են Բադլեյանում: Վերջինս արձանագրության ընդօրինակ-

ման աշխատանքներն ավարտելու համար ապրիլի 20-ին վերադարձել է Թուփուզավա և ավարտել այն երեք օր անց՝ մասնակի շտկումներ անելով իրենց համատեղ աշխատանքում (Lehmann 1904, 831-832):

Արձանագրության վերծանումն ու թվագրումը՝ ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի

Թուփուզավայի արձանագրության աստուրերն հատվածի բացահայտումը հնարավոր դարձավ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը մասնագիտությամբ աստուրագետ էր և նրա վերծանումը խաբսխված էր հենց աստուրերեն տարբերակին: Ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի՝ արձանագրության 16-17-րդ տողերում նշված է. «Ես՝

Ռուսաստան, անցա դեպի Աշտարի լեռներն ինչպես մի...
և Կոնիգի ճակատամարտը (Lehmann-Haupt 1926, 836. König 1957, 122. Арутюнян 2001, 387): Հաջորդիվ, սակայն, դժվար է ասել՝ Ռուսա Սարգսյանի (Ք. ա. մոտ 730-714 թթ.) վիճակում արդյո՞ք հանդես է գալիս որպես Մուծածիրի արքա Ուրգանայի հովանավոր, թե՛ հակառակորդ: Ըստ հետազոտողի՝ 18-րդ տողից կարելի է արձանագրությունը ընթերցել երկու տարբերակով. «Ես բռնեցի Ուրգանայի ձեռքից... հոգ Կուրա նրա համար, բազմեցրի ես նրան իր տեղը, որպես արքա», կամ՝ «Ուրգանային ես իմ ձեռքերով գերեցի... և բազմեցրի նրան իր տեղը ոչ որպես արքա» (Lehmann 1904, 836. König 1957, 122): Ըստ այդմ, Մուծածիրի ու Վանի թագավորության միջև ծավալված իրադարձությունները վերականգնվում են տարակերպ:

Ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի՝ ասորեստանյան աղբյուրներում Ուրգանան հանդես է գալիս որպես Սարգոն Բ-ի (Ք.ա. 721-705 թթ.) վասալ, որը հակվել էր Ռուսա Սարգսյանի կողմը: Աղբյուրների համադրությունը պարզում է, որ Ուրգանայի դիրքորոշումը երկու մարտնչող տերությունների միջև տարբեր շրջաններում փոփոխական է եղել:

Գրեթե երկու տասնամյակ անց, Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը Թոփուգավայի արձանագրությունում նշված իրադարձությունները մեկնաբանում է հետևյալ կերպ. «Ուրգանան՝ Ռուսայի առջև, դեպի ասորականների տաճարը բարձրացավ» (Lehmann 1900, 435. 1926, 298. König 1957, 122): Հաջորդ տողերում, ոչ այնքան հստակ համատեքստում, հիշվում են Խալդին, Ռուսան, Աշտարը: Ուրգանան Ռուսային տվել է հավատարմության երդում, որը, հավանաբար, տեղի է ունեցել Վանի թագավորությունում, քանի որ շարունակությունը հետևյալն է. «Ես՝ Ռուսաստան, անցա դեպի Աշտարի լեռները, ինչպես

մի..., բռնեցի Ուրգանայի ձեռքից, բերեցի նրան նորից իր տեղը և բազմեցրի նրան որպես արքա... 15-րդ շարունակ ես գոհեր էի մայրուցում՝ Մուծածիրում» (Lehmann-Haupt 1926, 298)¹³:

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը վիճակում վկայված Աշտարի լեռները հասնելու մասին վկայությունը բացատրում էր Մուծածիրի ողջ տարածքն անցնելու և Ռևանդուզի արևմուտքում գտնվող կիրճը հասնելու հանգամանքով քանի որ Ասորեստանից դեպի Մուծածիր գրեթե անանցանելի էր (Lehmann-Haupt 1926, 337-338): Ուշագրավ է, որ հետազոտողը ենթադրում է, որ Թոփուգավայի արձանագրությունում վկայված է Ռուսայի՝ Ուրգանային գերի ուժով Մուծածիրում իշխանության վերադարձնելու մասին: Նա այստեղ արձարծում է իր նախկին տեսակետներից մեկը՝ ասորեստանյան հարձակման հետևանքով Ուրգանան ապաստանել է Ռուսայի մոտ և Ուրարտուի արքան վերականգնել է նրա իշխանությունը Մուծածիրում (Lehmann 1900b, 23-24):

Թոփուգավայի արձանագրության ընթերցման այլ տարբերակ է առաջարկել Մ. Ծերեթելին¹⁴: Հիմք ընդունելով Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի հետազոտությունները՝ նա կարծում է, որ վկայված է Ռուսայի հետ Ուրգանայի հաշտեցման, վերջինիս կողմից տրամադրված գործով կատարված արշավանքի և իշխանության վերահաստատման մասին (Tseretheli 1950, 191-192): Սույն ընթերցմանն են հետևել նաև ուրարտական արձանագրությունների դիվաններ կազմած հեղինակներ Գ. Մեքիշվիլին և Ն. Հարությունյանը (Арутюнян 2001, N 387 և հղված գրականությունը): Արձանագրության ընթերցման՝ Մ. Ծերեթելու տարբերակին է խարսխված նաև Վ. Մայերի վերջին հետազոտությունը՝ ասսուրագիտության զարգացման արդի տվյալներից բխող շտկումներով¹⁵:

13 Ըստ Ֆ. Քյոնիգի՝ ձեռնարկվել է արշավանք դեպի Աշտարի լեռները և Ուրգանան ընդունել է Ռուսայի գերիշխանությունը: Արձանագրության՝ «*իմ ձեռքերով բռնեցի*» ձևակերպումը հարկ չէ ընկալել որպես թշնամական դրսևորում, քանի որ հաջորդիվ Ուրգանան հանդես է գալիս որպես Ռուսայի կողմից կարգված արքա: Ռուսան նպատակ է ունեցել Մուծածիրում վերականգնել գոհաբերության կարգը և վերահաստատել Ուրգանայի իշխանությունը: Այն հնարավոր է եղել Աշտարի լեռներ կատարած արշավանքի շտրիկով (König 1957, 148, 150): Մ. Սավինին կարծում է, որ Մովանայի և Մերգեհ-Քարվանի արձանագրությունները հանդիսանում են Թոփուգավայի արձանագրության կրկնօրինակները, ինչի հիման վրա արձանագրության ընթերցման այլ տարբերակ է առաջարկում: Ըստ նրա՝ արձանագրությունում հիշվում են բիայնական արքայատոհմի և սրբավայրի միջև եղած կապը, արշավանքի դրդապատճառները, Ուրգանայի արգելքը Ռուսայի մուտք գործելուն սրբավայր, բիայնական ռազմական ներխուժումը Մուծածիր և Ուրգանայի փախուստն Ասորեստան, այնուհետ՝ ճակատամարտ Անադարուտա լեռան մոտ և Ուրգանայի իշխանության վերականգնումը որպես վասալ արքայի (Salvini 1995b, 82-83. 2008, A 10-5):

14 Սույն ընթերցումը, սակայն, դեռևս Ֆ. Քյոնիգը համարում էր կամայական և անհնար՝ հետևելով Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի կատարած թարգմանությանը (König 1957, 144, ծաթ. 1):

15 Ըստ Վ. Մայերի՝ Ռուսա Սարգսյանի, թերևս, գահի հավանական թեկնածուների շարքում չէր դիտարկվում, սակայն նա համադրի հետ առաջինն է մեկնում Մուծածիր: Ըստ արձանագրության՝ Ուրգանան նրան բազմեցնում է իր գահին և գոհեր մատուցում տաճարում: Ռուսան վերահաստատում է Ուրգանայի իշխանությունը, կերտվում է Թոփուգավայի կողողը և կառուցվում սրբարան Խալդիի համար: Այնուհետ Ռուսան Մուծածիրյան գործով իրականացնում է արշավանք, թերևս,

Ուշագրավ է, որ Կ.Ֆ. Լեման-Հաուպտը, անդրադառնալով վերոհիշյալ արշավանքի նկարագրությունում հիշատակված ուրարտական թագադրության ծեսին, կարծում է, որ այնտեղ նշված են իրադարձություններ, որոնց փառաբանության համար է նաև կերտվել Թոփուզավայի արձանագրությունը (Lehmann-Haupt 1926, 311. Mayer 2013a, 54-55): Այս առումով հետաքրքրական է Խալդիին արված նվիրաբերումների հատվածը. «Իշխանը՝ հովիվը Ուրարտուի ժողովրդի... ուկով և արծաթով փարսպեասկ թանկարժեք իրերը Մուծածիրի իր պալատի գանձերից... զոհաբերում է ուժեղ ցլեր և ճարպուր խոյեր... Խալդիի առջև՝ իրենց ասարծու, դնում է թագը իշխանության, բռնում է Ուրարտուի արքայական իշխանության գայիսունը» (Mayer 2013b, 131. Lehmann-Haupt 1926, 311-312):

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը կարծում է, որ հավանաբար, ամենաուշը Ք. ա. 715 թ. սկզբին¹⁶, ասորեստանյան սպանալիքներով պայմանավորված, Ուրգանան հարկադրված էր Ռուսայի հովանավորությունը որոնել, և վերջինս գեներալ ուժով նրան վերստին վերադարձնում է Մուծածիրում իշխանության: Մուծածիրում ծավալված վերոհիշյալ իրադարձությունների կապակցությամբ՝ կանգնեցվել է Թոփուզավայի արձանագրությունը, որը նաև վկայում է այստեղ վերահաստատված ուրարտական գերիշխանության մասին¹⁷: Կոթողն արձանագրվել է ուրարտերենով ու ասսուրերենով՝ ի տես տեղի բնակչության, ինչպես նաև՝ Վանից Մուծածիր և Ուրմիա լճի ավազան ուղևորվողների: Ուշագրավ

է, որ Թոփուզավայի արձանագրության դրվագները վերականգնելիս՝ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը նաև քննարկում է Ք. ա. 714 թ. հետո թվագրելու տեսական հնարավորությունը, սակայն դա անհավական է համարում (Lehmann 1900b, 630. հմմտ. Roaf 2012, 203-211):

Ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի՝ Սարգոն Բ-ի 714 թ. արշավանքը Վանի թագավորություն, Ասորեստանի պատասխան էր նախորդ տարում ծավալված իրադարձություններին¹⁸: Թոփուզավայի արձանագրությունը կանգուն է մնացել գրեթե մեկ տարի: Արտաքին քաղաքական իրադարձությունները նպաստավոր իրադրություն ստեղծեցին Ք. ա. 714 թ. Վանի թագավորություն ասորեստանյան արշավանքի համար: Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը կարծում է, որ կոթողը Սարգոն Բ-ի հրամանով են կոտրել: Ռուսա Սարգուրորդու հաջորդներից Ռուսա Արգիշտորդու (Ք. ա. մոտ 690/680–650/640–ական թթ.) օրոք, երբ Վանի թագավորությունը վերածնունդ էր ապրում, կոթողը վերստին կանգնեցվել է իր տեղում, որպես վկայություն բիայնական վերականգնված գերիշխանության (Lehmann-Haupt 1926, 340. König, 1957, 150)¹⁹: Հետագոտողի սույն ենթադրությունն ուշագրավ է 19-րդ դարավերջի պատմագիտության ծիրում, սակայն Սարգոն Բ-ի Ք. ա. 714 թ. արշավանքից հետո Ուրարտուի սահմանները մերձուրմյան ավազանում հետ էին մղվել (Գրեկյան 2024, 42) և ուրարտական կոթողի in situ գտնվելու հանգամանքին, թերևս, հարկ է այլ բացատրություն որոնել:

Մանայի սահմանամերձ ուղղությամբ: Արձանագրության ասսուրերեն հատվածում հաղորդվում է հաջող մարտի մասին, իսկ ուրարտերենում՝ Ռուսան սպանել է ում իշխանի: Հաջող արշավանքից հետո, տեղի է ունեցել Ռուսայի թագադրման արարողությունը և Ուրգանայի վերահաստատումը գահին: Վիմագրում նշված. «Ուրգանան փակեց փաճարի դռն իմ առջև» իրողությունը, եղել է թագադրության ծեսի մի արարք, ըստ որի՝ քաղաքի իշխանները փակել են դուռը, իսկ Խալդին բացել է այն (Mayer 2013a, 59, 107):

16 Թոփուզավայի վիմագրում վկայված իրադարձություններին նախորդող շրջանում Սարգոն Բ-ը, Ռուսայի՝ Մուծածիր այցը խոչընդոտելու համար, Ուրգանայից պահանջել է խոչընդոտել նրա մուտքը սրբավայր (Lehmann-Haupt 1926, 314. Deller 1984, 5.1. André-Salvini, Salvini 2002, 28-29): Ուրգանայի մղած անհաջող ճակատամարտի, գերեվարման և գահին վերահաստատվելու հանգամանքների մասին տե՛ս Գրեկյան 2024, 35-36:

17 Մ. Սալվինին, հետևելով Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտին, կարծում է, որ արձանագրությունը ներկայացնում է մի իրավիճակ, երբ Ուրգանան ընդունել է բիայնական գերիշխանությունը, ինչը դարձել է Սարգոնի արշավանքի հիմնապատճառը (Salvini 1995b, 84):

18 Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը նշում է, որ Ք. ա. 715 թ. ասորեստանյան էպրոնիմատում հիշատակվում են Մուծածիրը, Ուրարտուն և Խալդին, այսինքն՝ Ռուսայի և Ուրգանայի դաշինքը, ինչ էլ պայմանավորել է հետագա զարգացումները (Lehmann-Haupt, 1926, 299): Էպրոնիմատն իրականում թվագրվում է Ք.ա. 714 թ., սակայն աղբյուրի վկայությունն «ընդդեմ Ուրարտու երկրի, Մուծածիր քաղաքի և Խալդի աստծո» փաստում է արշավանքի հիմնական նպատակները և գործող դաշինքը (Frame 2021, 40):

19 Ասորեստանի արքա Սինախերիբի (Ք. ա. 784-681 թթ.) օրոք, Մուծածիրի՝ Վանի թագավորության գերիշխանության ներքո գտնվելու հավանականության մասին տե՛ս Дьяконов 1951, N 60, ծյթ. 8:

Եզրակացություն

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպը 1898-1899 թթ. Հայկական լեռնաշխարհում իրականացրած իր հետազոտությունների ընթացքում, ի տարբերություն նախորդ հետազոտողների, անձամբ է տեղում վերծանել և ընդօրինակել Վանի թագավորության արքաների թողած երկլեզու արձանագրությունները: Նրա կատարած հետազոտությունների շնորհիվ հստակեցվել են Քելիշինի արձանագրությունում վկայված Մուծածիր քաղաքին և Բիայնիլին աղերսվող իրողությունները: Ցարդ քննարկելի են Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի հարցադրումներն արձանագրության հատվածների՝ տարբեր ժամանակաշրջաններում շարադրման, կոթողն արձանագրող դպիրի անձի, հիշատակված կոթողի և Քելիշինի արձանագրության նույնության վերաբերյալ:

Երկլեզու արձանագրությունների վերծանությունը հնարավորություն ընձեռեց ըմբռնելու ուրարտերենով վկայված որոշ բառերի նշանակությունը, տեղորոշվեց նաև կրոնական կենտրոն Մուծածիրի գտնվելու մոտավոր վայրը: Ինչպես Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտն է նշում, Թոփուզավայի արձանագրության ընթերցումն իրենց կատարած կարևորագույն բացահայտումներից է, որը լրացնում է Քելիշինի արձանագրության հաղորդած տեղեկությունները (Lehmann-Haupt 1926, 289): Ուշագրավ է, որ դեռևս 19-րդ դարավերջին ուրարտագիտության ռահվիրայի արժարժած խնդիրը՝ Թոփուզավայի արձանագրությունում Մուծածիրի արքա Ուրգանան հանդես է գալիս որպես դաշնակից, թե՛ հակառակորդ, քննարկվում է ցայժմ: Արձանագրությունների բովանդակության հետազոտությանը զուգահեռ, խիստ կարևոր են նաև հետազոտողի հաղորդած տեղեկություններն իրենց նախնական դիրքում գտնվող կոթողների, վերջիններիս առնչվող վկայությունների և լանդշաֆտի մասին: Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի վերականգնումները Քելիշինի և Թոփուզավայի արձանագրություններում նշված իրադարձությունների վերաբերյալ, աղբյուրագիտական նոր տվյալների համադրությանը զուգահեռ, փաստում են ականավոր ուրարտագետի աշխատանքներում քննարկվող խնդիրների արդիականությունն ու կարևորությունը:

Գրականություն

- Գրեկյան և այլք 2018 - Գրեկյան Ե., Բադալյան Մ., Տիրացյան Ն., Պետրոսյան Ա., Բիայնիլի-Ուրարտու: Աստվածներ. տաճարներ, պաշտամունք, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 206 էջ:
- Գրեկյան 2024 - Գրեկյան Ե., Վանի (Նաիրի, Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) թագավորությունը - Հայոց պատմություն, հ. I, Հին դարեր, գիրք երկրորդ (Ք. ա. IX դարի կես - Ք. հ. III դար), Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 700 էջ:
- Арутюнян 2001 - Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, изд. “Титутюн” НАН РА, 533 с.
- Дьяконов 1951 - Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, “Вестник древней истории”, N 2, сс. 257–356.
- Меликишвили 1960 - Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, Москва, изд. Академии Наук СССР, 462 с.
- Сальвини 1983 - Сальвини М., Распространение влияния государства Урарту на востоке, “Древний Восток”, Ереван, N 4, сс. 221-229.
- André-Salvini, Salvini 2002 - André-Salvini B., Salvini M., The Bilingual Stele of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran), *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 44, pp. 5–66.
- Belck, Lehmann-Haupt 1893 - Belck W., Lehmann-Haupt C. F., Mittheilung über die Kelishin-Stelen (Sitzung vom 28. October 1893), “Zeitschrift für Ethnologie”, 25, S. 389–400.
- Belck 1899 - Belck W., Die Rusas-Stele von Topsanä, “Zeitschrift für Ethnologie”, 31, S. 99-132.
- Benedict 1961 - Benedict W., The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin, “Journal of the American Oriental Society”, vol. 81, N 4, pp. 359–385.
- Chanykow 1854 - Chanykow N., Ausflug nach dem Persischen Kurdistan, “Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland”, Bd. 13, S. 515–539.
- Deller 1984 - Deller K., Ausgewählte neuassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargons II., in P. E. Pecorella - M. Salvini, *Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell' Azerbaigian iraniano*, Rome, S. 97-124:
- Frame 2021 - Frame G., The Royal Inscriptions of Sargon II (721–705 BC), King of Assyria, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, vol. II, University Park, Pennsylvania, Eisenbrauns, 571 p.

- Ghirshman 1962 - Ghirshman R., *La Civilisation Achéménide et L'Urartu*, A Lacust's Leg: Studies in honour of S. H. Taqizadeh, London, pp. 85-88.
- Götze 1930 - Götze A., *Zur Kelischin-Stele*, "Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete", Bd. 39, Berlin-Leipzig, S. 99-128.
- König 1955/1957 - König F., *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, Craz, Bd. I, 80 S., Taf. 105, Bd. II, S. 275, Taf. 128.
- Lehmann 1900a - Lehmann C. F., *Von der deutschen armenischen Expedition*, "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", Bd. 14., S. 1-45.
- Lehmann 1900b - Lehmann C. F., *Bericht über die Ergebnisse der von Dr. W. Belck und Dr. C. F. Lehmann 1898/99 ausgeführten Forschungsreise in Armenien*, "Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften philosophisch-historische Classe", Bd. 29, S. 619-633.
- Lehman 1900c - Lehman C. F., *Bericht über die Ergebnisse der von Dr. W. Belck und Dr. C. F. Lehmann 1898/99 ausgeführten Forschungsreise in Armenien*, "Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte", 32, S. 430-440.
- Lehmann 1904 - Lehmann C. F., *Zwei unveröffentlichte chaldäische Inschriften*, "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", 58, s. 815-852.
- Lehmann-Haupt 1910 - Lehmann-Haupt C. F., *Armenien einst und jetzt*, Bd. I, Berlin, B. Behr's Verlag, 543 S.
- Lehmann-Haupt 1926 - Lehmann-Haupt C. F., *Armenien einst und jetzt*, Bd. II/1, Berlin-Leipzig, B. Behrs Verlag, 450 S.
- Lehmann-Haupt 1928/1935 - Lehmann-Haupt C. F., *Corus Inscriptionum*, Berlin-Leipzig, Walter de Gruyter & Co., Bd. I, 54 S., Bd. II, 168 S.
- Mayer 2013a - Mayer W., *Die assyrisch-urartäischen Bilinguen*, Assyrien und Urartu II, Münster, Ugarit-Verlag, 156 S.
- Mayer 2013b - Mayer W., *Der Achte Feldzug Sargons II.*, Assyrien und Urartu I, Münster, Ugarit-Verlag, 189 S.
- Morgan, Scheil 1893 - Morgan J. de, Scheil V., *La Stèle de Kel-i-chin*, La stèle de Kel-i-chin, "Recueils des travaux d'égyptologie, d'assyriologie et d'archéologie orientale", 14, S. 153-160.
- Neumann 2018 - Neumann G., *Im wilden Kurdistan oder der Fluch der Kelišin-Stele*, in: D. Lau / K. Kaniuth / D. Wicke (eds.), *Übergangszeiten. Altorientalische Studien für Reinhard Dittmann anlässlich seines 65. Geburtstags*, Münster, S. 399-416.
- Perkins 1854 - Perkins J., *Orumia*, d. 12-17. Oct. 1853, "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", 8, S. 601-602.
- Rawlinson 1840 - Rawlinson H., *Notes on a Journey from Tabriz, through Persian Kurdistan, to the Ruins of Takhti-Soleimán, and from thence by Zenzán and Táróm, to Gilán*, in October and November, 1838; With a Memoir on the Site of the Atropatenian Ecbatana, "Journal of the Royal Geographical Society of London", 10, pp. 1-64.
- Roaf 2012 - Roaf M., *Could Rusa son of Erimeña have been king of Urartu during Sargon's Eighth Campaign?*, in: S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*, "Acta Iranica" 51, Louvain, pp. 187-216.
- Salvini 1995a - Salvini M., Muşaşir. A. Historisch., "Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie", Bd. 8.5/6. Lief., Berlin - New York, S. 444-446.
- Salvini 1995b - Salvini M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, S. 257.
- Salvini 2001 - Salvini M., *Die Einwirkung des Reiches Urartu auf die politischen Verhältnisse auf dem Iranischen Plateau*, in: *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch um 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend* (R. Eichmann and H. Parzinger eds.), *Akten des Internationalen Kolloquiums*, Berlin, 23. bis 26. November 1999 (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 6), Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, S. 343-356.
- Salvini 2007 - Salvini M., *Die Urartäische Tontafel VAT 7770 aus Toprakale*, "Altorientalische Forschungen", Bd. 34/1, S. 37-50.
- Salvini 2015 - Salvini M., *Carl Friedrich Lehmann-Haupt und die Urartu Forschung*, in: *Carl Friedrich Lehmann-Haupt. Ein Forscherleben zwischen Orient und Okzident*, S. 139-178.
- Salvini 2018 - Salvini M., *Corpus dei testi urartei*, vol. V, *Revisione delle epigrafi e nuovi testi su pietra e roccia (CTU A)*, *dizionario urarteo*, schizzo grammaticale della lingua Urartea, Editions de Boccard, 506 S.
- Tseretheli 1950 - Tseretheli M. de, *Études ourartéennes: III. — La stèle de SIDIKAN-TOPZAOUA* (Voir Lehmann, Bericht, p. 6, no *128), "Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale", vol. 44/4, pp. 185-192.
- Soden 1972 - Soden W. von, *Akkadisches Handwörterbuch*, Bd. II, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, S. 570-1064.

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ՝ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

Հայկ Գյուլամիրյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Հայաստանի գինու պատմության թանգարան

Ամփոփագիր

Հռոմեական լեգեոնների ներկայությունն ու գործունեությունն Անտիկ Հայաստանում, իբրև ժամանակի հզորագույն տերություններից մեկը, նշանակալի են եղել ինչպես տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական զարգացումների, այնպես էլ՝ մշակութային փոխակերպումների խթանման տեսանկյունից: Տարածաշրջանի քաղաքական և պատմական իրադարձությունների մասին վկայված են տասնյակ սկզբնաղբյուրներում, որոնց գլխավոր դրդապատճառը Հայաստանի ազգային-ազատագրական և դիվանագիտական պայքարն էր հանուն պետականության գոյատևման:

Հռոմեական ներկայությունը Հայկական լեռնաշխարհում պայմանավորված էր քաղաքական, տնտեսական և ռազմական դրդապատճառներով: Իբրև Հռոմեական կայսրության և Պարթևստանի վճռորոշ խաչմերուկ՝ տարածաշրջանը դարձավ կայսերական հավակնությունների և իշխանության համար պայքարի յուրօրինակ տիրույթ: Ավելին, հռոմեական լեգեոնների և լեռնաշխարհի բնակչության փոխհարաբերությունները նպաստեցին մշակութային փորձի փոխանակմանը, ինչպես օրինակ՝ հռոմեական ռազմական ենթակառուցվածքները, քաղաքաշինությունը, ճանապարհները, ջրամատակարարման համակարգը, որոնք մնալուն հետք են թողել միջավայրի վրա և նպաստել ինտեգրմանը կայսերական ավելի լայն համակարգին:

Սույն ուսումնասիրությամբ փորձ է արվում լուսաբանել Հռոմեական կայսրության համար Անտիկ Հայաստանի ռազմավարական նշանակությունն ու քննել տարածաշրջանում հռոմեական լեգեոնների դերը: Պատմահնագիտական և վիճակագրական մեկնաբանությունների հիմամբ ներկայացվում է Հայկական լեռնաշխարհում հռոմեական ռազմական արշավանքների, կառավարման և մշակութային փոխազդեցությունների տարբեր դրսևորումները:

Հիմնաբառեր. *Լիմես, Հռոմեական լեգեոն, Արտաշատ, IV սկյութական լեգեոն, Տրայանոս, արձանագրություն:*

THE PRESENCE AND ACTIVITIES OF THE ROMAN LEGIONS IN ARMENIA IN THE LIGHT OF EPIGRAPHIC EVIDENCE

Hayk Gyulamiryan

*Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia
Wine History Museum of Armenia*

Abstract

The presence and activities of the Roman legions in Ancient Armenia, as one of the most powerful states of the time, were significant for both regional geopolitical developments and the promotion of cultural transformations. Dozens of primary sources testify to the political and historical events of the region, the main motivation of which was Armenia's national-liberation and diplomatic struggle for the survival of statehood.

The Roman presence in the Armenian Highlands was conditioned by political, economic, and military motives. As a decisive crossroads between the Roman Empire and Parthia, the region became a unique arena for

imperial ambitions and struggles for power. Moreover, the interactions between the Roman legions and the highland population facilitated the exchange of cultural experience; Roman military infrastructure, including urban planning, roads, and water supply systems, left a lasting mark on the environment and contributed to the integration of the region into the broader imperial system.

This study aims to highlight the strategic significance of Ancient Armenia for the Roman Empire and to investigate the role of Roman legions in the region. Based on historical and epigraphic interpretations, it presents the various manifestations of Roman military campaigns, governance, and cultural interactions in the Armenian Highlands.

Keywords: *Limes, Roman Legion, Artashat, Legio IV Scythica, Trajan, inscription.*

Ներածություն

Հին Հռոմի ինչպես հանրապետական, այնպես էլ կայսերական դարաշրջանների բանակներում լեգեոնը (լատ. *legio*)՝ գործի հավաքագրման հիմնական միավորն էր, որը տերության պատմության տարբեր շրջափուլերում կազմված էր 2000-10000 զինվորից: Այդ գործառնություններից յուրաքանչյուրն ուներ իր հերթական համարն ու հատուկ անվանումը՝ ստացած այս կամ այն նշանակալի ռազմական կամ այլ իրադարձության առիթով: Կայսերական դարաշրջանի հռոմեական լեգեոնի կառուցվածքն այնքան կատարյալ էր, որ մինչ օրս ընդունելի է նաև արդի բանակներում (Дандо-Коллинз 2015, 8):

Լատիներեն *limes* (սահման) բառը, որն այժմ լայնորեն օգտագործվում է հռոմեական ռազմական պատմության ուսումնասիրության մեջ, անտիկ շրջանում բոլորովին այլ իմաստ է ունեցել: Սկզբնապես (Ք. հ. 1-ին դար), *լիմեսը* նշանակում էր զինվորական սահմանագիծ, ճանապարհ: Տակկիտոսի հաղորդմամբ. «*Եվ ողջ տարածքն Ալիսոս ամրոցի և Ռեյնի գետի միջև ամբողջությամբ ամրացվել էր նոր սահմաններով ու երկրաշարժերով*» (Тацит 1969, II/7), ավելի ուշ (Ք. հ. 2-3-րդ դդ.) (Isaac 1988, 132)՝ դեմարկացիայով հաստատված սահման, իսկ 4-րդ դարից սկսած՝ սահմանամերձ վարչական շրջան:

Անտիկ Հայաստանում հռոմեական լեգեոնների գործունեության վերաբերյալ որոշակի տեղեկություններ են հաղորդում մատենագրական և վիմագրական սկզբնաղբյուրները, ինչպես և՛ 19-20-րդ դդ. կաթոլիկ միսիոներների և ճանապարհորդ-տեղագիրների կողմից իրականացված մասնակի հետազոտություններն ու նոթերը (Lehmann-Haupt 1910, 478): Պետք է նշել, որ Հայկական լեռնաշխարհը և Կովկասը տվյալ ժամանակաշրջանում առավել սակավ են ուսումնասիրված հատկապես լեգեոնների գործունեության համապատկերում (Wheller 1991, 505):

Հռոմի ռազմաքաղաքական դերը Մերձավոր Արևելքում ակտիվանում է սկսած Ք. ա. 1-ին դարի կեսերից՝ կապված Լուկուլոսի, իսկ այնուհետև՝ Պոմպեոսի և Կրասոսի գլխավորած արշավանքների հետ (Ք. ա. 70-68, 66, 53 թթ.): Չնայած անտիկ աղբյուրներում այդ նախաձեռնությունների մանրամասն անդրադարձներին, դրանցում գրեթե բացակայում են տեղեկությունները պատերազմներում ուղղակիորեն ներգրավված լեգեոնների վերաբերյալ: Սակավադեպ են նման տվյալները նաև Անտոնինոսի հայտնի պարթևական արշավանքի մասին (Ք. ա. 36 թ.), որին վերաբերող Պլուտարքոսի ակնարկում հպանցիկ հիշատակված է միայն III լեգեոնը (Плутарх 1994, XLII): Իրավիճակը փոխվում է Ք. ա. 27 թ-ից ի վեր՝ Օգոստոսի դարաշրջանից սկսած, երբ վերանայվում է Արևելքի հանդեպ Հռոմեական *պրինցիպատի* (իրականում՝ կայսրության) քաղաքականությունը (նկ. 1): Հենց Օգոստոսի ջանքերով է, որ հետզհետե ձևավորվում է Հռոմի հայտնի «*divide et impera*» քաղաքականությունը, որն իր դրսևորումներն է գտնում հատկապես հայ-պարթևական զարգացումներում: Ձևավորվում է նաև այդ քաղաքական միտումների իրականացման *գործիքներից* մեկը՝ Հռոմի եփրատյան սահմանագիծը՝ *լիմեսը*, որի հակադիր հատվածներում, Սատաղի և Մելիտենեի ամրոցներում (Chaumont 1976, 127), տեղակայվում են հռոմեական բանակի ամենամեծ և տևական կայազորները (Հակոբյան 1986, 139): Այսպես, Մելիտենեի լիմեսը ձևավորվում է հարավից, որի առաջին լեգեոնը XII Fulminata-ն էր (կայծակնային, 1-ին դ. 70-ական թթ.): Վերջինիս կայազորն առայժմ բացահայտված չէ, որոնումներն իրականացվում են Մալաթիայի Էսքի միջնադարյան քաղաքի սահմաններում (Перевалов 2007, 5): Մելիտենեից հետո երկրորդ հռոմեական կայազորը Սատաղն էր, որի առաջին լեգեոնն էր՝ Legio XVI Flavia Fima-ն, որին հետագայում փոխարինեց XV Apolinaris Pia Fia Fidelis լեգեոնը՝ հավանաբար 117 թ. (Wheeler 2000,

Նկ. 1. Հռոմեական լեգեոնների տեղակայումը Օգոստոս Օկրավիանոս կայսեր կառավարման վերջին շրջանում (Mapping by Jack KEILO, 2014, Université Paris IV Sorbonne: <https://centrici.hypotheses.org> – 28.01.2026)

282-295): Այն առաջին անգամ Արևելք է ուղարկվել Կորբուլոնի արշավանքի շրջանում (62 թ.) և հնարավոր է, որ եղել է նաև Սատաղում: Հենց այս ուժերի միջոցով էլ Հռոմն իրականացնում էր իր ծրագրերը Մերձավոր Արևելքում:

Հռոմի այս նոր քաղաքականության առաջին նախաձեռնությունը եղավ Արտաշես Բ-ի դավադիր սպանությունն ու եղբոր՝ Տիգրան Գ-ի հաստատումը հայոց գահին (Ջարդարյան 2000, 7. Кассий 2011, LIV/9, 4-5. Тацит 1969, II/3): Դրան հաջորդեցին նաև Ք. ա. 20 – Ք. հ. 18 թթ. մի շարք համանման ձեռնարկումներ, որոնք իրենց դրսևորումն են գտել հռոմեական աղբյուրներում (Тацит 1969, II/4): Այդուհանդերձ, դրանցում դարձյալ բացակայում են հիշատակումներն այդ քայլերի իրագործման գործիքների՝ մասնակից հռոմեական զորացուկատների վերաբերյալ: Այսպես, Ապպիանոսի «Հռոմեական պատմության» մեջ որոշակի տեղեկություններ ենք գտնում Լուկուլլոսի արշավանքին մասնակցած լեգեոնների մասին: Այստեղ հիշատակվում է, որ պոնտական երեք պատերազմներից հետո, օգտվելով Տիգրան Բ-ի արքունիքում Միհրդատ Եվպատոր Պոնտացու պատսպարվելու հանգամանքից, Լուկուլլոսը շարժվեց Հայաստան

և անցավ Եփրատը երկու ընտրյալ լեգեոններով և 500 ձիավորներով (Appian 1899, 488-489):

Առնվազն հռոմեական կոհորտի ուղեկցությամբ պետք է Հայաստան եկած լինեին նաև Տիգրիս կայսեր պատվիրակությունը եղբոր՝ Գերմանիկոսի առաջնորդությամբ, որը Ք. հ. 18 թ. Արտաշատ մայրաքաղաքում հայոց գահին կարգեց Զենոն Արտաշեսին (Тацит 1969, II/56) (նկ. 2): Ավելի ուշ Տիգրիս կայսրն արևելք ուղարկեց Լուկիոս Վիտելլիոսին չորս լեգեոնով, շուրջ 20000 զինվորական՝ նպատակ ունենալով ներքին պառակտում մտցնել Հայաստանում (Երեմյան 1971, 716):

Նկ. 2. Հռոմեացի զորավար Գերմանիկոսը թագադրում է Զենոն Արտաշեսին (<https://yourtourinfo.com/ru/armenia/culture/ancient-armenian-coins> – 28.01.2026)

Լեգեոնների և դրանց առանձին ջոկատների հիշատակումներով առավելապես աչքի են ընկնում Տակիտոսի «Աննալները»: 51 թ. Գառնիի ամրոցում տեղակայված հռոմեական զորամիավորման մասին տեղեկությունները ևս կցկտուր են. այն հիշատակում է պրեֆեկտ Կելիոս Պոլիոնը, որը, հավանաբար, կայագործի պրեֆեկտն էր (*praefectus castrorum*)՝ հռոմեական լեգեոնի երրորդ աստիճանի սպա և հարյուրապետ Կասպերիոսը (Տալլ 1969, XII/42):

Ի տարբերություն նախորդ իրադարձությունների, առավել մանրամասն են ներկայացված Հայաստանում նոր հարստության՝ Արշակունիների հաստատման հետ կապված քաղաքական անցքերը: 52-53 թթ. հայկական ազնվականության ու պարթևաց արքա Վաղարշ Ա-ի ջանքերով Հռոմի դրածո Հռադամիզդի արտաքսումը և պարթև արքայազն Տրդատի հաստատումը հայոց գահին, դրդեցին Ներոն կայսերն անցնելու ռազմական գործողությունների, որոնց հրամանատարությունը ստանձնեց Գնեոս Դոմիտիոս Կորբուլոնը: Արշականքի համար վերջինիս տրամադրվել էր մի քանի լեգեոն՝ III Gallica, X Fretensis, VI Ferrata, ինչպես և օժանդակ ջոկատներ, որոնց միջոցով 58 թ. կասեցվեց Տրդատի գահակալությունը և նվաճվեցին Արտաշատ և Տիգրանակերտ մայրաքաղաքները (Тревеп 1953, 212): Իրավիճակն արագորեն շտկելու Տրդատի փորձերը հաջողությամբ չպսակվեցին: Մեծ Հայքի գահը հռոմեացիների կողմից տրվեց Արտաշեսյան տոհմի շառավիղ Տիգրան Զ-ին: Տիգրանակերտում Կորբուլոնը թողնում է պահակազոր՝ բաղկացած երեք կոհորտից և հեծելազորի երկու ջոկատից (Տալլ 1969, XIV/26): Այս դեպքերին հաջորդած Տրդատի ներխուժումն Ադիաբենե առիթ դարձավ պարթև արքա Վաղարշ Ա-ի համար վերսկսելու պատերազմական գործողությունները, սակայն Եփրատի երկայնքով Կորբուլոնի ռազմական պատրաստությունները դրդեցին Վաղարշին ետ կանչել բանակը Տիգրանակերտից և դեսպաններ ուղարկել Հռոմ՝ Ներոնի ձեռքից Տրդատի թագը ստանալու ակնկալիքով (Тревеп 1953, 213, 214): Կայսրը, չընդունելով Վաղարշի և Կորբուլոնի մշակած հաշտության պայմանները և ձգտելով Հայաստանն ընդգրկել հռոմեական պրովինցիաների շարքում, 61 թ. Կապադովկիայի կուսակալ Լուկիոս Կեսենիոս Պետոսին նշանակում է Հայաստան ուղարկվող բանակի հրամանատար (Տալլ 1969, XV/6): Վերջինիս բանակի կազմում ներառված էին IV Scythica լեգեոնը՝ Լյուցիոս Ֆունիսուպանա

Վետոնիսի (Տալլ 1969, XV/7. Mommsen 1902, N 4013), XII Fulminata լեգեոնը՝ լեգատ Կալավիոս Սաբինի հրամանատարությամբ, ինչպես նաև՝ V Macedonica լեգեոնը (Տալլ 1969, XV/6): Պետոսն անցավ Եփրատը, գրավեց մի քանի ամրություններ և հայտնեց Ներոնին «պատերազմի ավարտի մասին» (*quasi confecto bello*), մինչդեռ պատերազմը նոր էր սկսվում, իսկ Կորբուլոնն այդ ժամանակ ամրացնում էր Եփրատի սիրիական ափամերձ սահմանը (Տալլ 1969, XV/9): 62 թ. գարնանը, Խարբերդի մոտակայքում Վաղարշը հայերից և պարթևներից բաղկացած մեծ բանակով հարձակվում է հռոմեացիների վրա և հռոմեական լեգեոններին ստիպում նահանջել: Ըստ Տակիտոսի. «...միայն ցենտուրիոն Տարվիլիոս Կրեւոնցեյսն էր, որ համարձակորեն չնահանջեց և շարունակեց իր ջոկատով պաշարպանել աշտարակը՝ հաճախակի մարտերի բռնվելով, մինչև որ չընկավ» (Տալլ 1969, XV/11): Խուճապահար Պետոսը, որի ենթակայության տակ էր երեք հռոմեական լեգեոն. «...թողեց ամեն ինչ, իր ռազմական պարտականությունները» և դիմեց Կորբուլոնին՝ աղերսելով օգնության գալ և փրկել. «...դժբախտ բանակի դրոշները, արծիվները և մնացած անոնը» (Տալլ 1969, XV/11): Սակայն մինչ Կորբուլոնը օգնության կհասներ, Հռանդեայի մոտ հայերն ու պարթևները ջարդում են Պետոսի զորքն ու պանծալի հաղթանակ տոնում՝ հռոմեական լեգեոններին ենթարկելով ռազմական ամենամեծ խայտառակությանը, այն է՝ հռոմեացի զինվորներին անցկացնել երեք նիզակներից բաղկացած սիմվոլիկ լծի տակով (Տալլ 1969, XV/15): Սրանց թվում էր նաև IV Scythica լեգեոնը, որը հետագայում 2-րդ դարի սկզբին, Տրայանոս կայսեր օրոք, կրկին պետք է կարգվեր Հայաստանում:

Հռոմի կողմից Ասորիքում Կայոս Կեստիոսին որպես լեգատ կարգելուց հետո պատերազմական գործողությունները շարունակվում են Կորբուլոնի հրամանատարությամբ, որին Պանոնիայից օգնության էր եկել XV լեգեոնը՝ Մարիոս Կելսոսի հրամանատարությամբ: Ինչպես նշում է Տակիտոսը, Հռոմի կողմից Կորբուլոնին տրվել էր այնպիսի իշխանություն, ինչպիսին Պոմպեոսն ուներ Ք.ա. 65-66 թթ. ծովահենների պատերազմը վարելու ընթացքում (Տալլ 1969, XV/25): IV և XII լեգեոնները տեղակայվել էին Սիրիայում, իսկ դեպի Հայաստան են արշավել Կորբուլոնի VI և III լեգեոնները. «որոնք կորուսարներ չէին կրել և կոփված էին հաճախակի ու հաջող ռազմական գործողությունների

մեջ» (Тацит 1969, VI/31–34): Սրանց միանում են Պոնտոսից բերված V լեգեոնը, նոր ժամանած XV լեգեոնի զինվորականները, ինչպես նաև ընտիր ջոկատներ Իլլիրիայից և Եգիպտոսից: Ընդգրկվեցին նաև տեղում առկա բոլոր առանձին հեծելազորային ու հետևակ ջոկատները և Հռոմին աջակից թագավորների օժանդակ ուժերը: Զորավարն իր ողջ բանակը կենտրոնացրեց Մելիտենայում, որտեղից և ծրագրում էր անցնել Եփրատը (Тацит 1969, XV/26):

Այդուհանդերձ, Վաղարշն ու Կորբուլոնը միտված էին հակամարտությունը լուծել դիվանագիտական ճանապարհով: Որպես բանակցությունների վայր ընտրվում է Հռանդեան, որտեղ Պետտսը պարտություն էր կրել, ընդ որում՝ Կորբուլոնն ամենևին դեմ չէր նման ընտրությանը: Ավելին, նա հրամայում է իր որդուն՝ Տրիբունին, մի քանի մանիպուլների գլխավորությամբ ուղևորվել այնտեղ և հողին հանձնել մարտի դաշտում ընկած հռոմեացիների մարմինները: Նշանակված օրը Կորբուլոնի օգնական, հռոմեացի հեծյալ Տիբերիոս Ալեքսանդրը և V լեգեոնի լեգատի պաշտոնակատար Աննիոս Վինիկիանոսը (Կորբուլոնի փեսան) ուղևորվում են Տրդատի ճամբար՝ նրան մեծարելու և պայմանավորվածության մեջ կասկածամտությունն իսպառ վերացնելու նպատակով (Тацит 1969, XV/28):

Կորբուլոնն ու Տրդատը Հռանդեայում հանդիպման օր են նշանակում և պայմանավորվածություն ձեռք բերում առ այն, որ Տրդատը կուղևորվի Հռոմ՝ կայսրից թագը հայցելու: Նշված ռազմաքաղաքական իրադարձությունների արդյունքում Հայաստանի գահին հաստատվում է Արշակունյաց արքայատոհմը:

Լատիներեն վիմագրեր

Պատմական հիշյալ իրադարձությունների լուսաբանման համապատկերում ուշադրության են արժանի 1879 թ. Հռանդեայի շրջակայքում՝ Կեգրիկ գյուղի մոտ (Խարբերդ) հայտնաբերված լատիներեն երեք արձանագրությունները (Wünsch 1884, 241): Դրանցից երկուսը միջնադարում վերաօգտագործվել էին մեզ անհայտ մատուռի (Կապելլայի) շինարարության ժամանակ, որոնցից ժամանակին Լեման-Հաուպտն էստամպած է հանել (Lehmann-Haupt 1910, 478), իսկ երրորդ վիմագիրը գտնվել է 1883 թ. Կովանք բնակատեղիի շրջակայքից, որը նույնպես օգտագործվել էր գործող

եկեղեցում՝ խորանի հյուսիսային պատի շարվածքում: Առաջին վիմագիրը հետևյալն է հաղորդում (մուտքից աջ)․

*Nero Claudius / Caesar Augustus Germanicus
/ Imperator pontifex maximus, tribunica
potestate XI / consul IIII, imperator VIII,
pater patriae Cn. Domitio Corbulone / legato
Augusti pro praetore / T. Aurelio Fulvo legato
Augusti / legio III gallica.*

«Ներոն Կլավդիոս Կեսար Օգոստոս Գերմանիկոս կայսր, pontifex maximus (քահանայապետ), իր 11-րդ տրիբունիկական (տարի) իշխանության, 4-րդ անգամ հյուպատոս, 9-րդ անգամ հռչակված «ինպերատոր», հայրենիքի հայր: Գնեոս Դոմիտիոս Կորբուլոնին՝ Օգոստոսի տիրակալի լեգատին, Տիտոս Ավրելիոս Ֆուլվոսին՝ Օգոստոսի լեգատին, երրորդ Գալիկա լեգեոն»:

Երկրորդ արձանագրությունը՝ մուտքից ձախ (բնագիրը կրկնվում է)․

*Nero Claudius / Caesar Augustus Germanicus
/ Imperator pontifex maximus tribunica /
potestate XI consul IV imperator IX, pater
patriae / Cn. Domitio Corbulone / legato
Augusti pro praetore / T. Aurelio Fulvo legato
Augusti / legio III gallica.*

Ինչպես տեսնում ենք, վիմագրերի բովանդակությունը գրեթե նույնական է (նկ. 3), իսկ երրորդը դժվարընթեռնելի է, որի վրա նաև խաչ է

Նկ. 3. Լատիներեն արձանագիր քար՝ հայկական եկեղեցում. Խարբերդ (լուս.՝ Գ. Բելի, 1909 թ.)

քանդակված (Wünsch 1884, 241): Վկայակոչված վիմագրում հիշատակվում է III Galica լեգեոնը, իսկ բուն բովանդակությունն ըստ Կ. Տրևերի՝ շինարարական է, որը վկայում է կամրջի կառուցման մասին: Ըստ էության, վկայված է Տակիտոսի հիշատակված Կորբուլոնի կառուցած կամուրջը, որի շինարարությանը պարբերաբար խոչընդոտում էին հայկական զորամիավորումները, երբ Պետոսը շարժվում էր դեպի Հայաստան (Тревес 1953, 222): Գուցե հենց այս նույն կամրջի մասին է ակնարկում Տակիտոսը, երբ տեղեկություններ է հաղորդում Պետոսի պարտությունից հետո Կորբուլոնի և պարթև զորավար Մոնեսի հանդիպման ու բանակցությունների մասին (Тацит 1969, XV/9): Առաջին արձանագրության տարեթիվը Ք. հ. 64 թվականն է՝ հաշվի առնելով Ներոն կայսեր հիշատակված տիտղոսները (Hadrian 2015, 453): Վիմագրում ուշագրավ է նաև լեգեոնի հրամանատար՝ Տիտոս Ավրելիոս Ֆուլվիոսի հիշատակումը, որն ըստ վիմագրական աղբյուրների՝ Անտոնիոս Պիոս կայսեր պապն էր (Hadrian 2015, 453):

Նշենք, որ արձանագրությունների նախաձեռնող III Gallica լեգեոնը ձևավորվել էր դեռևս Ք. ա. 49 թ.՝ Հուլիոս Կեսարի կողմից, Գալիայում: Այն ծառայել է Էմեսայում, Ապամեայում, Կապադովկիայում, Հայաստանում, մասնակցել Անտոնիոսի արևելյան պատերազմին և դեպի Հայաստան Կորբուլոնի երկու արշավաքններին (58-60, 62 թթ.): Լեգեոնը բաղկացած էր 6 կոհորտից:

Շուրջ հիսուն տարի անց, Փլավիոսներից հետո իշխանության եկած Տրայանոս կայսեր (98-117 թթ.) գահակալության շրջանում Հայաստանը կրկին ենթարկվում է հռոմեական լեգեոնների ներխուժմանը: Եվրոպայում նվաճելով Դակիան, իսկ Ասիայում՝ Ապառաժ Արաբիան, կայսրը ցանկանում է հպատակեցնել նաև պարթևական Միջագետքը: Նա խիստ մտահոգված էր, որ պարթևաց Բակուր Բ թագավորը բարեկամական կապեր էր հաստատել դակերի հետ: Սակայն, մինչ պատերազմի ծավալումը, անհրաժեշտ էր ամրացնել Հռոմի դիրքերը Հայաստանում: Որպես պատրվակ օգտագործվում է այն հանգամանքը, որ Պարթամասիրը հայոց գահին հաստատվել էր առանց կայսեր համաձայնության, ինչով խախտվել էր 66 թ. կնքված պարթևահռոմեական համաձայնագիրը:

Այսպես, 113 թ. հոկտեմբերի 27-ին Տրայանոսը Հռոմից շարժվում է դեպի Արևելք (Մանանդյան 1945, 26): Աթենքում Տրայանոսին են ներկայանում պարթևաց թագավոր Խոսրովի պատվիրակները՝

խաղաղ բանակցությունների նպատակով, սակայն կայսրն անպատասխան է թողնում նրանց առաջարկը՝ ասելով միայն, որ գալով Ասորիք՝ կանի այն ամենն ինչը պատշաճ է համարում (Кассий 2011, XVIII/17): Անցնելով Փոքր Ասիան և Կիլիկիան՝ կայսրը հասնում է Ասորիք և ձմեռում Անտիոքում: Այստեղ Տրայանոսը նամակ է ստանում Պարթամասիրից, որին հարկ չի համարում պատասխանել: Սրան հաջորդում է Հայոց արքայի երկրորդ նամակը, որին ի պատասխան կայսրն առաջարկում է անձամբ ներկայանալ: 114 թ. գարնանը Տրայանոսը պատերազմ է հայտարարում հայերին ու պարթևներին և Ասորիքից շարժվում Հայաստան՝ Սատաղ-Արտաշատ ճանապարհով: Սատաղից մտնելով Մեծ Հայքի սահմանները և դեպի Արտաշատ տանող մայրուղիով հասնելով Եղեգիսի (Էլեգեյա) ջերմուկները՝ նա այդտեղ կանգ է առնում, որտեղ էլ տեղի է ունենում Պարթամասիրի հետ հանդիպումը (նկ. 4): Վերջինս ողջունում է կայսերը՝ հանելով դիադեման դնում Տրայանոսի առջև (Кассий 2011, XVIII/18)՝ հուսալով կրկին ստանալ այն (նկատի ունենալով Տիգրան Բ-ի և

Նկ. 4. Կոնստանդինոս կայսեր հաղթական մանրամասն. Տրայանոս և Պարթամասիր (Ferro Sumptu Bartholomei, 16-րդ դ.)

**rm(anicus) Daci[c(us) Pa]rthicus pont(ifex)
max(imus) / trib(unicia) pot(estate) XX [im]
p(erator) XIII co(n)s(ul) VI [p(ater) p(atriciae)
[port (am)] p(er leg(ionem) IIII Scyt(hicam)
fecit².**

«Իմպերատոր Կեսար աստվածային, Ներվայի որդի Ներվա Տրայանոս, լավագույն, վեհափառ, գերմանական, Դակիական, Պարթևական, գերագույն քուրմ, մաքսիմոս [մեծագույն], տրիբունի իշխանությամբ (օժտված) 20 անգամ, կայսր (հռչակված) 13 անգամ, հյուպատոս 6 անգամ, [հայրենիքի հայր], դարպաս, սկյութական IV լեգեոնը կանգնեցրեց»:

Ըստ արձանագրության առաջին հրատարակիչ Բաբկեն Առաքելյանի՝ երրորդ տողի բացակայող հատվածում, հյուպատոսությունների թիվը նշելուց հետո, կարող էր տեղավորվել ևս 7 տառ: Սովորաբար, կայսեր քանակական տիտղոսներից հետո նման արձանագրություններում տեղադրվում էր Pater Patriae (հայրենիքի հայր) տիտղոսը (Аракелян 1971, 116): Այն տրվել էր կայսերը դեռևս 98 թ., երբ նա զբաղեցրեց պրինցիպատի պաշտոնը (Thienes 2015, 39, 70), սակայն Պլինիոսը հիշատակում է, որ նա հրաժարվել էր այս տիտղոսից՝ համեստությունից ելնելով (Плиний 1950, 376):

Պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ նման արձանագրություններում Pater Patriae եզրը, սովորաբար, գրվում էր հապավմամբ՝ միայն բառերի առաջին 2 տառերի նշմամբ (PP), ուստի մենք կարող ենք հավելել ևս 4 տառ: Միննույն ժամանակ, 4-րդ սալի ձախակողմյան ստորին անկյունում պահպանվել են E տառի եզրերը, ինչը թույլ է տալիս նրանից առաջ վերականգնել P տառը՝ կազմելով պատկանելության ցուցիչ՝ PER – “կողմից”³: Ըստ Բ. Առաքելյանի՝ այս հսկայական արձանագրությունը ամրացված է եղել ինչ-որ մոնումենտալ կառույցի վրա, ինչի մասին են վկայում գրության նշանակալի չափերը և սալերի զգալիորեն ավելի ծավալուն ստորին հատվածը (սալերի հաստությունը վերին մասում՝ 16 սմ է, ստորին մասում՝ 21 սմ) (Аракелян 1971, 116):

Վնասված լինելու պատճառով վստահաբար դժվար է վերականգնել PP-ի և PER-ի միջև ընկած բառը կամ դրա հապավումը: Կարող ենք հստակ նշել միայն, որ այն բաղկացած է եղել 4 տառից և

հենց դա է այն բացակայող հատվածը, որը կյուսաբաններ թե ստույգ ինչ է կառուցել IV սկյութական լեգեոնն Արտաշատում: Ի լրումն վերը նշվածի, մենք առաջարկում ենք արձանագրության բացակայող բառի վերականգնման երկու տարբերակ: Այսպես, եթե դիտարկենք կառույցը որպես հաղթական կամար-դարպաս, ապա այստեղ կարող ենք տեղակայել լատիներեն՝ PORTAM (դարպաս) բառը հապավված՝ PORT PER LEG, իսկ կամրջի պարագայում՝ PONTAM՝ PONT PER LEG: Մենք առավել հակված ենք առաջին տարբերակին: Հիշյալ վարկածների օգտին են վկայում նաև տառերի միջև եղած օրինաչափ հեռավորությունները և հենց P առաջնային տառի ենթադրելի ներկայությունը՝ ըստ տառամիջյան հեռավորության:

Իսկ ինչ կառույցի մասն էր կազմում այս արձանագրությունը: Հատկանշական է, որ առաջին շարքի տառերի բարձրությունը 20 սմ է, իսկ երկրորդ և երրորդ շարքերինը՝ 16 սմ: Առաջին շարքի տառերի ավելի խոշոր չափերը բացատրելի են ոչ միայն կայսեր անվան ու տոհմական նկատմամբ ակնածանքով, այլ առավելապես որոշակի հեռավորությունից և բարձրությունից տեքստի ընթերնելիությունն ապահովելու հանգամանքով: Ուստի, ելնելով վերը նշվածից, ինչպես և հայտնաբերման վայրի տեղագրական բնութագրից, կարելի է ենթադրել, որ արձանագրությունը տեղակայված է եղել Արտաշատ տանող ճանապարհի վրա, բավականաչափ բարձր (շուրջ 4-5 մ) կառույցի շարվածքում և ճարտարապետորեն համադրելի է հաղթական կամարի (Kubrak et al, 2020), քաղաքային դարպասի, ջրանցքի (ակվեդուկի) (Lichtenberger et al. 2021, 374. Gyulamiryan et al. 2021, 12) կամ ճանապարհային որևէ նշանակալի կառույցի հետ (Фёдорова 2002, 171):

Պետք է արձանագրել, որ Հայաստանում հռոմեացիների ուղղակի իշխանությունը տևական չեղավ (2 տարի), սակայն, դատելով առկա վիմագրական տվյալներից, այն աչքի է ընկել նշանակալի շինարարական վերելքով: Նվաճված երկրներում կայսրությունն առաջին հերթին կենսական նշանակության կառույցներ էր նախաձեռնում՝ անցկացնում կանոնավոր ճանապարհներ (Ալեթյու/մղոնաքար), կառուցում ջրատարներ, կամուրջներ, քաղաքային

2 Նշենք, որ գրեթե բոլոր հրատարակություններում, բացի առաջինից, անտեսվել է բացակայող հատվածների վերակազմության փորձ իրականացնելը:

3 Արձանագրությունը վերածանել է նաև Ա. Բոլտունովան, որն առաջարկել է Patriae Pater ընթերցումը (Առաքելյան 1967, 308):

Նկ. 6. Ակվեդուկ, գեոֆիզիկական հնարազոյրության փվյալներ (© AGAP 2019)

Նկ. 7. Ակվեդուկի հիմնամույթերի պեղումները (© AGAP 2019)

պարիսպներ և այլն (Lichtenberger et al. 2021, 373)⁴: Այստեղ պետք է նկատել, որ արձանագրության մեջ հիշատակված Legio IIII Scythica-ի վերաբերյալ Մ. Շպեյդելը նշում է, որ լեգեոնն ուներ հատուկ տիտղոս՝ *Operosa felix* (աշխատասեր, աշխատանքում հա-

ջողակ), որն ընդգրկված է եղել մի շարք շինարարական աշխատանքներում (Speidel 2020, 141):

116 թ. ի վեր հակահռոմեական ապստամբություններ ծավալվեցին Տրայանոսի կողմից գրավված բոլոր երկրներում (Հայաստան, Միջագետք

4 2019 թ. հայ-գերմանական «AGAP» ծրագրի շրջանակներում իրականացված գեոֆիզիկական և հնագիտական աշխատանքների արդյունքում հայտնաբերվեցին չավարտված ջրամատակարարման համակարգի՝ ակվեդուկի (նկ. 6, 7) հիմնամույթերը՝ պատրաստված «opus caementicium» տեխնիկայով, որի նախաձեռնումը, ամենայն հավանականությամբ, կապակցվում է Հայաստանի՝ հռոմեական պրովինցիա եղած ժամանակաշրջանի հետ: Ենթադրվում է, որ վերոհիշյալ արձանագրությունը կարող էր կապակցված լինել ակվեդուկի շինարարության հետ: Մինչև ժամանակ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ արձանագրությունը կազմվել է 116 թ. ամռանը, այն պետք է խորհրդանշեր արդեն իսկ ավարտված շինարարությունը, մինչդեռ, դատելով հնագիտական տվյալներից, 114 թ. նախաձեռնած ակվեդուկի շինարարությունը 116-117 թթ. հակահռոմեական ապստամբության ժամանակ, փաստորեն, դեռևս անավարտ էր:

և այլն): Այս ամենը, ինչպես և 117 թ. վրա հասած կայսեր մահը, ստիպեց նրա հաջորդ Հադրիանոսին դուրս բերել զորքերը գրավյալ տարածքներից և վերանայել կայսրության քաղաքականությունն Արևելքում (Փեփորովա 2002, 108):

Տրայանոս կայսեր լատիներեն մեծ արձանագրության հետ մեկտեղ, սրա հարևանությամբ հայտնաբերվել էր նաև կրաքարից տաշված հարթ տապանաքար՝ լատիներեն արձանագրությամբ (նկ. 8):

*D(is) M(anibus) / C(aius) Val(erius) Cre [...]
/ mil(es) vex(illationis) leg(ionis) I / italic[a]
e mili(avit) / 5 տող անընթեռնելի / m ...
p(osuerunt).*

«Մորորերկյա աստվածերին (Մասներին) Կայսրու Վալ(երիոս) Կրե(սցենար), զինվոր իտալիկների I լեգեոնի զորացուկարի, ծառայեց ... հուշարձանը գրվեց»:

Վիմագրում հիշատակված է առաջին իտալիկների լեգեոնի զինվոր Գայոս Վալերիոս Կրեսցենտը: Ըստ Մ. Շպեյդելի՝ վերջինիս դամբարանը հնարավոր ապացույցն է այն հանգամանքի, որ նրա հետնորդները վստահ էին, որ չեն լքելու Հայաստանը (Speidel 2020, 146): Արձանագրության բոլոր հրատարակություններում առաջին իտալիկների լեգեոնի տապանաքարը կապակցվում է Տրայանոսի արևելյան արշավանքի հետ: Այստեղ նշենք, որ իտալիկների լեգեոնը հիմնադրել է Ներոն կայսրը (Кассий 2011, LV/24.2)՝ *Legio Phalanx Alexandri Magni* տիտղոսով (Ritterling 1925, 1407, 1417), դեպի Հայաստան ծրագրվող արշավանքին ընդառաջ: 114-116 թթ.

Նկ. 8. Հռոմեական արձանագիր տապանաքար. Փոքր Վեդի (լուս.՝ Մ. Զարդարյանի, 2017 թ.)

լեգեոնը մասնակցել է Տրայանոս կայսեր արևելյան արշավանքին: Ենթադրվում է լեգեոնի մասնակցությունը նաև Սևեռոսների ժամանակաշրջանում՝ Հռոմի արևելյան 195 և 197/198 թթ. արշավանքներին:

Թունիսի Էլ Զեմի և Իտալիայի Անցիո քաղաքից հայտնի արձանագրությունները բացահայտում են հայկական և պարթևական, արդեն հռոմեական պրովինցիաների միակ կառավարչին՝ *Lucius Catilius Severus Iulianus Claudius Reginus*-ին (Speidel 2020, 136), որը բարեկամական կապեր ուներ կայսեր հետ:

Նկ. 9. Լատիներեն արձանագրություն, Արտաշատ, 8-րդ բլուր (լուս.՝ Մ. Զարդարյանի, 1980-ական թթ.)

Առանձնակի ուշադրության է արժանի Արտաշատ մայրաքաղաքի 8-րդ բլրի բաղնիքներից մեկի՝ ծեփի վրա արված լատիներեն արձանագրությունը (Kanetsian 1998, 68) (նկ. 9): Վիմագիրը հիմնականում անընթեռնելի է: Կարելի է միայն եզրակացնել, որ արձանագրությունը պետք է որ անմիջական կապ ունենար Տրայանոս կայսեր Արևելյան արշավանքի և Արտաշատում տեղակայված լեգեոնների, գուցե և հենց Լուցիոս Ռեգինուսի անվան հետ, որի անվան հապավումը առաջին հայացքից նման է վերոհիշյալ լատիներեն արձանագրությանը:

Հայաստանի պատմության թանգարանում է պահվում կրաքարե մի արձանագիր պան բեկոր (նկ. 10)՝ հայտնաբերված Իգդիրի մերձակայքում (Ալեթլու), Սբ Էջմիածնի միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի կողմից: Վերջինս վիմագրի ընդօրինակությունը փոխանցել է անվանի ուրարտագետ Լեման-Հաուպտին, որը հետագայում հրատարակվել է *Corpus Inscriptionum Latinarum*-ում (Speidel 2020, 146. Mommsen 1902, N 13627a): Ֆ. Մակլերն առաջինն է նշել, որ քարը ծառայել է որպես «miliarium»՝ մղոնաքար, որոնք կանգնեցվում էին հռոմեական ռազմական ճանապարհներին, որպես ուղեցույց (MacIer 1910, 64–65): Այս ենթադրության օգտին են վկայում նաև քարի չափերը (բարձր. 0,45 մ, տրամ. 0,49 մ): Ինչպես հայտնի է, հռոմեական միլարիումներն ունեին որոշակի չափային ստանդարտներ՝ 1,5-4 մ բարձրություն և 0,50-0,80 մ տրամագիծ: Դրանց վրա, սովորաբար, նշվում էր մոտակա նշանակալի բնակավայրերի կամ խաչմերուկների միջև ընկած հեռավորությունը: Արձանագրությունից պահպանվել է հետևյալը. **Imp Caes Divi...** (Mommsen 1902, N 13627):

Կ. Տրևերը նշում է, որ քարը հայտնաբերվել է Ալեթլուից՝ Արաքս գետի հարավային ափին, Արտաշատ մայրաքաղաքի դիմաց: Ըստ նրա՝ արձանագրությունը վերաբերում է Ներոն կայսեր հայկական արշավանքի ժամանակներին (58-59 թթ.) և այստեղ, հավանաբար, հռոմեացիների կողմից կանգնեցվել է հուշայուն կամ կառուցվել սյունազարդ շենք (Тревер 1953, 224): Ընդունելով Կ. Տրևերի վարկածը՝ Բ. Առաքելյանը հավելում է, որ այս տեղանքից ոչ հեռու պետք է գտնվեր Արտաշատի պատմական Տափերական կամուրջը (Аракелян 1971, 116):

Սակայն, հարկ է նշել, որ Ալեթլուն (այժմ՝ Yuzbasilar) տեղագրորեն Արտաշատին հանդիպակաց չէ, այլ գտնվում է նրանից արևմուտք՝ ՀՀ Արմավիրի մարզի Փշատավան գյուղի դիմաց՝ գետի հարա-

Նկ. 10. Մղոնաքար, Ալեթլու (© ՀՊԹ)

վային ափին և առավել մոտ է Արմավիր մայրաքաղաքին ու Մարգարա գյուղին: Ի դեպ, սա Արաքսի այն գետանցի վայրն է, որտեղով, ըստ Մանանդյանի, Կորբուլոնի առաջնորդած հռոմեական բանակն անցել է գետը (Վարդանակերտ ավանի մոտակայքում) և այնտեղից Արաքսի հյուսիսային ափն ի վար իջել դեպի Արտաշատ (Մանանդյան 1945, 335): Թեական է նաև Կ. Տրևերի տեսակետն Ալեթլուի արձանագրության թվագրության և գյուղի մոտ հիմնված հուշայուն կամ սյունազարդ կառույցի հարցում: Հաշվի առնելով պան պահպանված չափերը, ինչպես և արձանագրության հակիրճ տեքստը, պետք է ընդունել գտածոի առաջին հրատարակիչ Ֆ. Մակլերի կարծիքը կոթողի՝ մղոնաքար լինելու վերաբերյալ: Ինչ վերաբերում է արձանագրության թվագրմանը, ապա ըստ Մ. Շպեյդելի իրատեսական կարծիքի՝ այն վերաբերում է 114-117 թթ. տեղի ունեցած Տրայանոս կայսեր Արևելյան արշավանքի ժամանակաշրջանին (Speidel 2020, 147): Այդ տեսակետը հիմնավորվում է նաև նրանով, որ մղոնաքարերը, սովորաբար, դրվում էին բուն կայսրության տարածքում, իսկ Հայաստանը, նախքան Տրայանոսի կողմից «Պրովինցիա Արմենիա» հայտարարվելը, երբևէ ընդգրկված չի եղել հռոմեական տերության կազմում: Տվյալ ժամանակաշրջանի և նաև ավելի վաղ շրջանի մղոնաքարեր հայտնի են նաև Փոքր Հայքից (Baz 2020, 36, 37. Isaacs 1992, 52):

Տրայանոսին հաջորդած Հադրիանոս կայսեր (117-138 թթ.) ժամանակաշրջանից վիմագրական տվյալների բացակայությունը Հայաստանում,

թերևս, արդյունքն է երկրի նկատմամբ նրա չեզոք քաղաքականության: Սակայն վերջինիս մահվանից հետո Անտոնինոս Պիոս կայսրը, առանց պարթևների համաձայնության, Հայաստանի գահը հանձնում է ոմն Տիգրանի, որն ըստ ուսումնասիրողների՝ Արշակունի Սոհեմոսն էր: Պարթևների արքա Վաղարշ Գ-ը, հայկական գահին Սոհեմոսի բազմելը չհանդուրժելով, Անտոնինոս Պիոս կայսեր մահվանից հետո՝ 161 թ., պահը հարմար նկատելով, հարձակվում է Հայաստանի վրա: Դիոն Կասսիոսը հիշատակում է, որ Վաղարշը պատերազմ է սկսել և շրջափակելով Սևերիանոսի հրամանատարության տակ եղած հռոմեական լեգեոնը Էլեգիայում (Խարբերդի մոտ)՝ բոլորին նետահարում և ոչնչացնում է հրամանատարության հետ միասին (Кассий 2011, LXXI/2): Այնուհետև պարթևները գահը հանձնում են Բակուրին (161-163 թթ.), որը, հավանաբար, հռոմեական լեգեոնների դեմ ռազմական գործողությունների մասնակից էր:

Հռոմի կայսր Մարկոս Ավրելիոսին (161-180 թթ.) սկսում է անհանգստացնել Պարթևստանի քաղաքական դիրքերի կայունացումն Արևելքում և նա դիմում է կտրուկ քայլերի: Կայսրության ուժերը կենտրոնացնելով արևելյան պրովինցիաների սահմաններին՝ նա Անտիոք է ուղարկում իր գահակից Լուկիոս Վերոսին (161-169 թթ.), ով զորքերը հանձնում է զորավարներ Ավիդիոս Կասիոսին, Ստատիոս Պրիսկոսին և Մարտիոս Վերոսին: Ստատիոս Պրիսկոսը նշանակվում է Կապադովկիայի շրջանի զորահրամանատար և 163 թ. մտնելով Հայաստան՝ շրջապատում և գրավում է Արտաշատ մայրաքաղաքը (Birley 1987, 117, 121):

Սակայն, թերևս հաշվի առնելով Հայոց մայրաքաղաքում տիրող իրավիճակը, հռոմեացիները Վաղարշապատում կառուցում են ամրություն, տեղակայում կայազոր և անվանում այն Կայնեպոլիս, որը պատմահայր Մովսես Խորենացին թարգմանաբար հիշատակում է որպես «Նոր քաղաք» (Խորենացի 1991, 200, Բ/ԿԵ): Այս շրջանում սկսում են հայկական ազատագրական զանգվածային ընդվզումները՝ սատրապ Տրդատի առաջնորդությամբ, որը, ինչպես նկարագրում է Կասսիոսը, սպանել էլ հենիոքների թագավորին և սուր բարձրացրել Վերոսի վրա (Кассий 2011, XVI/72): Սակայն ընդվզումները պարբերաբար ճնշվում էին հռոմեացիների կողմից: Ստատիոս Պրիսկոսը, որը զբաղեցրել էր Արտաշատը, վախճանվում է և նրան փոխարինելու է գալիս Մարտիոս Վերոսը, որը Կայնեպոլիս-Վաղարշապատը հայտարարում է Հայաստանի գահանիստ

Նկ. 11. Մարկոս Ավրելիոս, 163-164 թթ
(<https://ru.numista.com/262920> – 19.01.2026)

Նկ. 12. Լուցիոս Վերոս և Սոհեմոս,
լեգենդ՝ «Rex armeniis datus»
(<https://ru.numista.com/263186> – 19.01.2026)

քաղաք: Հայկական ապստամբության ճնշումը նշանավորվում է Մարկոս Ավրելիոսի ոսկյա հաղթական դրամների թողարկումով (նկ. 11): Մարտիոս Վերոսը հայկական գահին է կարգում հռոմեական դրածոյին՝ փորձելով ամրացնել Հռոմի գերիշխանությունը: Նա Թուլիդիդեսին ուղարկում է Կապադովկիա, որ վերջինս Սոհեմոսին վերստին Հայաստան բերի (Кассий 2011, LXXI/154): Թուլիդիդեսն այդ ժամանակ գլխավորում էր Կապադովկիայի երկու լեգեոններից մեկը (XII Fullminata, XV Appolinaris) (Тревер 1953, 234): Այս իրադարձությունները 163/4 թթ. նշանավորվում են Հռոմում 161 թ. օրինակով Մարկոս Ավրելիոսի և Լուցիոս Վերոսի ոսկյա և արծաթյա դրամների թողարկմամբ, որտեղ պատկերված է հայոց թագավորին թագադրող կայսեր պատկերը և լեգենդ՝ «Rex armeniis datus» (թագավոր տրվեց հայերին) (նկ. 12): 165 թ. Հռոմը հաղթանակ է տոնում, սենատը երկու համակայսրեր Մարկոս Ավրելիոսին և Լուցիոս Վերոսին շնորհում է «Armeniacus» և «Pathicus» պատվավոր կոչումները, որոնք, իհարկե, արտացոլվում են նաև այդ տարվա մետաղադրամների վրա (Тревер 1953, 236):

1914 թ. Վաղարշապատում՝ Սբ Հռիփսիմե եկեղեցուց Զվարթնոցի տաճար տանող ճանապարհին՝ անտիկ քաղաքի դամբարանադաշտի

Նկ. 13. Հունարեն արձանագիր փայտաքար. Վաղարշապատ (© ՀՊԹ)

տարածքում իրականացվող շինարարական աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել է հունարեն արձանագրությամբ տուֆե սալատապան (Растовцевъ 1915, 243) (նկ. 13): Վիճագրում հիշատակված են XV Appolinaris լեգեոնի խիլիարքոս (հազարապետ) Էլիոս Վալենտի 35 տարեկան կինն ու 10-ամյա դուստրը:

*Μνήμης χάριν / Αἰλ (ἰαν) Μαξίμη<ν> σύμβιον
/ ζήσασαν ἔτη λε / καὶ Αἰλ (ἰαν) Οὐαλεντίναν
/ υγατ [ἔρα ζή] σασαν / ἔτη Π(όπλιος)
Αἰλιος Οὐάλης χι / λιάρχης λεγ(εώνος) ει
‘Απολ(λιναρίας) / ταῖς ἀξίεσ (sic) ἀνηρ χαι /
πατήρ α’ νέδηχεν.*

«Հիշատակ է Էլիյ Մաքսիմին, որն ապրեց 35 տարի և Էլիյ Վալենտինային՝ աղջկան, որն ապրեց 10 տարի, Պոպիլիոս Էլիոս Վալենտը, 15-րդ Ապոլինարիս լեգեոնի խիլիարքոսը իրենց՝ հեռացածներին, ամուսին և հայր, հիմնեց»:

Ավելի վաղ՝ 1863 և 1907 թթ., Վաղարշապատում հողային աշխատանքների ընթացքում գտնվել էր լատիներեն երկու արձանագրություն, ընդ որում՝ դրանցից առավել վաղ գտնված արձանագրությունը կազմված էր հուշատախտակի՝ tabula asanta-ի վրա.

*Imp(eratore) Caes(are) M(arco) Aure(lio)
Antoni(no) / Aug(usto) Germ(anico)
vex(illationes) le(gionis) XV Ap(o)l(linaris) et
/ XII Ful(minatae) fec(erunt) sub C. Arri(us)
(sic!) / Antoninus preses (sic!) p(rovinciae) /
Pop(illius) Macri(nus) tr(ib(unus) c(o)h(ortis)
militariae eq(uitatae) c(ivium) r(omanorum) /
et Tit(us) Aur(elius) Varus centurio l(e)g(ionis)
XV Ap(o)l(linaris) / prespositi (sic!) ...*

«Կայսր Կեսար Մարկոս Ավրելիոս Անտոնինոս Օգոստոսի Գերմանիկոսի օրոք XV Ապոլինարիս և XII Ֆուլմինատա լեգեոնների զորացուկատները կուսակալ Կ. Արիոս Անտոնինի (հրամանատարությամբ): Պոպիլիոս Մակրինոսը, հռոմեացիների հեծյալ զորախմբի տրիբունը և Տիտոս Ավրելիոս Վարոսը, XV Ապոլինարիս լեգեոնի հարյուրապետը, հրամանատարում էին...»:

Արձանագրությունը թվագրվել է 173 թվականով (նկ. 14), ըստ որի՝ Մարկոս Ավրելիոսի օրոք՝ 173-176 թթ. Վաղարշապատում տեղակայված էր հռոմեական կայազոր՝ Կապադոկիայի լեգատ

Նկ. 14. Լատիներեն արձանագիր քար՝ հռոմեական լեգեոնների հիշատակմամբ. XV Appolinaris, XII Fulminata. Վաղարշապատ (© ՀՊԹ)

Նկ. 15. Հայրիներեն արձանագիր քար. *Damnatio memoriae* (© ՀՊԹ)

Արրիուս Անտոնինոսի հրամանատարությամբ: Այն բաղկացած է եղել XII Ֆուլմինատա և XV Ապոլինարիս լեգեոնների ջոկատներից, որոնք քաղաքում իրականացրել են շինարարական աշխատանքներ՝ Պոպլիիուս Մակրինոսի զինվորական հեծելազորային կոհորտայի տրիբունի և XV լեգեոնի հարյուրապետ Ավրելիուս Վարուսի ղեկավարությամբ (Тревес 1953, 265): 175 թ. այդ երկու լեգեոններն արժանացել են պատվավոր կոչումների՝ XII Fulminata-ին *Certa constans* (անսասան, հավատարիմ), իսկ XV Appolinaris-ին՝ *Pia Fidelis* (սովորված, հավատարիմ), որոնք հիշատակված չեն վիմագրում, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ լուրը դեռ չէր հասել Հայաստան (Тревес 1953, 266): Ըստ Կ. Տրևերի՝ արձանագրությունն առնչվում է հռոմեացիների կողմից Կայսեպոլիսի շուրջը կառուցված լիմեսի (պարսպի) հետ, որի վերաբերյալ հնագիտական որևէ վկայություն չի պահպանվել:

Երկրորդ՝ ավելի վաղ շրջանում հայտնաբերված լատիներեն արձանագրությունն ուշագրավ է այնքանով, որ երկրորդ տողում ջնջված է կայսեր անունը (Նկ. 15).

*Imp(eratore) Caes(are) M(arco) Aure(li)o
Antoni(no) Aug(usto) [Commodo] Germa(nico)
Sarm(atico) Max(im)o trib(unicia) pot/
(estate) imp(eratore) VII, co(n)s(ulo) IIII,
p(atre) p(atriciae) vexill(atio) / leg(ionis) XV
Apoll(inaris) sub Caelio Cal vino leg(ato)
Aug(usti) pr(o) pr(aetore) curam agente Licinio
Saturnino trib(un)o mill(itum) et Aurel(io)
Lbrase*

(centurione) leg(ionis), eiusdem.

«Կայսր Մարկոս Ավրելիոս Անտոնինոս Օգոստոսի օրոք [Կոմոդոս] Գերմանիկոս Սարմատիկոս

Մեծը, որին [վստահված է] տրիբունական իշխանությունը, [հռչակվեց] կայսր յոթերորդ անգամ, չորրորդ անգամ հյուպատոս, Հայրենիքի հայր, լեգեոնի գորաջոկատները XV Ապոլինարիսը Կալիուս Կավլինոսի օրոք, լեգատը Օգոստոսի պրոպետորը, Լիցինիոս Սատուրնինոսի խնամակալության ներքո, ռազմական տրիբունի, և Ավրելիոս Լաբրաս՝ նույն լեգեոնի հարյուրապետ»:

Այս արձանագրությանը քանիցս արժանացել է մասնագետների ուշադրությանը: Առաջին հրատարակիչ Հ. Բարտոլոմեյի կարծիքով այստեղ բացակայում է ոչ թե Մարկոս Ավրելիոսի անունը, այլ կայսեր *Armeniacus* և *Parthicus* տիտղոսները, և որ դրանք ջնջվել են հետագայում՝ հայերի կամ պարթևների կողմից (Бортоломеѣ 1867, 29): Սակայն, ինչո՞ւ պետք էր ջնջել միայն մեկ կամ երկու բառ, եթե կարելի էր պարզապես ոչնչացնել ողջ սալաքարը: Այստեղ հաշվի չի առնվում նաև այն հանգամանքը, որ Հռոմում հայտնի էր հիշատակի մոռացության բանաձևը՝ տրված սենատի կողմից. “*Damnatio memoriae*”, այն է՝ հիշատակի ուրացում, պատմությունից ջնջելու պետական որոշում: Ի դեպ, նման արհեստական անտեսման ենթարկված կայսրերի ցանկն ընդարձակ չէ:

Ամենայն հավանականությամբ, արձանագրության մեջ բացակայող կայսեր անունը Կոմոդոսին է, որի իշխանության օրոք, ինչպես հետևում է արձանագրությունից, XV Appolinaris լեգեոնն ինչ-որ կառույց է նախաձեռնել Վաղարշապատում: Արձանագրությունը թվագրվում է 185 թվականով (Тревес 1953, 268), որը տասը տարով ավելի ուշ է առաջին արձանագրությունից: Հատկանշական է, որ վիմագրի «ջնջված» հատվածն իրականացվել է լեգեոնների կողմից, ինչն ինքնին

վկայություն է լեգենդի՝ Վաղարշապատում ներկայության ընդհուպ մինչև 192 թ., երբ լուրը հասավ, որ կայսրը սպանվել է: Հիշատակվում է նաև XV լեգենդի կազմում 1000 զինվորից բաղկացած ջոկատի գոյության մասին, իսկ ինչ վերաբերում է XII լեգենդին, ապա այն, առհասարակ, հիշատակված չէ, ինչից կարելի է ենթադրել, որ այն արդեն լքել էր Հայաստանի սահմանները:

1978 թ. ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Արենի գյուղի մոտակայքում, շինարարական աշխատանքների ժամանակ, հայտնաբերվել էր հունարեն արձանագիր շարժական զոհասեղան (նկ. 16)⁵: Վեց տողից կազմված վիմագիրը հետևյալն է հաղորդում.

*Εμilioσ/ Οναλησ/ Γη Μετρί/ Ολοπρι/ θεά σεσπ
/Ο/ίνα*

«Էմիլիոս Վալես (Վալենտ) մայր երկրին (Դեմետրին) Օլյուպրիի աստվածուհի տիրուհուն»:

Ըստ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի՝ Արենիում գտնված զոհասեղանի վիմագրում հիշատակված Էմիլիոս Վալեսը ծառայել է XV Appolinaris լեգենում (Տեր-Մարտիրոսով 1989, 178. Vinogradov 1992, 17, 19):

Ինչպես նշվեց, XV Appolinaris լեգենը Կորբուլոնի և հետագայում նաև Տրայանոս կայսեր արշավանքների մասնակիցն էր⁶: Ուշագրավ է, որ Սատաղից հայտնաբերված մի շարք վիմագրերում հիշատակվում է հենց այս լեգենը: Դրանց շարքում կան նաև կնքադրոշմ աղյուսներ և արձանագիր տապանաքարեր: Տապանագրերից մեկի համաձայն՝ լեգենը Սավարիայից տեղափոխվել էր Փոքր Հայք (Mitford 1997, 141, 142), իսկ Մարկոս Ավրելիոսի (165 թ.) և Կոմոդոսի (185-193 թթ.) օրոք տեղակայված էր Վաղարշապատում: Հավանաբար, հենց 193 թ., Կոմոդոսի սպանությունից հետո, նրա անունը լեգենի կողմից հեռացվել է վիմագրից: Հավելենք, որ լեգենի ներկայությունը փաստված է նաև Արխագիայում (Киргурадзе и др. 1987, 89. Хрушкова 2017, 214):

Ինչպես հայտնի է, XV Appolinaris լեգենը ստեղծվել էր Օգոստոս Օկտավիանոսի կողմից՝ 40-41 թթ., իսկ լեգենի անվանումը կապված էր Հուլիոսների հովանավոր Ապոլոնի հետ: 135 թ. լեգենը գործել է XII Fulminata-ի հետ՝ Փոքր Հայքից ներխուժած ականներին հեռացնելու նպատակով (Дандо-Коллинз 2015, 190):

Ինչ վերաբերում է XII Fulminata լեգենին, ապա այն Մելիտենեյում գործել է 70-ական թթ.

Նկ. 16. Հունարեն արձանագրությամբ զոհասեղան. Արենի (լուս.՝ Մ. Զարդարյանի, 2007 թ.)

Նկ. 17. Զոհասեղան. Դվին (լուս.՝ Մ. Զարդարյանի, 1980-ական թթ.)

5 Նմանօրինակ շարժական զոհասեղան հայտնի է նաև Դվինից (Քոչարյան 1977, 281) (նկ. 17):

6 XV Appolinaris լեգենի արձանագրություն հայտնի է նաև Ուզբեկստանից, որը կապակցվում է Տրայանոսի Արևելյան արշավանքի հետ (Балахванцев 1994, 125):

Նկ. 18. *Կոմիտաս (սղեն) լեգեոներական դրոշմով. Արտաշատ (լուս.՝ Ժ. Խաչատրյանի, 2006 թ.)*

սկզբներին (Magie 1950, 1436) և այնտեղ է մնացել առնվազն մինչև 5-րդ դարի սկիզբը (Mommsen 1881, N 7079): 1-ին դարի երկրորդ կեսին այս լեգեոնը մասնակիցն էր Կորբուլոնի և Պետոսի հայկական արշավանքներին, 114 թ.՝ Տրայանոսի Արևելյան ար-

շավանքին, իսկ 175 թվականից այն տեղակայված էր Վաղարշապատում: Սակայն դժվար է ասել, թե որքան է տևել վերջինիս ծառայությունը Հայաստանում: Այն ստեղծվել էր Հուլիոս Կեսարի կողմից՝ 58 թ.: 193 թ. հանդես էր եկել իբրև հռոմեական կայսեր հավակնորդ Պեսցենիոս Նիգերի դաշնակից, և ջախջախվել Մեպտիմիոս Սևերոսի կողմից՝ Կիլիկիայում: Թերևս, հենց այդ է պատճառը, որ Վաղարշապատի երկրորդ վիմագրում բացակայում է այս լեգեոնի անունը: Նկատենք, որ հետագայում կայսրեր Մեպտիմոս Սևերոսի, Կարակալայի և նրանց հաջորդների օրոք այլևս որոշակի չէ հռոմեական լեգեոնների ակտիվությունը Հայաստանում:

Արտաշատի հնագիտական պեղումները

Դառնանք Արտաշատ մայրաքաղաքի հնագիտական պեղումներին, որոնք ընթանում են 1970 թ. մինչ օրս՝ պարզելով քաղաքի նշանակալի դերը տարածաշրջանում: Ինչպես վերը նշվեց, գրեթե բոլոր իրադարձություններն այս կամ այն չափով արտացոլվել են Արտաշատի՝ որպես տերության խոշորագույն կենտրոնի պատմական նկարագրում: Նշելի է, որ պեղումներից հայտնաբերվել են լեգեոներային լատիներեն դրոշմերով կոմիտասներ (նկ. 18) և աղյուսներ (Խաչատրյան 2006, 232): Վերջինների վրա առկա է **LEG / III / SC** (**LEGIO III SCYTHICA**) դրոշմը: Արձանա-

Նկ. 19. *ա) Հռոմեական կոշիկի զամեր (կալիգա միլիտարիս). Արտաշատ (լուս.՝ Հ. Գյուլամիրյանի, 2024 թ.)
բ) Հռոմեական կոշիկի հեյքեր. Արտաշատ, Գևորամերձ թաղամաս (լուս.՝ Հ. Գյուլամիրյանի, 2018 թ.)*

գիր դրոշմով սուլեն կղմինդր է հայտնաբերվել նաև Վաղարշապատի դամբարանադաշտի՝ 1967 թ. պեղումներից (Թորոսյան, Կրկյաշարյան 1971, 287): Դրոշմված սուլեններ հայտնի են ինչպես Արտաշատի բլուրներից, այնպես էլ քաղաքի Գետամերձ թաղամասի պեղումներից: Բացի այն, որ հռոմեական լեգեոնները նախատեսված էին պատերազմական գործողություններ վարելու համար, միաժամանակ դրանք ակտիվորեն ներգրավված էին նաև ծավալուն շինարարական աշխատանքներում, մասնավորապես՝ հռոմեական պրովինցիաներում: Դրա վառ ապացույցը սկյութական լեգեոնի՝ վերը հիշատակված մականունն է՝ «օպետոսա ֆելիքս»:

Մայրաքաղաքում Արտաշատում հռոմեական ներկայության մասին են վկայում պեղումներով հայտնաբերված ինչպես առանձին գտածոներ, այնպես էլ՝ ճարտարապետական և կառուցապատման առանձին տարրեր: Դեռևս 2003 թ. ի վեր պեղվող Մերձարաքսյան թաղամասի տարածքում ի հայտ են եկել տասը սենյակից բաղկացած հասարակական բաղնիքներ, դրանցում վերածոցազորված երբեմնի տաճարի քանդակային մանրամասներ, որմնանկարներ: Այս շարքում բացառիկ է հռոմեական լեգեոնների կոշիկի (*caligae militaris*) դաջվածքը՝ պահպանված Մերձարաքսյան թաղամասի E1 պեղավայրի շենքի ցուկոլային հատվածի կրաշաղախի մակերեսին: Նշենք, որ դեռևս 1980-ական թթ. մայրաքաղաքի 8-րդ բլրի սենյակներից մեկում հայտնաբերվել էր հռոմեացու զինվորական կոշիկ (նկ. 19)՝ պահպանված կաշվով և տիպական գամե-

Նկ. 20. Մսալազենք (լորիկա սեգմենտալա). Արաշատ (լուս.՝ Հ. Գյուլամիրյանի, 2024 թ.)

րով, ինչպես նաև՝ լեգեոնների գամերով զրահի մի հատված (*lorica segmentata*) (նկ. 20):

2018 թ. ի վեր Արտաշատի հայ-գերմանական «AGAP» ծրագրի շրջանակներում գեոֆիզիկական և հնագիտական աշխատանքների արդյունքում բացահայտվել են չավարտված ջրամատակարարման համակարգի՝ ակվեդուկի հիմնամույթերը՝ պատրաստված “opus caementicium” տեխնիկայով, որի նախաձեռնումը նույնպես կապակցվում է Հայաստանի՝ հռոմեական պրովինցիա եղած ժամանակահատվածի հետ:

Եզրակացություն

Այսպիսով, Անտիկ Հայաստանի պատմական և մշակութային իրադարձությունների մասին լավագույնս վկայում են նաև լեռնաշխարհի տարածքում պահպանված վիմական արձանագրություններն ու հնագիտական հետազոտությունների արդյունքները: Պահպանված վիմագրերի ժամանակագրական սահմանները համընկնում են Արտաշեսյան և Արշակունյաց հարստության դարաշրջաններին (Ք.ա. 2-րդ – Ք.հ. 4-րդ դդ.): Փաստելի է, որ արձանագրությունները, իբրև տեղեկատու միջոցներ, բացառիկ են պետականության գոյության, ժամանակի քաղաքական իրադարձությունների բացահայտման, պատերազմական գործողությունների փաստագրման, ճարտարապետական կառույցների շինարարության, լեգեոնների տեղակայման, ճանապարհների նկարագրության և մի շարք այլ առանցքային հարցերի վերաբերյալ, ինչով և հիմնավորվում է սկզբնաղբյուրների համակարգված ուսումնասիրությունը տվյալ ժամանակի լիարժեք պատկերը վերականգնելու նպատակով:

Գրականություն

- Առաքելյան 1967 - Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, «Պատմաքանասիրական հանդես», Հմր 4, էջ 302-311:
- Երեմյան 1971 - Երեմյան Ս., Մեծ Հայքի պայքարը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո - Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1 (խմբ.՝ Ս. Երեմյան, Հ. Մարտիրոսյան և այլք), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 703-733 (1991 էջ):
- Ջարդարյան 2000 - Ջարդարյան Ս., Արտաշես Բ-ի անդրանիկ դրամները և պատմա-դրամագիտական դրվագներ վերջին արտաշեսյանների ժամանակաշրջանից, «Դրամագիտական հետազոտություններ», Երևան, Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, էջ 4-25:
- Թորոսյան, Կրկյաշարյան 1971 - Թորոսյան Ռ., Կրկյաշարյան Ս., Հնագիտական նորություններ Էջմիածնից, «Պատմաքանասիրական հանդես», Հմր 4, էջ 286-290:
- Խաչատրյան 2006 - Խաչատրյան Ժ., Արտաշատից հայնտաբերված լատիներեն արձանագրությամբ դրոշմված կոմինդրներ և աղյուսներ, «Պատմաքանասիրական հանդես», Հմր 1, էջ 230-235:
- Խորենացի 1991 - Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Մ. Արեղեանի և Ս. Յարութինեանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 485 էջ:
- Հակոբյան 1986 - Հակոբյան Հ., Մեծ և Փոքր Հայքերի սահմանագլխի հոռմեական ամրությունների համակարգը, «Պատմաքանասիրական հանդես», Հմր 4, էջ 138-155:
- Մանանդյան 1945 - Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, «Հայպետհրատ», 349 էջ:
- Տեր-Մարտիրոսով 1989 - Տեր Մարտիրոսով Ֆ, Արենիի հունարեն արձանագրությունը (Հայաստանի մ. թ. II դարի քաղաքական իրադարձությունների շուրջ), «Պատմաքանասիրական հանդես», Հմր 1, էջ 177-189:
- Քոչարյան 1977 - Քոչարյան Գ., Անտիկ դարաշրջանի զոհասեղան Դվինից, «Պատմաքանասիրական հանդես», Հմր 2, էջ 280-286:
- Аракелян 1971 - Аракелян Б., Латинские надписи из столицы древней Армении-Арташата, «Вестник древней истории» (ВДИ), N 4, сс. 114-118.
- Балахванцев 1994 - Балахванцев А., К вопросу о датировке латинских надписей из Кара-Кама, «Вестник древней истории» (ВДИ), N 4, сс. 124-127.
- Бокщанин 1966 - Бокщанин А., Парфия и Рим, часть 2, Система политического дуализма в передней Азии, Москва, Изд. Московского университета, 302 с.
- Бортоломей 1867 - Бортоломей И., Две классические надписи, найденные в Закавказском крае в 1863 и 1867 г., Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 19 с.
- Дандо-Коллинз 2015 - Дандо-Коллинз С., Легионы Рима. Полная история всех легионов Римской империи, Москва, Центрполиграф, 639 с.
- Кассий 2011 - Кассий Д., Римская история. Книги LXIV-LXXX (Книги LI-LXIII), пер. с древнегреч. под ред., коммент. и статья А. Махлаюка, СПб., Филологический факультет СПбГУ, Нестор-История, 456 с.
- Кигурадзе и др. 1987 - Кигурадзе Н., Лордкипанидзе Г., Тодуа Т., Клейма XV легиона из Пицундского городища, «Вестник древней истории» (ВДИ), N 2, сс. 88-92.
- Князький 2015 - Князький И., Император Траян, СПб., Алетея, 250 с.
- Перевалов 2007 - Перевалов С., Легионы Кавказского лимеса, «Вестник Владикавказского научного центра» (ВНЦ), N 7, сс. 2-12.
- Плиний 1950 - Письма Плиния Младшего, по изданию М. Сергеевко, А. Доватура и Б. Соколова, М.-Л., Изд-во АН СССР, 578 с.
- Растовцевъ 1915 - Растовцевъ М., Новая греческая надпись изъ Эчмиадзина, «Христіанскій Востокъ», серия, посвященная изучению христіанской культуры народовъ Азии и Африки, томъ III, выпускъ III, издание Императорской Академіи Наукъ, Петроградъ, сс. 243-248.
- Тацит 1969 - Тацит К., Сочинения в двух томах. Т. 1. Анналы. Малые произведения, Изд. подгот. А. Бобович, Я. Боровский, М. Сергеевко, Ленинград, Наука, 444 с.
- Тревер 1953 - Тревер К., Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э. - IV в. н. э.), Москва-Ленинград, Академия наук СССР, 396 с.
- Фёдорова 2002 - Фёдорова Е., Императорский Рим в лицах, Россия, Феникс, 352 с.
- Хрушкова 2017 - Хрушкова Л., Раннехристианский комплекс в Севастополе в Абхазии, купольный октогон и базилика, «Византия в контексте мировой культуры», Труды государственного Эрмитажа LXXXIX, Санкт-Петербург, сс. 190-221.
- Плутарх 1994 - Плутарх, Сравнительные жизнеописания, Издание подготовили С. Аверинцев, М. Гаспаров, С. Маркиш, Москва, Наука, 653 с.

- Baz 2020 – Baz F., Two New Milestones of Nerva and Trajan/Carus on the Road from Caesarea to Melitene, *PHILIA* 6, pp. 35-41.
- Birley 1987 – Birley A., *Marcus Aurelius: A Biography*, London, Batsford, 320 p.
- Chaumont 1976 – Chaumont M., *L'Arménie entre Rome et l'Iran*, “Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt” (ANRW), II. 9.1., pp. 71-194.
- Gyulamiryan et al. 2021 – Gyulamiryan H., Muradyan S., Zardaryan M., Lichtenberger A., Schreiber T., *The Armenian-German Archaeological Project: Results from the Excavations in Artaxata 2018-2021*, «ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. գիտական աշխատություններ», հ. 24, Հմր 2, էջ 5-18:
- Hadrian 2015 – Hadrian B., *A Latin Military Inscription from the Museum of Elazig*, “Archaeopress”, Oxford, pp. 453-455.
- Isaac 1992 – Isaac B., *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*, 2nd edition, Oxford, 534 p.
- Isaac 1988 – Isaac B. *The Meaning of the Terms Limes and Limitanei*, “Journal of Roman Studies” (JRS), N 78, pp. 125-147.
- Kanetsian 1998 – Kanetsian A., *Città e insediamenti nell'Armenia di età classica*, in: A. Invernizzi (ed.), “Ai piedi dell'Ararat. Artaxata e l'Armenia ellenistico-romana”, Firenze-Torino, pp. 3-89.
- Kubrak et al. 2020 – Kubrak O., Kubrak P., Zardaryan M., *In search of the camp of the IV Scythian legion near ancient Artaxata: research at Pokr Vedi 2015–2018*, *Polish Archaeology in the Mediterranean*, vol. 29 (2), pp. 409-432.
- Lehmann-Haupt 1910 – Lehmann-Haupt C. F., *Armenien einst und jetzt*, Bd. I, Berlin, B. Behr's Verlag, 543 S.
- Lichtenberger et al. 2021 – Lichtenberger A., Zardaryan M., Schreiber T., *Failed Roman Imperialism: An Unfinished Roman Aqueduct at Artaxata in Armenia*, “Archäologischer Anzeiger”, N 1, § 1–81.
- Macler 1910 – Macler F., *Rapport sur une mission scientifique en Arménie russe et en Arménie turque* (juillet-octobre 1909), “Nouvelles Archives des Missions Scientifiques et Littéraires”, n. s. 18.2, pp. 1–180.
- Magie 1950 – Magie D., *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, vol. I-II, Princeton University Press, 1661 p.
- Mitford 1997 – Mitford T., *The inscriptions of Satalla (Armenia Minor)*, “Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” (ZPE), 115, Published by: Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, pp. 137-167.
- Mommsen 1881 – Mommsen T. (ed.), *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*, vol. VIII: *Inscriptiones Africae Latinae*, Berolini: G. Reimerum / Brandenburg Academy of Sciences and Humanities (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften), 289 p.
- Mommsen et al. 1902 – Mommsen T., Hirschfeld O., Domaszewski A. (eds.), *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*, vol. III, *Supplementum, Pars II (Fasc. IV–V)*, Berolini: Academia Litterarum Regiae Borussicae, 913 p.
- Ritterling 1925 – Ritterling E., *Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Legio (I Italica), Band XII, 2, Stuttgart, pp. 1407-1417.
- Speidel 2020 – Speidel M., *Provincia Armenia in the Light of the Epigraphic Evidence*, “Electrum”, vol. 28, pp. 135-150.
- Strobel 2019 – Strobel K., *Kaiser Traian: Eine Epoche der Weltgeschichte*, 2nd edition, Regensburg, 496 p.
- Thienes 2015 – Thienes E., *Remembering Trajan in Fourth-century Rome: Memory and Identity in Spatial, Artistic, and Textual Narratives*, A dissertation presented to the Faculty of the Graduate School, University of Missouri in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy, 256 p.
- Vinogradov 1992 – Vinogradov J., *The Goddess Ge Meter Olybris: A New Epigraphic Evidence from Armenia*, “East and West”, N 42, pp. 13-26.
- Wheeler 1991 – Wheeler E., *Rethinking the Upper Euphrates Frontier: Where was the Western Border of Armenia?* *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, edited by V. Maxfield, M. Dobson, Exeter, pp. 505-511.
- Wheeler 2000 – Wheeler E., *Legio XV Apollinaris: From Carnuntum to Satalla and beyond*, *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon 17-19 Septembre 1998*, Lyon, pp. 259-308.
- Wünsch 1884 – Wünsch J., *Inchriften aus Armenien. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, Bd. VIII. Wien, S. 238-242.

**ԴԱՇՏԱԴԵՄԻ ԴՂՅԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՅԱՀԱՅՏՄԱՆ ՎԻՄԱԳԻՐ «ԲԱՆԱԼԻՆԵՐԸ».
ՀՈՒՆԱՐԵՆ, ԱՐԱԲԵՐԵՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Աստղիկ Բաբաջանյան

Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

Չնայած Հայաստանի պատմամշակութային ժառանգության մեջ իր բացառիկ նշանակությանը՝ Դաշտադեմի դղյակի հիմնադրման պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները գրավոր աղբյուրներում սակավ են: Դղյակի հիմնադրման ժամանակի վերաբերյալ մատենագրական տվյալների բացակայությունը հակասական տեսակետներ է առաջացրել, որը մասամբ լրացնում են վիմագրական և դրամագիտական վկայությունները: Թեև այդ աղբյուրները քանակապես դարձյալ սակավ են, սակայն անգնահատելի տեղեկություններ են հաղորդում, որոնք օգնում են լուսաբանելու ամրոցի պատմությունը:

Դղյակի հիմնադրման ժամանակի հստակեցման համար վճռորոշ դեր են խաղում հուշարձանի տարածքում հայտնաբերված վիմագրերը՝ անունների, տարեթվերի հիշատակմամբ և, հատկապես, բովանդակությամբ: Վիմագրերի հավաքածուն ներառում է հունարեն, արաբերեն և հայերեն արձանագրություններ, որոնց ներկայությունը մի հուշարձանում, ինքնին բացառիկ երևույթ է: Դրանց քննությունը թույլ է տալիս ավելի նեղացնել դղյակի հիմնադրման ժամանակագրական սահմանը: Այդ վիմագրերը նաև կարևոր տվյալներ են պարունակում դղյակում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների ու դղյակի բնակիչների վերաբերյալ:

Հունարեն արձանագրությունը թեև բովանդակային մանրամասներ չի պարունակում, բացի անվան հիշատակումից, սակայն, հաշվի առնելով արձանագիր քարի տեղադրությունը և պատմական միջավայրը՝ դղյակի հիմնադրման հավանական ժամանակը կոահելու հարցում առաջին բանալին է:

Առաջին թվակիր արձանագրությունը արաբերենն է (1174 թ.), որը պարզում է դղյակի կապը մայրաքաղաք Անիում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ: Այն մեծ նշանակություն ունի, քանի որ նախ տեղեկացնում է ամրության կառուցման մասին և երկրորդ՝ ներկայացնում է Շադդադյան դինաստիայի վերջին տիրակալի՝ Սուլթանի ամբողջական անունն ու տիտղոսները:

1307 թ. հայերեն արձանագրությունը բացահայտում է դղյակի տիրոջ՝ պարոն Աղպուդայի անձը, որը 13-րդ դարի վերջին և 14-րդ դարի առաջին քառորդում նշանակալի դեր է ունեցել իր եղբայր Շահնշահ II Զաքարյանի քաղաքական ազդեցության ոլորտում:

Դաշտադեմի ամրոցի պատմության ուսումնասիրության մեջ շարունակական պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական հավաքածուները, ինչպես նաև պատմական համատեքստի քննությունը և ճարտարապետական ու շինարարական տեխնիկայի առանձնահատկությունների վերլուծությունն այս երեք առանցքային վիմագրերի հետ թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ դղյակը, հավանաբար, հիմնադրվել է Բագրատունյաց թագավորության վերջից մինչև 11-րդ դարի վերջին քառորդն ընկած ժամանակահատվածում:

Հիմնաբառեր. *միջնադարյան հնագիտություն, վիմագիր, Դաշտադեմի դղյակ, Շադդադյաններ, Զաքարյաններ:*

EPIGRAPHIC “KEYS” TO UNVEILING DASHTADEM CASTLE’S HISTORY: GREEK, ARABIC, AND ARMENIAN INSCRIPTIONS

Astghik Babajanyan

PhD in History, Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

Abstract

Despite its exceptional historical and architectural significance within the cultural heritage of Armenia, the foundation and history of Dashtadem castle are obscured by a scarcity of literary sources. The lack of precise literary records has resulted in conflicting opinions regarding the castle’s date of establishment. The paucity of the literary records can be partially compensated with the epigraphic and numismatic evidence. Although these sources are also limited in quantity, they offer invaluable information that helps unveil the castle’s past.

The inscriptions discovered at the site, containing the names, dates, and, especially, content, play a crucial role in clarifying the time of the castle’s foundation. The collection of the epigraphs includes Greek, Arabic and Armenian inscriptions, and the coexistence of all three in a single monument is a remarkable phenomenon. The analysis of these inscriptions enables us to refine the estimated timeframe for the castle’s establishment and provides valuable insights into the historical events within the castle and its residents.

While the Greek inscription lacks specific content data, except for the mention of a name, considering its location and the historical context, it serves as the initial clue for estimating the likely period of the castle’s founding.

The first dated inscription (1174), written in Arabic, establishes a link between the castle and the events unfolding in the capital Ani. This inscription holds great significance as it firstly informs about the construction of the fortification and secondly, represents the earliest mention of the full name and ranks of the last ruler of the Shaddadid dynasty, Sultan Shaddadid.

The third key inscription, written in Armenian from 1307, unveils details about the castle’s owner, lord Agh-pugha, who played a pivotal role within the political realm of his brother Shahنشah II Zakarid during the late 13th century and the first quarter of the 14th century.

Examination of the historical context through a combination of written sources, architectural analysis, construction techniques, and archaeological discoveries along with these inscriptions leads us to a probable conclusion that the castle was established between the end of Bagratid kingdom to the last quarter of the 11th century.

Keywords: *Medieval Archaeology, Epigraph, Dashtadem Castle, Shaddadids, Zakarids.*

Ներածություն

Դաշտադեմի ամրոցը Հայաստանում կանգուն եզակի ամրոցներից է, որը զարգացած միջնադարում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում մայրաքաղաք Անիի շուրջ ձևավորված ամրաշինական համակարգում (նկ. 1): Այն գտնվում է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Թալին քաղաքից 5 կմ հարավ՝ Դաշտադեմ գյուղի հարավային եզրին: Տեղակայված լինելով Արտենի լեռան հարավարևելյան կողմում տարածվող սարավանդի վրա՝ այն հյուսիս-արևմուտքից գերիշխող դիրք ունի Արարատյան դաշտի նկատմամբ

(նկ. 2): Զարգացած միջնադարում ամրոցը գտնվում էր Դվինից Անի քարավանային տարանցիկ ճանապարհի վրա և վերահսկում ու ապահովում էր այդ ճանապարհի անվտանգությունը (Babajanyan 2023):

Ամրոցի առանցքը միջնադարյան դղյակն է, որը Զաքարյան տոհմի իշխանանիստ կենտրոններից մեկն էր Արագածոտնում: Այն շրջափակված է պարսպապատով, ներառում է նիստավոր և կիսակլոր աշտարակներով համարված միջնաբերդը, իսկ շուրջը կառուցված են աշխարհիկ ու պաշտամունքային շենքեր, ստորգետնյա ջրամբարներ և այլ շինություններ (Բաբաջանյան, Աղայան 2022):

Նկ. 3. ա-գ. Հունարեն արձանագրությունը՝ միջնաբերդի թաղակապ սրահում
(լուս.՝ Ս. Բարսեղյանի, 2021 թ., գրչ.՝ Ս. Աղայանի, 2023 թ.)

մաններն ընդգրկում են 11-14-րդ և 19-20-րդ դարերը: Դրանց ճնշող մեծամասնությունը՝ թվով 24-ը, վերաբերում է զարգացած միջնադարին: Թեև այդ վիմագրերը հիմնականում բեկորային են, սակայն, դատելով պահպանված հատվածներից, հասկանալի է դրանց բովանդակությունը: Դրանք արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում դոյակի և դրա շուրջը տարածվող բնակատեղիի տեղանվան, վիմագրերում հիշատակված անձանց ընտանեկան և սոցիալական կարգավիճակի, ազնվական կոչումների, նույնիսկ՝ մասնագիտության մասին¹: Վիմագրերից առանձնանում են հատկապես երեքը՝ գրված հունարեն, արաբերեն և հայերեն լեզուներով, որոնք Դաշտադեմի դոյակի հիմնադրման ժամանակի հստակեցման և կենսագործունեության համար վճռորոշ դեր ունեն:

Հունարեն արձանագրությունը

Հունարեն արձանագրությունը գտնվում է միջնաբերդի թաղակապ սրահում՝ դեպի տանիք բարձրացող մուտքից վեր (նկ. 3ա-գ): Այն բովանդակում է միայն **Գիգորի/Գրիգորիոս** անունը, որի շարունակությունը լատինատառ **COM** տառերի և հապավման կամ պատվոնշանի համակցությունն է,

է, ուստի արձանագրությունը կարելի է համարել բնույթով հիշատակագրային: Հաշվի առնելով արձանագիր քարի տեղադրությունը երկրորդ հարկի մակարդակում՝ միաձույլ պատի որմածքին, այն չէր կարող ավելի ուշ դրված երկրորդական օգտագործման շինաքար լինել: Թեև հստակ երբ կարող էր արձանագրությունը փորագրված լինել, դժվար է ասել, սակայն հավանական է, որ այն կազմվել է 11-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ բյուզանդական կարճատև տիրապետության ժամանակահատվածում: Այդ է վկայում նաև ամրոցի շուրջը ստեղծված մշակութային միջավայրի քննությունը: Ինչպես երևում է ընդհանուր պատմական համատեքստից և առանձին վկայություններից, 9-րդ դարավերջից մինչև 11-րդ դարասկիզբը՝ Բագրատունյաց շրջանում, դոյակի շրջակայքում ստեղծվել էր մշակութային մի շերտ, որը բացահայտվում է դոյակից 1,5 կմ հարավ գտնվող Սր Քրիստափորի վանքի պատերին՝ Խոսրովանույշ թագուհու, ինչպես նաև Թալինի Կաթողիկեի որմերին՝ Կատրանիդե թագուհու և Հովհաննես-Սմբատ արքայի թողած արձանագրություններով (Եղիազարյան 1971, 63. Մանուչարյան (անտիպ), 72, արձ. 67. Մանուչարյան 2014, 12-17):

Դոյակի և Սր Քրիստափորի վանքի միջև ընկած տարածքում պահպանվել է ևս երկու վիմագիր,

1 Հայտնաբերված բոլոր վիմագրերի քննությունը հրատարակության է պատրաստվում մենագրությամբ:

Նկ. 4. ա. 10-րդ դարի խաչքարեր Սր Քրիստափորի վանքից հյուսիս-արևելք
(լուս.՝ Ա. Մարտիրոսյանի, 2015 թ.)

Նկ. 4. բ. 10-11-րդ դդ. խաչքար ամրոցից հարավ տարածվող բնակավայրում
(լուս.՝ Ա. Բարաջանյանի, 2020 թ.)

որոնք թվագրվում են 10-րդ դարավերջով և 11-րդ դարասկզբով: Դրանցից մեկը, որն այժմ կորած է համարվում, ժամանակին դոյակի շրջապարսպից դուրս՝ արևելյան մասում վավերագրել է Սր Էջմիածնի միաբան Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը. **ՆԿԷ (1018) թուականիս, ես՝ Մարիամ, որ ետու զիմ գիրքս ի Սուրբ Սարգիսս...** (Շահխաթունեանց 2014, 242): Ուշագրավ է ամրոցի շրջակա բնակավայրի արևելյան մասում գտնվող խաչքարի արձանագրությունը, որը վկայում է 975 թ. Ալլիհնայի որդի Սահակի կողմից Սր Գրիգոր և Սր Սարգիս եկեղեցիների վերականգնման մասին (Շահինյան

1984, 17): Վիմագրերի բովանդակության համադրումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ դրանցում նշված և Սր Սարգսին նվիրված եկեղեցիները նույնական են:

Այդ շրջանի վիմագրերն ուղեկցվում են նաև բնակատեղիի տարբեր մասերում և Սր Քրիստափորի վանքում պահպանված 10-11-րդ դդ. մի շարք խաչքարերով, որոնք վկայում են ամրոցի կառուցմանը նախորդած մշակութային և կրոնական միջավայրի որոշակի առկայության մասին (սկ. 4ա, բ):

Վերջապես, տարածաշրջանում Բագրատունիների ներկայության վերջին դրվագները հաղորդում

Նկ. 5. ա-գ. Արաբերեն արձանագրությունը՝ միջնաբերդի N 5 աշտարակի վրա
(լուս.՝ Ս. Աղայանի, 2022 թ., գրչ. և վերծ.՝ Хачатрян 1987, 46)

Է Վարդան Արևելցին՝ Գագիկ Ա թագավորի երկու որդիների՝ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտ Դ-ի միջև գահակալական պայքարի առնչությամբ։ Ըստ մատենագրի՝ Աշոտը, մահամերձ ձևանալով, ծուղակ է լարում եղբոր դեմ՝ կանչելով Թալիսի ստորոտը՝ սպանելու նպատակով (Վարդան Արևելցի 2001, 102-103)։

Պատմական համատեքստի ընդհանուր քննությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ դրյակի թաղակապ սրահը կարող էր կառուցված լինել Հովհաննես-Սմբատի օրոք, որտեղ հունարեն արձանագրություն է թողնվել բյուզանդական տիրապետության շրջանում։

Արաբերեն արձանագրությունը

Ելնդատառ արաբերեն արձանագրությունը տեղ է գտել միջնաբերդի հարավարևմտյան աշտարակի տեսանելի գոտում՝ վերնամասում սրածայր վերջավորությամբ մշակված սալաքարի վրա (նկ. 5ա-գ)։ Սա առաջին թվակիր վավերագիրն է, որը ցույց է տալիս դրյակի անմիջական կապը մայրաքաղաք Անիում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ։ Այն մեծ նշանակություն ունի, քանի

որ նախ տեղեկացնում է ամրության կառուցման մասին և երկրորդ՝ ներկայացնում է Շադդադյան դինաստիայի վերջին տիրակալի՝ Սուլթանի ամբողջական անունն ու տիտղոսները. **Ի փառս Ալլահի։ 570 թվի օրհնված Սաֆար ամսին (1174 սեպտեմբերին)։ Էմիր, մեծ Իսֆահասալար (հրամանատար), Աղուդ ադ-դին (կրոնի հոգաբարձու), Մուիզ ալ-իսլամ (իսլամը փառաբանող) Սուլթան իբն Մահմուդ իբն Շավուրը կանգնեցրեց այս ամրությունը։**

Արձանագրությունը բազմիցս հրատարակվել և քննության առարկա է դարձել գիտական գրականության մեջ (Combe et al. 1938, 81. Хачатрян 1979, 188-198. Хачатрян 1987, 46. Augé et al. 2020, 257-258. Babajanyan et al. 2021, 374)։ Այն կարևոր նշանակություն ունի Շադդադյան վերջին ամիրա Սուլթանի անձի բացահայտման գործում։ Բանն այն է, որ հայ և արաբ մատենագիրների մոտ Սուլթանը երբևէ չի հիշատակվում։ Մինչդեռ հիշատակվում է Շահնշահը/Շահանշահը, որը, ըստ Ալ Ֆարիկիի, Մահմուդի երրորդ որդին էր։ Նա իշխում էր Անիում դեռևս 1164 թ.՝ հաջորդելով իր երկու եղբայրներին՝ Շադդադին և Փադլունին. «Տարվա վերջում Շամս ալ Դին Իլդեգուզը Անին հանձնեց ամիր Շահանշահին՝ Շադդադ և Ֆադլուն ամիրաների եղբորը,

որոնք Մինոսցիի որդիներն էին, և նրա (Անիի) արևերը» (Տեր-Ղևոնդյան 1974, 210): Ըստ Վարդան Արևելցու. «623 (1174) թվին Գեորգը [իմա՝ վրաց Գեորգի III արքան] *Իվանե ամիրապասալարի հորդորանքով Անին գրավում է երկրորդ անգամ, որպեսզի ինքը նստի Անիում և քրիստոնյաներին գերությունից ազատի: Շահնշահ ամիրային արքան տանում է իր հետ, և նա այլևս չի վերադառնում այնպեղից»* (Վարդան Արևելցի 2001, 176):

Հետաքրքիր է, որ մատենագրական աղբյուրներում Սուլթանը չի հիշատակվում, սակայն Դաշտադեմի դոյակում, նաև Շիրակավանի և Անիի հայերեն և արաբերեն արձանագրություններում հայտնվում է Անիի ամիրա Սուլթանը (Սարգիսեան 1864, 171. Гюзальян 1935. Опретли 1966, 147, արձ. 134): Արևելագետ Վլադիմիր Մինորսկին նույնացրել է Շահանշահին և Սուլթանին և առաջ քաշել այն վարկածը, որ «Սուլթան»-ը ոչ թե անունն է, այլ տիտղոսը (Minorsky 1953, 86, 100-101, 106): Սակայն Դաշտադեմում, ինչպես նաև Շիրակավանում և Անիում պահպանված արձանագրություններն ակնհայտ պարզում են, որ Սուլթանն անունն է: Ի տարբերություն Վ. Մինորսկու տեսակետի՝ Ա. Խաչատրյանը, ուսումնասիրելով Դաշտադեմի արձանագրությունը, ենթադրում է, որ «Շահնշահ»-ը կարող է լինել ոչ թե անունը, այլ տիտղոսը (Хацагрян 1979, 195-198): Այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ հայ և արաբ մատենագիրները «Շահնշահ»-ը որպես անուն են հիշատակում: Եղած տեղեկությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Սուլթանը կամ Մահմուդի չորրորդ որդին էր՝ Շադդադի, Ֆադլուն IV-ի և Շահնշահի եղբայրը, կամ նա երեք եղբայրներից մեկի սերունդն էր և մանկահասակ լինելով, չի հիշատակվել մատենագիրների կողմից, սակայն հիշատակվել է վիմագրերում:

Վերադառնալով պատմությանը՝ նշենք, որ ըստ հայ և վրաց աղբյուրների՝ 1176 թ. Գեորգին Անին վերադարձնում է Շադդադյաններին: Շատ հավանական է, որ 1174 թ. գահի իրավահաջորդ Սուլթանը փախել էր քաղաքից և ապաստան գտել Դաշտադեմում, որը գտնվում էր Շադդադյանների վերահսկողության տակ: Նա ամրացնում է այն՝ դարձնելով իր համար պաշտպանական հենակետ հակամարտությունների ժամանակ:

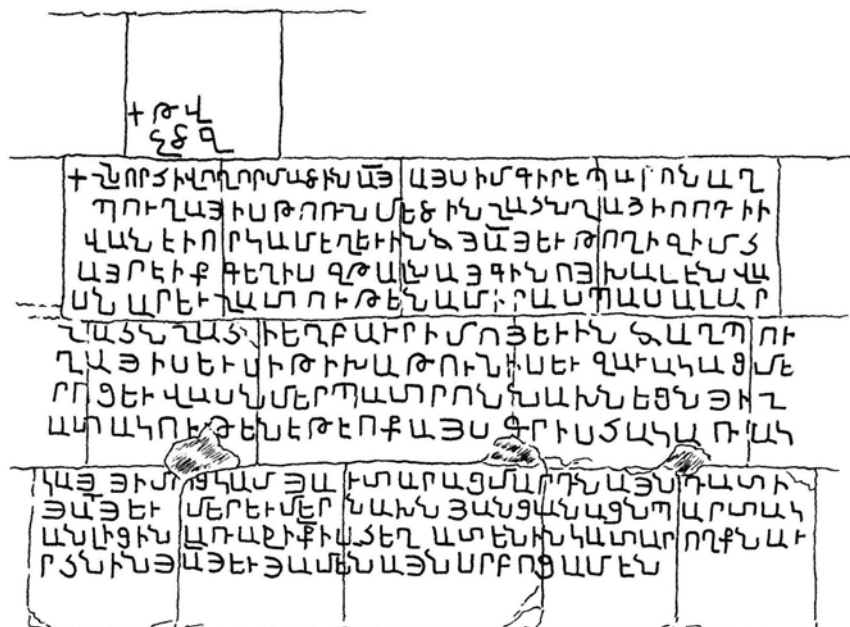
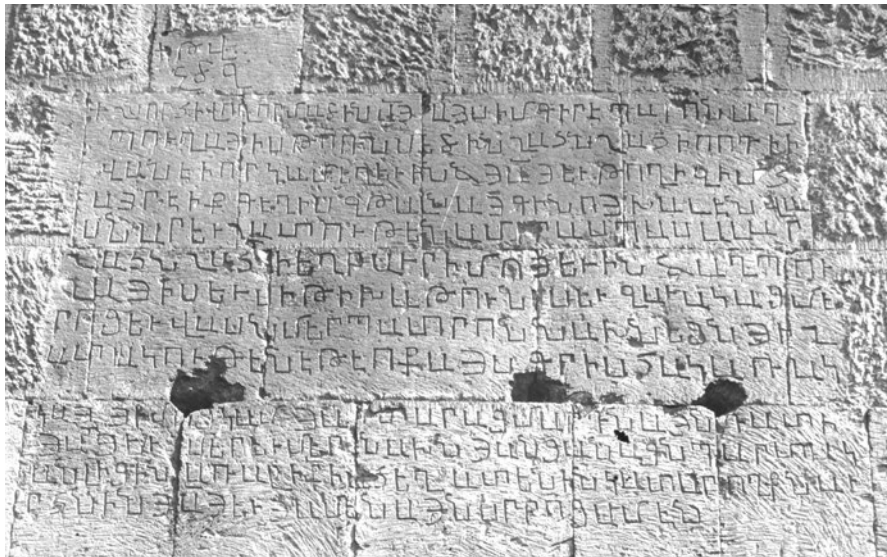
Սուլթանի կառավարումը Անիում 12-րդ դարի վերջին քառորդում հարաբերական կայունությամբ է նշանավորվում: Անիում հայտնաբերված հայերեն և արաբերեն արձանագրությունները Սուլթանին բնորոշում են որպես բարեգործ կառավարիչ (բարիանուն Սուլթան), որն աջակցել է եկեղեցիների վերանորոգմանը և դեր խաղացել քաղաքի ներսում առևտրային գործերի կարգավորման գործում (Օրբելի 1966, 47¹³⁴. Гюзальян 1935, 633. Minorsky 1953, 100-101):

Վերջապես, հարկ է ընդգծել այն, որ Դաշտադեմը և, ընդհանրապես, Թալինի շրջանը դեռևս 11-րդ դարավերջին, ըստ երևույթին, պատկանել է Շադդադյաններին: Դրա մասին են վկայում Սրբրիստափորի վանքի հյուսիսային պատին ամփոփված ուշագրավ արձանագրությունը՝ հայտնելով Մանուչեի պարոնության ժամանակ վանքին արված նվիրատվության մասին (Գասպարյան 2008, 52-69), ինչպես նաև Մանուչե Շադդադյանի հազվագյուտ դրամը՝ հայտնաբերված Դաշտադեմում²:

Հայերեն արձանագրությունը

Երրորդ առանցքային արձանագրությունը դեռևս 20-րդ դարի առաջին կեսին պահպանված հայերեն թվակիր արձանագրությունն է, որի համաձայն՝ 1307 թ. Շահնշահ Ա Զաքարյանի թոռ Ադադյան ազատում է Թալին գյուղը գինու հարկից. **† ԹՎԼԻՆ / 2ԾԶ (1307): / † ՇՆՈՐԻԿԻՎ ՈՂՈՐՄԱԾԻՆ ԱԼՍՏՈՒԾՈՂ, այս իմ գիր է պարոն Ադ/պուդայիս՝ թոռն մեծին Շահանշահի, ո[ռ]ւրդի Ի/վանէի, որ կամ եղև ինձ յԱԼՍՏՈՒԾՈՂ և թողի զիմ հ/այրէւնիք գեղիս զԹալնայ գինոյ խալէն վա/սն արնշատութեւս ամիր[ա]սպասալար / Շահնշահի՝ եղբար իմոյ և ինձ՝ Ադադ/դայիս և Սիթիխաթունիս և զաւակաց մե/րոց և վասն մեր պատրոն նախնեւացն յիշատակութեւս: Էթէ որ այս գրիս հակառակ / կայ յիմ՝ ո՛ց կամ յաւտարաց, մարդն այն դատի / յԱԼՍՏՈՒԾՈՂ և մեր և մեր նախնյանց անացն պարտակ/ան լիցին առաջ ի Քրիստոսի ահեղ առնին. կատարողքն աւ/րինին յԱԼՍՏՈՒԾՈՂ և յամենայն սրբոց. ամէն** (նկ. 6ա, բ):

2 Մանուչե Շադդադյանի (1072-1110) պղնձե դիրհեմը (ՀՊԹ N13537) Հայաստանի պատմության թանգարանին է հանձնել Դաշտադեմի բնակիչ Հարություն Սերոբյանը, 1936 թ.: Համագյուղացիների հետ զրույցներից պարզվում է, որ Սերոբյանների ընտանիքն ապրում էր հուշարձանի տարածքում, որտեղ 20-րդ դարի սկզբին հաստատվել էր Արևմտյան Հայաստանից գաղթյալ բնակչությունը: Սա թույլ է տալիս ենթադրել, որ թեև դրամը պատահական գտածո է, սակայն հայտնաբերվել է անմիջապես հուշարձանի տարածքից:

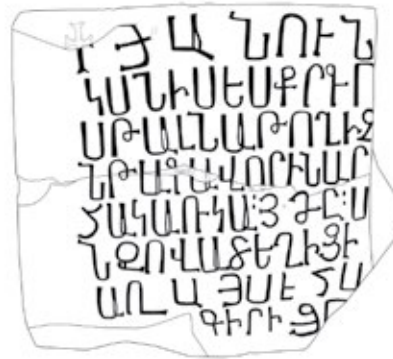
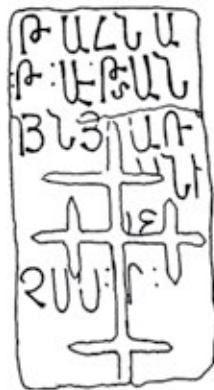
Նկ. 6. ա-բ. Հայերեն արձանագրությունը՝ լուսանկարված մինչև 1988 թ. երկրաշարժը (ստացված՝ Գ. Գ. Մարգարյանից, գրչ. և վերծանության ուղղումները՝ Ա. Հարությունյանի, 2015 թ.)

Այս արձանագրությունը քանիցս լուսաբանվել է գիտական գրականության մեջ: Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցի, Հայր Դևոնդ Ալիշանի և ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանի ճանապարհորդական նոթերում այն թվագրվել է (ՉԺԶ/716) 1267 թվականով (Ալիշան 1890, 141. Թորամանյան 1948, 170. Շահխաթունյանց 2014, 241): Ճիշտ թվագրությունն ի սկզբանե նշել է ֆրանսիացի արևելագետ Մարի-Ֆելիսիտե Բրոսեն (Brosset 1851, 366), իսկ միջնադարագետ Պարույր Մուրադյանն անդրադարձել է վիմագրում հիշվող գինու *խալե* հարկատեսակին (Մուրադյան 1977, 108-110): Մեր խնդրից դուրս համարելով արձանագրության բովանդակության մանրամասն քննությունը՝ փորձենք

բացահայտել պարոն Աղպուղայի/Աղբուղայի անձը՝ որպես քաղաքական գործիչ:

Նախ հետաքրքիր է այն փաստը, որ Աղպուղայի ընդարձակ արձանագրության և պեղումներով հայտնաբերված ևս երկու վիմագրերի մեջ հիշատակվում է *Թալին* տեղանունը (Melkonyan et al. 2017, 269) (նկ. 7-8ա, բ): Թալինը նշված է նաև ամրոցից 1,5 կմ հարավ գտնվող Սբ Քրիստափորի վանքի նվիրատվական արձանագրություններում (Եղիազարյան 1971, 63): Դա վկայում է, որ դրյակը և այն շրջապատող ընդարձակ գյուղատեղին միջնադարում Թալին են կոչվել:

Հետևելով խնդրո առարկա վիմագրում Աղպուղայի ծագումնաբանությանը՝ պարզ է դառնում,

Նկ. 7-8. ա-բ. Թալին տեղանվան հիշատակմամբ արձանագրություններ՝
հայտնաբերված 2006 և 2015 թթ. պեղումներով
(լուս.՝ Ա. Բաբաջանյանի, 2021 թ.,
գրչ.՝ Ա. Հարությունյանի և Ս. Աղայանի, 2015, 2023 թթ.)

որ նա Իվանե Բ-ի (1261/2-1284) որդին և Շահնշահ Ա-ի (1212-1261) թոռն է, Սիթիխաթունի կողակիցը, որն արձանագրությունների մեծ մասում հանդես է գալիս վերջինիս հետ (Սաղումյան 1998, 169, 221. Բարխուդարյան և այլք 2012, 317): Դատելով Դաշտադեմի արձանագրությունից. «...ինձ՝ Աղպուղայիս և Սիթիխաթունիս և զաւակաց մերոց...», նա ուներ առնվազն երկու զավակ: Թեև Աղպուղայի անձի վերաբերյալ գրավոր աղբյուրները սահմանափակ են, սակայն տասը թվագրված արձանագրություն, այդ թվում՝ նաև Դաշտադեմինը, պահպանվել է պատմական Արագածոտնի, Շիրակի և Լոռու գավառների տարբեր հուշարձաններում՝ լույս սփռելով նրա ծագման, ներկայության և գործունեության վրա (Հարությունյան 2016, 267⁵²⁸. Օրբելի 1966, 27-28⁸⁴. Շահխաթունեանց 2014, 256. Սաղումյան 1998, 56, 215-218, 221-222, 169-170. Մանուչարյան (անտիպ). 554-555⁹⁰. Բարխուդարյան և այլք 2012, 317⁶⁸⁷. Karapetyan, Mahé 2015, 415-416¹⁶): Ավելին, կա նաև երկու չթվագրված արձանագրություն Անիում, որոնք նույնպես ցույց են տալիս,

որ մատնանշվող անձը միևնույն տեղ Աղբուղան է (Օրբելի 1966, 28⁸⁵, 30⁸⁸):

Աղպուղայի պատմական դերը Հայաստանում նշանավորվում է 13-րդ դարի վերջից 14-րդ դարի առաջին քառորդն ընկած ժամանակահատվածում: Այսպես, առաջին հիշատակությունը, որը 1296 թ. է, պահպանվել է Վաղարշապատի Սբ Հռիփսիմե վանքում (Հարությունյան 2016, 267⁵²⁸): Այստեղ նա հանդես է գալիս որպես իշխանաց իշխան և իր ավագ եղբոր՝ Շահնշահի հետ ազատում է վանքը բամբակի հարկից: Հարկերից ազատելու արտոնություն ունեցող այս անձի հաջորդ կարևոր հիշատակությունը պահպանվել է Անիում, ուր եղբոր՝ Շահնշահի հրավերով գալիս է Անի, և քաղաքը հարստահարված տեսնելով՝ ազատում մի շարք հարկերից (Օրբելի 1966, 27-28⁸⁴):

Դատելով արձանագրությունների բովանդակությունից՝ Աղպուղան առանցքային դեր է խաղացել Շահնշահ Բ-ի քաղաքական ազդեցության գործում, որը ղեկավարում էր Անին: Որոշ արձանագրություններում նա առանձնանում է որպես

առաջնային գործիչ՝ հանդես գալով իր անունից, իսկ մյուսներում իր անունից հանդես են եկել առանձին անհատներ: Այդ արձանագրությունների հիման վրա կարելի է պնդել, որ Աղբուղան կալվածքներ ուներ Արագածոտն գավառի Աշտարակի և Թալինի շրջաններում: Շիրակի և Լոռվա գավառներում նրա ազդեցությունը նույնպես նշանակալից է եղել, ինչի մասին են վկայում մարդկանց կողմից արված շինարարական, նվիրատվական և հատկապես կանոնադրական ակտերը: Արձանագրություններում նա հիմնականում հանդես է գալիս որպես գոր-

ծիչ, որը հարկերից ազատման արտոնություններ էր շնորհում թե՛ Անիում և թե՛ սելիական կալվածքներում, ինչը ցույց է տալիս նրա ունեցած նշանակալի վարչական կարգավիճակը:

Բնակելի հարկաբաժիններ ունեցող միջնաբերդի, ինչպես նաև պալատական եկեղեցու, հանդիսությունների սրահի և տարբեր քաղաքացիական կառույցների առկայությունը Դաշտաղեմի համալիրում համոզիչ ապացույց է, որ դղյակն իրապես գործում էր որպես Աղպուղայի նստավայր՝ նրա տիրույթներում:

Եզրակացություն

Քննարկվող երեք արձանագրությունները, փաստորեն, դղյակի պատմության առանցքային վկայագրերն են, որոնք ցույց են տալիս 11-14-րդ դարերում իրարահաջորդ երեք-չորս շրջափուլերում՝ Բագրատունյաց (I), Բյուզանդական (1045-1064), Շաղդաղյան (1072-1198/9) և Զաքարյան կառավարման շրջաններում նրա անցած ուղու և ունեցած դերի մասին: Վիմագրերի բովանդակությունը, հիշատակվող անուններն ու տարեթվերը թույլ են տալիս պատկերացում կազմել ամրոցի բնակիչների, դղյակում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին: Այդ արձանագրությունները, մատենագրական աղբյուրների, դղյակի ճարտարապետական առանձնահատկությունների և հնագիտական նյութի համադրությամբ, բացահայտում են այն պատմամշակութային միջավայրը, որտեղ հիմնադրվել և կենսագործել է այս բացառիկ հուշարձանը:

Իր հիմնադրումից սկսած՝ դղյակի պատմությունը սերտորեն միահյուսված էր մայրաքաղաք Անիի ճակատագրին, քանզի Անիում ծավալվող քաղաքական, տնտեսական և մշակութային իրադարձությունները, անմիջական ազդեցություն ունենալով նրա քաղաքական ուղեծրի վրա, արտահայտվում են նաև Դաշտաղեմի դղյակում:

11-րդ դարի կեսերից մինչև 12-րդ դարը Անիի և նրա քաղաքական ազդեցության գոտում գտնվող տարածքների նկատմամբ վերահսկողությունը ձեռքից ձեռք էր անցնում: Բագրատունիներից հետո բյուզանդացիները, իսկ ավելի ուշ՝ Անիի Շաղդաղյանները, Սելջուկյան կայսրության գերիշխանության ներքո, հաջորդաբար վերահսկողություն էին հաստատել տարածաշրջանի վրա: Այնուամենայնիվ, չնայած Բագրատունյաց թագավորության անկմանը և նոր տիրակալների հաստատմանը, Դաշտաղեմի և, ընդհանուր առմամբ, Թալինի շրջանի մշակութային միջավայրը հիմնականում անփոփոխ մնաց: Դղյակի շրջակա բնակատեղիում և այլուր հայտնաբերված 11-13-րդ դարերի խաչքարերի առատությունը վկայում է տարածաշրջանում հայկական շարունակական բնակության մասին՝ նույնիսկ իշխող օտար վերնախավի կառավարման ժամանակաշրջանում:

Գրականություն

Ալիշան 1890 - Ալիշան Դ., Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 590 էջ:

Բաբաջանյան, Աղայան 2022 - Բաբաջանյան Ա., Աղայան Ս., Դաշտաղեմի միջնադարյան դղյակի ճարտարապետությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Հմր 2, էջ 268-286:

Բարխուդարյան և այլք 2012 - Բարխուդարյան Ս., Ղաֆադարյան Կ., Սաղումյան Ս. (կազմողներ), Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 612 էջ:

Գասպարյան 2008 - Գասպարյան Ռ., Նորահայտ արձանագրություն Սուրբ Քրիստափորի վանքից, «Էջմիածին», ԺԱ, էջ 52-69:

Եղիազարյան 1971 - Եղիազարյան Հ., Ներքին Թալին գյուղի Ս. Քրիստափորի վանքը, նրա վիմագիր արձանագրությունները և գյուղի մյուս հուշարձանները, «Էջմիածին», Ը, էջ 52-64:

- Թորամանյան 1948 – Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հտ. 2 (կազմ. և խմբ.՝ Կ. Ղաֆադարյան), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 307 էջ:
- Հարությունյան 2016 – Հարությունյան Ա., Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Սբ Էջմիածին, Սայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի հրատ., 548 էջ:
- Մանուչարյան 2014 – Մանուչարյան Ա., Թալինի նորահայտ վիմագիրը և Հազարապետի պաշտոնի պատմական գործառույթները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հայագիտություն», Հմր 3, էջ 12-17:
- Մանուչարյան (անտիպ) – Մանուչարյան Ա. (կազմող), Դիվան հայ վիմագրության, Արագածոտնի մարզ, 736 էջ շարվածք:
- Մուրադյան 1977 – Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները. աղբյուրագիտական քննություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 363 էջ:
- Շահինյան 1984 – Շահինյան Ա., Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. 9-13-րդ դդ. խաչքարերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 77 էջ:
- Շահխաթունեանց 2014 – Շահխաթունեանց Յ. եպս., Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխ.՝ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Սբ Էջմիածին, Սայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի հրատ., 560 էջ:
- Սաղումյան 1998 – Սաղումյան Ս., Աշտարակ. պատմական անցքեր, հուշարձաններ, վիմական արձանագրություններ, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 346 էջ:
- Սարգիսեան 1864 – Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, ի տպ. Սրբոյն Ղազարու, 289 էջ:
- Վարդան Արևելցի 2001 – Վարդան Արևելցի, Պատմութիւն տիեզերական (աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Գ. Թոսունյանի՝ ըստ Վենետիկ 1862-ի հրատարակության), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 248 էջ:
- Տեր-Ղևոնդյան 1974 – Տեր-Ղևոնդյան Ա., Ֆարիկի «Նփրկերտի պատմությունը» (ԺԲ դար) Հյուսիսային Հայաստանի դեպքերի մասին, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ», Հմր 6, էջ 195-212:
- Օրբելի 1966 – Օրբելի Հ. (կազմող), Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 73 էջ:
- Гюзальян 1935 - Гюзальян Л., Персидская надпись Кей-Султана Шеддади в Ани, Академия Наук СССР XLV, посвященный Академику Н.Я. Марру, Москва-Ленинград, изд. Академии Наук СССР, сс. 629-641.
- Хачатрян 1979 – Хачатрян А., Нижнетаалинская арабская надпись 570/1174 года, “Историко-филологический журнал”, N 4, сс.188-198.
- Хачатрян 1987 – Хачатрян А., Корпус арабских надписей Армении (VIII – XVI вв.), вып. 1, Ереван, изд. АН АрмССР, 235 с.
- Augé et al. 2020 – Augé I., Baladian A., Dangles Ph., À l'est d'Ani: Forteresses et églises inédites du nord de l'Arménie (Series: Mémoires de l'Académie. Des inscriptions et belles-lettres. Tome 57), Paris, Académie des inscriptions et belles-lettres, 361 p.
- Babajanyan et al. 2021 – Babajanyan A., Aghaian S., Davtyan D. and Mekonyan H., A view on life in the medieval fortress at Dashtadem: Results of the 2015 and 2018 excavation campaigns, “Archaeology of Armenia in regional context”, Proceedings of the International Conference dedicated to the 60th Anniversary of the Institute of Archaeology and Ethnography, Held on July 9-11, 2019 in Yerevan Avetisyan P., Bobokhyan A. (eds), Yerevan, Publishing House of the Institute of Archaeology and Ethnography, pp. 373-395.
- Babajanyan 2023 – Babajanyan A., Reinforcement of medieval infrastructure: Castles in Aruch and Dashtadem along the Silk Road, Armenia, “Aramazd”: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 17/1, Oxford, pp. 91-116.
- Brosset 1851 – Brosset M. F., Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'en 1469 de J.-C., S. Pétersbourg: l'Imprimerie de l'Académie Imperiale des Sciences, 496 p.
- Combe et al. 1938 – Combe E., Sauvaget J., Wiet G. (eds), Répertoire chronologique d'épigraphie Arabe, vol. 9, Caire: Imprimerie de l'institut français d'archéologie orientale, 218 p.
- Karapetyan, Mahé 2015 – Karapetyan S., Mahé J.P., The Horomos inscriptions. In Vardanyan E. (ed.), Horomos monastery: Art and history, Paris, ACHCByz, pp. 361-493.
- Melkonyan et al. 2017 – Melkonyan H., Babajanyan A., Harutyunyan A., Davtyan D., Aghaian S., The Excavations of Dashtadem Fortress: Preliminary Report of 2015 Fieldwork Activity, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 11/1-2, Oxford-Yerevan, pp. 263-292.
- Minorsky 1953 – Minorsky V., Studies in Caucasian History, London, Taylor's Foreign Press, 207 p.

LINGUISTIC COMMENTS ON THE INSCRIPTIONS OF BGHENO NORAVANK

Matthias Fritz

Doctor of Sciences (Philosophy), prof., Free Universität Berlin

Abstract

The monastery Bgheno Noravank is dated to the 10th and 11th centuries for archaeological and historical reasons. The article shows that the linguistic features of the inscriptions found in Bgheno Noravank are typical of the late stage of Old Armenian and thus prove the dated age of the building from a linguistic perspective.

The language stage of an inscription that is attached to a building is an important factor for determining the age of this building. Historical linguistics can determine the linguistic stage of a linguistic record by comparing it with other texts that can be dated. In this article, this linguistic method is introduced into Armenian epigraphy by applying it to the inscriptions of Bgheno Noravank.

Keywords: *Bgheno Noravank, Old Armenian, linguistic variation, linguistic evidence, historical linguistics.*

ԲԴԵՆՈ ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մաթիաս Ֆրից

Փ.գ.դ., պրոֆ., Բեռլինի Ազատ համալսարան

Ամփոփագիր

Բդենո Նորավանք վանական համալիրը, հնագիտական և պատմական մի շարք առանձնահատկություններով, թվագրելի է 10-11-րդ դարերով: Հոդվածում ցույց է տրվում, որ Բդենո Նորավանքի արձանագրությունների լեզվական հատկանիշները բնորոշ են հին հայերենի ուշ շրջափուլին և այդպիսով ապացուցում են կառույցի թվագրությունը նաև լեզվական տեսանկյունից:

Եկեղեցուն կից նախասրահի արձանագրությունների լեզվական փուլը հստակեցնելը պարզում է նաև այդ կառույցի հիմնական դարաշրջանը: Պատմական լեզվաբանությունը որոշում է նաև վիմագրերի լեզվական փուլը՝ այն համեմատելով այլ բնագրերի հետ, որոնք հստակ թվագրելի են, հետևաբար Բդենո Նորավանքի արձանագրությունների օրինակով ներկայացվում է լեզվաբանական մեթոդի կիրառումը հայ վիմագրության մեջ:

Հիմնաբառեր. *Բդենո Նորավանք, հին հայերեն / գրաբար, լեզվական տարբերություն, լեզվական ապացույց, պարսնական լեզվաբանություն:*

Introduction

The monastery Bgheno Noravank in the Syunik province, hidden in a mountainous forest area situated halfway between Goris and Kapan and rediscovered about a century ago by the local agronomist and national poet Aksel Bakunts, is represented by a church as the only remaining building (Fig. 1). That church, besides its specific shape, which makes it an excellent

example of the variability of Armenian ecclesiastical architecture, is also a splendid source of the history of the Armenian language. The complex is dated to the first half of the 10th century (936). The first building of the only existing church was completed in 1058 so that there is an older inner part, complemented until 1062/63 by two naves and a porticus (for the history of the building and its archeological restauration see Thierry, Donabédian 1988, 522).

Fig. 1. *Bgheno Noravank monastery from south-west (photo: M. Fritz, 2017)*

During the archeological research work since 1950, before restauration from 1961 to 1962, 21 inscriptions were found written in Armenian characters. Some of these inscriptions are directly engraved into the walls of the building itself, but some are on separately standing plates, which have been put on the floor inside the building and loosely leaned against the walls. The texts of the inscriptions found on the site have been collected and edited by Barkhudaryan in volume 2 of the *Corpus of Armenian Epigraphy* of the Academy of Sciences published in Yerevan in 1960 (Barkhudaryan 1960, 41-50, nos. 97-118). All inscriptions are – both in general and in that specific case – presumed to be testimonies of their respective time in content and expression. I took pictures of all existing inscriptions on site during different excursions to Bgheno Noravank between 2017 and 2024. Of the inscriptions quoted in Barkhudaryan the following are on site: Above the western main entrance of the porticus on the arch (no. 109); within the porticus on the right (no. 111 with misreading of the abbreviations ՔՄ ԱԾ instead of ՔՄ

ՅԱ ԱԾ with missing ՅԱ in the middle) and left (no. 110 with different order of the same abbreviations ՅԱ ՔՄ ԱԾ) traverses that connect the arch with the inner building; on the front wall of the inner building on the right side of the door nos. 115, 116, 117, 118); within the right nave in the corner above left attached to the wall of the inner building (no. 114); on the left column of the porticus (no. 112). The two plates with the longest inscriptions are placed on the floor in the right corner of the porticus, either leaning to the right wall (no. 102) or laying on the floor (no. 103).

This study aims at the examination of the linguistic material of the texts as to whether it shows typical characteristics of the Armenian language of the century when the texts allegedly came into existence.

How can we use the language of the inscriptions in order to date the building, to determine its age?

A prerequisite is that the inscriptions must have been attached to the building during the construction process so that they can be authentic testimonies of the contemporary language.

Fig. 2. The Inscription showing the writing “Գրիգոր” (photo: M. Fritz, 2017)

Another prerequisite is that the inscriptions be readable. Sometimes an inscription is visible but not readable due to prolonged exposure to the weather, particularly humidity which can lead to many destructive processes like erosion by frost or the growth of fungi and lichen, which all cause ruptures of the stone in which the inscriptions are engraved. That means the edges of the engraved letters have been flattened in the course of time.

In the present case there are both types, readable and illegible ones, and, of course, mixed types which are partially readable.

The next step is to find linguistic characteristics in the inscription that allow us to date the stage of the language historically either absolutely or relatively, which is usually the case, as language change always gradually takes place and not at a specific date.

Normally, most parts of a text are not linguistically indicative, as language is a system that is based on continuity to ensure communication, which means changes tend to be small and rare. So, naturally, such changes are not obvious at first sight and are not numerous in one inscription. In consequence, the search work generally takes a lot of time and leads to unimpressive results. Furthermore, statistically, you can expect to find more signs of language change in a larger portion of text than in a shorter text. But if you are lucky, you need only one word.

Language change, in principle, can be observed in all parts of the grammar, phonology, morphology,

syntax, and in the lexicon including word-formation. Syntax, though, is very debatable in the first place, so that a dating according to syntactic change is not necessarily convincing. So, the smaller entities of grammar like sounds and their visible counterparts, written characters, and endings or prefixes are more reliable indicators of language change.

The Armenian language is diverse in more than one respect, not only diachronically but also dialectally, sometimes with diachrony and dialect in combination, as it is the case with Middle Armenian and Cilician Armenian. The latter, of course, is due to the usual preponderance of literary language in the chronological layering of language, as traditional approaches have tended to ignore the non-poetic everyday use of written language, which is represented, for example, in colophons attached to manuscripts and of course in inscriptions. So, a more scrutinous research project on the language of Armenian inscriptions will have an enormous impact on the description of the history of the Armenian language including the landscape of its dialects.

If it happens that new graphic signs, new characters come into use in the course of the evolution of a language, which luckily is the case in Middle Armenian in the 12th century concerning the introduction of the two new letters for <o> /o/ (Karst 1901, 27) and <ֆ> /f/ (Karst 1901, 35) respectively, then an obvious indicator exists to relatively date the age of a text, resulting from an innovation in the alphabet.

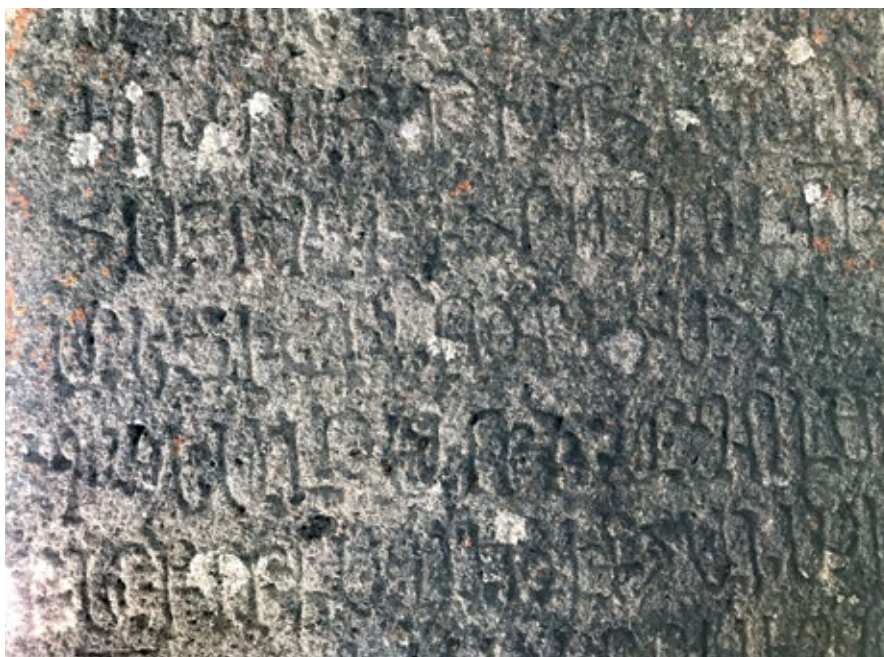

Fig. 3. The Inscription showing the writings “*uāhpūlēgh*” and “*hpaūmūnūl*” (photo: M. Fritz, 2017)

Yet the existing inscriptions of Bgheno Noravank were created in the 11th century, right in the final transition period from Old to Middle Armenian (Schmitt 2007, 22).

I. Changes in phonology

1. Գրիգոր Nomen proprium

(loan of Greek Γρηγόριος)

genitive ending -n instead of -nj

Գրիգորն instead of Գրիգորոյ (gen.)

(Barkhudaryan 1960, 45₁₀₂)

The avoiding of the letter <յ> after a vowel in the final syllable in this inscription is proof that at the respective time only the vowel was articulated, no longer followed by a semivowel (Fig. 2). Remarkably, the writer wrote the inflection form against both the orthographical and the morphological order still valid at the time, obviously following the contemporary pronunciation. By the way, *Bgheno* itself is an example of that kind of pronunciation and phonetic writing. The nominative of king Grigor’s name, written without ligatures, is attested on his tombstone in Vahanavanq (Grigoryan 2000, 97, 152).

2. *uāhpūlēgh* “bless”

metathesis in -hp- instead of -ph-

uāhpūlēgh instead of *uāphūlēgh* (aor.)

(Barkhudaryan 1960, 45₁₀₂)

uāhpūlēghai instead of *uāphūlēghai* (aor.)

(Barkhudaryan 1960, 46₁₀₄)

What looks like a metathesis of -hp- instead of -ph- in these two prominent cases, equals in fact the

original phonetic writing of this Parthian loan word /*āfrīn-*/ “to bless” in Armenian, with a rendering of word internal Parthian /f/ [f] by Armenian <th> /wh/ (Fig. 3). So, actually, the common regular writing *uāphū-* would be the younger result of the metathesis and the writing *uāhpū-* attested twice in the inscriptions of Bgheno Noravank is the older original writing, which usually has to be reconstructed (Schmitt 2007, 187) but can be luckily found engraved into stone in Bgheno Noravank.

3. *lēgh* “that”

monophthongization in *lēgh* instead of *uēgh*

lēgh instead of *uēgh* (dem. pron.)

(Barkhudaryan 1960, 47₁₀₉)

If the interpretation as a demonstrative pronoun is correct, the form quoted would represent an early attestation of the pretonal monophthongization of the diphthong /ay/ to /e/ which today is quite common in colloquial speech and a natural process from the articulatory point of view (Fig. 4).

II. Changes in morphology

1. *hpaūmūnūl* “order”

instrumental ending -nū instead of -uū

hpaūmūnūl instead of *hpaūmūnūu* (instr.)

(Barkhudaryan 1960, 45₁₀₂) (Fig. 3)

2. *lēghēgh* “church”

locative ending -nēgh

without stemm -l- before -nēgh

lēghēgh instead of *lēghēghēgh* (loc.)

(Barkhudaryan 1960, 45₁₀₃)

Fig. 4. *The Inscription showing the writing “Է” (photo: M. Fritz, 2017)*

According to Meillet (Meillet 1901, 48) the originally differing types of nominal inflection classes began mixing very early (48: “sehr früh”) but, of course, the number of mixing case forms increased in the course of time.

As was shown there are neither many nor dramatic changes to be observed within the few inscriptions presented and briefly discussed. There are only some small deviations in phonology and morphology from the known grammatical system of Old Armenian, which are worth mentioning, though, due to their dat-

able original epigraphical attestation which, in general, makes inscriptions a unique and valuable source for historical linguistics. The demonstrated results match what was expected taking into account the dating of the building from the archeological point of view.

Of course, this was only a quick glance into the research work that historical linguistics can contribute to a combined research project on Armenian inscriptions that brings together the expertise and knowledge of archeologists, epigraphists, philologists, and linguists which is in urgent demand.

Bibliography

- Barkhudaryan 1960 – Barkhudaryan S. (compiler), *Corpus of Armenian Epigraphy*, vol. 2, The Regions of Goris, Sisian, and Ghapan, Yerevan, Publ. house of the Academy of Sciences of Armenia, 239 p. (in Armenian).
- Grigoryan 2000 – Grigoryan G., *Armenian Epigraphy*, Yerevan, “Zangak-97” publ. house., 208 p. (in Armenian).
- Karst 1901 – Karst J., *Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen*, Straßburg, Trübner, 444 p.
- Meillet 1913 – Meillet A., *Altarmenisches Elementarbuch*, Heidelberg, Winter, 212 p.
- Schmitt 2007 – Schmitt R., *Grammatik des Klassisch-Armenischen*, Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität, 253 p.
- Thierry, Donabédian 1988 – Thierry J-M., Donabédian P., *Armenische Kunst*, Freiburg / Basel / Wien, Herder, 625p.

ԱՂՎԱՆԻՑ ՆԵՐՍԵՍ Գ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՎԻՄԱԳԻՐ ԿՈՆԴԱԿԸ ԽԱՄՇԻ ՎԱՆՔՈՒՄ

Հուսիկ Մելկոնյան

Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

Խամշի վանքի հնագիտական պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել է միջնադարյան հայ ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկը, որի շինարարությունը տեղի է ունեցել 13-րդ դ. սկզբին, Աղվանից կաթողիկոս Հովհաննես Զ-ի (1195-1235) նախաձեռնությամբ: Հովհաննես հայրապետն այստեղ կառուցել է վանքի գլխավոր՝ Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, որը ժամանակավորապես պետք է դառնար Աղվանից կաթողիկոսների նստավայրը: Նրա օրոք՝ 1216 թ., տեղի է ունեցել նաև Գանձասարի վանական համալիրի հիմնարկերը, որի հովանավորը Խաչենի նշանավոր իշխան Հասան Ջալալ Դոլան էր: Հովհաննես հայրապետն իր մահկանացուն կնքել է 1235 թ., որին փոխարինած եղբոր՝ Ներսես Գ-ի (1235-1262) գլխավորությամբ՝ 1240 թ. կատարվել է Գանձասարի Սբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու օծման արարողությունը:

Խամշի վանքի 9-11-րդ դդ. թվագրվող խաչաձև հատակագծով եկեղեցու պեղումների ժամանակ ի հայտ եկած նյութերի շարքում ամենակարևորը կառույցի հարավ-արևմտյան անկյունում բացված սպիտակավուն կրաքարից կերտված երկթեք ձևավորմամբ, սրբատաշ քիվի քարերի առկայությունն էր: Դրանց վրա փորագրված են երկու տողից կազմված չափազանց հետաքրքիր, ընդարձակ արձանագրության հատվածներ, որոնց վերձանությունից պարզվեց, որ դրանք Սբ Գրիգոր Լուսավորչի քիվի մասերն են: Կարելի է ենթադրել, որ դրանք տեղափոխվել են փոքր եկեղեցու բակ և իրար կողք շարելով թաքցվել հողի ստվար շերտի տակ: Ակնհայտ է, որ դրանք թաղվել են կորստից փրկելու ակնկալիքով, հաշվի առնելով գրի կարևորությունը: Գիրը փորագրվել է Ներսես Կաթողիկոսի հայրապետության շրջանում, 1251թ.: Այն պարունակում է չափազանց կարևոր տվյալներ Հովհաննես կաթողիկոսի և իր ժամանակի մասին: Այն վերաբերում է Աղվանից կաթողիկոսությանը պատկանող տարածքների թվարկմանն ու սահմանմանը:

Հիմնաբառեր. Խամշի վանք, Աղվանից կաթողիկոս, Գանձասարի վանք, վիմագիր, միջնադար:

THE EPIGRAPHIC DECREE OF CATHOLICOS NERSES III OF ALBANIA (AGHVANK) IN THE KHAMSHI MONASTERY

Husik Melkonyan

PhD in History, Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

Abstract

As a result of the excavations of the Khamshi monastery, one of the masterpieces of medieval Armenian architecture was discovered, the construction of which took place at the beginning of the 13th century, at the initiative of Catholicos Hovhannes VI of Albania (1195-1235). Patriarch Hovhannes started the foundation of the cathedral St. Grigory the Illuminator, which would temporarily become the residence of the Catholicos of Albania. During the reign of Catholicos Hovhannes VI, in 1216, the construction of the Gandzasar monastery began, the patron of which was the prominent prince of Khachen, Hasan Jalal Dola. Hovhannes VI died in 1235 and his brother Nerses II (1235-1262) replaced him. Under the leadership of Nerses III, in 1240, the consecration ceremony of St. Hovhannes Church in Gandzasar was performed.

Approximately 100 meters northeast of the main cluster are the ruins of a semi-destroyed cross-shaped church of the 9-11th century. Among the materials found during the excavations of the yard of the church with a

cross-shaped plan, the most important was the presence of stones of the gable cornice made of whitish limestone found in the southwestern corner of the structure. Fragments of rather interesting, extensive inscription consisting of two lines are engraved on them. The decipherment of them revealed that the inscription was very incomplete and that the stones found are separate fragments of the entire text. It turned out that they are parts of the cornice of St. Grigor Lusavorich.

It can be assumed that they were moved to the small church yard and hidden under a thick layer of soil by lining them up next to each other, in order to save them. The inscription was made during the Patriarchate of Nerses Catholicos, in 1251. It contains very important data on Hovhannes Catholicos and his time. It refers to the enumeration and definition of the territories belonging to the Catholicos of Albania.

Keywords: *Khamshi monastery, Catholicos of Albania, Gandzasar monastery, inscription, middle ages.*

Ներածություն

1979-1985 թթ. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագիտական արշավախումբը պեղումներ իրականացրեց Կարմիր շրջանի Մարտունի գյուղից ոչ հեռու՝ տեղի բնակիչների կողմից «Կարմիր եղջի» անվանվող վանական համալիրում (նկ. 1):

Պեղումները մեկնարկել էին 1979 թ. աշնանը՝ հնավայրի ամենամեծ բլրի տարածքում, որտեղ հողալիցքից աստիճանաբար ի հայտ եկավ վանքի գլխավոր եկեղեցու արտաքին հյուսիսային պատը: Այն ուներ քանդակազարդ շքամուտք, որի դիմաց տարածվում էր բավական մեծ մակերես զբաղեցնող գերեզմանատունը: Մայր եկեղեցու պեղման աշխատանքները տևեցին ընդամենը երեք տարի՝ 1980-1982 թթ., որոնց արդյունքում վավերացվեց հայ միջնադարյան ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկը: Եկեղեցու ճարտարապետական-հորինվածքային լուծումները, ինչպես նաև

գրավոր սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ շինարարությունը տեղի է ունեցել առնվազն 13-րդ դ. սկզբին՝ Աղվանից կաթողիկոս Հովհաննես Զ-ի (1195-1235) նախաձեռնությամբ: Վերջինս 1195 թ. հաջորդել է Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսին, վարդապետ է ձեռնադրվել Բջնիի վանքում՝ նշանավոր Վրթանես եպիսկոպոսի կողմից, որից հետո և օծվել է Աղվանից կաթողիկոս:

Խամշի վանքը՝ մատենագրության մեջ

Խամշի վանքի պատմության վերաբերյալ պահպանված վաղագույն վկայությունը 12-րդ դարից է: Մովսես Կաղանկատվացու և համանուն Դասխուրանցու Աղվանից պատմությունը շարունակելու փորձ արած Մխիթար Գոշի հաղորդմամբ՝ 1139 թ. Տավուշ բերդում է տեղի ունեցել Աղվանից Գրիգորիս կաթողիկոսի ձեռնադրման արարողությունը, որին մասնակցում էր նաև. «հայր Սարգիս

Նկ. 1. Խամշի վանքի օդային ֆոտոսահմանագիրը (լուս.՝ Դ. Դավթյանի, 2023 թ.)

Խամշի վանից» (Կաղանկատուացի 1983, 351. հմմտ.՝ Ալիշան 1901, 342. Աճառյան 1948, 412): Սակայն, հայ մատենագրության մեջ Խամշի վանքի մասին հիմնական տեղեկությունները 13-րդ դարից են, իսկ աղբյուրը՝ Կիրակոս Գանձակեցու պատմագիրքը: Վերջինս, խոսելով Աղվանից կաթողիկոս Հովհաննես Զ-ի մասին, գրում է, որ նա այլադավաններից նեղվելով՝ գալիս է Հայաստան և Զաքարյան եղբայրներից նստավայր խնդրում. «Եւ այսպէս կալաւ զաթոռն Աղուանից տէր Յովհաննէս զամն բագումս: Սա հաստատեաց զաթոռ իւր ի սահմանս Չարեքին, ի քարի անդ, զոր ասացաք վերագոյն: Սա նեղեալ յայլագգեացն՝ դիմեաց զալ յաշխարհս Հայոց առ մեծամեծ իշխանսն՝ առ Զաքարէ և Իւանէ, եղբայր նորա: Եւ նոքա մեծաւ պատուով ընկալան զնա: Եւ բնակեցոյց զնա Իւանէ ի գաւառն Միափոր, ի վանքն, որ կոչի Խամշի» (Գանձակեցի 1961, 182): Այսպես, Զաքարյան եղբայրների սիրահոծար համաձայնությամբ Աղվանից Հովհաննես կաթողիկոսը հանգրվանում է Խամշի վանքում, որտեղ, մի որոշ ժամանակ անց, նախաձեռնում է վանքի գլխավոր Սր Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարությունը. «Սա սկսաւ շինել անդ եկեղեցի մեծ և հրաշալի. և մինչև էր աւարտեալ՝ խափանումն եղև, զի եկն սուլտանն Խորասանայ՝ Զալալադինն կոչեցեալ, և եհար զթագաւորութիւնս վրաց, և խոստացաւ մի զկնի միոյ զալ զօրաց այլագգեաց և աւերել զաշխարհս Հայոց, Աղուանից և Վրաց» (Գանձակեցի 1961, 182):

Պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդմամբ՝ Խամշի վանքի Կաթողիկէ եկեղեցու հիմնարկեքից շատ չանցած՝ 1225-1226 թթ., Հայաստան է արշավում Խորասանի տիրակալ Զալալ ադ-Դինը. «...հալածական եղեալ ի Թաթարէն սուլտանն Խորագմաց Զալալադինն՝ որդի Խորագմաշահին, և գայ ընդ Պարսկաստան. և անցեալ ընդ Ատրպատական մտանէ յաշխարհս Հայոց. և յոր տեղ հասանէր՝ աւերէր, գերփէր, ապականէր ոչ խնայելով ի մարդ կամ յանասուն» (Օրբելյան 1910, 398-399): Այս արշավանքի ժամանակ մեծ ավերածություններ են տեղի ունենում, որոնց թվում տուժում են նաև շատ վանքեր. «...անխնայ կոտորեցին և գերեցին և հրդեհեցին զամենայն շինութիւն տանց և յարկաց քաղաքաց, գիւղից և վանորէից...» (Օրբելյան 1910, 400): Ենթադրելի է, որ այս արշավանքներից եկեղեցին շատ չի տուժել, քանի որ 1235 թ. Հովհաննես Զ-ն վախճանվել և ամփոփվել է իր իսկ կառուցած

եկեղեցու հարավարևմտյան ավանդասենյակում, որի ամբողջ հատակը զբաղեցնում է ուղղանկյունաձև մի տապանաքար, որը, հիշյալ կաթողիկոսինը պիտի լինէր: Թեև տապանաքարն արձանագիր չէ, սակայն սույն հողվածի խնդրո առարկա նորահայտ վիմագրում եկեղեցին բնութագրվում է իբրև գերեզման կաթողիկոսի. «...ի յայս Սուրբ Լուսաւորչայս, որ կաթաղիկոսիս գերեզման է...»¹:

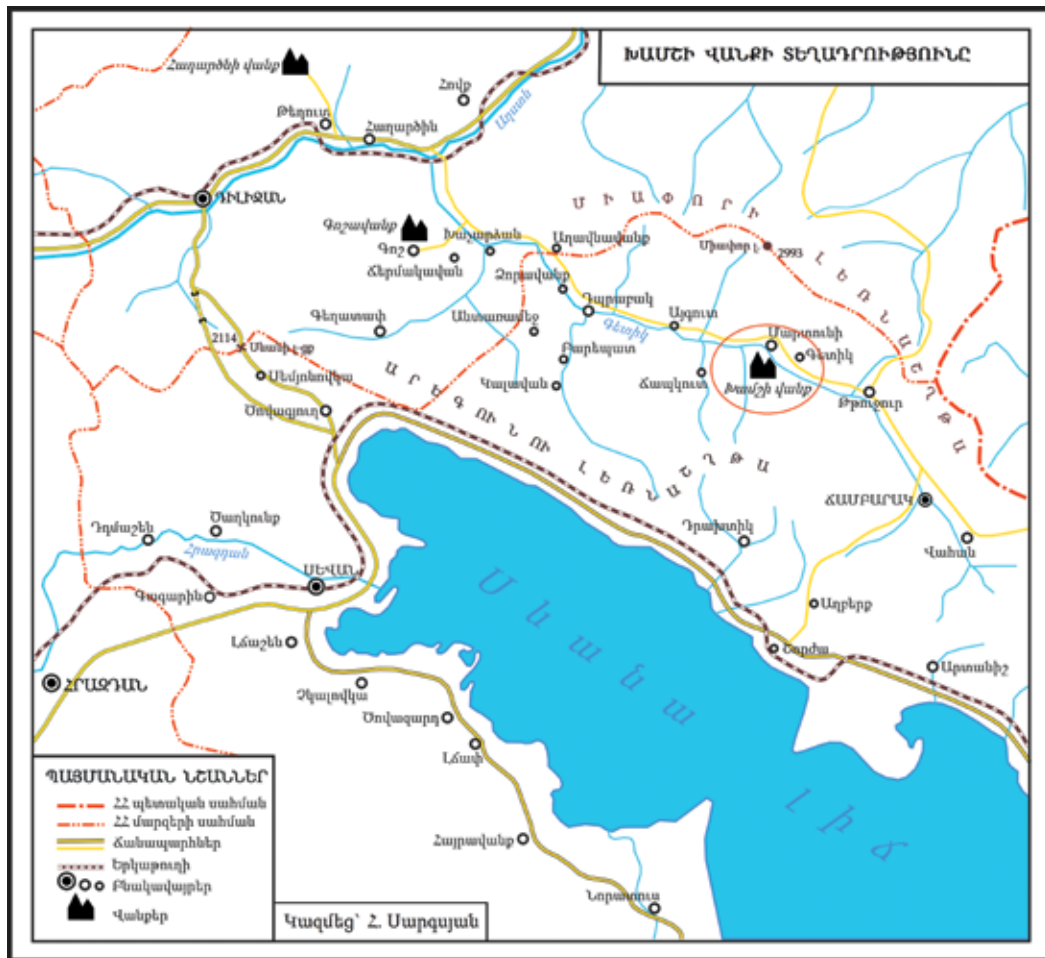
Խամշի վանքի Սր Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու նմանությունը Գանձասարի վանքի Սր Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու հետ թույլ է տալիս ենթադրել, որ եկեղեցին կառուցելիս Հովհաննես կաթողիկոսն իբրև նախատիպ է ունեցել հենց Գանձասարի վեհաշուք տաճարը, որի նավակատիքը տեղի է ունեցել Խամշի եկեղեցու հիմնարկեքից հետո:

Հովհաննես Զ կաթողիկոսի մահվանից հետո հայրապետական աթոռին նրան հաջորդել է եղբայրը՝ Ներսես Գ-ն (1235-1262), որն իրավամբ համարվում է Աղվանից եկեղեցու արդյունաշատ սպասավորներից մեկը. «...Տէր Յովհաննէս՝ ամն քառասուն, որ շինեաց եկեղեցի մի հրաշալի ի գաւառն Միափոր, ի վանքն, որ կոչի Խամշի. սա որ եհաս յաւուրս մեր: Եւ ապա Տէր Ներսէս, եղբայր նորին, այր հեզ և բարի բնութեամբ, որ ձեռնադրեալ եղև ի ՈԶԴ. (1235) թուականությամբ հայոց» (Գանձակեցի 1961, 201) :

Խամշի վանքը՝ տեղագրական աշխատություններում

Մասնագիտական գրականության մեջ Խամշի վանքի մասին առաջին վկայությունները հանդիպում են տակավին 19-րդ դարի կեսերից: Սր Էջմիածնի միաբան, տեղագիր Մակար եպս. Բարխուդարյանցն իր Աղվանից պատմությանը նվիրված երկհատոր աշխատության էջերում անդրադարձել է Հովհաննես կաթողիկոսի ծագումնաբանությանը, կաթողիկոս օծվելու հանգամանքներին և շինարարական գործունեությանը. «Աղուանից եպիսկոպոսներն և վարդապետներն, երբ տեսնում են, որ վերջացաւ Աղուանից Թագաւորութիւնս. և չկայ կաթողիկոսական ցեղից եպիսկոպոս և կամ վարդապետ, բացի մի փոքրահասակ սարկաւագից, առնելով սարկաւագը՝ տանում են Բջնի և Հայոց Վրդանես եպիսկոպոսի ձեռնով ձեռնադրել տալիս վարդապետ և բերելով՝

1 Տես մեր այս հոդվածի առաջին վիմագիրը:

Քարտեզ 1. Խամշի վանքի տեղագրությունը (հեղ.՝ Հ. Սարգսյան, 2015 թ.)

օծում են Գանձակում կաթողիկոս Տեր Յովհաննէս Զ անունով, որ Գանձակի Օմար ամիրայից ստանում է մեծ յարգանք և պատիւ և հաստատում իր աթոռը Քարահերձում» (Բարխուտարեանց 1902, 190): Փաստորեն, Քարահերձից² հայրապետական աթոռը փոխադրվել է Միափոր գավառի Խամշի վանք, որը Մակար եպիսկոպոսը տեղադրում է Գարդմանաց աշխարհում՝ ներկայիս Ադրբեջանի Գեդաբեկի շրջանի Մեծ Ղարամուրատ գյուղի մոտ: Այս տեղորոշման համար ակնեղևաբար հիմք է հանդիսացել այն իրողությունը, որ Ղարամուրատը գտնվում է միջնադարյան Միափոր գավառի մերձակայքում: Հետևելով Բարխուտարեանցին՝ Խամշի վանքը Ղարամուրատ գյուղի մոտ է տեղորոշել նաև անվանի հայագետ Սուքիաս Էփրիկյանը (Էփրիկեան 1902, 120-121), որը նույնությամբ կրկնել են նաև հետագա ուսումնասիրողները (Հակոբյան և այլք 1986, 635. Բալայան, 2008, 143-144):

Միափոր գավառն իրականում համապատասխանում էր ներկայիս Գետիկ գետի ավազանին (տես քարտեզ 1): Բացի Կիրակոս Գանձակեցուց, գավառը հիշատակվում է նաև 13-րդ դարակերպի մի Ավետարանի գրչության հիշատակարանում. «Արդ, գրեցաւ և աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գաւառիս Կաննո, ի ձորս, որ կոչի Միափոր, ի վանս Զարմազանից, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Ստեփաննոսի, յառաջնորդութեան տեառն Յովհաննիսի Աղուանից կաթողիկոսի սրբո և բարեսիրի...» (Մաթևոսյան 1988, 340): Գրիչն այնուհետ նշում է, որ Ավետարանն ընդօրինակվել է Վրաստանի թագավոր Գեորգի Լաշայի և իշխաններ Զաքարեի և Իվանեի ժամանակ. «Յայսմ աւոր թագաւորութեանս Լաշաի... Յայսմ աւոր զաւրավար էր Վրաց աշխարհիս Զաքարիա և Իվանէ...» (Մաթևոսյան 1988, 340): Եթե հաշվի առնենք այն, որ ձեռագիրն ընդօրինակվել է Հովհաննէս Զ-ի ժամանակ

2 Այսպես էր կոչվում Չարեքավանքից ոչ հեռու գտնվող այն վիմափոր սրբավայրը, որտեղ մի որոշ ժամանակ առանձնացել էր Հովհաննէս կաթողիկոսը:

Նկ. 3. ա, բ. Հաքված՝ միևնույն վիմագրից
(յուս.՝ Հ. Մելքոնյանի, 1984 թ., գրչ.՝ Ս. Աղայանի, 2023 թ.)

Նկ. 4. ա, բ. Հաքված՝ միևնույն վիմագրից
(յուս.՝ Հ. Մելքոնյանի, 1984 թ., գրչ.՝ Ս. Աղայանի, 2023 թ.)

Առաջին տող.

...երու շուրջառանի զՄիայփոր ժողովուրդի ի յովստ եկեղեցոյ մինչ ի Սրողան ջուրն, մինչ ի Կոծողոյ խոռն, զՎաճառն ի տուն ժաւղովուրդ Խամշի վանացս եւ

Երկրորդ տող.

...¹եկեղ¹եցոյս :Յ:Ժ:Ը: (318) հայրապետացն նգոված է ու ի յայս Սուլթր Լուսաւորչայս, որ կաթողիկոսիս գերեզմանէս, ով չկատարէ կրկին նգոված ¹է ¹:Զ: (1251) թվիս գրեցաւ:

Այս չափազանց ուշագրավ արձանագրությունը կազմվել է Ներսես Գ-ի կաթողիկոսության օրոք՝ 1251 թ.: Այն վերաբերում է Աղվանից կաթողիկոսությանը պատկանող տարածքների թվարկմանն ու սահմանմանը: Հիշատակված տեղանուններից մեկը՝ Սրողան ջուրը, աղբյուրներում չի հանդիպում, մյուսը՝ Կոծողո խոռը՝ Կոծան աղբյուր, կամ Կոծան խաչ, երկիցս հիշատակվում է Շամխորի շրջանում (Կարապետյան 2022, 382), մինչդեռ երրորդը՝ Վաճառը, հայտնի է, այն գտնվում է ժամանակակից Արցախի արևելյան մասում:

Ցավոք, Աղվանից Ներսես կաթողիկոսի ընդարձակ վիմագիր կոնդակ-հրովարտակը, ինչպես նկատեցինք, միայն հատվածաբար է մեզ հասել՝ յոթ քար, որոնցից հինգի բնագրերը կապակցվում են միմյանց: Հայտնաբերվել են նաև միևնույն արձանագրության մասը կազմող այլ քարեր, որոնք արձանագրության մեջ տեղադրել տակավին չի հաջողվել: Դրանք փորագրված են միևնույն քիվի քարերի վրա և մյուսների նման երկուական տողից են (նկ. 3-4ա, բ).

...¹տվ¹եցի զՍուրբ Գրիգորս եւ Սու¹րբ¹... /
ջանայ կամ խափանել զա...

Արձանագրության առաջին տողում հիշատակվում է վանքի Կաթողիկե եկեղեցու անունը՝ Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ, երկրորդում՝ անեծքի բանաձևից հատված է:

...ընծայ եկեղեց¹ոյս¹... / ...յս ընծայքս...

Այս հատվածում երկիցս հանդիպում է «ընծայ» բառը, ինչն ուղղակիորեն վկայում է, որ Խամշի վանքի պեղումներով վավերացված նորահայտ արձանագրությունն ունեցել է նաև նվիրատվական բնույթ:

Եզրակացություն

Կարելի է արձանագրել, որ Հայաստանի միջին դարերի պատմության, նրա մշակույթի համակողմանի ուսումնասիրության համար մեծ արժեք է ներկայացնում Խամշի վանքի գրավոր ժառանգությունը: Փաստելի է, որ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք 13-րդ դարի կեսերին՝ Հայոց Աղվանից կաթողիկոսության ենթակայությանը պատկանող տարածքները ճշգրտող վկայության հետ:

Խամշի վանքի հուշարձանախմբի որմերին և կոթողներին դրոշմված բազմաթիվ քարեղեն հիշատակարանները պատմագիտական մեծ արժեք ունեն երկրի քաղաքական պատմության, սոցիալ-տնտեսական վիճակի, մշակութային կյանքի ուսումնասիրման համար: Վերը նշվեց, որ վանքի ընդարձակ երկտող վիմագիրը փորագրվել է եկեղեցու կրաքարից կերտված քիվին: Այս իրողությունը ամփոփում է տևական որոնումների. արդյո՞ք գործ չունենք մեկ այլ արբատաշ քարով ճարտարապետական հուշարձանի հետ: Որոնումներն ապարդյուն էին, իսկ արձանագրության՝ Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն պատկանելու մասին է վկայում նաև այն, որ նույն քիվի անարձանագիր քարերից հայտնաբերվել են նաև եկեղեցու տարածքում՝ պեղումների ժամանակ: Թերևս, կարելի է ենթադրել, որ գրի թաքցվելն ավելի հեռու՝ վանքի փոքր եկեղեցու մոտ, կարող է վկայել այն մասին, որ կաթողիկոսական կոնդակին տրվել է էական նշանակություն:

Գրականություն

- Ալիշան 1901 - Ալիշան Ղ., Հայապատում, հ. Բ, Վենետիկ, Սբ Ղազար, 559 էջ:
- Աճառյան 1948 - Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 683 էջ:
- Բալայան 2008 - Բալայան Մ., Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 240 էջ:
- Բարխուտարեանց 1902 - Բարխուտարեանց Մ. եպ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 947 էջ:
- Գանձակեցի 1961 - Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 426 էջ:
- Էփրիկեան 1902 - Էփրիկեան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, Սբ Ղազար, 400 էջ:
- Կաղանկատուացի 1983 - Միսիս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 412 էջ:
- Կարապետյան 2022 - Կարապետյան Ս., Արցախի մանրատեղանունները, Երևան, ՀՃՈՒ, 472 էջ:
- Հակոբյան և այլք 1986 - Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 2, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 991 էջ:
- Մաթևոսյան 1988 - Մաթևոսյան Ա. (կազմող), Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 366 էջ:
- Մելքոնյան և այլք 2025 - Մելքոնյան Հ., Կարախանյան Գ., Միրիջանյան Դ., Խամշի վանքը, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 136 էջ:
- Օրբելեան 1910 - Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, Ն. Աղանեսանցի տպ., 618 էջ:

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԻՄԱԳՐԵՐ ԲԱՐԶՐԱՔԱՇ ՍԲ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔԻՑ

Արման Նալբանդյան

Պ.գ.թ., Պատմամշակութային ժառանգության ԳՀԿ
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

ՀՀ Լոռու մարզի Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանական համալիրի տարածքում 2021 թ. իրականացված հնագիտական պեղումներն ու հետազոտությունները լուրջ արդյունքներ գրանցեցին ոչ միայն մշակութային շերտերի ուսումնասիրման, այլև վանքի պատմության զանազան էջերի ու հայտնի անձանց գործունեության լուսաբանման տեսանկյունից: Այդ առումով չափազանց կարևոր էին նորահայտ վիմագրերը՝ պահպանված վանքի կառույցների որմերին և պեղումներով վավերացված տապանաքարերի մակերեսին՝ ութ տապանագիր և մի շարք արձանագրություններ՝ խաչքարերի բեկորներին:

Նախքան պեղումներն սկսելը, Բարձրաքաշի վանքից հայտնի էր ընդամենը երեք արձանագիր տապանաքար: Պեղումների արդյունքում փաստագրված նորահայտ տապանագրերում հաճախ հիշատակվում են վիմագրերից և ձեռագրերից հայտնի անձանց անուններ, որոնք հիմնականում եղել են վանքի այցելու-նվիրատուները:

Բացի տապանաքարերից, ուսումնասիրվել են նաև վանքի խաչքարերը, որոնց մի մասը լրացվել են նորահայտ կամ տարածքում գտնվող բեկորներով: Դրանցից շատերն արձանագիր են, մի մասը՝ նախկինում հրատարակված, սակայն հայտնաբերված բեկորները թույլ են տալիս ամբողջացնելու նաև պակասավոր բնագրերը: Աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են նաև հարյուրավոր որմնաքարեր, զանազան ճարտարապետական մանրամասներ, հարդարատարրեր, գունաներկ, քանդակազարդ քարեր, որոնց մի մասը նույնիսկ արձանագիր են:

Թեև 13-14-րդ դդ. վանքի գործունեության ակտիվ փուլն է եղել, սակայն Բարձրաքաշն ունի նաև ուշմիջնադարյան շերտ: Հավանաբար, կորցնելով իր նախկին փառքը, այնուամենայնիվ վանքը շարունակել է գործել նաև ուշ միջնադարում, որի լավագույն վկայությունը եկեղեցու ներսում պահպանված 17-րդ դ. արձանագրությունն է:

Հիմնաբառեր. Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանք, գավիթ, պեղումներ, գրածոներ, տապանաքար, տապանագիր:

NEWFOUND INSCRIPTIONS FROM BARDZRAKASH ST. GRIGOR MONASTERY

Arman Nalbandyan

*PhD in History, “Scientific Research Center of Historical and Cultural Heritage” SNCO
Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia*

Abstract

The archaeological excavations and research in the territory of the Bardzrakash St. Grigor Monastery in the Lori Province of RA in 2021 have yielded serious results not only for the study of cultural layers, but also for highlighting various pages of the history of the monastery and the activities of famous people. In this regard, the newly discovered inscriptions on the walls of the monastery buildings and on the surfaces of the tombstones discovered during the excavations were extremely important: eight epitaphs and several inscriptions on the fragments of khachkars.

Before the excavations, only three inscribed tombstones from the monastery of Bardzrakash were known. Recently discovered tombstones documented as a result of excavations often mention the names of persons known from epigraphs and manuscripts, they were mostly visitors-donors of the monastery.

In addition to the tombstones, the khachkars of the monastery were studied, some of which were supplemented with newly discovered fragments or the ones that were on the territory. Many of them are with inscriptions, some of them were previously published, but the discovered fragments allow us to supplement the incomplete texts.

During the work hundreds of rubble stones, various architectural details, decoration elements, painted, sculpted stones were found. Some of them even have inscriptions.

Although the 13th-14th centuries were the active period of the monastery's activity, there is also a late medieval layer in Bardzrakash. Having probably lost its former glory, the monastery nevertheless continued to function in the Late Middle Ages, the best confirmation of this is the 17th century inscription preserved inside the church.

Keywords: *Bardzrakash St. Grigor monastery, narthex, excavations, artefact, tombstone, epitaph.*

Ներածություն

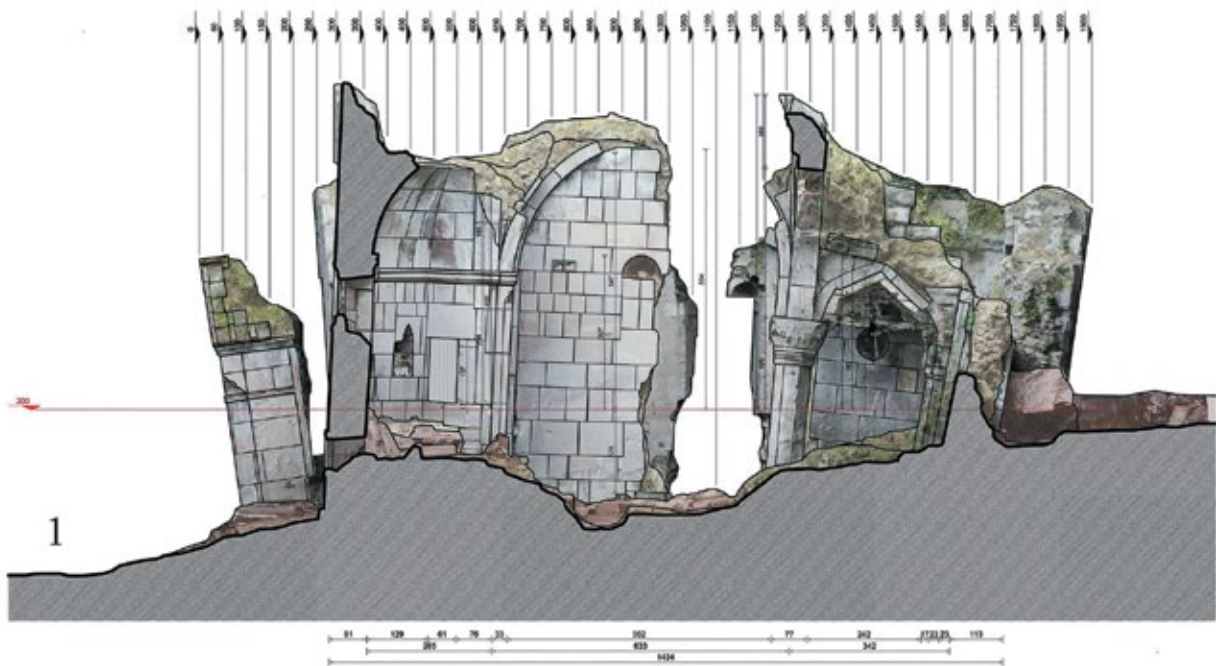
Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանքը, հայտնի նաև՝ Բարձրաքաշի սուրբ ուխտ, Սքանչելագործ Սբ Գրիգոր անվանաձևերով, գտնվում է ՀՀ Լոռու մարզի Դսեղ գյուղից 3 կմ հյուսիս-արևելք՝ պատմական Հայաստանի Գուգարք աշխարհի Ձորափոր կամ Տաշիր գավառի տարածքում: Այն Լոռվա հոգևոր և նյութական մշակույթների միաձուլման կատարյալ օրինակ է, որը, ցավոք, խոնարհված վիճակում է և կանգնած՝ փլուզման վտանգի առջև (աղ. 1, նկ. 1): Վանական համալիրի տասնյակ ճարտարապետական մանրամասներ ու որմնաքարեր ցրուցան են եղած ողջ տարածքով մեկ, որոնց մեջ կան միջնադարյան քանդակագործական արվեստի իրապես բացառիկ օրինակներ: Մամիկոնյան-Համազասպյան տոհմի կառուցած այս վանքի վերաբերյալ պատմական տեղեկություններ հայտնի չեն, ուստի վանքի պատմության հիմնական սկզբնաղբյուրները տեղի վիմագրերն են, որոնք, բարեբախտաբար, հիմնականում լավ են պահպանվել:

Համալիրի՝ հիմնականում թվակիր վիմագրերը մեծ մասամբ նվիրատվական բնույթի են, սակայն քիչ չեն նաև շինարարական արձանագրությունները, որոնցում հիշատակված են ոչ միայն նվիրատու-մեկենասները, այլև՝ ժամանակի աշխարհիկ և հոգևոր հայտնի գործիչները, ուստի պատահական չէ, որ ուսումնասիրողները, վանքի պատմությունը լուսաբանելիս, գերազանցապես հիմնվել են նրա վիմագրական ժառանգության, ինչպես նաև՝ ճարտարապետական առանձնահատկությունների վրա:

Հուշարձանախումբը և պեղումները

Վանքի գլխավոր հուշարձանախումբը բաղկացած է երկու եկեղեցիներից և գավթից, որոնցից հարավ-արևելք գտնվում են ձիթհանը, Սբ Հարություն մատուռը և խաչքարերով հարուստ միջնադարյան գերեզմանոցը: Վիմագրերից առանցքայինը, թերևս, Սբ Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատին ամփոփված ընդարձակ շինարարական արձանագրությունն է, որը հետագայում, որոշ փոփոխություններով, վերափորագրվել է արդեն գավթի հարավային պատին: Այստեղ հիշատակված է 1221 թ. Մարծպան Մամիկոնյանի կողմից Բարձրաքաշ վանքի կառուցման մասին: Ընդհանուր առմամբ, այս վանքից ցայժմ հրատարակվել է 50 արձանագրություն. փոքր եկեղեցուց՝ 3, մեծ եկեղեցուց՝ 8, գավթից՝ 33, և ևս 6-ը՝ այլ կառույցներից ու կոթողներից:

Խորհրդային տարիներին Բարձրաքաշի վանական համալիրում պարբերաբար իրականացվել են մաքրման և չափագրման աշխատանքներ: 1969 թ. հուլիսին ուսումնասիրություններ են արվել ՀՍՍՀ Պետշինի մշակույթի հուշարձանների վերականգնման հատուկ գիտաարտադրական արվեստանոցի կողմից (արշ. ղեկ.՝ Ա. Հարությունյան), որի ժամանակ փաստագրվել են նաև նորահայտ վիմագրեր (ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1565): Սակայն աշխատանքները հիմնականում մաքրման և հետախուզական բնույթ են կրել, որի արդյունքում մաքրվել է գավթի ներսույթը, Սբ Աստվածածին եկեղեցու մի մասը, հաշվառվել է 14 վիմագիր (ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1566):

Աղյուսակ 1. Բարձրաքաշի զավիթ-տապանատունը. նկ. 1. Կտրվածք՝ դեպի հարավ, նկ. 2. Հատակագիծ (չափագրությունները՝ Ն. Քալանթարյանի, Գ. Գյուլամիրյանի, 2022 թ.)

2021 թ. Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանքում իրականացված հնագիտական պեղումները կարևոր էին ոչ միայն ճարտարապետության ու հնագիտության տեսանկյունից (բացվեցին պատերի ստորին շարվածքներ, գետնախարիսխներ, հիմքեր ու հատակներ, հայտնաբերվեցին 10-12-րդ դդ. մեծաքանակ խեցեղեն, մետաղական և ապակյա առարկաներ), այլև դրանք վիմագրերի հայտնաբերման առիթ հանդիսացան¹: Այսպես, հայտնաբերվել, հաշվառվել և հետազոտվել են բազմաթիվ որմնաքարեր, հարդարատարրեր, ճարտարապետական մանրամասներ, որոնց մի մասը՝ արձանագիր: Փաստագրվել են նաև մի շարք կոթողների բեկորներ, որոնցից շատերը թույլ են տալիս ամբողջացնելու տարածքում առկա խաչքարերը: Ինչ վերաբերում է տապանաքարերին, ապա հայտնաբերված 45 սալատապաններից արձանագիր էր 8-ը (աղ. 1, նկ. 2):

Արձանագիր որմնաքարեր

Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանքի 2021 թ. հնագիտական պեղումների ընթացքում փաստագրվել են հարյուրավոր որմնաքարեր, քանդակագարդ բեկորներ և արձանագրություններ: Ցավոք, բազմաթիվ որմնաքարեր, այդ թվում նաև՝ քանդակագարդ, հողի հաստ շերտի կամ քարակույտների տակ մնալով՝ ամբողջովին քայքայվել ու վերածվել են բեկորների: Աշխատանքների ընթացքում արձանագիր քարերը փորձել ենք ի մի բերել, համեմատել նախկինում հրատարակված օրինակների հետ: Այդ գործում չափազանց օգտակար էին նաև պահպանված արխիվային լուսանկարները, որոնցում նկատելի արձանագիր որոշ քարեր դեռ գտնվում են իրենց նախնական տեղերում.

1. Արձանագիր քիվ (աղ. 2, նկ. 1, 2).

Քիվագոտու քարերը սփռված են եղել համալիրի ողջ տարածքում, որոնց նախնական տեղն անգամ դժվար է որոշել: Հայտնի է, որ 1950 թ. հետազոտական աշխատանքների ժամանակ այդ քարերը դուրս են բերվել գավթի կենտրոնական մասի փլատակներից, որի հիմամբ արշավախումբը եզրակացրել է, որ դրանք գավթի թմբուկը երիզող քիվագոտու արձանագիր քարերն են (ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1): Քիվի հարթեցված կողերեն արձանագիր է, որը հիմնականում հրատարակված է, ընդ

որում՝ երկու առանձին խմբով (Բարխուդարյան և այլք 2012, 382⁸²⁸, 386⁸³⁸. Սարգսյան 1951թ, 51): Այս տարանջատումը կատարելու համար դրանք հաշվառող հնագետ Արամ Քալանթարյանը, հավանաբար, հիմնավոր պատճառներ է ունեցել: Այժմ այդ քարերը շարված են և՛ գավթի ներսում, և՛ գավթից արևելք ու հարավ, կան նաև նմուշներ, որոնք տեղափոխվել են ժամանակավոր փայտե ծածկի տակ, որոշ օրինակներ էլ գտնվեցին գավթի հարավարևելյան հատվածի քարերի վերադասավորման ժամանակ, իսկ մեկ բեկոր՝ հարավային ձորակից (կան մի քանի մանր բեկորներ ևս): Արձանագրության որոշ հատվածներ լրացվում և ի մի են բերվում Ա. Քալանթարյանի գծագրերի շնորհիվ: Կան նաև հրատարակված հատվածներ, որոնք ներկայում բացակայում են: Մենք փորձել ենք ի մի բերել բոլոր բեկորները և ստանալ արձանագրության հնարավոր ամբողջական տարբերակը.

...դա Գրիգորո եւ Ասլանալէկա՝ որդոց
Մարծպանա, յառաջնորդութեան Տիրացու
վարդապետին, յիշեալ աղաչեմ ի ժամանակի,
յորում տիրեց թաթարն չորից ծագաց
ե/րկրի յԱրեւելից մի՛նչեւ յԱրեւմուտս
եւ յիշխանութեան՝ հալլոց եւ վրաց,
երկուց եղ/բարց ինքնակալա՛ց՝ Աւագին եւ
Շահնշահին՝, սկիզբն շինութեան՝ տանս եղեւ
ի նեղ եւ ի դառն ժամանակի՝....:

Չափազանց կարևոր այս վիմագրում ոչ միայն հիշատակվում են Մարծպան Մամիկոնյանի որդիները՝ Գրիգորն ու Ասլանալէկը, այլև՝ քաղաքական անցուղարձեր, որոնք պարզում են նաև գավթի կառուցման մոտավոր ժամանակը:

2. Կամարի քար (հավանաբար մուտքի), գավթի հյուսիսարևմտյան անկյունում՝ քարակույտի մեջ: Քարի մի եզրը մյուսից անհամեմատ լայն է: Ունի հնգատող արձանագրություն, որը չի ամբողջանում (աղ. 2, նկ. 3).

...յառաջնորդութեան՝ Տիրացու վլար,
դլապետին եւ տվաք / ...քյ եկեղեցիս եւ
սպասաւորք / ...շաբ՝աթն արն եւ կիրակէն
պատար/ագ՝...ին յԱւստոծոյ. ամէն: / ...ան:

Տիրացու վարդապետը, որն առաջնորդել է Բարձրաքաշում 1237-1250 թթ., հիշատակվում է

1 Պեղումներն իրականացվել են ՀՀ ԿԳՄՄՆ պետական ծրագրով, «Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան» հիմնադրամի նախաձեռնությամբ՝ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կողմից (արշավախմբի ղեկավար՝ Ա. Նալբանդյան):

Աղյուսակ 2. Արձանագիր քարեր. նկ. 1-2. Քիվի բեկորներ, նկ. 3-4. Շրամուրքի քարեր, նկ. 5. Որմնաքար, նկ. 6. Շրամուրքն իր նախնական տեսքով (© ՀՊԹ, N 5285)

Աղյուսակ 4. Արձանագրություններ. նկ. 1. Արձանագիր բարավորը, նկ. 2. Նորահայր արձանագիր բարավորը, նկ. 3, 4. Նորահայր արձանագրություններ (լուս.՝ Ա. Նալբանդյանի, 2021 թ.)

նկ. 1): Քրիստոսի պատկերաքանդակով նման մի բարավոր էլ Բարձրաքաշից ժամանակավոր ցուցադրության է տարվել Հայաստանի պատմության թանգարան, իսկ այժմ, Բարձրաքաշի հայտնի մանրակերտի հետ միասին, պահվում է Դսեղի գյուղամիջյան Սբ Գրիգոր եկեղեցում:

5. Արձանագիր որմնաքար (0,78 x 0,43 մ, աղ. 2, նկ. 5). գտնվել է գավթի խորանի առջևից, որն ընկել է խորանի գմբեթարդը պսակող կամարաշարից: 1938 թ. մի լուսանկարում երևում է, որ արձանագիր կամարաշարի կենտրոնական քարերը թեև խարխլված վիճակում, սակայն դեռ իրենց տեղում են (աղ. 2, նկ. 6): Գտնված որմնաքարն ընդարձակ նվիրատվական արձանագրության հատված է, որը պատից ընկել է 1968 թ. հետո: Արձանագրության հատվածը հետևյալն է. «...դիւ և ... / տվ...այ եկեղեցիս՝... / Գրիգոր էտու զԱվանին կէսն՝... / ...մայ...»: Այն նկատել և հրատարակել են մի շարք հետազոտողներ (Ջալալյանց 2016, 108. Սարգսյան 1951թ, 48. Ոսկյան 1960, 16), սակայն «Դիվան հայ

վիմագրության» մատենաշարում այս հատվածը բաց է թողնված, քանի որ. «անհավանական համարվելով չի մտցվել վերծանության շարադրանքի մեջ» (Բարխուդարյան և այլք 2012, 374):

Արձանագրություններ՝ կառույցների որմերին

6. Գավթի արևմտյան պատին՝ արտաքուստ: Հողմահարված քառատող այս վիմագիրն ամբողջությամբ վավերացվել է պեղումների արդյունքում (աղ. 4, նկ. 3): Հնարավոր եղավ վերծանել հետևյալը.

Ողորմութեամբ՝... / Մխիթար, ետու զիմ
գի... / վարդիւ ապետս եւ սպասաւորքս
տ... / ...ին եւ Անտոնին...:

Վիմագրում վկայված Մխիթարին և Անտոնին Բարձրաքաշի այլ վիմագրերում գտնել մեզ չհաջողվեց:

Աղյուսակ 5. Նորահայր տապանագրեր (գրչ.՝ Թ. Հմայակյանի, 2022 թ.)

7. Սբ Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսարևմտյան անկյան ստորին շարքում պահպանվել է մի ամբողջական նվիրատվական վիմագիր (աղ. 3, նկ. 1): Ինչպես հայտնի է, մեծ եկեղեցին չունի հյուսիսային ճակատ, քանի որ կցված է փոքր եկեղեցուն, սակայն արևմտյան կողմում պատը ձգվել է ևս 1,20 մ: Քանդվելուց հետո հողի տակ մնացած հատվածը պահպանվել է, որի հյուսիսահայաց նիստին էլ ի հայտ եկավ ընդարձակ՝ ութ տողից արձանագրությունը.

**Ի թվին յ՝ՈՁԴ: (1235). Բախտաւոր
հաւատաւոր, մի/աբանեցա եկեղեցոյս եւ մեք՝
սպա/սաւորք սորա, խոստացաք ի տարոջն
աւր / :Ա: պատարագ ի տաւնի Հոփսիմեանց,**

**/ կատարիչք գրոյս արինին յԱՆՏՈՒԾՈՂ եւ / որ
խափանէ՝ դատի / ի նոյն տաւնի արս ի յանուն
Մալ/իքան պատարագն գԲՆԻՍՏՈՂ յս:**

Բախտավորը, ըստ էության, անձնանուն է: Բախտուտ տարբերակով այն հիշատակված է նաև Հավուց թաղի վանքի 12-րդ դարի մի վիմագրում (Աճառյան 1942, 367. Շահագիզ 2003, 97. Մաթևոսյան 2012, 50): Հատկապես հետաքրքրական է վիմագրում հիշատակված երկրորդ անձը՝ Մալիքան, որը Բարձրաքաշի վիմագրերում երկիցս վկայված է, ընդ որում՝ երկու դեպքում էլ նրա հիշատակին Սբ Հովսիսիմեի տոնին պետք է պատարագ մատուցվի (Բարխուդարյան և այլք 2012, 381-382^{825, 827}):

Աղյուսակ 6. Նորահայր տապանագրեր (գրչ.՝ Թ. Հմայակյանի, 2022 թ.)

Մալիքան Մարծպան Մամիկոնյանի դուստր Խորիշահի դայակն է, որը նպաստել է նաև վանքի շինարարությանը: Նա նաև խաչքար է կանգնեցրել Մարց-Իգահատ ճանապարհին, որտեղ նշված է նրա՝ Մարծպանի աղային լինելը (Բարխուդարյան և այլք 2012, 419₉₅₄): Խնդրո առարկա նորահայտ վիմագրում ևս վանքի միաբանությանը կարծես զգուշացվում է Մալիքայի հիշատակին Սբ Հովհաննի տոնին պատարագ մատուցելու պարտավորության մասին:

8. Թեև 13-14-րդ դդ. համարվում են Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանքի առավել բեղուն շրջանը, սակայն այս հոգևոր կենտրոնը շարունակել է գործել նաև հետագա դարերում: Դրա լավագույն վկայությունը Սբ Աստվածածին եկեղեցու ներսում պահպանված 17-րդ դարի արձանագրությունն է՝ փորագրված խորանի աջակողմում՝ պատրիարի տակ: Այն փորագրված է անվարժ, դժվարընթեռնելի ձեռագրով, 6 տողից (աղ. 4, նկ. 4).

Կաման Աստուծոյ, ես՝ Ծաղկո՛ւ Խո՛ւնի
Շաննեց Յարութիս, / տասն օրւյվար

հողս հոգոն պաշլալք, չթ (՝), / մեր Շամշվան
Ղարագոզս, Մագարայ առուս / գնէլցինք
...քարինարք (՝) մեր տասնանորդն տամք ի
Սլուրք ելանամք (՝), ոչ / որ չունի դավի, եւ ես՝
Աղեբեզս, գրել ետու, Նւալղաշս, Ճառուկս, /
Տլէլք Սարգիս Ալլավերդեանս վկա. ՌՃԺԱ.
(1662):

Արձանագրությունը թեև բավականին նկատելի հատվածում է, սակայն չի արժանացել հետազոտողների ուշադրությանը, ինչը կարելի է բացատրել նրանով, որ խորանը նույնպես տևական ժամանակ ծածկված է եղել փլատակներով: Տեր Սարգսի օրոք Ծաղկուտեցի Հարությունի և մյուսների կողմից վանքին օրավար հող նվիրաբերելու, գնման միջոցով վանքը ջրով ապահովելու մասին փաստագրումն արվել է 1662 թ., ինչը լավագույնս վկայում է, որ 17-րդ դարի երկրորդ կեսին վանքը գործել է: 1652 թ., Սարգիս արքեպիսկոպոսի առաջնորդության ժամանակ, Թումանի որդի Սարգիս քահանան նորոգել է մի Ավետարան. «ի տանս

Աղյուսակ 7. Նորահայտ փաստանագրեր (գրչ.՝ Թ. Հմայակյանի, 2022 թ.)

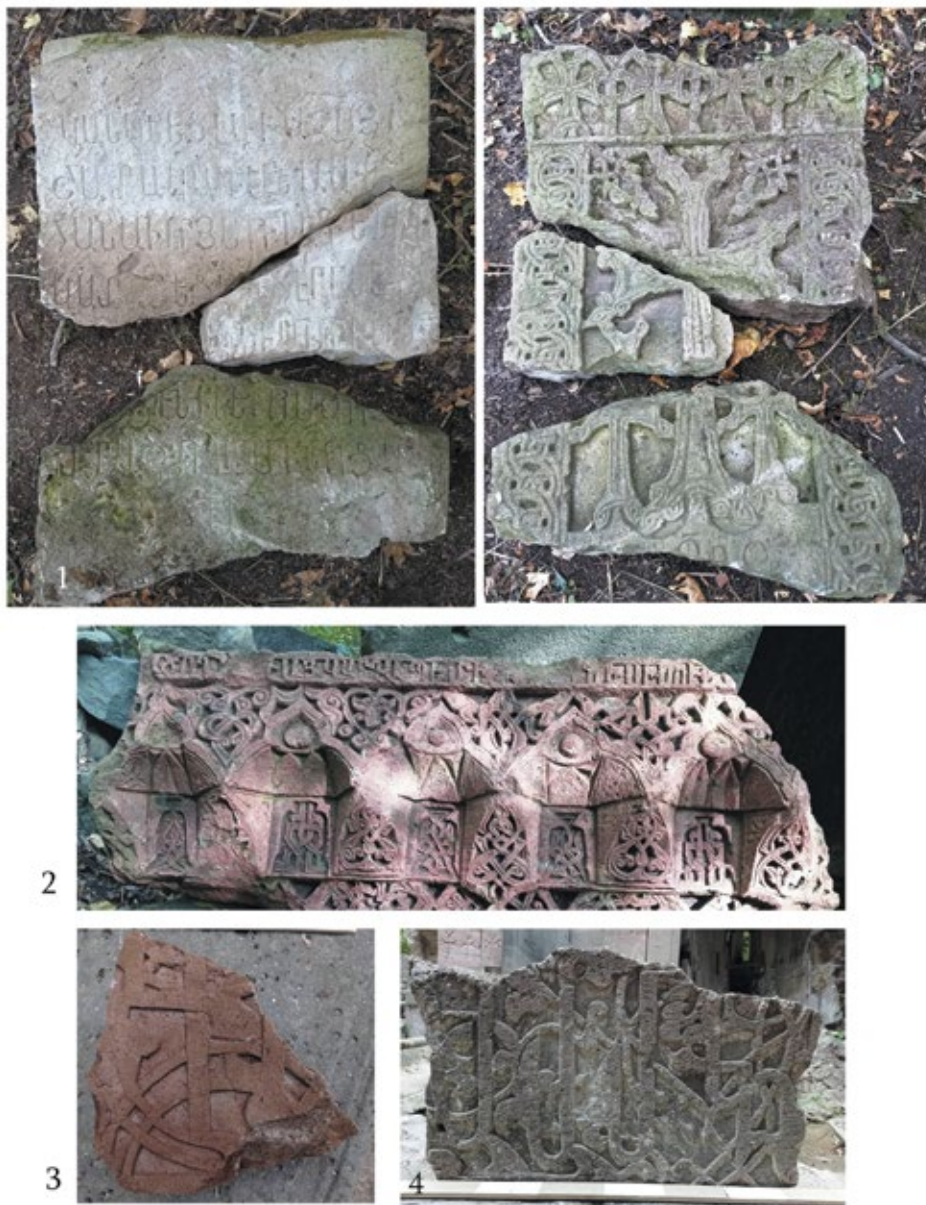
Տաշրու, ի յերկիրս Լօռու... ի դոտն Սր Լուսաւորչին, ի գիւղաքաղաքն Դսեղու...» (Հակոբյան 1984, 491): Չի բացառվում, որ այստեղ մենք գործ ունենք Բարձրաքաշի 1662 թ. վիմագրում վկայված միևնույն Տեր Սարգիս Ալավերդյանի հետ: Վիմագրի որոշ հատվածների վերծանությունը թեական է մնում:

Տապանաքարեր

Բարձրաքաշ Սր Գրիգոր վանքի 2021 թ. պեղումներից առաջ հայտնի էր արձանագիր երեք տապանաքար, որոնցից միայն մեկն էր հրատարակված: Պեղումների արդյունքում դրանց թիվն ավելացավ ևս ութով: Տապանագրերում հիշատակված են վիմագրերից և ձեռագրերի հիշատակարաններից հայտնի անձանց անուններ, որոնք հիմնականում եղել են Մամիկոնյան-Համազասպյան տոհմի ներկայացուցիչներ, վանքի նվիրատուներ կամ շինարարական աշխատանքների

մասնակիցներ: Նորահայտ արձանագիր տապանաքարերի զգալի մասը փաստագրվեց գավթի ներսում, իսկ մեկը՝ փոքր եկեղեցու արևելյան կողմում՝ հարթ սալատապանների շարքում: Ստորև ներկայացնում ենք նորահայտ և նախկինում հայտնի, բայց երբևէ չհրատարակված տապանագրերը.

9. Տապանաքար. գտնվում է գավթի հյուսիսարևելյան անկյունում՝ ավանդատան դիմաց: Ուղղանկյուն սալաքար է (1,75 x 0,80 մ, աղ. 5, նկ. 1), մակերեսը երիզված է ակոսագոտիով, որի եզրերը պսակված են կիսաշրջաններով, իսկ երկու անկյուններում քառորդ վարդյակներ են: Քարի արևելյան կողմում երկտող արձանագրությունն է. «Այս է հանգի/ստ Մլըքանա»: Մլքանը Մարծպանի որդի Ասլանբեկի կինն է, որի հիշատակին ամուսինը 1245 թ. մատուցել է կառուցել: Այդ է վկայում նաև գավթի արևելյան պատին պահպանված արձանագրությունը (Բարխուդարյան և այլք 2012, 376⁸¹⁶): Այստեղ «մատուցել» անվան տակ պետք է

Աղյուսակ 8. *Խաչքարեր և ծաղկագրության բեկորներ. նկ. 1ա, բ. Արձանագիր խաչքար, նկ. 2. Խաչքարի արձանագիր քիվ, նկ. 3, 4. Ծաղկագրության բեկորներ (լուս.՝ Ա. Նալբանդյանի, 2021 թ.):*

հասկանալ գավթի հյուսիսարևելյան կրկնահարկ սվանդատունը, այժմ՝ հիմնավեր:

10. Տապանաքար. գտնվում է խորանից մոտ 2,5 մ դեպի արևմուտք՝ գավթի կենտրոնում: Ուղղանկյուն, տուֆե հարթ սալաքար է (2,07 x 0,83 մ, աղ. 7, նկ. 2), որը, նախքան աշխատանքներն սկսելը, մասամբ տեսանելի էր, իսկ պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեց ևս մի բեկոր, ևս երկուսը՝ գավթից դուրս, ժամանակավոր ծածկի տակ կատարված հետախուզական աշխատանքների արդյունքում, որոնք տեղափոխեցինք գավթի՝ իրենց նախնական տեղը: Քարի արևմտյան

կողմի արձանագրությունն ամբողջացավ. «Մամքա/ն»: Հարկ է նշել, որ Բարձրաքաղ Սբ Գրիգոր վանքի արձանագիր տապանաքարերի մեծ մասն ամփոփում է միայն ննջեցյալի անունը կամ անվանը նախորդող «այս է հանգիստ» տարածված բանաձևը: Քարի մակերեսը երիզված է զույգ ակոսագոտիով, որն անկյուններում վերածվում է կիսաշրջանաձև զարդատարրի, իսկ որ հետաքրքիրն է՝ ակոսագաղղ հորինվածքը երկու կողմից պահում են բոունցք արած ձեռքեր, որպիսին հայտնի է այս վանքի այլ տապանաքարային քանդակներում ևս: Համանման է նաև Մարցի Ամենափրկիչ խաչքարի

մոտ պահպանված տապանաքարը, որտեղ ձեռքերը պատկերված են անհամեմատ ավելի բարձր վարպետությամբ²: Բարձրաքաշի վիմագրերում հիշատակված են Մամբան անունով մի քանի կանայք, որոնցից մեկը վանքը կառուցած Մարծպան Մամիկոնյանի կինն է և չի բացառվում, որ գավթի առանցքային հատվածում գտնվող այս տապանաքարը հենց նրանն է: Մարծպանի եղբորորդի Համիկի կնոջ անունը նույնպես Մամբան է: Նրանք աչքի են ընկել իրենց նվիրատվություններով, ինչպես Բարձրաքաշի, այնպես էլ Սանահինի վանքերին (Բարխուդարյան և այլք 2012, 58⁶⁵, 367⁸⁰⁸), իսկ գավթի հյուսիսարևմտյան սյունը կանգնեցվել է նրանց հիշատակին (Բարխուդարյան և այլք 2012, 381⁸²⁴): Համագասպի թոռ, Սմբատի որդի Համիկն իր և կնոջ՝ Մամբանի հիշատակին կառուցել է նաև կամուրջ, ինչի առթիվ նաև խաչքար է կանգնեցվել (Բարխուդարյան և այլք 2012, 397⁸⁷⁹): Այժմ կամուրջն ավերված է և պահպանվել են միայն ենթադրյալ խելերը, իսկ խաչքարը պահպանվել է ամբողջական ու մինչ այժմ սրբատեղի է տեղացիների համար:

11. Տապանաքար. գտնվում է գտնվում է գավթի հյուսիսային մուտքի դիմաց: Ուղղանկյուն, տուֆե հարթ սալաքար է (1,83 x 0,70 մ, աղ. 5, նկ. 2)՝ քայքայված և բեկոտված: Մակերեսը երիզված է ակոսագոտիով, իսկ արևմտյան կողմում երկտող արձանագրությունն է. «Այս է հանգիստ Սէվմե»: Սևճը կամ Սևճին, ինչպես պարզվում է գավթի հարավային պատի արձանագրությունից, Մարծպան Մամիկոնյանի ծառան է, որը 1247 թ. իր կնոջ՝ Կատայի հետ կառուցել է գավթի հարավարևելյան ավանդատունը (Բարխուդարյան և այլք 2012, 374-375⁸¹⁴):

12. Տապանաքար. գտնվում է գավթի հարավարևելյան անկյունում, տուֆե սալատապան է, անկյուններից մեկը՝ կտրված (1,90 x 0,77 մ, աղ. 6, նկ. 1) է: Քանդակային հարդարանքով Բարձրաքաշ վանական համալիրի, թերևս, ամենից աչքի ընկնող տապանաքարն է: Առանձնանում է նաև արձանագրության տառաձևերով ու կապգրերով: Քարի կենտրոնում պատկերված է ութաթև վարդյակ, իսկ արևելյան կողմում՝ շուշանածաղիկ: Արձանագրության երկրորդ տողը ռելիեֆային շրջանակի մեջ է ներառված, որը հայտնում է ննջեցյալի անունը. «Արդ/անին է»:

13. Տապանաքար. ուղղանկյունաձև հարթ սալատապան է (1,78 x 0,75 մ, աղ. 6, նկ. 2)՝ երիզված

ակոսագծով: Արձանագրությունը կազմված է ոչ թե քարի լայնքով, այլ՝ երկայնքով. «**Խեղդան որդի Սեվմե**»: Պարզվում է՝ իրար կից շիրմաքարերն Արդան և Խեղդան եղբայրներինն են, որոնք վանքի հուշարձանախմբի կառուցմանը մասնակցած Մարծպան Մամիկոնյանի սպասավոր Սևճի որդիներն են: Արդանն իր կնոջ՝ Մամայի հետ նույնպես նվիրատվություն է արել Բարձրաքաշի վանքին և ստացել չորս օր պատարագ, մեկը՝ իր, մեկը՝ կնոջ, իսկ երկուսը՝ եղբոր հիշատակին, որի անվան միայն վերջին հատվածն էր պահպանվել. «...դան», իսկ նորահայտ այս տապանագրի շնորհիվ անձնանունն ամբողջացվում է (Ոսկյան 1960, 16. Սարգսյան 1951թ. 46. Բարխուդարյան և այլք 2012, 375⁸¹⁵. Ջալալյանց 2016, 109): *Խեղդան* անունով մեկը Մարծպանի, Մամիկոնի և ուրիշների հետ հիշատակվում է նաև Արցախի Կոշիկ անապատի 1265 թ. մի վիմագրում, ըստ որի. «կամեցաք նորոգել զմեր գերեզմանատունս» (Բարխուդարյան 2018, 169):

14. Տապանաքար. վանքի ամենափոքր տուֆե սալատապանն է (0,95 x 0,44 մ, աղ. 5, նկ. 3): Մի կողմում կամարաձև քարը երիզված է զույգ ակոսագծերով, որի արևելյան կողմի երկու անկյուններում քառորդ վարդյակներ են: Քարի երկայնքով միատող արձանագրությունն է. «**Պռաշածէր**»: «Ծեր» կամ «Ծայր» բաղադրիչով անձնանուններ հայտնի են 13-14-րդ դդ. մի շարք վիմագրերից, և ինչպես վիմագրագետ Ս. Ավագյանն է մեկնաբանում՝ ավելի հավանական է, որ դրանք հանդես են գալիս գերդաստանի բարձրագույն, լավագույն, ազնվագույն կամ վերջին գավակը ցուցելու իմաստով (Ավագյան 1978, 135):

15. Տապանաքար. ուղղանկյուն, տուֆե հարթ սալատապան է, որի արևելյան ձախ անկյունը բացակայում է, իսկ աջը՝ կտրված (1,83 x 0,93 մ, աղ. 5, նկ. 4): Այն ոչ միայն եզրերում է ակոսագծված, այլև՝ կենտրոնում, որը տպավորություն է ստեղծում, թե իրար կից սալաքարեր են դրված: Արձանագրությունը պայմանականորեն կարդում ենք. «**Մ[ազդ[ի]սորի/ս**»: Հնարավոր է *Մազդի-Մազդա* անվան հիմքով կազմված Մազդիսոր անունն է:

16. Տապանաքար. ուղղանկյունաձև հարթ սալատապան է (1,73 x 0,65 մ, աղ. 7, նկ. 1), միակ արձանագիր տապանաքարը, որը հայտնաբերվել է գավթից դուրս՝ փոքր եկեղեցու արևելյան կողմում: Ակոսագծերով երիզված մակերեսին հնգատող

2 Այս տապանաքարը, ցավոք, զանախոյզների հերթական զոհն է դարձել, ովքեր այն ամբողջությամբ բեկոտել և ցրել են տարբեր կողմեր: Տապանաքարը բեկոր-բեկոր հավաքեցինք մեր Մարց կատարած այցի ժամանակ:

արձանագրությունն է. «**ՉԾԷ. (1308), Զու/ատ սպ/ան թաթարն / յիշ/եց(էք)**»։ Տապանագիրն աչքի է ընկնում կցագրերով, իսկ վերջին երկու տողերում տառերն անհամաչափ են, երբեմն՝ թույլ փորագրությամբ և անավարտ։ Ինչպես պարզել է վիմագրագետ Արսեն Հարությունյանը, տապանագրում վկայված Զուատը հիշատակված է նաև 1317 թ. մի հիշատակարանում, որտեղ վերջինիս եղբայր Սարգիս արեղան նշում է, որ տարիներ առաջ իր եղբորը, տակավին երիտասարդ հասակում, սպանել են անօրենները (Իսաչիկյան և այլք 2018, 318. Աճառյան 1944, 215. Հարությունյան 2022, 8)։ Արձանագիր տապանաքարի փաստագրումը պարզեց որոշ մանրամասներ ևս, այն են՝ Զուատի վախճանի տարին, թաղման վայրը և թե անօրեններ ասելով ո՞ւմ նկատի ունենալիք Սարգիս արեղան (Հարությունյան 2022, 46-51)։

17. Տապանաքար. ուղղանկյունաձև հարթ սալատապան է (2,06 x 0,93 մ). «**Էրեմիա / սուրբ Ժեքունի / ՉԵ. (1256)**»։ Բարձրաքաշի առաջնորդ Էրեմիան (Էրեմիա) հիշատակվում է Տիրացու վարդապետից հետո (Ջալալյանց 2016, 110. Սարգսյան 1951թ, 51. Բարխուդարյան և այլք 2012, 388⁸⁴³)։

18. Տապանաքար. ուղղանկյունաձև հարթ սալատապան է (0,87 x 0,72 մ). «**Խաչոտ/ի քահ/անայ/ի ՈՂԴ. (1245)**»։ Բարձրաքաշի վիմագրերում Խաչոտ (Խաչոտ) անունը հիշատակվում է միայն մեկ անգամ՝ նվիրատվական բնույթի մի վիմագրում (Բարխուդարյան և այլք 2012, 379⁸²¹)։ Վերջին տարիներին ում Խաչոտի անվանակիր տապանաքար է հայտնաբերվել նաև Սանահինի վանական համալիրի Սբ Հարություն եկեղեցու հարակից տարածքի միջնադարյան գերեզմանոցի պեղումների արդյունքում (Նալբանդյան 2022, 172)։ Այս անձնանունը մեկնաբանվում է որպես «Խաչով լի» կամ «Խաչի ուրք» (Աճառյան 1944, 498)։

19. Տապանաքար, ուղղանկյունաձև հարթ սալատապան (1,55 x 0,74 մ). «**Գեորգ / սուրբ վարդ/դևապետ / ՉԻ. (1271)**»։ Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանքում Գեորգ (Գորգ) անունով առաջնորդ է հիշատակվում 1256 թ. (Բարխուդարյան և այլք 2012, 357)։

Խաչքարեր

Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանական համալիրը հարուստ է նաև խաչքարերով, որոնց տասնյակ բեկորները կարելի է տեսնել վանքի ողջ տարած-

քում։ Դրանց մի մասը լրացվեցին նորահայտ կան տարածքում առկա բեկորներով։ Որոշ խաչքարեր արձանագիր են, մի քանիսը՝ նախկինում հրատարակված (Բարխուդարյան և այլք 2012, 388-389⁸⁴⁴, 846-849), սակայն հայտնաբերված բեկորները հնարավորություն են տալիս լրացնելու դրանք։ Արխիվային փաստաթղթերում և լուսանկարներում պահպանված արձանագիր խաչքարերը գավթի ներսում, ցավոք, չգտնվեցին։ Հավանաբար, դրանք ժամանակին տեղափոխվել են։ 1940 թ. հաշվառման քարտերից մեկում գրված է. «Արևելյան պատի տակ, հարավային խորանի (թերևս նկատի ունի ավանդատան – Ա. Ն.) և որմնասյան արանքում կան քանդակագարդ 3 խաչարձան»³, կամ. «Արևելյան պատի տակ՝ ներսից, հարավային խորանի և որմնասյան արանքում կանգնեցված են երեք քանդակագարդ խաչարձաններ, որոնք Քուրդ իշխանի դամբարանն են՝ պատի վրա համառոտ արձանագրություններով» (ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1643)։

20. Խաչքար. վանքից հարավ՝ միջնադարյան գերեզմանոցի տարածքում (0,98 x 0,67 մ, աղ. 8, նկ. 1ա, բ)։ Այն ամբողջացվեց երեք բեկորներով, որոնցից մեկը գտնվեց ձորակի ստորոտից։ Խաչքարի թիկունքի գրեթե ողջ մակերեսը զբաղեցնում է ութ տողից արձանագրությունը.

Կանկնեցաւ խաչս յիշատակ Աթանաս քա/հանաի, որ յԱռաքելքն / կառ'ար'եց'աւ'... հէրէնեցն / ...ն եւ Մարէմա / ...ունին եւ Ոսկո, / Տէլր Աւստուաժ ողորմի նոցա. / ամէն։ / ԴԻՁ (1377)։

Ըստ վիմագրագետ Ա. Հարությունյանի՝ վիմագրում արձանագրված «Առաքելքն» բառի վերծանությունը երկմտելի է, բայց և նկատելի տառերն այլ տարբերակ չեն հուշում, թերևս, Աթանաս քահանայի վախճանի օրը համընկել է Առաքելոց տոնի հետ։

21. Խաչքար. վանքից հարավ գտնվող գերեզմանոցում (1,10 x 0,97 մ)։ Բարձրաքաշի վանքի ամենից աչքի ընկնող ստեղծագործություններից է։ Խաչը, վարդյակը, արմավագարդերը և, առհասարակ, ողջ մակերեսը խիստ բուսականացված է և հագեցած զարդատարրերով։ Հատկապես ուշագրավ են խաչավտորանը երիզող ութաթև աստղերը, որոնց զարդանախշերը չեն կրկնում մեկը մյուսին։ Այն, ի սկզբանե, եղել է Սբ Հարություն մատուռի տանիքին, ընկնելով՝ բեկոտվել է,

3 ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի արխիվ։

իսկ հետագայում բեկորները կանգնեցվել են դեպի վանքը ձգվող արահետի տարբեր հատվածներում: Դեռևս 1940 թ. հաշվառման քարտում նշված է, որ խաչքարը մատուռի վրա է (ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1435): Ինքնատիպ է քիվը (0,41 x 0,94 մ, աղ. 8, նկ. 2), որն աչքի է ընկնում փոքր խորանագրադերով: Քիվին միատող ելոդագիր արձանագրությունն է. **«Աստուայծ ողորմեայ վարդապետի՛ն Յոհաննիսի սու...»**: Այն «Դիվան»-ում հրատարակվել է փոքր-ինչ տարբերություններով. **«Աստուայծ ողորմեայ վարդապետ... Սիմոն»**: (Բարխուդարյան և այլք 2012, 389): Նույն խաչքարի ևս մեկ բեկոր (0,51 x 0,43 մ) դրված էր Սբ Հարություն

յուն մատուռի ներսում: Ակնհայտ է, որ Հովհաննես վարդապետի հիշատակին ձոնված խաչքարն ի սկզբանե կանգնեցված է եղել Սբ Հարություն մատուռի տանիքին, որի խոշոր բազալտե ծածկասալերը կրում են խաչքարի կանգնեցման համար նախատեսված բնիկը:

22-23. Բարձրաքաշի վիմագրերի շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ունի նաև ծաղկագիր արձանագրությամբ աչքի ընկնող քիվի բեկորը՝ երկու մասից, որոնցից մեկը գտնվեց պեղումների ժամանակ (0,64 x 0,39, 0,34 x 0,30 մ): Ցավոք, այն չի ամբողջանում և պայմանականորեն կարելի է կարդալ. «...ա Մամիկոն՛ն յիշեց՛եք» (աղ. 8, նկ. 3, 4):

Եզրակացություն

Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանական համալիրում իրականացված հնագիտական պեղումների ու հետազոտությունների արդյունքները լրացնում են վանքի պատմության էջերը: Հատկապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ նորահայտ վիմագրերը և գավթում փաստագրված տապանաքարերը ոչ միայն վերստին հաստատեցին գավթի՝ Մամիկոնյան-Համազասպյանների տապանատունը լինելու փաստը, այլև հստակեցրին, թե ովքեր են ամփոփված այստեղ: Տապանագրերում հիշատակված անձինք հիմնականում վկայված են նաև վանքի վիմագրերում, որոնք Մամիկոնյանների Համազասպյան ճյուղի հայտնի գործիչներն ու նրանց զինակիցներն են, ովքեր իրենց ներդրումն են ունեցել վանքի շինարարական տարբեր փուլերում:

Ներկայացվող վիմագրերն առավել կարևորվում են նրանով, որ պարզում են վանքի գործունեության երկարատև ընթացքը, քան ընդունված էր համարել: Այդ առումով չափազանց արժեքավոր է 17-րդ դարի արձանագրության առկայությունը Կաթողիկե եկեղեցու խորանին, ինչով ժխտվում է այն տեսակետը, թե Բարձրաքաշ վանական համալիրը տևական կյանք չի ունեցել (Սարգսյան 1951ա, 7-8, 61):

Գրականություն

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1435, 1565, 1566, 1643:

Աճառյան 1942 - Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1, Երևան, Պետական համալսարանի հրատարակչություն, 660 էջ:

Աճառյան 1944 - Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, Երևան, Պետական համալսարանի հրատարակչություն, 682 էջ:

Ավագյան 1978 - Ավագյան Ս., Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 359 էջ:

Բարխուդարյան 2018 - Բարխուդարյան Մ. եպս., Արցախ, Երևան, «Լուսակն», 461 էջ:

Բարխուդարյան և այլք 2012 - Բարխուդարյան Ս., Ղաֆադարյան Կ., Սաղումյան Ս. (կազմողներ), Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 612 էջ:

Խաչիկյան և այլք 2018 - Խաչիկյան Լ., Մաթևոսյան Ա., Ղազարոսյան Ա. (կազմող), Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԴ դար, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 644 էջ:

Հակոբյան 1984 - Հակոբյան Վ. (կազմող), Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1015 էջ:

Հարությունյան 2022 - Հարությունյան Ա., Զուատ նահատակի նորահայտ տապանագիրը Դսեղի Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանքում, «Վարձք», հ. 17, Երևան, էջ 46-51:

Մաթևոսյան 2012 - Մաթևոսյան Կ., Հավուց թառի վանքը, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 120 էջ:

Նալբանդյան 2022 - Նալբանդյան Ա., Նորահայտ տապանագրեր Սանահինից, «Հայագիտության հարցեր», հ. 1 (25), Երևան, էջ 161-177:

Շահագիգ 2003 - Շահագիգ Ե., Հին Երևանը, Երևան, «Մուլնի» հրատ., 232 էջ:

Ոսկեան 1960 - Ոսկեան Հ., Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, Միսիթարեան տպ., 365 էջ:

Ջալալյանց 2016 – Ջալալյանց Ս. արք., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Երևան, «Դավ» հրատ., 2016, 696 էջ:

Սարգսյան 1951ա - Սարգսյան Գ., «Բարձրաքաշ» վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1951, Է-Ը, էջ 55-61:

Սարգսյան 1951բ – Սարգսյան Գ., «Բարձրաքաշ» վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1951, ԺԱ-ԺԲ, էջ 44-52:

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԻՄԱԳՐԵՐ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՐԲՈՑ ՀԱԿՈԲՅԱՆՑ ՎԱՆՔԻ ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԹԱՂԵՐԻՑ

Խաչիկ Հարությունյան

*Բ.գ.թ., Պատմամշակութային ժառանգության ԳՀԿ
Մարենադարան. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
գիտահետազոտական ինստիտուտ*

Ամփոփագիր

Դեռևս 19-րդ դարավերջից Երուսաղեմի հայոց Սրբոց Հակոբյանց վանքի մերձակա թաղերի վիմագրերը հատվածաբար հավաքվել և տասնամյակների ընթացքում հրատարակվել են տարբեր հետազոտողների կողմից՝ Երուսաղեմի հայոց պատմությանը հետաքրքրվողներին հնարավորություն ընձեռելով ծանոթանալու դրանց։ Սուրբ Երկրի այլ սրբավայրերի վիմագրերի նման վանքամերձ հատվածներում հանդիպող վիմագրերը ևս թողել են ինչպես միաբանության անդամները, այնպես էլ՝ Սուրբ Երկիր այցելած հայ ուխտավորները։ Վիմագրերը տեղեկություններ են պարունակում հիշատակված անձանց, նրանց ընտանիքների, ինչպես նաև ծննդավայրի, մասնագիտությունների մասին, շատ հաճախ դրանցում կարելի է հանդիպել այս կամ այն շինության նորոգման կամ կառուցման մասին փաստեր, որոնք լրացնում են վանքի տարեգրության հայտնի ու անհայտ էջերը։

2019 և 2022 թթ. Երուսաղեմում վիմագրագիտական բնույթի հետազոտությունների արդյունքում վանքամերձ թաղերում հայտնաբերեցինք մի շարք վիմագրեր, որոնք նախորդ հրատարակություններում բացակայում էին։ Այստեղ ներկայացնում ենք դրանցից 15-ը։

Հիմնաբառեր. *Սուրբ Երկիր, Երուսաղեմ, Սրբոց Հակոբյանց վանք, միաբանություն, թաղեր, վիմագիր, խաչքար։*

NEWFOUND INSCRIPTIONS IN THE ARMENIAN CONVENT IN JERUSALEM

Khachik Harutyunyan

*PhD in Philology, “Scientific Research Center of Historical and Cultural Heritage” SNCO
Matenadaran: Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts*

Abstract

The epigraphs from the neighborhoods attached to the Armenian Monastery of St James have been collected and published over the decades by various researchers since the end of the 19th century providing an opportunity for those interested in the history of Armenians in the Holy Land to familiarize themselves with these important written sources.

Similar to the inscriptions of other sanctuaries of the Holy Land, the inscriptions found in the Armenian convent were left by both the members of the St James congregation and the Armenian pilgrims who visited the Holy Land over the centuries. The local inscriptions usually contain information about the persons recorded in them, their families as well as their birthplaces, and professions. Very often in these sources, one can find mentions about the renovations or constructions of some buildings that allow the researchers to learn more about the known and unknown works done here.

As a result of epigraphic research in Jerusalem in 2019 and 2022, we discovered a number of inscriptions in the neighborhoods near the monastery, which were missing in the previous editions. In this article, we present 15 of them with images and some notes.

Keywords: *Holy Land, Jerusalem, St James Monastery, Armenian congregation, Armenian neighborhoods, epigraph, khachkar (cross-stone).*

Ներածություն

Սուրբ Երկրի հայերեն վիմագիր ժառանգության հավաքման և ուսումնասիրման աշխատանքները շարունակվում են ավելի քան մեկուկես հարյուրամյակ: Այդ ընթացքում տարբեր հետազոտողների (Ղևոնդ վրդ. Փիրղալեմյան, Տիգրան Սավալանյան, Մեսրոպ եպս. Նշանյան, Գարեգին կթղ. Հովսեփյան, Մկրտիչ եպս. ԱղաՎեսյան, Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Մայքլ Սթոուն, Հարություն Խաչատուրյան, Յանա Չեխանովեց և ուրիշներ) ջանքերով գրառվել, վերծանվել և հրատարակվել են Երուսաղեմի, Բեթղեհեմի, Նազաբեթի, Սինայի և մի շարք այլ նշանավոր բնակավայրերի և սրբատեղիների հայերեն բազմաթիվ վիմագրեր: Այդ հրատարակությունները մի կողմից զգալիորեն ընդլայնել են հայերեն վիմագիր ժառանգության առանց այն էլ հարուստ շտեմարանը, իսկ մյուս կողմից, դրանցից մի քանիսը, որպես հայերեն հնագույն քարեղեն, այդ թվում՝ նաև խճանկարային գրավոր հուշարձանների պահպանված նմուշներ, էական նշանակություն ունեն հայ վիմագրության և հնագրության ուսումնասիրման համար (Յովսեփյան 1913, 5. Սթոուն 1990, 52-62. 1993, 15-26):

Առանձնանշելի է, որ տեղի գրավոր այս հուշարձանները վաղուց արդեն ունեն ոչ միայն զուտ վիմագրագիտական նշանակություն, այլև դասվում են Սուրբ Երկրում հայոց դարավոր ներկայության անհերքելի ապացույցների շարքին, և մեկ անգամ չէ, որ դրանց առկայությունը տարբեր սրբատեղիներում վճռորոշ է եղել միջնկեղեցական իրավունքների, տարածքների, մինչև անգամ վեճերի ճշգրտման հարցերում: Ընդ որում՝ այսօր էլ նորագյուտ վիմագրերը կարող են իրենց ազդեցությունը թողնել որևէ սրբավայրի կամ տարածքի պատմության վրա: Թերևս այդպիսի մի նշանակալի օրինակ կարող է համարվել Երուսաղեմի հայոց սեփականություն հանդիսացող հանրահայտ «Կովերի պարտեզ»-ի տարածքում 2021 թ. հողային աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերված և 12-13-րդ դդ. թվագրելի արձանագիր խաչքարը (Ղազարեան 2021, 106-113. Avner, Ghazarian 2021,

213-230), որը կրկին վերհանեց տարածքի՝ դեռևս միջնադարում հայերին պատկանելու հարցը¹:

Վիմագրական պրպտումներն այսօր էլ շարունակվում են. հայերեն վիմագրերի առատությունը տեղի տարբեր սրբավայրերում, նրանց հարակից տարածքներում և այլուր նորանոր արձանագրություններ գտնելու հնարավորություն են ընձեռում: 2019 և 2022 թթ. «Սուրբ Երկրի հայերեն արձանագրությունները» ծրագրի շրջանակներում (ծրագրի ղեկավար՝ Մայքլ Սթոուն) առիթ ենք ունեցել հետազոտական աշխատանք կատարելու Երուսաղեմում, Բեթղեհեմում, Նազաբեթում և այլ քաղաքներում, որի շնորհիվ մի քանի տասնյակի հասնող տակավին անտիպ վիմագրեր և քերծագրեր (իմա՝ անվարժ գիր կամ գրաֆիտի) ենք փաստել նշյալ վայրերում: Դրանցից մի քանիսին առիթ ենք ունեցել հոդվածների տեսքով անդրադառնալու (Սթոուն, Հարությունյան 2020ա, 159-177. 2020բ, 219-245. 2020գ, 179-205. Հարությունյան 2022, 9-30):

Սույն հոդվածում ներկայացնում ենք Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց մայրավանքի շուրջը տարածվող միաբանների և ուխտավորների համար նախատեսված թաղերում մեր ուսումնասիրություններով հայտնաբերված վիմագրերից 15-ը՝ ամբողջի հրատարակությունը թողնելով առաջիկային:

Սրբոց Հակոբյանց մայրավանքը, միաբանական թաղերը և նրանց վիմագրերը

Սուրբ Երկրում հայոց ավելի քան 1700-ամյա անընդմեջ ներկայությունը փաստագրված է ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար աղբյուրներում և մանրամասն քննված տարբեր ուսումնասիրողների կողմից (Աղաւնունի 1931, 11-19. Աբրահամյան 1964, 264. Sanjian 1981, 424-445. Stone 1985, 173-178. 1986, 93-110. Thomson 1967, 27-33. Stone 2004, 79-89. Tchekhanovets 2018. Սթոուն, Հարությունյան 2020ա, 159-177. Bonfiglio, Preiser-Kapeller 2020, 75-85. Mutfian 2022 և այլն):

1 «Կովերի պարտեզ»-ի վարձակալության պայմանագրի և դրա չեղարկման փորձի պատճառով այս օրերին բավական լարված է իրավիճակը Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության շուրջը: Հակասական տեղեկությունները պատճառ են դարձել տեղի հայ համայնքի ակնհայտ դժգոհությունների և ցույցերի: Գործարքի հետ կապված խնդիրների պատճառով Երուսաղեմի հայոց պատրիարքը կարգալուծ է արել պատրիարքության կալվածոց տեսչին, սակայն իրավիճակը 2026 թ. մայիսի դրությամբ տակավին չի հանգուցալուծվել: Վարձակալի կողմից տարբեր սաղրանքներ են կազմակերպվում տարածքը հսկող հայ համայնքի անդամների և միաբանների նկատմամբ ([Հաղորդագրություն] 2023, 415-416): Մեր տեղեկություններով՝ ներկայում գործը քննում են դատական ատյանները:

Խուսափելով անհարկի կրկնություններից՝ նկատենք միայն, որ չնայած սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների առատությանը՝ տեղի հայկական բազմաթիվ սրբավայրերի հիմնադրումն ու դրանց առնչվող պատմական տարաբնույթ փաստերը տակավին պատված են թանձր մշուշով կամ մեզ են ներկայանում զանազան ավանդությունների, սուրբգրային տարբեր դրվագների միախառնումով: Ընդ որում՝ դիտելի է, որ այս երևույթը բնորոշ է ոչ միայն հայոց սեփականություն հանդիսացող, այլև Սուրբ Երկրի գրեթե բոլոր սրբատեղիներին:

Երուսաղեմի հայոց մայրավանքը կամ Սրբոց Հակոբյանց վանքը տեղակայված է հին Երուսաղեմի հայկական թաղամասի հյուսիսարևմտյան մասում: Այն եկեղեցիների և մատուռների ճարտարապետական բարդ, սակայն միևնույն ժամանակ մի ներդաշնակ համախումբ է, որի կազմում գտնվող յուրաքանչյուր կառույց ունի իր ուրույն ճարտարապետությունը, և տարվա ընթացքում դրանցում մշտապես մատուցվում են սուրբ պատարագներ:

Մինչ օրս կատարված հետազոտությունները, ինչպես նաև մատենագրական տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ մայրավանքը կառուցվել և իր ներկա տեսքը ստացել է ոչ թե մեկ ժամանակահատվածում, այլ տարբեր դարաշրջաններում կատարված արտաքին և ներքին հավելումների շնորհիվ (Vincent, Abel 1922, 529-558. Օրմանեան 1931, 14. Աղանունի 1931, 251. Tchekhanovets, Berjekian 2017, 119-122): Ենթադրվում է, որ համալիրի վաղագույն կառույցը 5-րդ դարով թվագրվող և հյուսիսարևմտյան հատվածում գտնվող Սբ Մինաս մատուռ-զանձարանն է՝ հավանաբար Սբ Գլխադրի մատուռի հետ միասին (Vincent, Abel 1922, 544-546. Աղանունի, 1931 256-260):

Նկատենք, որ տաճարի ներսում և դրսում երբևէ կանոնավոր հնագիտական պեղումներ չեն իրականացվել, թեև 1957 թ. սալարկման ժամանակ ի հայտ են եկել պատմամշակութային կարևոր շերտեր (Գալուստեան 1958ա, 194-197. Գալուստեան 1958բ, 232-238. Գալուստեան 1958գ, 289-293. Tchekhanovets, Berjekian 2017, 119-122): Ակնհայտ է, որ վանքի հիմնադրման ժամանակի, ինչպես նաև ավելի վաղ տեղում գոյություն ունեցած հնարավոր կառույցների մասին հիմնավոր տեղեկություններ ունենալու համար անհրաժեշտ են հնագիտական պատշաճ պեղումներ: Տաճարի ներսում մասնակի

նորոգությունների և սալարկման նպատակով բացված հնագիտական շերտերը միայն հաստատում են վերն ասվածը:

Սրբոց Հակոբյանց վանքի շուրջը շուրջը տարածվում են հայոց թաղերը², որոնք բուն հին քաղաքից հիմնականում առանձնացված են լրացուցիչ պարսպով, որի կառուցման թվականը թեև հայտնի չէ, սակայն այն 18-րդ դարում բարեկարգել, ընդարձակել և որոշ փոփոխությունների է ենթարկել Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքը (Տէր-Յովհաննէսեանց 1890թ, 9. Սաւալանեանց 1931թ, 744-746): Ընդ որում՝ թեև հայկական թաղամասի զգալի մասն այս պարսպից ներս է, սակայն այն տարածվում է նաև պարսպից դուրս և նրան անմիջապես հարակից հատվածներում՝ հայոց սեփականություն հանդիսացող տարածքների վրա: Պարսպից ներս գտնվող հայոց թաղերը և նրանցում կառուցված փոքր տները կամ խցերը (վիմագրերում հիշատակվում են *խոց*, *խցիկ*, *օրս* կամ *սենյակ* բառերով) ձևավորվել և ընդարձակվել են աստիճանաբար՝ ի սկզբանե նախատեսված լինելով Սրբոց Հակոբյանց վանքի միաբանների, ապա նաև՝ Սուրբ Երկիր այցելող ուխտավորների համար: Վանքապատկան այդ հատվածների ընդարձակման և բազմաթիվ նոր խցերի կառուցման գործում մեծ երախտիք ունի հատկապես Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիրը (1717-1749), որի անմիջական ջանքերով և տարբեր բարերարների մեկենասությամբ 18-րդ դարի առաջին կեսին հայոց միաբանությունը ոչ միայն ազատվեց ժամանակի ընթացքում կուտակված ծանր պարտքերից, այլև ձեռք բերեց նոր կալվածքներ, նորոգեց եղածները և ձեռնարկեց նոր կառույցների շինարարություն (Օրմանեան 1912, 2824-2825. Աղանունի 1929, 83-87. Սաւալանեանց, 1931թ, 742-749. Պողարեան 1950, 288-291. Գաբիկեան 1950, 326-331 և այլն): Պատահական չէ, որ վանքի հարակից այդ թաղերում գտնվող խցերի կամ զանազան շինությունների մի զգալի մասի արտաքին և ներքին որմերին պահպանված բազմաթիվ արձանագրությունները կազմվել են Շղթայակիր պատրիարքի օրոք, իսկ մի շարք արձանագրություններում պատրիարքն անձամբ է հիշատակված՝ որպես հովանավոր տվյալ շինության կառուցման: Տիգրան Սավալանյանցի «Պատմութիւն Երուսաղէմի» երկահատորյա աշխատության երկրորդ հատորում, Մեսրոպ եպս. Նշանյանի լրացումներով հանդերձ, վանքամերձ

2 Այդ թաղերից յուրաքանչյուրն ունի առանձին անվանումը՝ Աբեղաթաղ, Շորաթաղ, Բաղչաթաղ, Յորենաթաղ և այլն:

թաղերից փաստագրված է 86 վիմագիր, որոնցից 24-ը փորագրված կամ ներկագրված են Շոթայա-կիր պատրիարքի օրոք կառուցված խցերի կամ այլ շինությունների տարբեր հատվածներում: Ստորև ներկայացվող նորահայտ վիմագրերից չորսը ևս (Հ^տ 11-14) փաստագրել ենք պատրիարքի օրոք կառուցված կամ նորոգված շինությունների որմերից:

Մայրավանքի մերձակա թաղերից վիմագրեր են հրատարակել նաև Մայքլ Սթոունը և Հարություն Խաչատուրյանը՝ Միշել Պասմաճյանի հետ համահեղինակությամբ: Ընդ որում, եթե Սթոունի հրատարակություններում տեղ է գտել մի քանի հատկանշական օրինակ հիմնականում Աբեղաթաղից, երբեմն էլ՝ այլ հատվածներից (Stone 1981, 71-83. 1984, 559-581. 2005-2007, 339-356 և այլն³), ապա Խաչատուրյանը և Պասմաճյանը հրատարակել են վանքի և նրա մերձակա թաղերի խաչքարերի հիմնական մասը՝ արձանագրությունների համապատասխան վերծանումներով (Խաչատուրյան, Պասմաճյան 2014, 382-394): Ընդհանուր առմամբ՝ Սրբոց Հակոբյանց վանքից և շրջակա միաբանական թաղերից Խաչատուրյանը և Պասմաճյանը փաստագրել են թվով 95 խաչքար, որոնցից շուրջ յոթ տասնյակը՝ արձանագիր:

Նկատենք, որ տարբեր առիթներով վանքամերձ թաղերի վիմագրերից օգտվել կամ առանձին նմուշներ են հրատարակել նաև Մեսրոպ եպս. Աղավունին (Աղանունի 1929), Տրդատ եպս. Պալյանը (Պալեան 1892), Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյանը (Օրմանեան 1931) և ուրիշներ:

Երբեմնի միաբանական և ուխտավորական այս թաղերն այսօր հիմնականում բնակեցված են սաղիմահայ համայնքի անդամներով, որոնց մեծ մասը ժառանգն է Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ և վանքի հովանու ներքո ապաստանած հայորդիների: Ցեղասպանության, ապա նաև Պաղեստինում տեղի ունեցած 1948 և 1967 թթ. պատերազմների հետևանքով Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունն իր հովանու ներքո է ընդունել հազարավոր հայ փախստականների, բարերարների միջոցներով մի մասի համար կառուցել է առանձին բնակարաններ, իսկ մյուս մասին տեղ հատկացրել երբեմնի միաբանական և ուխտավորական խցերում (Der Matossian 2011, 24-44. Der Matossian 2019, 396-407. Sanjian 2003, 57-89): Արդյունքում վանքի պարսպից ներս այսօր կողք կողքի

բնակվում են միաբանները և համայնքի ներկայացուցիչները:

Մեր դիտարկումներով՝ խցերի զանգվածաբար բնակեցումը ոչ միայն վտանգել է տեղի որոշ արձանագրությունների գոյությունը, այլև առանձին դեպքերում վնասել դրանք: Փոքր մակերեսով և սահմանափակ հարմարություններով կառուցված երբեմնի այդ խցերը երկարաժամկետ բնակության պայմաններում շարունակաբար ձևափոխվում, ընդարձակվում և նորոգվում են՝ հարմարեցվելով բնակիչների արդի կարիքներին: Այս ամենի հետևանքով որոշ արձանագրություններ հայտնվում են բնակիչների տներում, շքամուտքերում և այլուր, երբեմն վնասվում կամ ընդհանրապես ծածկվում են (հմմտ. նկ. 3, 8 և 9): Մեր խորին համոզմամբ՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության պատմության համար կարևոր այս քարե վավերագրերն անհրաժեշտ է օր առաջ հաշվառել և քարտեզագրել, որպեսզի ստույգ տեղեկություններ լինեն դրանց քանակի, գտնվելու վայրի և պահպանվածության արդի վիճակի մասին: Այդ քայլը թույլ կտա կանխելու վիմագրերի հետագա վնասումը, իսկ եղծված և ծածկված վիմագրերը պատշաճ կերպով կբացվեն և կմաքրվեն:

Սուրբ Երկրի վիմագրերը հիմնականում սրբերի բարեխոսության և մեղքերի թողության աղերսագրերով թողել են դարերի ընթացքում սրբատեղիներ այցելած հայ ուխտավորները, վանքի միաբաններն ու բարերարները: Այդ արձանագրությունները բովանդակությամբ տարաբնույթ են՝ նվիրատվական, շինարարական, այս կամ այն շինության նորոգման, բարեխոսական, հոգու փրկության և այլն: Հայոց թաղերում եկեղեցիների, տարբեր շինությունների, տների պատերին կարելի է նկատել ագուցված արձանագիր մեծաթիվ խաչքարեր, սալաքարեր, տապանաքարերի բեկորներ, արձանագիր ծաղկամաններ, ջրհորներ և այլն: Այդ արձանագրությունները լրացնում են վանքի տարեգրությունը, տեղեկություններ հաղորդում այս կամ այն հատվածի նորոգման և փոփոխությունների, ինչպես նաև ժամանակի միաբանների, ուխտավորների և այլ այցելուների մասին: Վիմագրերում հիշատակվող անձինք հաճախ նշվում են իրենց տեղանվանացույց մականուններով և մասնագիտություններով, որոնք նույնպես հնարավորություն են ընձեռում որոշակի պատկերացում կազմելու նրանց մասին:

3 1980 թ. Մայքլ Սթոունը սկսել է «Epeigraphica Armeniaca Hierosolymitana» խորագրով մի հոդվածաշար, որի տարբեր համարներում հատվածաբար հրատարակել են Երուսաղեմի հայերեն բազմաթիվ արձանագրություններ՝ դրոշմված ոչ միայն քարեղեն կառույցների և առարկաների, այլև եկեղեցական զանազան իրերի վրա:

Բոլոր առանձնահատկություններով հանդերձ՝ վանքամերձ թաղերի վիմագրերը խոսում վկայությունն են դարերի ընթացքում վանական կյանքի անխաթար շարունակականության, ուստի դրանց գրառումը, պատշաճ հրատարակումն ու պահպանումը առաջնային կարևորություն ունեն ոչ միայն վանքի պատմության, այլև հայագիտության համար:

Ստորև ներկայացնում ենք մեր որոնումների արդյունքում հայտնաբերված և մինչ օրս անտիպ մնացած վիմագրերի մի ընտրանի՝ նկատի ունենալով հոգվածի համար նախատեսված էջերի սահմանափակումները:

Նորահայտ վիմագրեր Սրբոց Հակոբյանց վանքամերձ թաղերից

Վանքամերձ թաղերում փաստագրված և վերծանված վիմագրերը ներկայացնում ենք ժամանակագրական կարգով, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով և լուսանկարներով՝ հետևելով վիմագրերի վերծանման ընդունված չափանիշներին:

1. Արձանագրություն՝ Աբեղաթաղի սենյակներից մեկի պատին արտաքուստ ագուցված խաչքարին, 1565 թ. (նկ. 1):

**Ջխոջա Զանիբէկն եւ գկողա/կիցն իւր եւ
գորդին՝ գՂաւչն, / յիշեցէք ի Քրիստոյս.
թվին՝ ՌԺԴ (1565):**

Արձանագրությունը փորագրված է քանդակագարդ խաչքարի ստորին մասում, երկաթագիր է՝ լավ պահպանված և դյուրընթեռնելի: Խաչքարը բոլոր կողմերից եզերում է բուսազարդ գոտին, կենտրոնում քանդակված է հիմնախաչը՝ դարձյալ բուսական զարդանախշերով: Կենտրոնական խաչի հորիզոնական խաչաթևերի վերին և ստորին հատվածներում քանդակված է մեկական փոքր և միանման խաչ:

Արձանագրության երկրորդ տողի վերջին բառը վերծանել ենք «գՂաւչն» ձևով՝ այն դիտելով որպես անձնանուն: Նկատենք, որ այս անձնանունը Ղոջ գրությամբ արձանագրված է նաև «Հայոց անձնանունների բառարան»-ում (Աճառյան 1946, 145):

2. Արձանագրություն՝ փորագրված Շորաթաղի պատերից մեկին, 1641 թ. (նկ. 2)

**Ի թվին ՌՂ (1641) ամին, ես՝ / Գրիգորյան,
սւուրբ Երոստէյմլայ հալլալալէյտլսյ,**

Նկ. 1. Արձանագիր խաչքար, 1565 թ.
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2019 թ.)

/ շինեցի նոր խանս / ամէնայն՝ տներոյս /
յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ / ի վայելու՛մն ազգիս
/ հայոց:

Արձանագրությունը բավական վնասված և տեղ-տեղ դժվարընթեռնելի է: Մասնավորապես թեական է չորրորդ տողի առաջին բառի «ամենայն» ընթերցումը:

Արձանագրության մեջ հիշատակված է Երոստէյմի հայոց պատրիարք Գրիգոր Պարոնտերը (+ 1645 թ.), որը շինարարական բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել դեռևս եպիսկոպոս եղած շրջանում, և նրա անվան հիշատակմամբ տասնյակ վիմագրեր են հայտնի հայապատկան տարրեր սրբավայրերում (Աղանունի 1929, 81-83): Արձանագրությունը հուշում է, որ այս նոր կացարանները կամ խաները (պրսկ. xān «իջևան, օթևան», Մալխասեանց 1944թ, 237) նույնպես կառուցել է տվել Պարոնտեր պատրիարքը:

3. Արձանագրություն՝ փորագրված Աբեղաթաղի խցերից մեկի մուտքի ճակատային մասում, 1680 թ. (նկ. 3):

Նկ. 2. Շինարարական արձանագրություն՝
Շորաթաղում, 1641 թ.
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2022 թ.)

«Յիշատակ՝ է խոցս ի դուռն Սուրբ
Յլալիւրլալ Հզվեցի մլախուէսի / ...մօրն՝
Անթառամին, եւ իւր... / ...դա... զԱւստույծ
ողորմին. ի ՌՃԻԹ (1680) թվին:

Հավանաբար միջանցքի այդ հատվածը սպիտակեցնելու ժամանակ ծեփի շերտով արձանագրությունը ծածկվել է, ապա այն մաքրելու փորձ է արվել: Այս ամենի հետևանքով գիրը բավական վնասված և դժվարընթեռնելի է, ինչպես և նույն հատվածում գտնվող մյուս վիմագրերը (հմմտ. Հ^տ 8 և 9 վիմագրերը): Ենթադրաբար,

արձանագրությունն ամբողջությամբ ծածկված է եղել դեռևս Տիգրան Սավականյանցի, ապա նաև՝ Մեսրոպ եպս. Նշանյանի ժամանակ, քանի որ Սավականյանցի երկում այն բացակայում է, սակայն հարևանությամբ գտնվող այլ վիմագրեր տեղ են գտել հրատարակվածների շարքում:

Ցավոք, չի ընթերցվում վիմագրի երկրորդ տողի սկզբնամասը, որի պատճառով պատվիրատուի անունը անհայտ է մնում: Պահպանվել է միայն նրա մոր՝ Անթառամի անունը: Հզվեցի տեղանվանացույց մականունից կարելի է ենթադրել, որ խուցը նորոգողը կամ կառուցողը եղել է Հզու բնակավայրից (Հակոբյան և այլք 1991, 411):

4. Արձանագրություն՝ փորագրված մայրավանքի արևմտյան մուտքի հանդիպակաց խցերից մեկի պատին (Աբեղաթաղ), 1689 թ. (նկ. 4):

Յլիլալալ է օտաւ օ/տապաշի մլախուէսի / Գրիգորին. թվին Ռ/ՃԼԸ-ին (1689):

Արձանագրությունը լավ է պահպանվել: 4-րդ տողում թվականակերտ վերջին երեք տառերն առնված են եզրագարդերի մեջ:

Օրա բառը հաճախադեպ է տեղի վիմագրերում և թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է *սենյակ*, *խոց* (Աճառեան 1902, 370): Նույն ձևով *օրապաշի* նշանակում է *սենեկապետ*: Ըստ այսմ՝ հիշատակված Գրիգորը նշյալ ժամանակահատվածում եղել է վանքի սենեկապետը: Նրա անունը հիշատակվում է գրեթե նույն բովանդակությամբ մեկ այլ արձանագրության մեջ ևս, որտեղ վերջինս հիշվում է Կեսարացի տեղանվանացույց մականունով (Սաւականեանց 1931թ, 1247): Ըստ այսմ՝ կարելի է ենթադրել, որ արձանագրության մեջ հիշատակված Գրիգորը ծնունդով եղել է Կեսարիայից: Զարմանալիորեն նրա մասին որևէ հիշատակում չենք գտնում Սուրբ Երկիր այցելած կամ տեղի հայ միաբանների մասին նշումներով հարուստ Մկրտիչ եպս. Աղաժնունու աշխատության մեջ:

Նկ. 3. Շինարարական արձանագրություն Աբեղաթաղի խցերից մեկի մուրքին, 1680 թ.
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2022 թ.)

Նկ. 4. Սենյակի շինարարական արձանագրություն՝ վանքի դիմահայաց փոքր բակում, Արեղաթաղ, 1689 թ. (լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2019 թ.)

Նկ. 6. Սենյակի շինարարական արձանագրություն՝ Արեղաթաղի խցերից մեկի պատին, 1701 թ. (լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2022 թ.)

Նկ. 5. Շինարարական զարդանախշ արձանագրություն՝ պարբերաբարանի միջանցքում, 1699 թ. (լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2022 թ.)

5. Արձանագրություն՝ փորագրված պատ-րիարքարանի միջանցքի սենյակներից մեկի մուտքի ճակատակալ քարին, 1699 թ. (նկ. 5):

**Շինեցաւ մուտպալսա եւ փոքր օտաս
ի վայելումն պապա Մինասին. / ի
թվականութեւն յս հայոց ՌՃԽԸ (1699):**

Արձանագրությունն առնված է զարդանախշ շրջանակի և զիգզագաձև տողերի մեջ: Գիրը լավ պահպանված և դյուրընթեռնելի է:

Առաջին տողում հանդիպող «մուտպալս» բառը թերևս բարբառային *մուտքախ*՝ «խոհանոց»-ն է (արաբ. مطبخ) (Գասպարյան և այլք 2007, 96), իսկ «օտաս»-ն՝ սենյակը, որը վկայված է նաև նախորդ վիմագրում:

Հիշատակված պապա Մինասը եղել է Ժամանակի Սրբոց Հակոբյանց վանքի հայտնի գործիչներից, այլ վիմագրերում և տեղի գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում է նաև որպես պատրիարքական ներկայացուցիչ (վեբիլ): Նրա մասին որոշ տեղեկություններ են հայտնում Մկրտիչ եպս. Աղաժնունի և Տիգրան Սավալանյանը (Աղաժնու-

նի 1929, 289-290. Սաւալանեանց 1931ա, 644, 652-656):

6. Արձանագրություն՝ Արեղաթաղի խցերից մեկի պատին, 1701 թ. (նկ. 6):

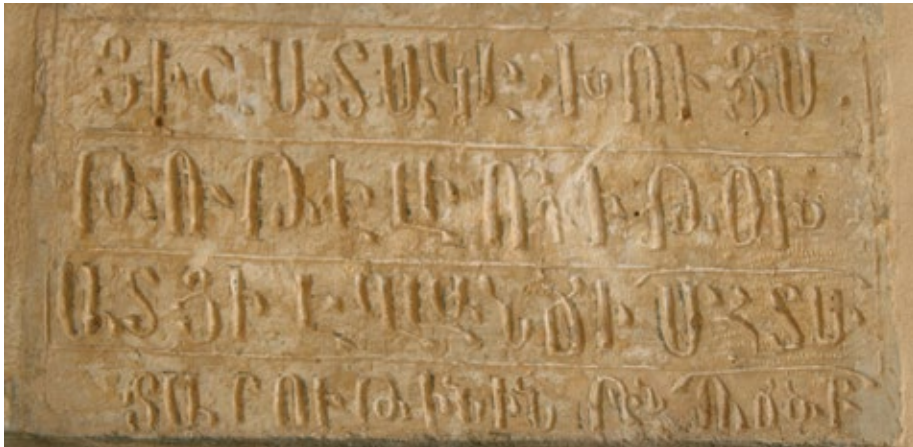
**Յլիշատւալ է խոցս Յամթեցի Տէր Գրիգոր /
վալրդւալ ելտին եւ իր ծնօղացն՝ Ապտիին
եւ / Վարախին. ի ՌՃԾ (1701) ամլին:**

Արձանագրությունն առնված է շրջանակի մեջ, փոքր-ինչ ընկճված է միայն սկզբնամասը:

Ըստ Մկրտիչ եպս. Աղաժնունու՝ Գրիգոր վարդապետ Համթեցին (իմա՝ Ամդեցի) եղել է Սրբոց Հակոբյանց միաբան (Աղաժնունի 1929, 100), նրա պատվերով 1688 թ. Երեմիա երեցն ընդօրինակել է նաև մի ձեռագիր մատյան (Պողարեան 1969, 569-570):

Նկատենք, որ Գրիգոր Համթեցու ծնողների՝ Ապտի և Վարախ անունները անհայտ են «Հայոց անձնանունների բառարան»-ին:

7. Արձանագրություն՝ փորագրված Բաղջաթաղի գլխավոր մուտքի հարևանությամբ գտնվող բնակելի տան ճակատային մասում, 1703 թ. (նկ. 7):

Նկ. 7. Սենյակի շինարարական արձանագրություն՝ վանքի մեծ բակի քրեկից մեկի մուտքի վերնամասում, 1703 թ.
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2022 թ.)

**Յիշատակ է խուցս / Թուրթի որդի Թօխ/առցի
Էվլանճի մլախտլեյսի / Յարութիւնին. թվին
ՌՃԾԲ (1703):**

Քառատող արձանագրությունը լավ պահպանված և դյուրընթեռնելի է։ Աստվոր է երկրորդ տողում հանդիպող Թուրթի անձնանունը, որը հավանաբար «Հայոց անձնանունների բառարան»-ում գրանցված Թուրթայել անվան կրճատ մի տարբերակ է (հմմտ. Աճառյան 1944, 365)։

Արձանագրությունն առնված է փորված և առանձնացված շրջանակի մեջ, որի ներսում վառ արտահայտված են նաև տողագծերը։ Ըստ ամենայնի՝ այս խուցը կառուցել կամ նորոգել է նշյալ Թուրթի որդի Թօխաթի Հարությունը։ *Էվլանճի* բառը, որը ենթադրաբար վերաբերում է մահտեսի Հարությունի մասնագիտությանը կամ զբաղմունքին, մեզ անհայտ է. բառի փնտրտուքը որևէ արդյունք չտվեց։ Հավանաբար այն թուրքերենից փոխառյալ որևէ բառի հնչյունական աղավաղված կամ բարբառային մի տարբերակ է։

8. Արձանագրություն՝ փորագրված Արեղաթաղի խցերից մեկի մուտքի ճակատային մասում, 1705 թ. (նկ. 8)։

**Յլիլալալալ)կ է խուցս Վանեցի խօճայ
/ Ուսուլիֆի որդի տէր Պետրոսին եւ / իւր
ծնողացն եւ հաւասար նն՝ ջ/եցելոցն. ի ՌՃԾԴ
(1705) թվականին։**

Արձանագրությունն առանց համառոտագրությունների է։ Տողագծերը եզրափակվում են կոր գծերով։ Պատը սպիտակեցնելու հետևանքով արձանագրությունը մասնակի ծածկվել է, և որոշ հատվածներ խիստ դժվարընթեռնելի են դարձել։ Մասնավորապես, հազիվ նշմարվում են թվականակերտ տառալամբի վերջին երկու տառերը։ Թվականի իսկությունը հաստատվում է Մկրտիչ եպս. Աղաձևունու հայտնած տեղեկությամբ, ըստ որի՝ Ուսուլի խոջայի որդի տէր Պետրոսը 1705 թ. Արեղաթաղում մի խուց է կառուցել (Աղանունի 1929, 417)։ Համանման մի արձանագրություն պահպանվել է նաև Արեղաթաղի մեկ այլ խցի մուտքին (Սաալանեանց 1931թ, 1239)։

Նկ. 8. Սենյակի շինարարական արձանագրություն՝ Արեղաթաղի քրեկից մեկի մուտքի վերնամասում, 1705 թ./
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2019 թ.)

Նկ. 9. Շինարարական արձանագրություն՝
Արեղաթաղում, 1706 թ.
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2019 թ.)

Նկատենք, որ Մեսրոպ եպս. Նշանյանի ընթերցած և Տիգրան Սավալանյանցի ցանկում նրա ավելացրած արձանագրություններից մեկն ամբողջությամբ կրկնում է այս արձանագրությունը, այն տարբերությամբ միայն, որ *Պետրոս* անվան փոխարեն այստեղ հիշատակված է *Աբրահամ* անունը (Սաւալանեանց 1931թ., 1239): Ըստ ամենայնի՝ միննույն արձանագրությունն է վկայված, որում շփոթմունքի պատճառով Մեսրոպ եպիսկոպոսն այլ անուն է գրել: Ի դեպ, նույն տեղում փաստագրված է նաև մեկ այլ արձանագրություն, որտեղ հիշատակվում է արդեն տեր Պետրոսն իր հոր՝ խոջա Յուսուֆի հետ (Սաւալանեանց 1931թ., 1239): Ուշադրություն է գրավում «հաւասար ննջե-

ցելոցն» բառակապակցությունը, որտեղ անսովոր է «հաւասար» բառն արտահայտում է «բոլոր կամ ամենայն» իմաստը:

9. Արձանագիր սալաքար՝ ագուցված Արեղաթաղի պատերից մեկին, 1705 թ. (նկ. 9):

**ՅԻՀատակ¹ է խոԴցս¹ / Հալլալեցի Ս.../
նուրին եւ իւր ծ¹/նւռլալցն. ի թվին / ՌՃԾԵ
(1706):**

Արձանագրությունը փորագրված է փոքր սալաքարի վրա, որն այս պահին ագուցված է Արեղաթաղի երկրորդ հարկի միջանցքի պատին: Սալաքարը կոտրված է, որի հետևանքով գիրը վնասված է: Անհայտ է մնում հիշատակված անձի անունը: Տեղանվանացույց մականունից պարզ է միայն, որ վերջինս ծագումով Հալեպից է: Միջանցքի որմերի սպիտակեցման հետևանքով սալաքարը նույնպես սպիտակեցվել է, ինչպես և տեղի մյուս արձանագրությունները (հմմտ. նկ. 3 և 8):

10. Արձանագրություն՝ Արեղաթաղի խցերից մեկի պատին ագուցված սալի վրա, 1712 թ. (նկ. 10):

**ՅԼԻԶԼալալ է խուցս Համ/թեցի Գրիգոր
վալլալալեյտին / եւ ծնողացն՝ Ապտիին / եւ
Վարախին. ի թվին ՌՃԿԱ (1712):**

Արձանագրությունը լավ պահպանված և դյուրընթեռնելի է: Գիրն առավել արտահայտիչ դարձնելու նպատակով տառերի և տողագծերի փոստրակները սևաներկ են: Գրիգոր վարդապետ Ամդեցուն վերն անդրադարձել ենք (տե՛ս արձ. Հ^ա 6):

11. Արձանագրություն՝ Արեղաթաղի խցերից մեկի որմին ագուցված սալի վրա, 1724 թ. (նկ. 11):

**ՅԼԻԶԼալալ է խուցս Ագուլեցի /
մալալալ Յարութիւնյին եւ ծնո/ղաց իւրոց**

Նկ. 10. Սենյակի շինարարական արձանագրություն՝ Արեղաթաղում, 1712 թ.
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2019 թ.)

Նկ. 11. Սենյակի շինարարական արձանագրություն՝ Արեղաթաղում, 1724 թ.
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2019 թ.)

Նկ. 12. Աղբյուրի կառուցման արձանագրություն, 1728 թ.
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2019 թ.)

Նկ. 13. Սենյակի շինարարական արձանագրություն՝ Արեղաթաղում, 1743 թ.
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2022 թ.)

Ի դեպ, Սուրբ Յակոբյան ի թվին ՌՃՀԳ (1724), / յիշեցւէք ի Քրիստոս:

Արձանագրությունը լավ պահպանված և դյուրընթեռնելի է:

Արձանագրության համաձայն՝ տվյալ խուցը հիշատակ է ծնունդով պատմական Գողթն գավառի (Նախիջևանի) նշանավոր Ագուլիս քաղաքից մահտեսի Հարությունին և նրա ծնողներին: Ենթադրաբար Հարությունի նյութական աջակցությամբ կառուցվել կամ նորոգվել է նշված սենյակը:

12. Փորագիր արձանագրություն՝ երբեմնի աղբյուրի ճակատային մասում, 1728 թ. (սկ. 12):

Յիշլալալ է գինեպան մահտեսիս Կլալալալ էլսին. թվին ՌՃՀԷ (1728):

Արձանագրությունը լավ է պահպանվել: Հիշատակված է թերևս Սրբոց Հակոբյանց վանքի գինեպան Կարապետը, որի մասին տեղեկություններ գտնել մեզ չհաջողվեց:

13. Փորագիր արձանագրություն՝ Արեղաթաղի խցերից մեկի մուտքի ճակատային մասում, 1743 թ. (սկ. 13):

Յիշլալալ է խուցս միալալալս սլալալալ աթ/լոլոլս սեւլէյֆնի մալալ-տեսի Յլալալալ ամուռային / եւ ծնւղլալցն. ի թվին ՌՃՀԳ (1743). յիշեցւէք ի Տէր:

Եռատող արձանագրությունը խոշորատառ և գեղեցիկ երկաթագրով է՝ առնված զույգ կողմերում նախշերով պսակվող շքանակի մեջ:

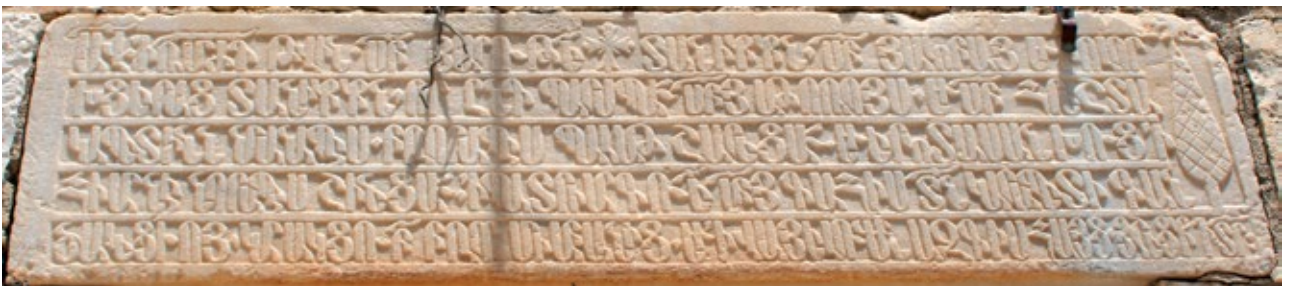
Հիշատակված Հակոբ ամուռան 18-րդ դարակեսին եղել է Սրբոց Հակոբյանց վանքի միաբան և պաշտոնատար անձ, նրա մեկենասությամբ նորոգություններ և տպագրություններ են իրականացվել (Աղաւնունի 1929, 315. Սաալանեանց 1931թ, 753): *Ամուռան* բարբառային բառ է՝ «հորեղբայր»՝ նշանակությամբ, որ հաճախ, զուտ որպես պատվանուն, տրվել է հարգարժան մարդկանց (Գասպարյան և այլք 2001, 459):

«Սեւլէֆնի» (թուրք. sedefci) բառը հուշում է, որ Հակոբ ամուռան եղել է սադաֆ վաճառող, լումայափոխ կամ սադաֆե իրեր պատրաստող վարպետ (Աճառեան 1902, 313):

14. Փորագիր արձանագրություն՝ Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու ներքին բակի խցերից մեկի ճակատային մասում, 1746 թ. (սկ. 14):

Նկ. 14. Սր Սրեփանոս եկեղեցուց ներքին բակ բացվող երկաթե դռան արձանագրությունը, 1746 թ.
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2022 թ.)

Նկ. 15. Շինարարական արձանագրություն՝ վանքի մեծ բակում, 1765 թ.
(լուս.՝ Խ. Հարությունյանի, 2022 թ.)

Յիշալալալ է երկաթեայ դուռնս
Ակնցի սլալալա)Ֆ / Դմահտեսի Գ. Դաբրիելին
և իւր ծնւդլալցն և ամենայն զարմից
նորալ ի Սուրբ Յւլալալալ. ի թվին
ՌՃՂԵ (1746), յիշալալալ ի Տլալալ. ամեն:

Արձանագրությունը խոշոր և գեղեցիկ երկաթագրով է: Ճակատային քարի ձախակողմյան հատվածը փաստված է, որի հետևանքով այդ մասում գիրն անընթեռնելի է: Երկրորդ տողում հիշված *Գաբրիել* անունից առաջ նշմարվում է ևս երկու-երեք տառ, ենթադրում ենք, որ այդտեղ կարող է լինել «մահտեսի» բառի համառոտագրությունը՝ ՄՀԻ կամ մեկ այլ ձևով:

Ինչպես հուշում է արձանագրությունը, նշյալ Ակնցի Գաբրիելը եղել է *սստաֆ*, որ արաբերեն բառ է և նշանակում է «ղրամափոխ, լուսնայափախ» (Մալխասեանց 1945, 185): Նշենք, որ այս բառը բավական տարածված էր նույն ժամանակաշրջանում, և այն հանդիպում է ոչ միայն Սուրբ Երկրի, այլև տարբեր վայրերի վիմագրերում (հմմտ. Հարությունյան 2016, 66, 67, 71):

15. Արձանագրություն՝ մեծ բակում, ճակատակալ քարին, 1765 թ. (նկ. 15):

Ալստոծոլ ի ՌՄԺԴ (1765) թվին, Սուրբ
Յարութեան տանիքն, Սուրբ Յակոբայ և

բոլոր / խցերաց տանիքն, որ ընդ պարսպալ
սլալալալ աթոռոյս և Սուրբ Հրեշտալ/-
կապետին նմանապես բոլորապես պալաթ
շարեցալ և երկոտասան խոց ի / հիմանե
նորապես շինեցալ ի պատրիարքութեան
սլալալալ գահիս տեառն Կարապետի
Գան/ճակեցոյ, կամակցութեամբ բոլոր
միաբանից և ի վայելումն ազգիս հալոյց. յլի
շեցլալ ի Տլալալ:

Հնգատող արձանագրությունը ելնդագիր, գեղեցիկ և դյուրընթեռնելի երկաթագրով է՝ հարուստ կցագրերով և համառոտագրություններով: Հիշատակված Կարապետ Գանճակեցին Երուսաղեմի հայոց պատրիարք է եղել 1761-1768 թթ., աչքի ընկել շինարարական և նորոգչական գործունեությամբ (Աղանունի 1929, 191. Սաալանեանց 1931թ, 781-784): Արձանագրության համաձայն՝ Գանճակեցու օրոք նորոգվել են Սուրբ Հարության տաճարի, Սրբոց Հակոբյանց վանքի պարսպից ներս գտնվող միաբանական և ուխտավորական խցերի, Սուրբ Հրեշտակապետաց վանքի տանիքները, ինչպես նաև հիմքից կառուցվել է 12 նոր խոց:

Կարապետ Գանճակեցու մարմինն ամփոփված է Սուրբ Փրկիչ վանքի բակում (Սաալանեանց 1931թ, 1264):

Եզրակացություն

Վիմագրերի վերոբերյալ ընտրանին մի փոքր հատվածն է այն անտիպ մնացած գրավոր ժառանգության, որն անհրաժեշտ է ընդօրինակել և գիտական արդի չափանիշներով հրատարակել: Ընդ որում՝ գիտական արդի չափանիշներին համապատասխանեցմամբ և անհրաժեշտ լուսանկարներով հրատարակության կարիք ունեն նաև Տիգրան Սավալանյանցի և Մեսրոպ եպս. Նշանյանի ջանքերով ընդօրինակված վիմագրերը:

Ամփոփելով՝ փաստենք, որ Սուրբ Երկրի հայերեն վիմագիր ժառանգությունն իր ուրույն տեղն ունի հայերեն վիմագիր ընդհանուր ժառանգության հարուստ շտեմարանում, սակայն ի տարբերություն հայկական մյուս գաղթավայրերի վիմագրերի՝ տեղի վիմագրերն առանձնանում են իրենց վաղեմությամբ և շուրջ 1700-ամյա անընդմեջությամբ:

Գրականություն

- Աբրահամյան 1964 - Աբրահամյան Ա. Գ., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, «Հայպետհրատ», 487 էջ:
- Աղանունի 1929 - Աղանունի Մ. եպս., Միաբանք և այցելուք հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 544 էջ:
- Աղանունի 1931 - Աղանունի Մ. եպս., Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ սուրբ երկրին մեջ. ուսումնասիրություններ, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 480 էջ:
- Աճառեան 1902 - Աճառեան Հ., Թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներուն, Մոսկուա-Վաղարշապատ, Լազարեան ճեմարան արևելեան լեզուաց, 381 էջ:
- Աճառյան 1944 - Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 2, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 682 էջ:
- Աճառյան 1946 - Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 3, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 741 էջ:
- Գաբրիկեան 1950 - Գաբրիկեան Գ. սրկ., Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի շինարարական գործը, «Սիոն», Հմր 10-11, էջ 326-331:
- Գալուստյան 1958ա - [Գալուստեան] Շնորհք եպս., Սալարկում Ս. Յակոբայ տաճարին և պատահական պեղումներ այդ առթիւ, «Սիոն», Հմր 7-8, էջ 194-197:
- Գալուստեան 1958բ - [Գալուստեան] Շնորհք եպս., Սալարկում Ս. Յակոբայ տաճարին և պատահական պեղումներ այդ առթիւ, «Սիոն», Հմր 9-10, էջ 232-238:
- Գալուստեան 1958գ - [Գալուստեան] Շնորհք եպս., Նորոգութիւններ Ս. Մինասի մատրան մէջ, «Սիոն», Հմր 11-12, էջ 289-293:
- Գասպարյան և այլք 2001 - Գասպարյան Գ., Գրիգորյան Ա., Հակոբյան Ա. և ուրշ., Հայոց լեզի բարբառային բառարան, հ. 1, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 451 էջ
- Գասպարյան և այլք 2007 - Գասպարյան Գ., Գրիգորյան Ա., Հակոբյան Ա. և ուրշ., Հայոց լեզի բարբառային բառարան, հ. Դ, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 541 էջ:
- Խաչատուրեան, Պասմաճեան 2014 - Խաչատուրեան Յ., Պասմաճեան Մ., Խաչքար, խաչքարի արվեստը: Համատեքստ և կառուցվածքային քննություն, հ. Ա., Սպահան և Երուսաղեմ, «Էդիթ Պրինտ», 442 էջ:
- Հակոբյան և այլք 1988 - Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Դ-Կ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 992 էջ:
- Հակոբյան և այլք 1991 - Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Կ-Ն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 992 էջ:
- [Հաղորդագրություն] 2023 - Սաղրանքներ «Կովերու պարտեզ» կալուածին խնդրով, «Սիոն», Հմր 8-12, էջ 415-416:
- Հարությունյան 2016 - Հարությունյան Ա., Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 548 էջ + 5 ներդիր էջ:

Հարությունյան 2022 - Հարությունյան Խ., Երուսաղեմի հայոց Սուրբ Փրկիչ վանքը և իր վիմագրական ժառանգությունը, «Հուշարձան» գիտական հանդես, Հմր 1 (ԺԷ), Երևան, էջ 9-30:

Ղազարեան 2021 - Ղազարեան Ա. արդյ, Նոր գտածոներ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության «Վարդապետաց զբոսանաց պարտեզ»-ին մէջ, «Սիոն», Հմր 1, էջ 106-113.

Մալխասեանց 1944թ - Մալխասեանց Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, Խ. Բ, Երևան, ՀՍՍՌ պետական հրատ., 513 էջ:

Մալխասեանց 1945 - Մալխասեանց Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, Խ. Դ, Երևան, ՀՍՍՌ պետական հրատ., 647 էջ:

Յովսէփեան 1913 - Յովսէփեան Գ. վրդ., Գրչութեան արուեստը հին հայոց մէջ, մասն Գ, Քարտեզ հայ հնագրութեան (Հայ գրի գիտի 1500 ամեակի առթիւ) 95 տախտակով, Վաղարշապատ, Ելեքտրաշարժ տպ. Ս. Էջմիածնի, 52 էջ:

Պալեան 1892 - Պալեան Տ. վրդ., Նկարագրութիւն սուրբ Երուսաղեմի և սրբազան տեղեաց, Խ. Ա, Կ. Պոլիս, հրատ. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 367 էջ:

Պողարեան 1950 - Պողարեան Ն. վրդ., Գրիգոր Շղթայակիր՝ պատրիարք Երուսաղեմի (1715-1749), «Սիոն», Հմր 10-11, էջ 288-291:

Պողարեան 1969 - Պողարեան Ն. եպս., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Խ. Դ, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 695 էջ:

Սաւալանեանց 1931ա - Սաւալանեանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղեմի, գրաբար բնագրէն աշխարհաբարի վերածեց Նշանեան Մ. եպս., Խ. Բ, Երուսաղեմ, Սրբոց Յակոբեանց հրատ., 688 էջ:

Սաւալանեանց 1931բ - Սաւալանեանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղեմի, գրաբար բնագրէն աշխարհաբարի վերածեց Նշանեան Մ. եպս., Խ. Բ, Երուսաղեմ, Սրբոց Յակոբեանց հրատ., 699 էջ:

Սթոուն 1990 - Սթոուն Մ., Հինգերորդ դարու հայերէն վիմագրություններ Նազարեթէն, «Պատմաբանասիրական հանդես», Հմր 3, էջ 52-62:

Սթոուն 1993 - Մայքլ Սթոուն, Երուսաղեմի նորագոյտ հայերէն արձանագրությունները, «Պատմաբանասիրական հանդես», Հմր 1-2, էջ 15-26:

Սթոուն, Հարությունյան 2020ա - Սթոուն Մ. Է., Հարությունյան Խ. Ա., Երուսաղեմի Սուրբ Հարության տաճարի հայերէն արձանագրությունները: Մաս առաջին. Սուրբ Հովհաննէս ավետարանիչ եկեղեցին և նրա արձանագրությունները, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Հմր 2 (70), էջ 159-177:

Սթոուն, Հարությունյան 2020բ - Սթոուն Մ. Է., Հարությունյան Խ. Ա., Երուսաղեմի Սուրբ Հարության տաճարի հայերէն արձանագրությունները: Մաս երկրորդ. մուտքի սյուները և հարավային պատը, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Հմր 3 (71), էջ 219-245:

Սթոուն, Հարությունյան 2020գ - Սթոուն Մ. Է., Հարությունյան Խ. Ա., Երուսաղեմի Սուրբ Հարության տաճարի հայերէն արձանագրությունները: Մաս երրորդ. Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (Ս. Հեղինէի եկեղեցին), «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Հմր 4 (72), էջ 179-205:

Տէր-Յովհաննէսեանց 1890թ - Տէր-Յովհաննէսեանց Ա. եպս., Ժամանակագրական պատմութիւն Երուսաղեմի, Խ. Բ, Երուսաղեմ, ի տպարանի առաքելական աթոռոյ Սրբոյ Յակովբայ, 560 էջ:

Օրմանեան 1912 - Օրմանեան Մ. արքեպս., Ազգապատում, հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, մասն Բ, 1221 տարիէ մինչև 1808 կամ Կոստանդին Բարձրբերդցիէ մինչև Դանիէլ Սուրմառեցի, Կոստանդնուպոլիս, հրատ. Վ. և Հ. Տէր-Ներսէսեան, 902 էջ:

Օրմանեան 1931 - Օրմանեան Մ. արքեպս., Հայկական Երուսաղեմ. նկարագիր Աթոռոյ Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, տպ. Սր. Յակոբեանց, 205 էջ:

Avner, Ghazarian 2021 - Avner R., Ghazarian A., A Stone Crosse (Hatchkar) from Excavations in the Armenian Garden and Its Cultural and Historical Importance, in Zeligler Y., Peleg-Barkat O., Uziel J., Gadot Y. (eds.) "New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region" collected papers, vol. XIV, Jerusalem, pp. 213-230.

Bonfiglio, Preiser-Kapeller 2020 - Bonfiglio E., Preiser-Kapeller J., From Ararat to Mount Zion: Armenian Pilgrimage in the Holy Land, Fourth to Seventh Century, in Falko Daim, Johannes Pahlitzsch, Joseph Patrich, Claudia Rapp (eds.), Jon Seligman, "Pilgrimage to Jerusalem: Journeys, Destinations, Experiences across Times and Cultures," Proceedings of the Conference held in Jerusalem, 5th to 7th December 2017, Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, pp. 75-85.

Der Matossian 2011 - Der Matossian B., The Armenians of Palestine 1918-1948, Journal of Palestine Studies 41 (1), California, pp. 24-44.

- Der Matossian 2019 - Der Matossian B., The Armenians of Jerusalem in the Modern Period: The rise and decline of a community, Routledge Handbook on Jerusalem, edited by Suleiman A. Mourad, Naomi Koltun-Fromm and Bedross Der Matossian, Routledge, London and New York, pp. 396-407.
- Mutafian 2022 - Mutafian C., Jérusalem et les Arméniens jusqu'à la conquete ottoman (1516), Paris, Les Belles Lettres, 517 p.
- Sanjian 1981 - Sanjian A., The Armenians and the Holy Places in Jerusalem, Bazmavep, N 3-4, Saint Lazare, Venice, pp. 424-445.
- Sanjian 2003 - Sanjian A., The Armenian Church and Community of Jerusalem, A. O'Mahony (ed.), The Christian Communities of Jerusalem and the Holy Land: Studies in History, Religion and Politics, Cardiff, UK, University of Wales Press, pp. 57-89.
- Stone 1981 - Stone M. E., Epigraphica Armeniaca Hierosolymitana, II. Annual of Armenian Linguistics, N 2, New York, pp. 73-83.
- Stone 1984 - Stone M. E., Epigraphica Armeniaca Hierosolymitana, III. Revue des Études Arméniennes, N 18, Paris, pp. 559-581.
- Stone 1985 - Stone M. E., An Armenian Pilgrim to the Holy Land in the Early Byzantine Era, "Revue des Études Arméniennes," N 17, Paris, pp. 173-178.
- Stone 1986 - Stone M. E., Holy Land Pilgrim age of Armenians before the Arab Conquest, "Revue Biblique," N 1, Paris, pp. 93-110.
- Stone 2004 - Stone M. E., Armenian Pilgrimage to the Mountain of the Transfiguration and the Galilee, "St Nersess Theological Review," N 9, New York, pp. 79-89.
- Stone 2005-2007 - Stone M. E., Epigraphica Armeniaca Hierosolymitana, IX. Revue des Études Arméniennes, N 30, Paris, pp. 339-357.
- Thomson 1967 - Thomson R. W., A Seventh-Century Armenian Pilgrim on Mount Tabor, "Journal of Theological Studies," N 18, Oxford, pp. 27-33.
- Tchekhanovets 2018 - Tchekhanovets Y., The Caucasian Archaeology of the Holy Land: Armenian, Georgian and Albanian Communities between the Fourth and Eleventh Centuries CE, Leiden, Brill, 307 p.
- Tchekhanovets, Berjekian 2017 - Tchekhanovets Y., Berjekian B. Fr., Excavating the Armenian Cathedral of St James in Jerusalem: The Unknown Report from the 1950-s, Journal of the Society for Armenian Studies, vol. 26, Brill, pp. 119-134.
- Vincent, Abel 1922 - Vincent H., Abel F.-M., Jérusalem, recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire, t. 2, Jérusalem nouvelle, preface par m. le M. de Vogüé, Paris, Librairie Victor Lecoffre, 1035 p.

ՈՐՈՏՆԱՎԱՆԻ ՈՒՇՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԱՐԱԲԱՏԱՌ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԸ

Տիգրան Միքայելյան

Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

ՀՀ Սյունիքի մարզի Սիսիան համայնքի Որոտնավան (նախկինում՝ Որոտն, Ուոտոտ) գյուղի մահմեդական գերեզմանոցում պահպանվել են երկու տասնյակից ավելի ուշմիջնադարյան արաբատառ տապանաքարեր: 1980-ական թթ. դրանց տապանաքարերը մասամբ վերծանվել են ակնաավոր արևելագետ Հ. Փափագյանի, իսկ ամբողջությամբ՝ Ալ. Խաչատրյանի կողմից, որոնք ընդգրկվել են վերջինիս կազմած Հայաստանի արաբերեն արձանագրությունների «Դիվան»-ում: Հեղինակը նաև ճշգրտել է այդ արձանագրությունների բովանդակությունը, որոնք մի շարք կեղծ աղավաղումներով ավելի վաղ հրատարակվել էին ադրբեջանցի վիմագրագետ Մ. Նեյմաթովայի (Նեյմաթի) կողմից: Մասնավորապես, ադրբեջանցի վիմագրագետը «վերծանել է» մտացածին անձնանուններ՝ Ամրուսալ, Քադախուր և Օդուլ՝ ակներև խուսափելով տապանաքարերում վկայված հայկական անձնանունները նշելուց: Նա «կարդացել» է նաև «աղվանների տոհմից» բառակապակցությունը՝ փորձ անելով տեսնել այսպես կոչված աղվանների՝ իբրև թե ադրբեջանցիների նախնիների ներկայությունը Սյունիքում:

2021 թ. մեր այցելությունը Սյունիք ցույց տվեց, որ բոլոր տապանաքարերը տեղում են, սակայն մասնակի հողածածկ ու ընկած են: Վաղագույն տապանաքարերի վրա արձանագրված անձնանունների մի մասը ոչ մահմեդական են (Ավլաքում՝ Ելիկում, Էլիկում, Վասակ, Ամիրամ, Աբրամ) և ակնհայտորեն Օրբելյանների և նրանց հետևորդների մոտ տարածված անուններ են, որոնց կարելի է հանդիպել նաև այդ տապանաքարից դեռևս հարյուր տարի անց կերտվածների վրա: Բացի այդ, տապանաքարերն ամփոփում են իսլամական արձանագրություններին ոչ բնորոշ արտահայտություններ: Որոշ տապանաքարեր ունեն նաև Սյունիքի, Վայոց ձորի և Գեղարքունիքի հայկական տապանաքարերին բնորոշ պատկերաքանդակներ, որոնց ոճը բացարձակ նման չէ ժամանակակից Ադրբեջանի տարածքում եղած տապանաքարերին: Ինչպես Հ. Փափագյանը, այնպես էլ Ալ. Խաչատրյանը նշում են, որ Որոտնավանի մահմեդական համայնքն արտաքին ճնշման տակ իսլամ ընդունած հայեր են, ամենայն հավանականությամբ, Օրբելյանների ճյուղից սերած Բուրթելյանների ներկայացուցիչներ:

Արաբատառ տապանաքարերի ուսումնասիրության արդյունքում մենք եկել ենք այն եզրահանգման, որ կրոնավորի եղած հայերի մահմեդական համայնքի թյուրքացման գործընթացը, ըստ ամենայնի, սկսվել է 16-րդ դարից և լայն տարածում գտել նույն դարի վերջին քառորդում:

Հիմնաբառեր. Որոտնավան, Սիսիան, արաբերեն տապանագիր, տապանաքար, մահմեդական համայնք, վիմագրություն:

LATE MEDIEVAL MUSLIM ARABIC-SCRIPT TOMBSTONES OF VOROTNAVAN

Tigran Mikayelyan

PhD in History, Institute of Oriental Studies, NAS, Armenia

Abstract

The Muslim cemetery in Vorotnavan (formerly Vorotn, Urut) village, situated in the Sisian community of the Syunik region (marz) of Armenia contains over two dozen late medieval Muslim tombstones with Arabic epitaphs. In the 1980s, the epitaphs were partially deciphered by the distinguished orientalist Hakob Papazyan, and later fully interpreted by Alexander Khachatryan, who included them in his Corpus of Arabic Inscriptions

of Armenia. These scholars also rectified the names of the deceased and portions of the epitaphs previously published with deliberate falsifications and errors by Azerbaijani epigraphist M. Neymatova (Neymat). Specifically, the Azerbaijani scholar attempted to decipher nonexistent names such as Amrusal, Kadakhur, and Oghul (ostensibly to avoid acknowledging Armenian names) and fabricated phrases like ‘min awlad Aghwan’ (‘from sons of Albanians’) in an effort to imply the presence of imaginary Caucasian Albanians, perhaps as precursors to Azerbaijanis, residing in Syunik.

Our visit in 2021 revealed that all the headstones were still in place, albeit some were partially buried in the ground or fallen aside, and a few epitaphs had decayed. Certain surnames carved on the earliest tombstones are evidently non-Muslim but Armenian (Awlakum (Yelikum, Elikum), Wasak, Amiram, Abram), and are notably common names among the Armenian Orbelian princely dynasty and its branches. These names also appear on tombstones created a century after the earliest dated one. Furthermore, the epitaphs feature expressions not typical of Islamic epitaph culture. Some tombstones also show sculptural compositions and motifs characteristic of Armenian tombstones in the Syunik, Vayots Dzor, and Gegharkunik regions of Armenia, a style markedly distinct from the decorations and motifs found on tombstones in modern Azerbaijan.

H. Papazyan and A. Khachatryan suggested that the Muslim community of Vorotnavan likely was comprised of Armenians who converted to Islam under external pressure, either to ensure physical survival or to retain property or privileges. Based on data from Persian notarial documents of the 17th century, they may have been descendants of the Burtelyan princes, a branch of the Orbelian princely house.

Consequently, through the aforementioned studies and our examination of the Arabic epitaphs on the Muslim tombstones, we conclude that the process Islamization of the Armenian community began around the mid-15th century. It's worth noting that not the entire Armenian community converted, as evidenced by the presence of numerous cross stones in the vicinity dating to the same period or later, while Turkification (judging from Turkic additions to the epitaphs) within the converted Armenian Muslim community most likely commenced in the 16th century and intensified in the final quarter of the same century.

Keywords: *Vorotnavan, Sisian, Arabic epitaph, tombstone, Muslim community, epigraphy.*

Նվիրվում է Ալեքսանդր Խաչատրյանի հիշատակին

Ներածություն

Որոտնավան (նախկինում՝ Որոտն, Ուոոտ) գյուղը գտնվում է ՀՀ Սյունիքի մարզում՝ Միսիան քաղաքից մոտ 10 կմ հարավ-արևելք։ Պատմականորեն Մեծ Հայքի Սյունյաց նահանգի Ծղուկ գավառում ընդգրկված այս գյուղի ավերակները գտնվում են այժմյան Որոտնավանից մոտ 3 կմ արևմուտք։ Ներկայիս գյուղի մերձակայքում են գտնվում նշանավոր Որոտնաբերդը և համանուն վանքը՝ Որոտնավանքը։ Գյուղի հայկական հուշարձաններից կարելի է նշել բազմաթիվ գեղաքանդակ խաչքարերը (10-15-րդ դդ.), ինչպես նաև՝ 19-րդ դարում կառուցված հանրահայտ Մելիք Թանգիի կամուրջը՝ 1855 թվակիր հայերեն արձանագրությամբ։ Գյուղում պահպանվել է նաև մահմեդական գերեզմանոցը՝ ուշմիջնադարյան արաբատառ տապանաքարերով (նկ. 1)։ Դրանք արժեքավոր են այնքանով, որ Հայաստանում միջնադարյան արաբատառ արձանագրությունները քանակապես սակավ են,

եղածներն էլ Հայաստան ներթափանցած թյուրքալեզու ցեղերի ներկայացուցիչների՝ 19-րդ դարավերջով կամ 20-րդ դարակեսով թվագրվող սակավարժեք տապանաքարերն են։

Որոտնավանի մահմեդական գերեզմանոցի ուշմիջնադարյան տապանաքարերում վկայված անձնանուններն առաջին անգամ վերծանել է նշանավոր արևելագետ Հակոբ Փափագյանը (Պապազյան 1983, 118-125)։ Այնուհետ դրանք ամրողչությամբ ընթերցվել են արաբագետ Ալեքսանդր Խաչատրյանի կողմից և ընդգրկվել նրա կազմած արաբերեն արձանագրությունների «Դիվան»-ում (Хачатрян 1987, 68-76)։ Ավելի վաղ դրանք որոշ աղավաղումներով ընթերցվել է աղբյուրագետ Վինագրագետ Մեշհադի-խանում Նեյմաթովան (Աղբյուրագետի անկախությունից հետո՝ Նեյմաթ) (Нейматова 1981, 21-22)՝ տապանաքարերում «կարդալով» «աղվանների տոհմից» բառակապակցությունը և սխալ վերծանելով որոշ անձնանուններ ու բառեր, ինչպես օրինակ՝ Ամրուսալ, Քադախուր և Օղուլ անունները՝ ակներև

Նկ. 1. Որոտնավանի ուշմիջնադարյան գերեզմանոցը
(լուս.՝ Տ. Միքայելյանի, 2021 թ.)

Նկ. 2. Ուշմիջնադարյան տապանաքարերի խումբ
(լուս.՝ Տ. Միքայելյանի, 2021 թ.)

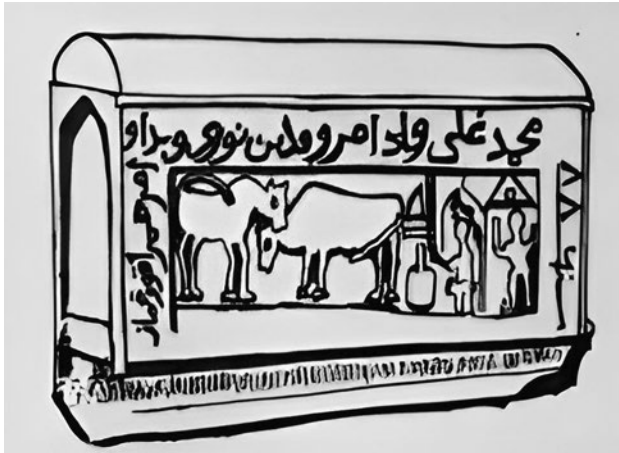
խուսափելով տապանագրերում վկայված հայկական ծագման անձնանունները նշելուց: Հ. Փափազյանի և Ալ. Խաչատրյանի հոդվածները (Папазян 1983, 121-123. 1987, 171-179. Хаачатрян 1987, 50-67. 1989, 159-160. 1991, 255-275) մեծապես կարևորվում են Նեյմաթովայի այս միտումնավոր կեղծարարությունների բացահայտման գործում, որոնց հեռահար նպատակը Սյունիքը որպես Աղվանքի մասը ներկայացնելն էր, իսկ Որոտնավանում աղվանների՝ որպես աղբրեջանցիների նախնիների ներկայությունը վավերացնելը (Хаачатрян 1984, 53):

Ալ. Խաչատրյանի՝ 1977-1979 թթ. Որոտնավանում լինելուց (Хаачатрян 1987, 69) գրեթե 42 տարի անց՝ 2021 թ., տեղում ուսումնասիրություններ են արվել նաև մեր կողմից: Պարզվեց, որ «Դիվան»-ում հրատարակված մահմեդական

գերեզմանոցի բոլոր տապանաքարերը, բացի խոյատապաններից, տեղում են, պարզապես դրանցից շատերն արդեն կիսով չափ հողածածկ էին, իսկ մի մասն էլ՝ ընկած, կրակված ու մամուռացած:

Որոտնավանի մահմեդական գերեզմանոցը, որը գտնվում է Որոտնաբերդի բլրի լանջին, ժամանակագրական երեք շրջափուլ է ներկայացնում. ուշմիջնադարյան, որտեղ գտնվում են մեր կողմից դիտարկվող տապանաքարերը, ինչպես նաև՝ 19-րդ և 20-րդ դարերի արաբատառ և ռուսատառ աղբրեջաներնով տապանաքարեր: Ընդ որում՝ ուշմիջնադարյան գերեզմանոցը լանջի ստորին գոտում է (նկ. 2), իսկ 19-րդ և 20-րդ դարասկզբով թվագրվողները՝ ավելի վեր:

Ալ. Խաչատրյանը հրատարակել է 22 տապանագիր (Хаачатрян 1987, 68-76), որոնց մի մասը նա

Նկ. 3. Մուհամմադ-Ղուլիի տապանաքարը, հիշրի 886 թ., Փրկչ. 1481/2 թթ. (Хачатрян 1987, табл. XXVIII, 40Б)

Նկ. 4. Խան-Մուհամմադ որդի Ղութլուղի տապանաքարը, հիշրի 983 թ., Փրկչ. 1575/6 թթ. (Хачатрян 1987, табл. XXXIII, 47Б)

անձամբ է վերծանել, իսկ որոշ դեպքերում պարգապես ուղղել է Մ. Նեյմաթովայի սխալ ընթերցումները: Սակայն կան նաև տապանաքարեր, որոնք, ինչպես արդեն նշվեց, հողածածկ են, կամ ընկած այնպես, որ տապանագրերի ընթերցումը անհնար է առանց դրանց տեղաշարժման: Մի քանիսն էլ եղծված և անընթեռնելի են:

Խնդրո առարկա ուշմիջնադարյան տապանաքարերն ըստ հորինվածքի՝ օրորոցաձև են, երբեմն՝ ուղղանկյուն կամ սեղանաձև: Որոշ տապանաքարերի տարբեր նիստերին առկա են նաև պատկերաքանդակներ՝ նման Սյունյաց մյուս գավառներից հայտնի հայկական տապանաքարերին (Սաթյան

1983, 118. Կարախանյան 1975, 31-47), մինչդեռ ավանդական մահմեդական տապանաքարերը նմանատիպ աշխարհիկ տեսարաններ չպետք է ունենային: Օրինակ, քանդակագարդ են 1481/2 թթ. (հիշրի 886 թ.) Մուհամմադ-Ղուլիի (նկ. 3) (Хачатрян 1987, 69, աղ. XXVIII), 1575/6 թթ. (հիշրի 983 թ.) Խան-Մուհամմադ իրն Ղութլուղի տապանաքարերը (Хачатрян 1987, 72, աղ. XXXIII): Դատելով Մ. Նեյմաթովայի հրատարակած լուսանկարներից (Неймат 1991, նկ. 3-425. 2001a, 271. 2001b, 159-209¹. 2008, նկ. 1302-1599. 2011, նկ. 1601-1974), որոնք ընդգրկում են Աղբրեջանի Հանրապետության ամբողջ տարածքը², այդ երկրում եղած և ոչ մի հին արաբատառ տապանաքար չունի նմանատիպ քանդակներ, փոխարենը նկատվում են առավել մակերեսային քանդակներով սակավաթիվ օրինակներ (Нейматова 1981, 43, 53, 73, 75), որոնց ոճն էականորեն տարբերվում է Որոտնավանի տապանաքարային մշակույթից:

Վերոնշյալ Խան-Մուհամմադ իրն Ղութլուղի տապանաքարի քանդակներից մեկը այսպես կոչված, ճանկող արծվի պատկերագրությունն է ներկայացնում (նկ. 4): Այդպիսիք հաճախեալ են հայկական եկեղեցական, խաչքարային և տապանաքարային քանդակներում (Ախթամարի Սբ Խաչ, Գեղարդ, Նորավանք, Վայոց ձորի Հերիերի վանք (13-րդ դ.) և այլն): Կարծիք կա, թե այս հորինվածքը Մամիկոնյան, Պողոսյան (Խաղբակյան) և Օրբելյան իշխանների զինանշանն է եղել (Մաթևոսյան 1989, 117), մինչդեռ պատմաբան-աղբյուրագետ Կարեն Մաթևոսյանն իրավացիորեն այլ տեսակետ է առաջ քաշել, որ դա փրկագործական խորհրդանիշ է (Մաթևոսյան 2017, 70-81):

Ալ. Խաչատրյանի «Դիվան»-ի հիմամբ կազմել ենք Որոտնավանի ուշմիջնադարյան մահմեդական տապանաքարերի ժամանակագրական ցանկը (տե՛ս կից աղյուսակը): Ի դեպ, վաղագույն տապանագրերը (15-րդ դար) ուշագրավ են վկայված անձնանունների՝ ոչ մահմեդական լինելով (Սաթյան 1983, 122-123. Хачатрян 1984, 59-60), այսինքն՝ դրանք չունեն արաբական, պարսկական կամ թյուրքական³ ծագում:

Բացի այն, որ Որոտնավանի արաբատառ վաղագույն տապանագրերում հանգուցյալների

1 Նեյմաթովան այս հատորի մեջ ներառել է նաև Որոտնավանից և Սյունիքի այլ գյուղերից հայտնի արաբատառ քանդակագարդ տապանաքարերը՝ իբրև Աղբրեջանի վիմագրական ժառանգության մաս:

2 Նեյմաթովան միտումնավոր սխալ է «ընթերցել» պատմական Սյունիքի հայկական և մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանի հուշարձանների արձանագրությունները, օրինակ՝ Օրբելյանների (Սելիմի) քարավանատան արաբատառ արձանագրությունը, որը ներկայացնում է իբրև աղբրեջանական վիմագիր ժառանգություն:

3 Սա չպետք է շփոթել «թյուրքալեզու» եզրույթի հետ: Ներկայիս թյուրքերնը պատկանում է թյուրքական լեզվաընտանիքի օղուզական խմբին, որի մեջ մտնում են նաև ներկայիս աղբրեջաններն ու թյուրքմեններն և այլ լեզուներ:

Անձնանունը	Արաբատառ գիրը	Տարեթիվը՝ հիջրի և Փրկչական թվականով	Ծնթ.	Ժամանակա- յին տարբերու- թյունը հնագույն մահմեդական տապանաքա- րի համեմատ
Ամիր-Վասակ՝ որդի քերթադա Ավլաքուն Վադրուդի (Хачатрян 1987, 68)	امير وسك ولد كتخودا اولاقم وغودلو	883 / 1478 թ ¹ .	Հավանաբար իշխանական տոհմի հետնորդ է, որի մասին է վկայում արաբերեն «ամիր» բառը, իսկ քերթադա՝ «տանուտեր» բառն ուղղակի ցուցում է անձի՝ գյուղի ավագ կամ ազդեցիկ մեկը լինելը:	Ամենավաղ տապանաքարը
Մուհամմադ-Ղուլի՝ որդի Ամիրա... որդի Նուրի... և Ամիր- Համզա Քորբմազ (Хачатрян 1987, 69)	محمد علی ولد امير ... بن نوری امير حمزا قورقماز	886 / 1481/2 թ.	Հավանաբար թաղված են երկու անձ:	3 տարի
Նուրի Մուհամմադ (Хачатрян 1987, 75)	نوری محمد	-	Տարեթիվը բացակայում է. Ալ. Խաչատրյանն այն թվագրում է 15-րդ դարով:	
Մահբուրա՝ դուստր Ամիրամի (Хачатрян 1987, 70)	محبوبة بنت امير	909 / 1503/4 թ.	Վախճանվել է ժանտախտից:	25 տարի
Փերիխան՝ հարս (արաբ.՝ ʿashūn) Ամիրամի (Хачатрян 1987, 70)	بريخان عروس امير	909 / 1503/4 թ.	Վախճանվել է ժանտախտից:	25 տարի
Բավինազ (Хачатрян 1987, 71) (նկ. 5)	باویناز	909 / 1503/4 թ.	Կին է: Հավանաբար վախճանվել է ժանտախտից, սակայն տապանագիրը չի նշում պատճառը:	25 տարի
Զուլֆիդար՝ որդի Ամիրամի՝ որդի Մուհամմադ-Ղուլիի (Хачатрян 1987, 71)	ذالفقار ... ابن امير بن محمد غولی	909 / 1503/4 թ.		25 տարի
Արդուն՝ որդի Մուրադի (Хачатрян 1987, 71)	ارغون بن مراد	963 / 1555/6 թ.		78 տարի
Խան-Մուհամմադ՝ որդի Ղուլթուդի (Хачатрян 1987, 72)	خان محمد بن قتغ	983 / 1575/6 թ.		97 տարի
Մահդիգար՝ որդի Ամիրամի (Хачатрян 1987, 72)	محد قار ولد امير	981 / 1578/9 թ.		100 տարի
Ավլաքուն [քերթադա] (Ամիր- Վասակի հայրը) (Хачатрян 1987, 68)	اولاقم وغودلو	Հավանաբար 1478 թ.-ից առաջ (Хачатрян 1987, 69)	1970-ական թթ. տեղում չի եղել (Хачатрян 1987, 68): Խոյատապան է. Ամենավաղ տապանաքարը ըստ Մ. Նեյմաթովայի ուսումնասիրության:	

1 Առաջինը՝ հիջրայի թվականներն են, իսկ շեղ գծիկից հետո՝ մեր թվարկության տարեթվերը:

Իֆթիհար՝ որդի Ամիրամի (Хачатрян 1987, 68)	افتخار ولد اميرم	986 / 1578/9 թ.	Ավլաքում քերթսուդայի խոյատապանի մեջքի վրա:	100 տարի
Չելերի՝ որդի Իմամ-Ղուլիի (Хачатрян 1987, 72)	جلبي ولد ايما م قلى	986 / 1578/9 թ.	Խոյակերայ տապանաքար: Հայտնի է ըստ Մ. Նեյմաթովայի գրքի: Ա. Խաչատրյանը 1977-1979 թթ. չի տեսել:	100 տարի
Բահման՝ որդի Իմամ-Ղուլիի (Хачатрян 1987, 73)	بهمن ولدى ايما م قلى	986 / 1578/9 թ.		100 տարի
Վլի-Յար՝ որդի Ամիրամ Սուհամնադ Ղուլիի որդիներից (Хачатрян 1987, 73)	على يار بن اميرم اولاد محمد قولى	989 / 1581/2 թ.		102 տարի
Աբրամ-Վլի՝ որդի Վալի-բեկ՝ որդի Սուհամնադ-Ղուլիի (Хачатрян 1987, 73)	ابرام على بن ولو محمد بن بيك قول	989 / 1581/2 թ.	Վալիի փոխարեն գրված է «Վալու»:	102 տարի
Նազիջան՝ դուստր Ղուլիբեկի (Хачатрян 1987, 74)	بنت قلى بيك نازيجان	992 / 1584/5 թ.		106 տարի
Այ-Սուլթան [2: 74] (Хачатрян 1987, 74)	اي سلطان	992 / 1584/5 թ.	Կին է:	106 տարի
Ջու... որդի Թալլու (Хачатрян 1987, 75)	جو ... بن طايلى	993 / 1585/6 թ.		107 տարի
Սաֆար-Ղուլի (Хачатрян 1987, 75)	سفر قلى	993 / 1585/6 թ.	Խոյակերայ տապանաքար: Համաձայն Ա. Նեյմաթովայի գրքի, Ա. Խաչատրյանը 1977-79 թթ. չի հայտնաբերել:	107 տարի
Շահ Նազար՝ որդի Նուրիի (Хачатрян 1987, 75)	شاه نظر بن نورى	1007 / 1598/9 թ.		120 տարի
Ֆախր որդի Իսրանդարի (Хачатрян 1987, 76)	فخر ابن اسكندر	1019 / 1610/1 թ.	Չի պահպանվել: Հայտնի է ըստ Մ. Նեյմաթովայի ուսումնասիրության (Хачатрян 1987, 76): Տապանագրի արարական տեքստի մեջ օգտագործված է պարսկերեն նախդիր: Վախճանվել է մաշկային հիվանդությունից:	132 տարի
Թուհիա Ումմաթ (Хачатрян 1987, 75-76)	طوحية امت		Տարեթիվը բացակայում է. Ալ. Խաչատրյանն այն թվագրում է 16-րդ դարով (Хачатрян 1987, 75):	

Աղյուսակ 1. *Որոշնալանի ուշմիջնադարյան մահմեդական տապանաքարերի ժամանակագրական ցանկը*

Նկ. 5. Բավինազի տապանաքարը, հիշրի 909 թ., Փրկչ. 1503/4 թթ. (լուս.՝ Տ. Միքայելյանի, 2021 թ.)

անունները մահմեդական չեն, դրանցում վկայված են նաև մահմեդական տապանագրերին ոչ բնորոշ արտահայտչաձևեր (Хачатрян 1989, 159-160), ինչպես օրինակ՝ «Ո՛վ Տեր Աստված, օրհնիր Մուհամմադին, որքան տևում է Քո օրհնությունը», «Ո՛վ Տեր, օրհնիր Մուհամմադի շիրինը, ի թիվս այլ շիրիմների և օրհնիր Մուհամմադի պապին», «Ո՛վ Տեր, օրհնիր Մուհամմադի հոգին ի հանգստություն», կամ «Թող օրհնություն լինի Մուհամմադի վրա որքան տևում է Քո օրհնությունը»: Նշենք, որ այս արտահայտությունները հանդիպում են Որոտնավանի ոչ միայն վաղ, այլև դրանցից շուրջ մեկ դար ուշ թվագրվող տապանագրերում ևս:

Գյուղի մերձակայքում պահպանված 15-17-րդ դարերի բազմաթիվ խաչքարերը վկայում են, որ տեղի հայկական վերնախավի կողմից արտաքուստ իսլամ ընդունելուց հետո էլ գյուղի հայ բնակչության մեծ մասը կրոնափոխ չի եղել: Անկասկած, իսլամ ընդունած հայերն էլ դեռ տևական ժամանակ խոսել են հայերեն և մեկուսացած համայնք են եղել քրիստոնյա հայերի շրջանում: Դատելով տապանագրերում վկայված անձնանուններից՝ կրոնափոխ եղած հայերը, հակառակ իսլամ ընդունելու հանգամանքին, դեռ երկար տարիներ օգտագործել են Օրբելյանների և Նրանց ճյուղերի մոտ տարածված անունները՝ Ավլաքում (Էլիկում), Ամիրամ, Վասակ, Աբրամ (Աբրահամ) և այլն: Ինչպես տեսանք վերոնշյալ աղյուսակում, Ամիր-Վասակ անունը հանդիպում է նաև հետագա դարերում, իսկ այն, որ տապանագրերում վկայված են նաև մահմեդական մշակույթին ոչ բնորոշ արտահայտչաձևեր, վավերացվում է Որոտնավանի կրոնափոխ եղած համայնքի ներսում գոյություն ունեցած ավանդապահությունը:

Անկասկած, կարևոր է պարզել նաև Որոտնավանի իսլամ ընդունած համայնքի թյուրքացման

մոտավոր ժամանակաշրջանը: Դրա համար հիմք կարող են հանդիսանալ տապանագրերում հանդիպող թյուրքական ծագում ունեցող կամ թյուրքալեզուների շրջանում տարածված անձնանունները՝ Քորքմազ, Սաֆար-Ղուլի, Չելեբի, Ղուլի-բեկ, Թայլու և այլն, ինչպես նաև երբեմն արաբերենին կից պահպանված թյուրքերեն⁴ տապանագրերը: Արաբատառ թյուրքերեն գրություններ կան Զուլֆիդար որդի Ամիրամ որդի Մուհամմադ-Ղուլիի (հիշրի 909 թ., 1503/4 թ.), Չելեբի որդի Իմամ-Ղուլիի (հիշրի 986 թ., 1578/9 թ.), Աբրամ Ալի որդի Վալի-բեկ որդի Մուհամմադ-Ղուլիի (հիշրի 989 թ., 1581/2 թ.) և Իֆթիհար որդի Ամիրամի (հիշրի 986 թ. 1578/9 թ.) տապանաքարերին: Վերջինը նույն Ավլաքում Վաղուդլուի (Վաղադնեցու) խոյատապանն է, որի արաբերեն տապանագիրը, ինչպես հաղորդում է Ալ. Խաչատրյանը, Հ. Փափագյանը թվագրել է 15-րդ դարի կեսերով (Хачатрян 1987, 69): Տապանագրի թյուրքերեն հատվածը, ըստ Ալ. Խաչատրյանի, ավելի ուշ է ավելացվել՝ Իֆթիհար որդի Ամիրամի մահվան առիթով՝ 1578/9 թ.: Ստացվում է, որ կրոնափոխ եղած մահմեդական համայնքի թյուրքացման գործընթացը, ամենայն հավանականությամբ, սկսվել է 16-րդ դարից և լայն տարածում գտել հատկապես նույն դարի վերջին քառորդում: Կարելի է ենթադրել նաև, որ վաղագույն տապանագրերում հանդիպող «Վաղուդլու»՝ «Վաղադնեցի» տեղանվան հիմքով կազմված անձնանունը կարող է վկայել համայնքի ներսում թյուրքերենի ավելի վաղ ազդեցության մասին:

Նշենք, որ Որոտնաբերդը, առնվազն 13-րդ դարի երկրորդ կեսից, պատկանել է Օրբելյաններին (Գրիգորյան 1981 30), իսկ համաձայն 14-րդ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների՝ մինչև 14-րդ դարի վերջին քառորդը Որոտն նահանգը և համանուն բերդը գտնվել են հայ Սիսակյանների՝

4 Չփոթել թյուրքերենի հետ: Այսինքն՝ թյուրքական լեզվաընտանիքին պատկանող լեզվով, տվյալ դեպքում՝ թյուրքական լեզվաընտանիքի մեջ մտնող և օղուզական խմբին պատկանող լեզվով:

Օրբելյանների ստորադասների ձեռքում, մասնավորապես՝ Որոտնի ամիրան և իշխան Իվանեն էր (Խաչիկյան 1969, 178), չնայած նրան, որ վերջինիս բնակության վայրը Վաղատին (Աղուղի, Վաղուղի, Աղիտու) գյուղն էր (Մեծովեցի 1999, 11. Παπαзян 1983, 119): Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ 1385 թ., Թողթամիշի արշավանքի ժամանակ, Որոտնը (Որոտնավանը) պատկանել է Սմբատ Բուրթելյանին, իսկ Բուրթելյանները սերում էին Օրբելյաններից (Խաչիկյան 1969, 173-199): 15-րդ դարավերջին Այրիվանքում կամ Գեղարդավանքում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանն ուղղակի տեղեկություններ է հաղորդում Յաղուր Ակ-Կոյունլուի օրոք (1479-1490) հայ իշխանավորներին իսլամ ընդունելու սաստկացած պարտադրանքի մասին (Խաչիկյան 1958, XXXVIII, LXVII): Հետագայում Բուրթելյանները «թուրքասալով», ամենայն հավանականությամբ, իրենց կոչել են Բուրթելլու, որի վկայությունը կարող են լինել վանահայրերի բազմաթիվ բողոքագրերը մուսուլման տիրակալներին՝ Տաթևի վանքի կալվածքները Դարբասում (Ըղվերձ-Աղվերձում) բնակվող Բուրթելլու համայնքի ռոտնձություններից զերծ պահելու խնդրանքով (Խաչիկյան 1968, 187. Παπαзян 1983, 124. Կոստիկյան 2005, վավ. 17, 45, 55, 106, 107):

Հետաքրքիր է, որ վաղ շրջանի տապանագրերում հանդիպող կանացի անունների շարքում և ոչ մի հայկական անուն չի հիշատակվում: Սա կարելի է բացատրել նրանով, որ մահմեդական ծագման իգական անուններն օգտագործվել են նաև հայերի շրջանում (Միքայելյան 2023 151-152): Օրինակ, մեզանում վկայված են Փերիխան (Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1974, 258, 377, 378, 648), Սուլթան (Հակոբյան, Հովհաննիսյան 1974, 18, 20-22 և այլն) իգական անձանունները, կամ իսլամ ընդունած հայերն աղջիկ երեխաներին այլևս չեն անվանակոչել հայկական անուններով: Այնուամենայնիվ, կանանց անունների շարքում չկան ընդգծված մահմեդական անուններ, ինչպիսիք են, օրինակ, Ֆաթիմա, Այշա, Ջեյնաթ և այլն:

Հարկավոր է ուշադրություն դարձնել մեկ այլ հանգամանքի ևս. Որոտնավանի ուշմիջնադարյան մահմեդական տապանագրերը հաճախ բովանդակում են նաև «Ալլահ, Մուհամմադ, Ալի» արտահայտությունները, ինչը հստակ ցուցիչ է, որ հավատափոխ եղած հայերը և դրանց հետնորդները հարել են իսլամի շիա ճյուղին, քանի որ իրենց իսլամ ընդունել պարտադրած Ակ-Կոյունլուները շիա ուսմունքի մոլեռանդ ջատագովներից էին և պատկանում էին Սաֆավիյա շիական օրդերին:

Եզրակացություն

Վերը նշված սկզբնաղբյուրները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Որոտնավանի մահմեդական ուշմիջնադարյան տապանաքարերը կրոնափոխ եղած հայերին են: Այդ են վկայում տապանագրերում հիշատակված Ավլաքում՝ Ելիկում, Էլիկում, Վասակ, Ամիրամ, Աբրամ անձնանունները, տապանաքարերի պատկերաքանդակները, իսլամական տապանագրային մշակույթին խորթ արտահայտչաձևերը, վավերագրերի տվյալները և մի շարք այլ առանձնահատկություններ: Ընդ որում, իսլամացման գործընթացը սկիզբ է առել 15-րդ դարի կեսերից, իսկ թուրքացումը՝ 16-րդ դարից:

Գրականություն

- Գրիգորյան 2017 – Գրիգորյան Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII-XV դարեր), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 318 էջ:
- Մեծովեցի 1999 – Թովմա Մեծովեցի, Պատմագրություն, աշխ.՝ Լևոն Խաչիկյանի, խմբ.՝ Ա. Սահակյան, Երևան, «Մազադաթ», 1999, 376 էջ:
- Խաչիկյան 1969 – Խաչիկյան Լ., Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը, «Բանբեր Մատենադարանի», Հմր 9, էջ 173-199:
- Կարախանյան 1975 – Կարախանյան Գ., Հայաստանի միջնադարյան կենցաղային քանդակները (XV-XVI դդ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Հմր 8, էջ 31-47:
- Կոստիկյան 2005 – Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, պրակ երրորդ (1652-1731), կազմեց՝ Բ. Կոստիկյան, Երևան, «Ջանգակ-97» հրատ., 728 էջ:
- Խաչիկյան 1958 – ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Բ (1451-1480), կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1958, 598 էջ:

- Հակոբյան, հովհաննիսյան 1974 – Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա (1601-1620), կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 827 էջ:
- Մաթևոսյան 1989 – Մաթևոսյան Ռ., Պոռոշյանների տոհմական գինանշանը և նրա պատմաճագումնաբանական վերլուծությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես», Հմր 2, էջ 116-122:
- Մաթևոսյան 2017 – Մաթևոսյան Վ., Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2017, 244 էջ:
- Միքայելյան 2023 – Միքայելյան Տ., Մահմեդական ծագման հայ անձնանուններ միջնադարում, «Հայոց լեզվի պատմության հիմնախնդիրներ», Միջազգային գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2023, նոյեմբերի 2-3), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ հրատ., էջ 149-157:
- Неймат 1991 – Неймат М., Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. I: Арабо-персоязычные надписи Баку и Апшерона XI-начало XX века, Баку, изд. «Элм», 248 с.
- Неймат 2001a – Неймат М., Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. II: Арабо-персоязычные надписи Шеки-Закатальской зоны (XVI-начало XX века), Баку, изд. «Элм», 368 с.
- Неймат 2001b – Неймат М., Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III: Арабо-персоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII-начало XX века), Баку, изд. «Элм», 216 с.
- Неймат 2008 – Неймат М., Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. IV: Арабо-персоязычные надписи Куба-Хачмазской зоны и Южного Дагестана (VIII-начало XX века), Баку, «Нурлан», 168 с.
- Неймат 2011 – Неймат М., Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. V: Арабо-персоязычные надписи Гянджи, Агдама, Физули, Шуши, Зангелана, Джебраила, Лачына, Кельбаджара и др. (XI-начало XX века), Баку, «Элм и тахсил», 240 с.
- Нейматова 1981 – Нейматова М., Мемориальные памятники Азербайджана (XII – XIX века), Баку, Издательство «Элм», 1981, печ. лист 12,7.
- Папазян 1983 – Папазян А., Новые эпиграфические данные о последних отпрысках армянской феодальной знати в Сюнике, “Историко-филологический журнал”, N 4, сс. 118-125.
- Папазян 1987 – Папазян А., Возвращаясь к «дешифровке» урутской эпитафии, “Историко-филологический журнал”, N 4, сс. 171-180.
- Хачатрян 1984 – Хачатрян А., К расшифровке и интерпретации некоторых арабских надписей Армении (XV-XVI вв.), “Вестник общественных наук”, N 12, сс. 50- 67.
- Хачатрян 1987 – Хачатрян А., Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв., вып. I, Ереван, Академия наук Армянской ССР, 235 с.
- Хачатрян 1989 – Хачатрян А., К интерпретации арабских надписей Армении (VIII-XVI вв.), “Историко-филологический журнал”, N 4, сс. 151-162.
- Хачатрян 1991 – Хачатрян А., К расшифровке и интерпретации некоторых арабских надписей Армении (XV-XVI вв.), К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении, т. 1, Ереван, изд. ЕГУ, сс. 255-275.

ՂՈՒԿԱՍ Ա ԿԱՐՆԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ԵՎ ՄԵԿԵՆԱՍՆԵՐԸ. ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՑ՝ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Արսեն Հարությունյան

*Պ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Մատենադարան. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
գիտահետազոտական ինստիտուտ*

Ամփոփագիր

Ղուկաս Ա Կարնեցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի (1780-1799 թթ.) նամականին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Հայ եկեղեցու թեմակալ առաջնորդների, նվիրակների, այցելու-նվիրատուների, մեկենասների և, առհասարակ, քրիստոնյա համայնքների հետ հայրապետի ունեցած կապերի ու փոխհարաբերությունների լուսաբանման տեսանկյունից: Բանն այն է, որ նամակներում կարելի է փաստագրել այնպիսի դրվագներ, երբ կաթողիկոսը նվիրակի միջոցով կամ ուղղակի մեկենասի հետ համաձայնեցնում է Սբ Էջմիածնում կամ հարակից վանքերում իրականացվելիք շինարարական աշխատանքները՝ հավարտ որոնց պիտի նաև վիճաբանվեր: Հենց վիճաբանվելու շուրջ է, որ կաթողիկոսը հաճախ երկխոսության մեջ է մտել այս կամ այն մեկենասի հետ, քննարկել վիճաբանմանը փորագրման տեղը, բնագրում հիշատակվելիք անձանց անունները, իսկ նամակներից մեկում վկայված է նաև հիշատակագրության արժեքը՝ 250 դրոմու:

Սույն հետազոտությունը թույլ է տալիս պատկերացում կազմել արձանագրությունների փորագրմանը նախորդած քննարկումների մասին, որն իրականացվել է Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուում պահվող մի քանի տասնյակի հասնող նամակների հիմամբ (ՄՄ 2803, 4481, 4483, 4501, 4538): Դրանցում լուսաբանվում է Ղուկաս Կարնեցի հայրապետի շինարարական գործունեությունը 1783-1794 թթ., որոնց առիթով նաև վիճաբանվել են կազմվել: Պահպանված և ցավալիորեն նաև կորսված մի շարք վիճաբանումների հետ համեմատությունը պարզում է, որ ի վերջո կաթողիկոսը հաջողել է համաձայնության գալ մեկենասների հետ, ինչի առիթով հաճախ նրանց օրհնության, շնորհակալության և մխիթարության թղթեր է հղել, երբեմն նաև՝ պարգևատրել:

Խնդրո առարկա նամակների և վիճաբանումների համալիր քննությամբ լուսաբանվում են Կ. Պոլսից, Թոխաթից, Կեսարիայից, Սուրաթից, Կալկաթայից, Սեդյաբադից, Բաղդադից և մի շարք այլ հայափռ գաղթավայրերից Մայր Աթոռի բարենորոգչական աշխատանքներին իրենց մասնակցությունը բերած հայորդիների անուններ՝ Խտր Կեսարացի, Կարապետ Ագուլեցի, Հարություն Ապուլեցի (Կ. Պոլիս), Օհանջան Ջուղայեցի (Սուրաթ), Հովհաննես Կեսարացի, Նիկողայոս Թոխաթցի, Մարգար Ջուղայեցի (Բաղդադ), Խաչիկ Ջուղայեցի (Կալկաթ), Խաչիկ Էմնիազյան (Սեդյաբադ), որոնք այսօր էլ վիճաբանումների միջոցով ընթերցողներին խնդրում են աղոթքներում հիշման արժանացնել իրենց ու իրենց հարազատներին:

Հիմնաբառեր. *Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոս, Սբ Էջմիածին, նամակագրություն, վիճաբանում, հիշատակ, մեկենաս, «Դիվան հայոց պատմության» մատենաշար:*

CATHOLICOS GHUKAS I KARNETSI AND PATRONS: FROM CORRESPONDENCE TO EPIGRAPHY

Arsen Harutyunyan

*Doctor of Sciences (History), Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia
Matenadaran: Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts*

Abstract

The correspondence of Ghukas I Karnetsi, Catholicos of All Armenians (1780–1799), conveys noteworthy information from the perspective of elucidating the Catholicos's connections and interactions with diocesan leaders of the Armenian Church, nuncios, visitor-donors, patrons, and, more generally, Christian communities. The

point is that within the letters it is possible to document episodes in which the Catholicos, either through an envoy or directly with a patron, coordinates construction works to be carried out at Holy Etchmiadzin or in adjacent monasteries, upon the completion of which an inscription was also to be prepared. It is precisely around the preparation of such inscriptions that the Catholicos frequently entered into dialogue with this or that patron, discussing the finer details of the inscription—the place of carving, the names of the individuals to be mentioned in the text—and in one of the letters even the cost of the commemorative inscription is attested, amounting to 250 kuruş.

The present study makes it possible to form an understanding of the discussions that preceded the engraving of the inscriptions, based on several dozen letters preserved in the manuscript collection of the Matenadaran—Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (M2803, 4481, 4483, 4501, 4538). These letters illuminate the construction activities of Catholicos Ghukas Karnetsi during the years 1783–1794, on the occasion of which inscriptions were also composed. A comparison with a number of preserved—and, regrettably, also lost—inscriptions clarifies that the Catholicos ultimately succeeded in reaching agreement with the patrons, in connection with which he frequently sent them letters of blessing, gratitude, and consolation, and at times, also bestowed rewards. On which occasions he frequently sent them letters of and at times also granted rewards.

Through a comprehensive examination of the letters and inscriptions under consideration, the names of Armenians who contributed to the renovation works of the Mother See from Constantinople, Tokat, Caesarea, Surat, Calcutta, Saidabad, Baghdad, and several other densely Armenian-populated diasporic communities are brought to light. Among them are Khtr Kesaratsi, Karapet Aguletsi, Harutyun Apuchekhtsi (Constantinople), Ohanjan Jughaetsi (Surat), Hovhannes Kesaratsi, Nikoghayos Tokattsi, Margar Jughaetsi (Baghdad), Khachik Jntlumyan (Calcutta), and Khachik Emniasyan (Saidabad), who even today, through these inscriptions, ask readers to remember them and their relatives in their prayers and to deem them worthy of remembrance.

Keywords: *Ghukas I Karnetsi Catholicos, Holy Etchmiadzin, correspondence, epigraphic inscription, memorial record, patron, “Corpus of Armenian History” series.*

Նվիրում եմ ուսուցչիս՝ Գևորգ Տեր-Վարդանյանի հիշատակին

Ներածություն

Հայ եկեղեցու գահակալ-առաջնորդների գործունեությունը լավագույնս լուսաբանվում է գրավոր սկզբնաղբյուրների, ի մասնավորի՝ մատենագրական և վիմագրական աղբյուրների հիմամբ: Իբրև այդպիսին, մեծապես կարևորվում են ինչպես դիվանական՝ արխիվային վավերագրերը, այնպես էլ՝ ձեռագիր մատյանները, երբ այս կամ այն հայրապետի անունն առնչվում է մատյանի պատվիրման, գրչության, գնման-նվիրաբերման և այլ հանգամանքների հետ, երբեմն էլ՝ բուն ձեռագիրն ամբողջությամբ կամ մասամբ բովանդակում է որևէ հայրապետի (կամ՝ հայրապետների) օրոք տեղի ունեցած դեպքերի և իրադարձությունների առիթով

կազմված գրագրությունները: Նկատի ունենք հայրապետական կոնդակ-հրովարտակաները, նամականերն ու շրջաբերականները, տարբեր առիթներով տրված օրհնության և մխիթարության թղթերն ու դրանց համառոտագրություններն ամբողջացնող գրագրություններն ու սևագրությունները, որոնք մեզ են հասել հիմնականում 18-19-րդ դարերից: Այդ վիթխարի նյութը հիմք է հանդիսացել դիվանական վավերագրերի մի ամբողջ շտեմարանի, որի հիմամբ բազմաշխատ հոգևոր-մշակութային գործիչ Գյուտ ավագ քահանա Աղանյանցի (1856-1920 թթ.) աշխատասիրությամբ դեռևս 1893-1917 թթ. Թիֆլիսում հրատարակվել են «Դիվան հայոց պատմության» մատենաշարի 13 մեծադիր հատորները¹: Այդ գործը «Նոր շարք» ընդհանուր խորագրով սկսել է

1 Շարքն ամփոփում է «Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը» խորագրով եռահատորը (գիրք Գ, Ը, ԺԱ), Ղուկաս Ա Կարնեցի, Հովսեփ Արղության (1800-1801 թթ., չօծված), Դավիթ Ե Էնեգեթցի (1801-1807 թթ.), Դանիել Ա Սուրմառեցի (1801-1802, 1807-1808 թթ.) կաթողիկոսներին, ինչպես նաև Մանուել Կյումյուշյանեցուն (1768-1843 թթ.) և Տաճկահայաստանում գրանցված հարստահարման դեպքերին վերաբերող վավերագրերի հազարավոր բնագրեր՝ համապատասխան հավելվածներով և ծանոթագրություններով (ցանկը տե՛ս Գրիգորյան 1984, 8-9): Ի դեպ, Գյուտ ավ. քնն. Աղանյանցը նպատակ է ունեցել այդ նույն շարքով հրատարակել նաև Վիրահայոց պատմությունը լուսաբանող նյութերի ժողովածու, որն այդպես էլ կյանքի չի կոչվել (Աղանյանց 1919, 44):

շարունակել հնուտ ձեռագրագետ Վարդան Գրիգորյանը (1929-2019 թթ.), որի նախաձեռնած «Նոր» մատենաշարի առաջին եռահատորյակն ամփոփում է Ղուկաս Ա Կարնեցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի (1780-1799 թթ.) գահակալման շուրջ քսանամյա շրջանի ողջ ընթացքը՝ լուսաբանված բացառապես հայրապետի նամականուց բխող տարաբնույթ գրագրությունների ու դրանց համառոտագրությունների հիմամբ (Գրիգորյան 1984, 2003, Գրիգորյան, Հարությունյան 2023): Խնդրո առարկա նամակների՝ հիմնականում ամփոփ գրագրությունները, որոնց ընդհանուր թիվը «Նոր շարք»-ի եռահատորյակում հասնում է 4611-ի, բովանդակում են Ղուկաս Կարնեցու ունեցած փոխհարաբերությունները թեմակալ առաջնորդների, բարձրաստիճան հոգևոր և աշխարհական այրերի, նվիրակների, մեկենասների և, առհասարակ, հայ քրիստոնյա համայնքների հետ (Գրիգորյան, Հարությունյան 2023, IX):

Գրագրություններ ամփոփող մատյանները, որոնք տրամաբանական շարունակությունն էին դեռևս Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի (1763-1780 թթ.) հրամանով կազմված Մայր Աթոռի «ելիցմտից» և «միաբանից» դավթարների², հիմնականում գրչագրում էին կաթողիկոսների կողմից նշանակված դպիր-գրագիրները կամ քարտուղարները, որոնք, որպես կանոն, հիշատակարաններ էին թողնում մատյանների սկզբում կամ վերջում, հաճախ նաև՝ նախքան տվյալ տարվա գրագրությունը սկսելը: Օրինակ, Ղուկաս Կարնեցու գահակալման շրջանի նամականու ամբողջական ու համառոտ գրագրությունների շարքը սկսել են գրագիրներ Անանիա (1780-1782 թթ.), Գրիգոր (1782 թ.) սարկավագները, այնուհետ շարունակել՝ Զաքարիա արեղան (1785-1794 թթ.), Գալուստ (1794-1795 թթ.) և Հակոբ (1795-1799 թթ.) սարկավագները: Հայտնի է, որ նախքան Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի մահը, հայրապետական գրագրությունների՝ հիմնականում համառոտագրված պատճեններն առանձին մատյաններում էր մուտքագրում Սր

Էջմիածնի միաբան Իսահակ եպիսկոպոս Գեղամեցին³, սակայն Ղուկաս Կարնեցու գահակալումից սկսած նրան այդ գործում օգնել է Անանիա սարկավագը, որն այդ մասին ակնարկել է նամականու հենց սկզբում՝ 1780 թ. հուլիսի 26 թվակիր հիշատակարանում. «Իսկ ի բազմիկ նորոգ հայրապետիս մերոյ յԱթոռ կաթողիկոսութեան, զայս իրակութիւնս զիս հարկեաց առնել՝ առ ի լինիլ օգնութիւն ինչ ինքեան: Վասն որոյ և ես՝ ամենապրկարս, յուսացեալ յամենազօր զօրութիւնն Աստուծոյ, սկսայ ձեռնամխիլ յայս գործ՝ ի սէր սրբազան Վեհիս մերոյ...» (Գրիգորյան 1984, 87-88): Նույն կերպ գրագիր Հակոբ սարկավագն էլ, ըստ էության, ամփոփել է Ղուկաս Կարնեցու գահակալման վերջին շրջանը՝ արձանագրելով նաև բազմաշխատ հայրապետի մահը. «Յայս վայր հասեալ գրութեանցս ի դիմաց տեսոն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին, այժմ ի վերոյ նշանակեալ թոյոյ դէկրետների ԻԸ (28), փոխեցաւ յաստեացս նա ինքն մեծաւաստիսկ հայրապետն, որոյ զհոգին Տէր յաւատրեացէ» (Գրիգորյան, Հարությունյան 2023, 604)⁴:

Երբեմնի արխիվային վավերագրերի արժեք ունեցող կաթողիկոսական նամակագրություններն ու դրանց հիմամբ կազմված գրագրությունները հետագայում խմբավորվել և առանձին ձեռագրական միավորի արժեք են ստացել՝ «Օրինակք գրութեանց» ընդհանուր խորագրով: Այդպիսիք տեղ են գտել նաև Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուում, որոնց մի ստվար մասը (ՄՄ 2911-2922, 2931, 2932, 2937, 2946, 2949, 2951) վերջերս ընդարձակ նկարագրությամբ լույս է տեսել (Տէր-Վարդանեան 2017, 6): Ղուկաս Կարնեցու նամականին ամփոփող գրագրությունները տեղ են գտել հիմնականում ՄՄ 2803, 2922, 4481, 4483, 4501, 4538 ձեռագրերում, ինչպես նաև՝ Կաթողիկոսական դիվանի մի շարք վավերագրերում (ԿԴ թղթ. 6, վավ. 150, թղթ. 243, վավ. 77-80, 84, 86, 87 և այլն):

Սույն հրապարակմամբ նպատակ ունենք անդրադառնալու Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի՝ Մայր

2 Հայտնի է, որ դեռևս 1740-ական թթ. Սիմեոն Երևանցին վարել է Մայր Աթոռի գրագրությունը, ծանոթ եղել դիվանին, իսկ կաթողիկոս ընտրվելուց հետո (1763 թ.) կարգադրել է կազմել մատյաններ՝ ելիցմտից շարժն արձանագրելու համար, ինչպես նաև՝ գույքամատյաններ, հաշվեմատյաններ, որոնց միջոցով հստակեցվել է Մայր Աթոռի ունեցվածքը, եկամուտներն ու ծախսերը (Օհանյան 2022, 20):

3 Մինևույն Իսահակ եպիսկոպոսի հսկողությամբ և հնդկահայ վաճառական Գրիգոր Խոջաջանյանի (Միքայելյան-Չաքիլյանց) միջոցներով են կառուցվել Մայր Աթոռ Սր Էջմիածնի տպարանն (1771 թ.) ու երբեմնի թղթի գործարանը (1776 թ.) (Թեղդիկ 2012, 176-177):

4 Նշենք, որ Ղուկաս Կարնեցու մարմինն ամփոփվել է Սր Գայանե վանքի գավիթ-նախապահում՝ Սիմեոն Երևանցու կողքին, որի մարմնաբայ տապանաքարին պահպանվել է բազմաշխատ հայրապետին ձոնված չափածո տապանագիրը. «...որ եւ ետ ծաղկել կարի սխրայի, / Ըզմէջ տաճարին Միածնաիջի, / Նաեւ նորոգել ետ շուրջանակի, / շինեալ եւ զայլ շէսս, որք են իսկ յայտնի...» (Հարությունյան 2016, 307⁵⁹³):

Նկ. 1. Հարվածներ՝ Մայր տաճարի գմբեթաբակ ներքին բոլորակի ներկագիր զույգ վիմագրերից, 1720, 1786 թթ. (լուս.՝ Ա. Հարությունյանի, 2016 թ.)

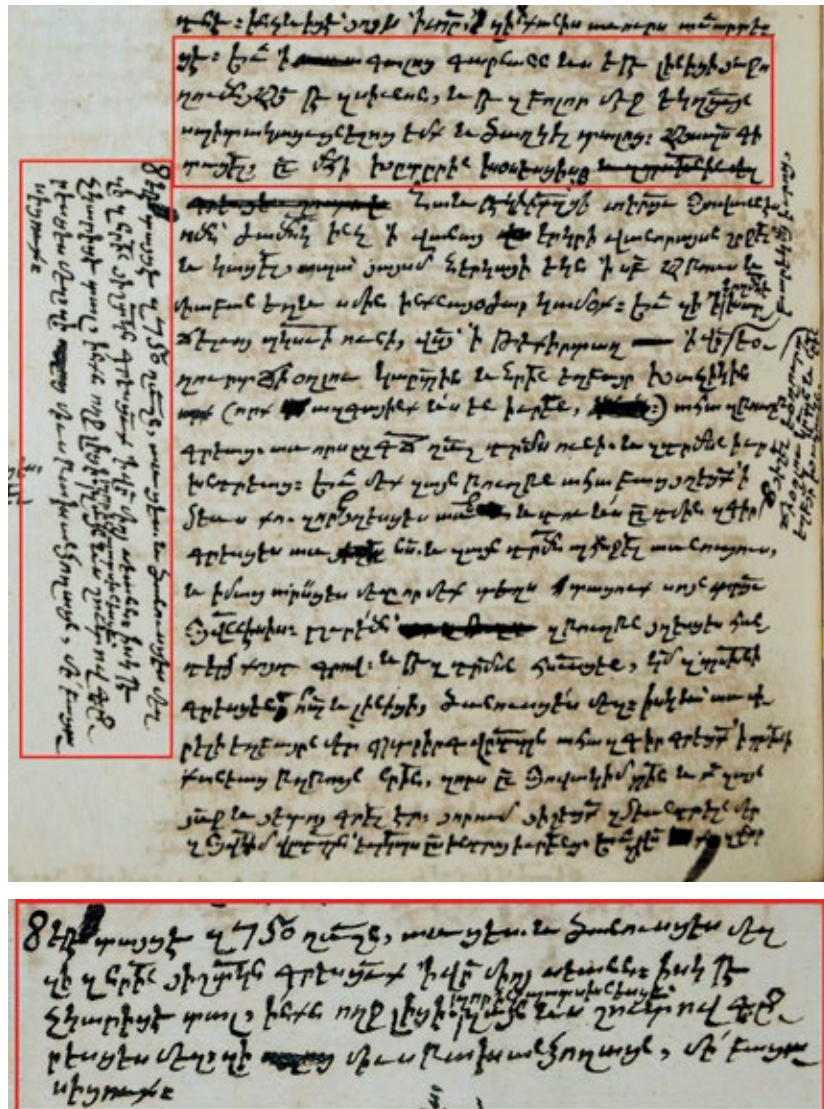
Աթոռ Սբ Էջմիածնի մեկենասների հետ ունեցած նամակագրություններում վկայված և ցարդ ուշադրության չարժանացած մի երևույթի, երբ մեկենասների նվիրատվությամբ կառուցվել կամ նորոգվել է այս կամ այն շինությունը, իսկ հավարտ կատարված աշխատանքի՝ նաև վիմագիր է կազմվել: Ահա հենց վիմագրի կազմման հանգամանքների շուրջ է, որ մեկենասների հետ «բանակցել» է հայրապետը՝ համաձայնեցնելով մի շարք մանրամասներ. վիմագրի տեղը, բովանդակությունը, հիշատակման ենթակա անձանց անունները, վիմագրման համար նախատեսված վճարը և այլն, որոնք մեծապես կարևորվում են ինչպես առկա վիմագրերի հետ համեմատության, այնպես էլ՝ ցավալիորեն նաև կորսված վիմագրերի պարագայում:

Ղուկաս Ա Կարնեցին՝ շինարար գահակալ

Հայ եկեղեցու պատմության խորագիտակ Մադաթիա արք. Օրմանյանը Ղուկաս Կարնեցուն բնութագրում է իբրև Սբ Էջմիածնի շինարար գահակալներից մեկը, որը ծագումով վանեցի. «...Գասպար⁵ քաջարհեստ ճարտարապետին ձեռքով» կյանքի կոչեց Սբ Էջմիածնի Մայր տաճարը բարեգարդելու և ամրակայելու իր նախաձեռնությունը (Օրմանեան 2001, 1015): Մայր տաճարի գմբեթատակ ներքին բոլորակին պահպանված սևաներկ միատող զույգ վի-

մագրերից մեկը վերաբերում է Աստվածատուր Ա Համադանցի կաթողիկոսի (1715-1725 թթ.) օրոք՝ 1720 թ. տաճարի գմբեթակիր չորս պուրների նորոգման, Իջման Սբ Մեղանի և պատարագի փոքր խորանների կառուցման, ինչպես նաև՝ ներսույթի որմնանկարազարդման աշխատանքներին (Հարությունյան 2025, 48₃₄), իսկ երկրորդ վիմագիրն ամփոփում է Ղուկաս Կարնեցու օրոք՝ 1786 թ. իրականացված աշխատանքները, ի մասնավորի՝ տաճարի զույգ պուրների նորոգումը, որմերը բռել՝ ծեփել-սպիտակեցնելն ու վերստին նկարազարդելը. «...վերստին նորոգել ետու զխախտելալ երկու սինս սւրբւոյ տաճարիս, ապա եւ զբոլոր մէջս սւրբին, որ անշքացելալ էր, նորապէս բռելալ ծաղկեցուցի՝ հանդերձ խորհրդաւոր պատկերօք...» (Հարությունյան 2025, 49₃₅) (նկ. 1): Նույն վիմագրի հաղորդմամբ՝ շինարարական աշխատանքներն իրականացվել են ինչպես հայրապետի, այնպես էլ համայնքի միջոցներով. «...իմովս գոյիւք, ստացելովք ի յօրհնեալ ժողովրդոց մերոց...» (Հարությունյան 2025, 49₃₅): Եթե սույն վիմագրում իբրև մեկենասներ են հանդես գալիս հավատավոր ժողովուրդն ու հայրապետն ինքը, ապա Ղուկաս Կարնեցու անվանակիր մի շարք այլ վիմագրերում մեկենասները տարբեր անձինք են, որոնց հետ ունեցած կաթողիկոսի նամակագրություններն ու դրանց համառոտ պատճենները մեզ են հասել: Դառնանք այդօրինակ նամակներին և դրանց քարտեզն ապացույցներին:

5 Դեռևս Սիմեոն Երևանցու օրոք Մայր Աթոռ իրավիրված վարպետ Գասպարի անունը հիշատակված է Մայր տաճարի վիմագրերից մեկում, ըստ որի՝ 1771 թ. Սբ Էջմիածնի լուսարար Գրիգոր վոյ. Եղվարդեցու վերակացությամբ և վարպետ Գասպարի ձեռամբ վերանորոգվել են տաճարի տանիքն ու զույգ խորանները. «Ալ ստուծոյ վերանորոգեցաւ բոլոր տանիք սւրբւոյ տաճարիս եւ երկուց խորանացն իսկ ի ներքուստ եւ յարտաքուստ... վարպետ Գասպար» (Հարությունյան 2025, 52₄₀):

Նկ. 2. ա, բ. Ղուկաս Կարնեցու նամակը Կ. Պոլսի նվիրակ Իսահակ վարդապետին՝
Խտր Կեսարացոց 750 դոտուշ սպանալու խնդրով, 1783 թ. (ՄՄ 2803, 117բ)

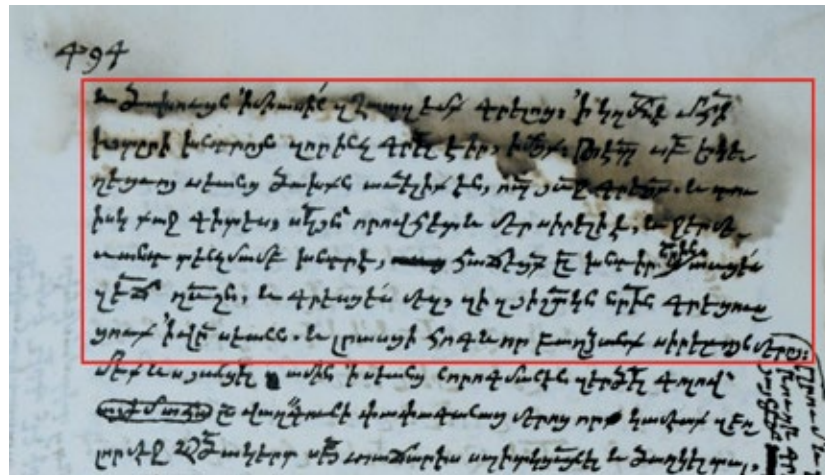
Նորոգվում են Մայր տաճարի գմբեթակիր սյուներն ու քանքան-աղբյուրը

Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի անվանակիր 1786 թ. վերոնշյալ վիմագրի հաղորդմամբ, Մայր տաճարի որմնանկարագրոման աշխատանքներին զուգահեռ, նորոգվել են նաև տաճարի գմբեթակիր զույգ սյուները, սակայն վիմագիրը չէր պարզում, թե ստույգ ճի սյուներն են նորոգվել և ովքեր են եղել մեկենասները։ Ահա այս հարցերի պատասխաններն են, որ կարելի է գտնել ինչպես կաթողիկոսի նամակներում, այնպես էլ՝ երբեմնի գոյություն ունեցած այլ վիմագրերում։

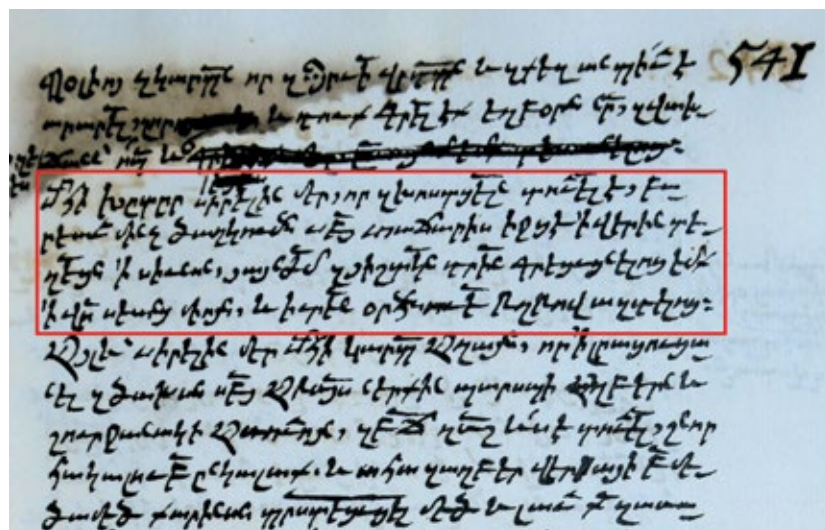
Այսպես, 1783 թ. սեպտեմբերի 22-ին Կ. Պոլսի նվիրակ Իսահակ վարդապետին ուղղված նամակում Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը խորհուրդ է տալիս դիմել ոմն Խտր⁶ Կեսարացուն⁷ 750 դոտուշ⁷ նվիրաբերելու խնդրով, որի առիթով կազմվելիք վիմագրում պիտի հիշատակվի նաև նրա անունը. «...ընդ մնահրեսի Խրպրորին խօսեսցիս, եթե տայցե գ750 դոտուշն, առցես և ծանոսցես մեզ, զի զնորին յիշատակն գրեսցուք ի վերայ միոյ սեանն, իսկ թե չկարիցե տալ, ինքն ողջ լիցե...» (ՄՄ 2803, 117բ, նկ. 2ա, բ)։ 1784 թ. ապրիլի 27-ի նամակի բովանդակությունից պարզվում է, որ Խտր Կեսարացին համաձայնել է միայն 500 դոտուշ փոխանցել տաճարի սյուների նորոգման համար. «...թեպե տար

6 Թերևս, Խրպրոշահ անվան կրճատ ձևն է։

7 Ղոտուշը թուրքական (տաճկական) դրամն է՝ հավասար 40 փարայի կամ 0,227 ոսկի ֆրանկի (Մալխասեանց 1944, 188)։

Նկ. 3. Խոր Կեսարացին 500 դոտուշ է նվիրաբերել Մայր տաճարի պոստերի նորոգման համար, 1784 թ. (ՄՄ 2803, 247ր)

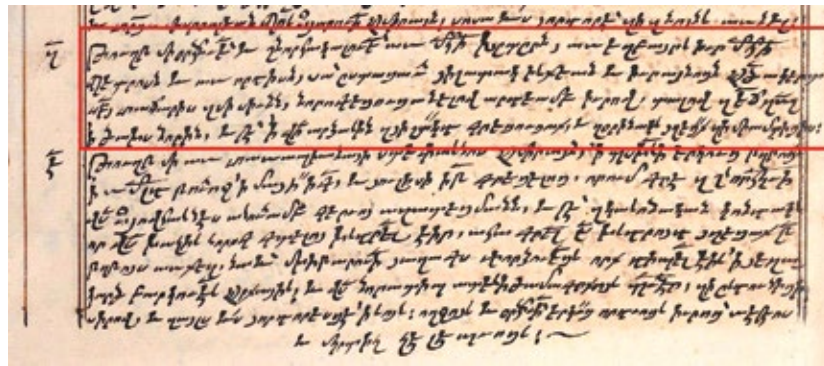

Նկ. 4. Ղուկաս Կարնեցին խնդրում է Խոր Կեսարացուն տեղյակ պահել, որ վիմագիր կազմելը փոքր-ինչ կուշանա, 1784 թ. (ՄՄ 2803, 271ա)

եկեղեցույ սեանց ծախքն ասելիք են... սակայն որովհետև մեր սիրելին է (Խորը – Ա. Հ.) և ջերմեռանդ տենչմամբ խնդրե, հաճեցաք ընդ խնդիր նորին, առցես զԵՃ (500) դոտուշն և գրեցես մեզ, զի յիշատակն նորին գրեցուցուք ի վերայ սեանն և լրացի հոգևոր բաղձանք սիրելոյն մերոյ, որում և զողջոյն և աստուածային օրհնութիւն տամ» (ՄՄ 2803, 247բ, նկ. 3): Բնագրում վկայված յիշատակ-ը նույն վիմագիր հիշատակագրությունն է, ուստի հայրապետն ընդառաջել է Խոր Կեսարացուն և նրա նվիրատվությանն ի պատասխան, խոստացել է վիմագիր կազմել տալ տաճարի պոստերից մեկին: Սակայն պարզվում է, որ տաճարի գմբեթակիր մույթերը դեռ նկարագարված փուլում են եղել, ուստի նույն թվականի օգոստոսի 26-ի նամակով խնդրում է մեկենասին տեղյակ պահել, որ խոստումը շատ չի ուշանա և կձանուցվի օրհնության

գրով. «...բարեաւ մինչ ծաղկումն արքոյ տաճարիս իջցէ ի վերայ տեղեացն ի սինս: Յայնժամ զյիշատակն դորին գրեցուցանելոց եմք ի վերայ սեանց միոյն և իւրեան օրհնութեան թղթով ազդելոց» (ՄՄ 2803, 271ա, նկ. 4): Այդպես էլ արվել է. 1786 թ. Խոր Կեսարացուն, նրա եղբայր Պետրոսին և որդիներին հայրապետի անունից օրհնության և շնորհակալության գիր է հղվել, որում նշված է, որ. «Սա ըստացաւ յիշատակ ինքեան և իւրայնոցն աստուածակերպ արքոյ տաճարիս զմի սինն, նորոգեցուցանելով արդեամբ իւրով, տալով զԵՃ (500) դոտուշ ի ծախս նորին, և թէ ի վերայ արձանին զյիշատակ գրեցուցաք, և զօրինակն հղեցաք, զի միամերիցիս» (ՄՄ 4481, 181բ, նկ. 5):

Արդ, իսկ որտեղ է ամփոփվել հիշյալ վիմագիրը: Պարզվում է՝ «սևորակ դեղով» կազմված ներկագիրը տեղ է գտել տաճարի հյուսիսարևմտյան

Նկ. 5. Ղուկաս Կարնեցին օրհնության և շնորհակալության գիր է հղում Խտր Կեսարացուն, 1786 թ. (ՄՄ 4481, 181ր)

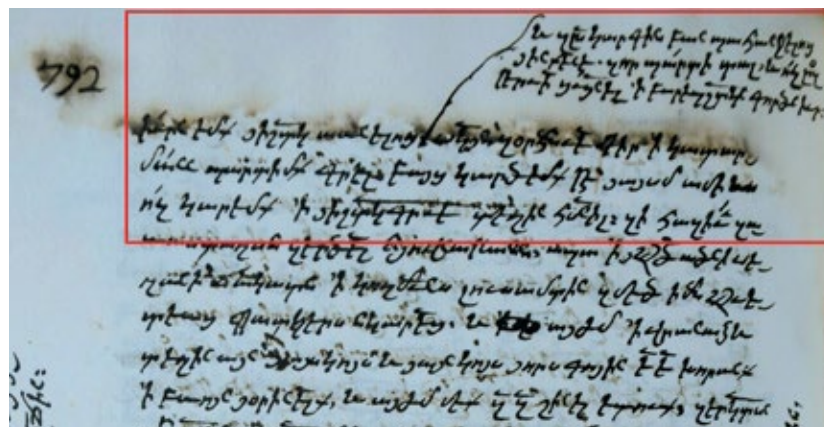
սյան վերնամասում, որը մեզ չի հասել և պահպանվել է միայն 19-րդ դարի տեղագրական աշխատություններում: Առաջին ընդօրինակողը, թերևս, Սր Էջմիածնի միաբան Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցն է եղել, որից և բերում ենք բնագիրը.

Նորոգեցաւ սինս մինչ ի վերին կամարն՝ հոգածութեամբ տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին, արդեամբ Կեսարացի մահտեսի Խըտըրին, ի յիշատակ ինքեան եւ ծնողացն՝ Աբրահամին եւ Աննային եւ եղբօրն՝ մահտեսի Պետրոսին եւ որդւոցն՝ Պողոսին, Սերօբեկին, Յակոբին եւ Աբրահամին եւ այլ կենդանեաց եւ ննջեցելոցն. ի ՌՄԼԵ (1786) թուին (Շահխաթունեանց 2014, 30):

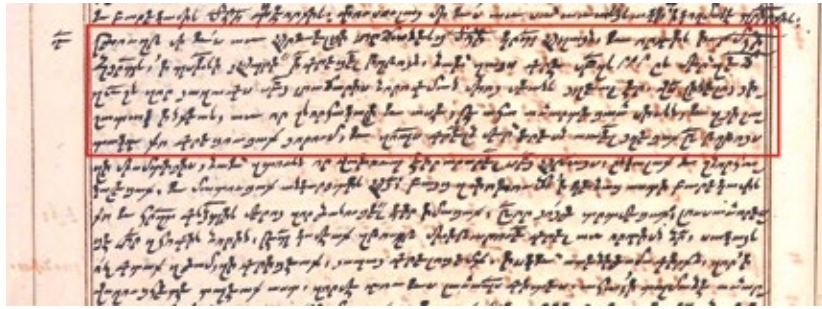
Այսպիսով, վիմագրի երբեմնի տեղադրությունը պարզում է, որ ծագումով կեսարացի Խտրի մեկենասությամբ նորոգվել է Մայր տաճարի հյուսիսսարևմտյան սյունը, իսկ բնագիրը հայտնում է Խտրի ծնողների՝ Աբրահամի և Աննայի, եղբոր՝ Պետրոսի և որդիների՝ Պողոսի, Սերօբեկի,

Հակոբի և Աբրահամի անունները, որոնք և հիշման են արժանացել:

Եթե Մայր տաճարի հյուսիսսարևմտյան սյան նորոգման ծախսերը հոգացել էր Խտր Կեսարացին, ապա հյուսիսսարևելյան սյան մեկենասությունը ստանձնել է ծագումով Արևելյի Տրճանենց տոհմից ազուկեցի Կարապետ Պապայանը: Դարձյալ Կ. Պոլսի նվիրակ Իսահակ վարդապետին ուղղված 1785 թ. մայիսի 22-ի գրությամբ Ղուկաս կաթողիկոսը տեղեկացնում է. «Մեան աղագաւ ևս միամրեցո, որ իւրն (մահտեսի Կարապետին – Ա. Հ.) եմք յիշարակ առնելոց և ըստ կարգին բան պահանջելոց յինքնեմ, զոր պարտի րաւ և ոչ զթերութիւն ցուցանել ի բարեպաշտական գործն իւր: Սակայն զօրհնութեան գիր ի կաւարմանն պարտիմք գրել, բայց կարծեմք, թէ յայսմ ամի ևս ոչ կարենք ի յիշարակագրութեան րեղին հասանիլ» (ՄՄ 2803, 396աբ, նկ. 6): Այսինքն, այս դեպքում ևս մեկենասություն ստանձնելը կաթողիկոսի կողմից փոխհատուցվելու էր հիշատակագրությամբ, ուստի 1786 թ. հունիսին մահտեսի Կարապետին հղած պատասխան նամակում կաթողիկոսը

Նկ. 6. Կ. Պոլսի նվիրակ Իսահակ վարդապետին տեղեկացվում է Կարապետ Ազուկեցու կաւարած մեկենասության և այդ առիթով վիմագիր կազմելու մասին, 1785 թ. (ՄՄ 2803, 396բ)

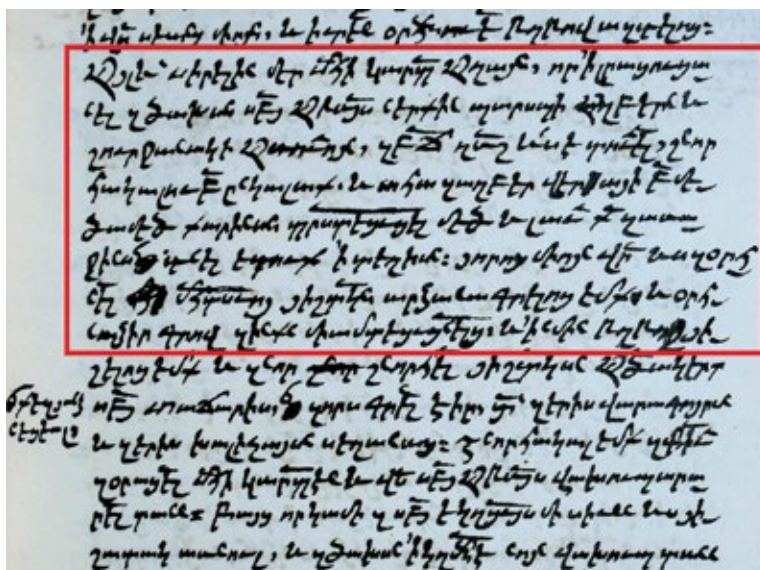

Նկ. 7. Կարապետ Ագուլեցուն փղեղեկացվում է, որ իր անունով վիմագիր է կազմվել, 1786 թ. (ՄՄ 4481, 181բ)

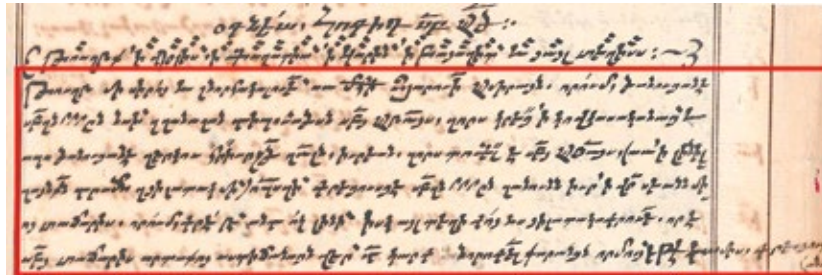
հայտնում է նաև ստացած գումարի չափը՝ 500 դոնուշ, որի արդյունքում. «սհա սաարպեցաւ սինն և գլիշարակո քո գրեցուցաք յորում» (ՄՄ 4481, 181բ, նկ. 7): Զուգահեռ հիշատակում է նաև Կարապետի կողմից Մայր Աթոռին մի տուն իբրև «վախտա», այսինքն՝ սեփականություն նվիրաբերելու մասին, որի համար շտրիակալագիր է հղվել մեկենասին (Գրիգորյան 2003, 170): Ցավոք, այս պյան նորոգումը վավերացնող վիմագիրը ևս մեզ չի հասել, ուստի այն դարձյալ վկայակոչում ենք ըստ Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցի ընդօրինակման.

Նորոգեցաւ սինս մինչ ի վերին կամարն՝ հոգածութեամբ տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, արդեամբ Ագուլեցի Պապայեան մահտեսի Կարապետին, ի յիշատակ իւր եւ կենակցին՝ մահտեսի Եղիսաբէթին եւ որդւոյն՝ մահտեսի Հայրապետին եւ համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոցն. ի ՌՄԼԵ (1786) թուին (Շահխաթունեանց 2014, 30):

Այս վիմագիրը նույնպես ընդլայնում է մեկենասի մասին նամակագրությունից հայտնի տեղեկությունը, քանի որ պարզում է նրա՝ Պապայան ազգից լինելը, ինչպես նաև կենակցի՝ Եղիսաբէթի և որդու՝ Հայրապետի անունները: Նրանք հիշատակված են եղել ներկայում կորսված մեկ այլ վիմագրում ևս, որի մասին են վկայում նամակներում պահպանված տեղեկություններն ու Շահխաթունյանցի ընդօրինակմամբ մեզ հասած վիմագիրը: Նկատի ունենք դեռևս Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսի օրոք (1655-1680 թթ.) կառուցված Մայր Աթոռի քանքանադրյուրի՝ ստորգետնյա ջրանցքի նորոգումը 1784 թ., որի առիթով դարձյալ վիմագիր է կազմվել: Կ. Պոլսի նվիրակ Իսահակ վարդապետին ուղղված 1784 թ. օգոստոսի 26-ի նամակում Ղուկաս Կարնեցին հիշատակում է նաև Կարապետ աղա Ագուլեցու անունը, որը. «...ի լրացուցանել զծախսն Սրբոյ Աթոռոյս ներքին պարսպի աղբերն և շուրջանակի առոտոյն, զԸՃ (200) դոնուշ ևս է տուեալ: Շտրիակալութեամբ ընկալաք և սհա

Նկ. 8. Կարապետ Ագուլեցին հավելյալ 200 դոնուշ է նվիրաբերել քանքանադրյուրի նորոգման համար, 1784 թ. (ՄՄ 2803, 271ա)

Նկ. 9. Հարություն ամիրա Ապուշեխցուն հղված նամակը պարզում է նաև հիշարակագրման արժեքը՝ 250 դոտուշ, 1786 թ. (ՄՄ 4481, 168ա)

գաղթեր վերայի Բ (2) մեծամեծ քարինսն պարտապնդեցեալ մեծ և լաւ, քան զառաջինսն, դնել եւրոք ի տեղին, յորոց միոյն վերայ ևս զօրինեալ մահտեայ յիշարակն արձանագրելոց ենք և օրինաձիր գրով զինքն միամերեցոցանելոց» (ՄՄ 2803, 271ա, նկ. 8): Փաստորեն, Կարապետ Ագուլեցին հավելյալ 200 դոտուշ է ուղարկել Մայր Աթոռ, որով և նորոգվել են ներքին աղբյուրն ու ստորգետնյա ջրանցքը: Նշելի է նաև այն, որ նամակներից մեկում Ղուկաս կաթողիկոսը գրում է, որ շնորհավորել է Կարապետ Ագուլեցուն՝ որդու ամուսնության կապակցությամբ, իսկ աղբյուրի նորոգման առիթով կազմված վիմագրի շարադրանքը նախքան փորագրելն ուղարկել է մեկենասին՝ ծանոթանալու և հաստատելու համար. «...և զաղթեր արձանագրութեան օրինակն առ ինքն յղելով, զի միամերեցի, թէ այնպէս գրեցուցեալ ենք յառաջագոյն» (Գրիգորյան 2003, 116): Աղբյուրի վրա էլ կազմվել է մեկենասի անվանակիր երկրորդ վիմագիրը՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

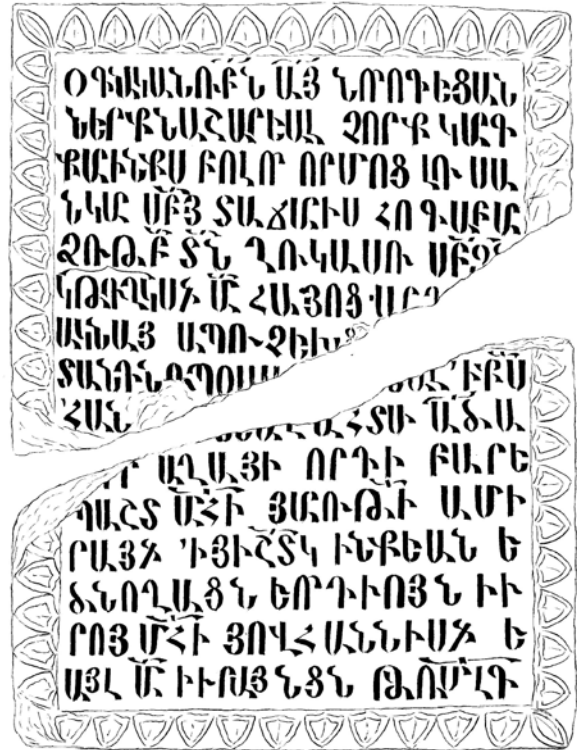
Նորոգեցաւ քանքանս բոլոր շրջանակօքն ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին, արդեամբ Ագուլեցի մահտեսի Կարապետին եւ կնոջն՝ մահտեսի Եղիսաբէթին եւ որդւոյն՝ մահտեսի Հայրապետին. ի թվին Հայոց ՌՄԼԳ (1784) (Շահխաթունեանց 2014, 66):

Կարապետ Ագուլեցու անունը կարդում ենք նաև ներկայում Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնում պահվող մի հնատիպ Ավետարանի՝ 1798 թ. արծաթյա կրկնակազմին, ըստ որի՝ մահտեսի Պապայան Կարապետն իր Ավետարանի կրկնակազմը պատրաստել է տվել Կ. Պոլսում՝ Աբրահամ վարդապետի ձեռամբ, ի հիշատակ հարսին՝ Անթառամին, իր վաղամեծիկ ամուսին, Կարապետի որդի Հայրապետին և ծնողին՝ Ստեփանին: Ավետարանը նվիրաբերվել է Սբ Էջմիածնին՝ Կ. Պոլսի նվիրակ Գալուստ վարդապետի միջոցով. «...ի դոտն Սբ Էջմիածին, ԴճԷ՛ռամբ նլռլիրակ Գալուստ վլալդլալալլէտին, ի ՌՄԽԷ (1798) թուոջ, ի Մեծն Պօլիս: Պապալլեան

մահտեսի Կարապետին է, ձեռամբ Աբրահամ վարդապետին» (Մալխասյան 2011, 13):

Նորոգվում է Մայր տաճարի քառաստիճան որմնախարիսխը

Ծագումով Ակնի Ապուշեխ գյուղից, սակայն Կ. Պոլսում բնակվող Հարություն ամիրային հղված Ղուկաս կաթողիկոսի 1786 թ. շնորհակալագիրն ուշագրավ է այնքանով, որ պարզում է հիշատակագրման արժեքը: Բանն այն է, որ Հարություն ամիրան 250 դոտուշ է ուղարկել Մայր Աթոռ. «...որպէս զի գրեցուցէ սրբազան վեհապետն զանունն իւր ի վերայ սեանն միոյ տաճարիս...», քանի որ «առ ի լինիլ զայնքան դրամն զյիշարակ մի» (ՄՄ 4481, 168ա, նկ. 9): Սա բացառիկ վկայություն է, որտեղ հստակ նշված է հիշատակագրման «գինը»՝ 250 դոտուշ: Պատասխան նամակում Ղուկաս կաթողիկոսը մեկենասին ծանուցում է, որ տաճարի սյուներից որևէ մեկին արձանագրություն կազմել հնարավոր չէ, քանի որ սյուներն արդեն նորոգվում են և կունենան արձանագրություններ՝ համապատասխան մեկենասների անուններով: Այս դեպքում Ղուկաս կաթողիկոսն այլ որոշում է կայացնում՝ գրելով, որ. «...պարշաճ տեսաք, զի զսրբոյ տաճարիս քառակողմ որմնոց արտաքին երեսաց զԴ (4) - զԵ (5) կարգ խախտեալ և անշքացեալ հին քարինսն, զորս փոխեցաք և նորոգեցաք, զայն արասցոք յիշարակ նմա» (ՄՄ 4501, 1042): Այդպես էլ անում և գիրն այլ տեղ են կազմում. «...որ է սրբոյ տաճարիս արտաքոյ աստիճանացն վեր՝ Դ (4) կարգ նորոգեալ քարանցն որմնոց: Եթէ կամիս, գրեցոք անդ» (ՄՄ 4481, 168ա, տե՛ս նկ. 9): Նամակում նկարագրված տեղը համապատասխանում է Մայր տաճարի արևելյան խորանի արտաքուստ կենտրոնական մասին, որտեղ, ըստ տեղագիրների, ագուցված է եղել մինևսայն Հարություն ամիրայի անվանակիր 1784 թ. վիմագիրը: Թեև քարը

Նկ. 10. ա, բ. Մայր տաճարի որմերի հիմնախարսիի նորոգման վիմագիրը, 1784 թ. (լուս. և գրչ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2016, 2025 թթ.)

ներկայում իր տեղում չէ և հանվել է, ըստ էության, 1869 թ. Մայր տաճարի արևելյան խորանին կից «Ավանդատուն» թանգարանի կառուցման ժամանակ, սակայն մեր հետազոտությունների ընթացքում մենք այն փաստագրել ենք Մայր Աթոռի Գանձատան բակում՝ երկատված, որի հիմամբ և վկայակոչում ենք բնագիրը (նկ. 10ա, բ)։

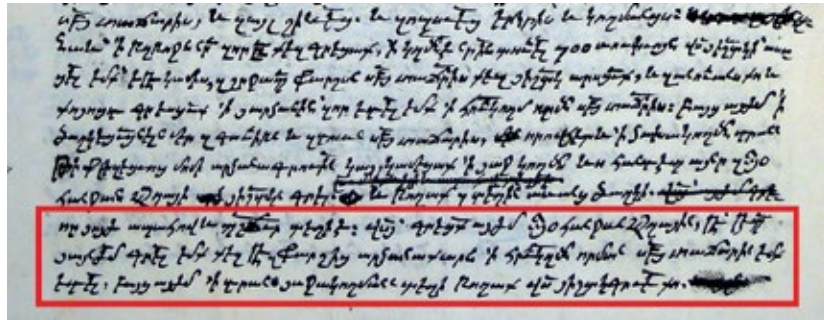
Օգնականութեամբն Աւստուծոյ նորոգեցան / ներքնաշարեալ չորք կարգ / քարինքս բոլոր որմոց լուսա/սկար սլրբւոյ տաճարիս, հոգաբար/ձուլեամբ տւեառն Ղուկասու սլրբւալան¹ / կլաթողլիկլոսին Ամենայն Հայոց, արդեամբ¹ / Ակնայ Ապուշեղցի եւ ի Կոս¹/տանդնուպոլիս բնակեալ¹ ի Քրիստոս / հանգուցեալ մահտւեսի Աւստուածա/տուր աղայի որդի բարե/պաշտ մլալիտեսի Յարութիւն, ամի/րային, ի յիշալուալ ինքեան, եւ / ծնողացն, եւ որդւոյն իւրոյ՝ մլալիտեսի Յովհաննիսին եւ / այլ ամենայն իւրայնոցն. թվին, ՌՄԼԳ. (1784) (Հարությունյան 2025, 54₄₂):

Արձանագիր քարի երբեմնի ագուցված լինելը Մայր տաճարի արևելյան խորանի հետնապատին՝ արտաքուստ, ինքնին պարզում է, որ մեկենաս Հարություն ամիրան համաձայնել է Ղուկաս

կաթողիկոսի առաջարկին, և գիրը կազմվել է կաթողիկոսի նախանշած տեղում։ Բացի այդ, վիմագրի շնորհիվ լուսաբանվում են Հարությունի հոր՝ հանգուցյալ Աստվածատուր աղայի և որդու՝ մահտեսի Հովհաննեսի (հիշվում է նաև Չելեպի մականվամբ) անունները, որոնք և հիշման են արժանացել։ Հավելենք, որ ծագումով ապուշեղցի էր նաև սատաֆ (դրամափոխ) Հակոբը, որի մեկենասությամբ դեռևս 1721 թ. կերտվել են Մայր տաճարի գույգ ավանդատնյակների՝ սադաֆով և մարգարտով հարդարված փայտե դռները, որոնք ներկայում ցուցադրվում են Հայաստանի պատմության թանգարանում և ունեն համապատասխան հիշատակագրություններ (Հարությունյան 2025, 50_{36, 37}):

Նորոգվում է Մայր տաճարի շրջակա սալահատակը

Հնդկաց երկրում նվիրակ Եփրեմ վարդապետին հղված 1787 թ. օգոստոսի 25 թվակիր ընդարձակ նամակում Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը հիշատակում է նաև Սուրաթ քաղաքի բնակիչ, ծագումով ջուղայեցի Գերաքենց տոհմից Հակոբի որդի Օհանջան աղայի՝ Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնին կատարած 700 ռուբլի նվիրատվության մասին, որով նորոգվել է տաճարի շրջակա սալահատակը,

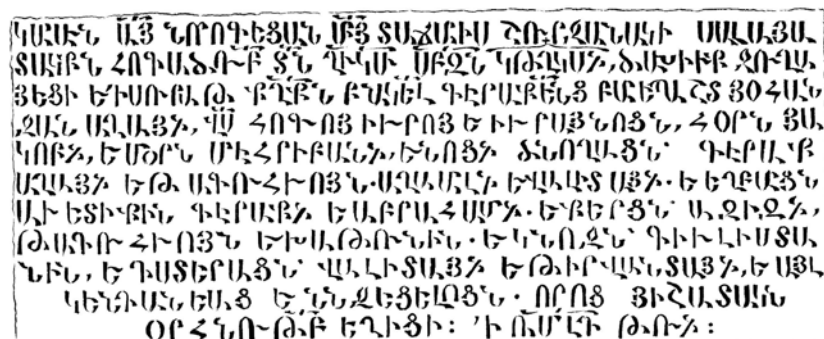

Նկ. 11. Օհանջան աղայի մեկենասությանը նորոգվել է Մայր տաճարի շրջակա սալահատակը, որի առիթով կազմված գիրն ամփոփվել է զանգակատան ներքնահարկում, 1785 թ. (ՄՄ 4501, 115բ)

խակ իրականացված շինարարական աշխատանքների մասին վկայող վիմագիրը նախատեսվել է ամփոփել Մայր տաճարի հարավային պատին: Մակայն քառամույթ զանգակատան ներքնահարկն ու տաճարի գլխավոր մուտքը ծաղկել-նկարազարդելուց հետո նպատակահարմար են գտել վիմագիրն ամփոփել տաճարի գլխավոր մուտքին կից՝ հարավային կողմում գտնվող թիֆլիսեցիների՝ մոմի նվիրաբերման մասին վկայող 1682 թ. վիմագրի հանդիպակաց պատին, որը թողնվել է անգարդ՝ հիշատակագրությունը կազմելու համար. «Վասն որոյ գրեցաք այժմ Յօհանջան աղային, թէ թեպէր յայնժամ գրեալ ենք քեզ, թէ զՖարշից (սալահատակի – Ա. Հ.) արձանաքարն ի հարաւակողմն որման

արքոյ տաճարին ենք եղեալ, բայց այժմ ի դրան յաջակողմանն տեղի թողաք վասն յիշարակագրութեան քո: Ուրեմն զանուանս քո և քոյանցն գրեալ յղեալ, զի յիշարակոյ փորագրել տացոք յայնմիկ տեղոջ» (ՄՄ 4501, 115բ-116ա, նկ. 11): Այն, որ Օհանջան աղան չի առարկել կաթողիկոսին և պատասխան նամակով հղել է նաև իր հարազատների անունները, վկայում է բավականին լավ պահպանված վիմագրի բովանդակությունը, որը և վկայակոչում ենք ամբողջությամբ (նկ. 12ա, բ)։

Կաման Աստուծոյ նորոգեցան սւրբւոյ տաճարիս շուրջանակի սալայա/տակքն՝ հոգածուրթեամբ տւեառյն Ղւոյկլայսւոյ սւրբւոյ գլայն կլայթւոյլիկլոսին, ծախիք ջողա/յեցի

Նկ. 12. ա, բ. Մայր տաճարի շրջակա սալահատակի նորոգման վիմագիրը, 1785 թ. (լուս. և գրչ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2025 թ.)

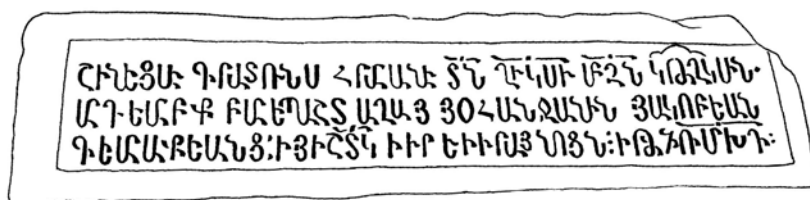
և ի Սուրաթ քաղաքն բնակելայլ Գէրաքելայն քաղաքաշտ Յօհաննան աղային, վալայն հոգւոյ իւրոյ եւ իւրայնոցն, հօրն՝ Յակոբին, եւ մօրն՝ Մէհրիբանին, եւ նոցին ծնողացն՝ Գէրաք / աղային եւ Թագուհոյն, Աղամալին եւ Վալիտային, եւ եղբարցն՝ / Աւետիքին, Գէրաքին եւ Աբրահամին, եւ քերցն՝ Ազիզին, / Թագուհոյն եւ Խաթունին, եւ կնոջն՝ Գիւլիստա/նին, եւ դստերացն՝ Վալիտային եւ Թիրվանտային, եւ այլ / կենդանեաց եւ ննջեցելոցն, որոց յիշատակն / օրհնութեամբ եղիցի. ի ՌՄԼԴ (1785) թուին (Հարությունյան 2025, 55₄₃):

Սուրաթը Հնդկաստանի հայահոծ վաճառաշահ քաղաքներից է, որտեղից մեզ են հասել մեծաթիվ հայերեն վիմագրեր (108 միավոր): 17-րդ դարում հայերը գործունեություն են ծավալել նաև Սուրաթում, որի գերեզմանոցում գտնվող երեք տապանատներից փաստագրված վաղագույն տապանագիրը 1660 թվականից է: Այդտեղ է հանգչում նաև Սր Էջմիածնի մեկենասներից Օհանջան աղան, որի եկեղատառ տապանագրի համաձայն՝ նա վախճանվել է 72 տարեկանում՝ 1795 թ. փետրվարի 23-ին, Սուրաթ քաղաքում. «Տէլը Աստուայժ / Յլիսույս, Քլիստոյս, / ողորմեա՛ մեզ: / Այս է տապան Գէրաքէնց / հլայնգլուցլեայլ Յակոբ աղէ որդի / ողորմած հոգի պարւոյն / Յօհաննան իշխան / աղային ջլոյղայլեյլույ, որ / 72 ամաց փոխեցաւ աշխարհէս 1795/179, Նիքիւայն / 10-ին (փետրվարի 23), օրն ուրբաթ, / Սուրաթ քաղաքիս» (Քորթոյան 2024, 424₈₆): Մահվան առիթով Օհանջան աղայի դուստրերին՝ Վալիտային և Թիրվանտային ցավակցագիր է հղել նաև

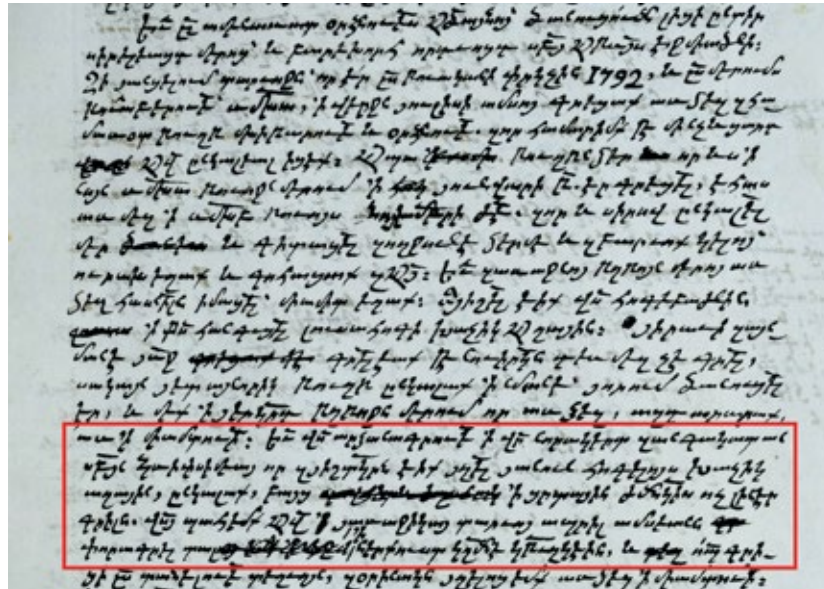
Ղուկաս կաթողիկոսը. «...գթողթ մի միսթարական ևս գրեցաք ի Սուրաթ առ լուսաւոր հոգի աղայ Յօհաննանի դարերսն՝ Վալիտայ և Թիրվանտա, վասն վախճանման հօրն իւրեանց» (Գրիգորյան, Հարությունյան 2023, 487): 1795 թվականն է կրում նաև Մայր Աթոռի շինարարական վիմագրերից մեկը, որի համաձայն՝ նշված թվականին կառուցվել է Սր Էջմիածնի գրատունը, որի մեկենասությունը դարձյալ ստանձնել է Օհանջան աղան. «Շինացաւ գրատունս հրամանաւ տւեալն Ղուկակայսրէ աբբայալայն կլայթլուլիկլոյսին, / արդեամբք բարեպաշտ աղայ Յօհաննանին Յակոբեան / Գեարաքեանց, ի յիշատակ իւր եւ իւրայնոցն. ի թվին ՌՄԽԴ (1795)» (Հարությունյան 2016, 83-84₆₅) (նկ. 13ա, բ): Օհանջան աղան մեծապես նպաստել է նաև Մայր Աթոռում գրատպության զարգացմանը, նրա մեկենասությամբ հրատարակվել են գրքեր՝ Սաղմոսարան, Մաշտոց և այլն (Գրիգորյան, Հարությունյան 2023, 131, 141), իսկ երախտագետ կաթողիկոսը նրան պարգևատրել է Սր Հռիփսիմեի մասունքակիր խաչով (Գրիգորյան, Հարությունյան 2023, 262):

Կառուցվում է Սր Հռիփսիմե վանքի զանգակատունը

Առհասարակ, Մայր Աթոռ Սր Էջմիածինը հիշյալ ժամանակաշրջանում սերտ կապեր է ունեցել հնդկահայ համայնքի հետ, որոնց անմիջական օժանդակությամբ զարգացել է ոչ միայն գրատպությունը, այլև տեղի նշանավոր այրերի մեկենասությամբ Մայր Աթոռում իրականացվել են մեծածավալ շինարարական և բարենորոգչական

Նկ. 13. ա, բ. Սր Էջմիածնի գրատան շինարարական վիմագիրը, 1785 թ. (լուս. և գրչ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2016 թ.)

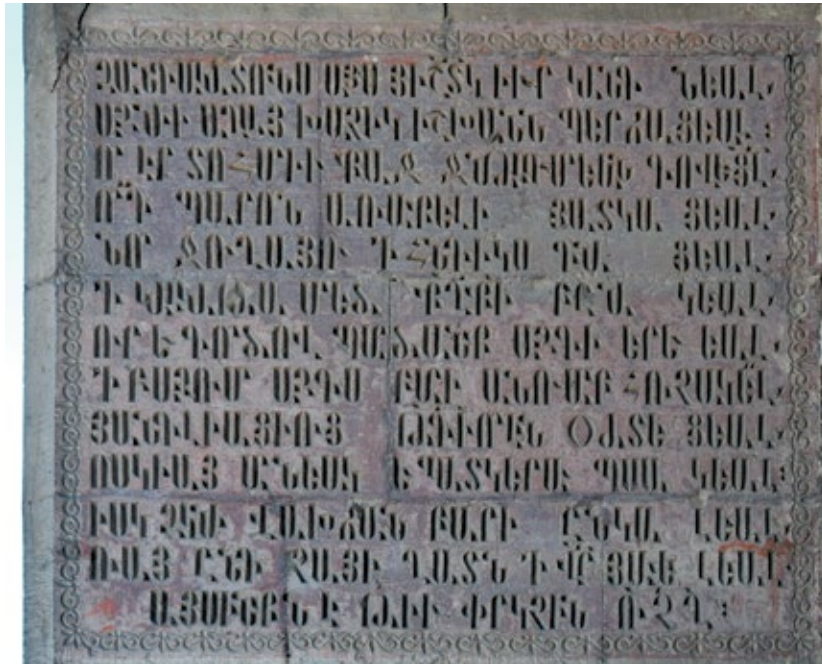
Նկ. 14. Սր Հռիփսիմն վանքի զանգակարան կառուցման առիթով վիմագիր է կազմվելու լուսահոգի մեկենաս Խաչիկ աղա Զնթուլյանի հիշատակին, 1793 թ. (ՄՄ 4483, 53ա)

աշխատանքներ: Ղուկաս Կարնեցու նամակա-
նու ուսումնասիրությունը պարզում է, որ մեկե-
նասները հաճախ նաև բարեկամական կապեր
են ունեցել: Օրինակ, վերոհիշյալ Օհանջան աղա-
յին հղված շնորհակալագրերից մեկում նշված է,
որ Կալկաթայում բնակվող եղբայրներ Գրիգոր և
Խաչիկ աղաներից վերջինն իր աներն է, այսինքն՝
կնոջ՝ Գյուլիստանի հայրը. «...գոր վասն իր հոգ-
ւոյ և կենակցին իւրոյ՝ Գիւլիստանին, աներացն
իւրոց՝ Գրիգոր և Խաչիկ աղայիցն...» (Գրիգորյան
2003, 665): Այդ է փաստում նաև լուսահոգի Խաչիկ
աղայի նավի աղետի առիթով Օհանջան աղային
հղված մխիթարության թուղթը. «...և մխիթարու-
թիւն վասն սորին աներ հանգուցեալ Խաչիկ աղա-
յի նաւուն կորնչելոյ, յորում և իւրն բազում ինչք էին
կորուսեալ» (Գրիգորյան 2003, 725):

Խաչիկ աղայի անվանակիր բազմաթիվ
գրագրություններ են պահպանվել կաթողիկոսի
նամակներում, որոնցից հատկանշելի են նրա մե-
կենասությամբ Սր Հռիփսիմն վանքի զանգակա-
տան կառուցման առիթով գրվածները: Մեկենասի
վաղահաս մահը որոշակիորեն խոչընդոտել է նրա
ստանձնած պարտավորություններին: Այդ է վկա-
յում Բասրայում գործակալ պարոն Հովհաննես
Բեթղեհեմյանին հղված նամակներից մեկում Ղու-
կաս կաթողիկոսի պահանջն առ այն, որ խնդրում է
իրեն ծանուցել Խաչիկ աղայի խոստացած 100 թու-
մանը Մայր Աթոռ հասցնելու մանրամասների մա-
սին, քանի որ նրա մահից հետո եղբայրն ու որդին
գրել են Մայր Աթոռի լուսարար Գրիգոր վարդա-

պետին, որ Բասրայում բնակվող պարոն Պետրո-
սի միջոցով 100 թուման են ուղարկել Մայր Աթոռ.
«...վասն ծախսոց զանգակարանն» (Գրիգորյան
2003, 675):

1791 թ. դեկտեմբերին Կալկաթայում բնակ-
վող Խաչիկ աղայի եղբայր Գրիգոր Առաքելյանին
և որդուն՝ Մովսես Խաչիկյանին հղված նամակում
Ղուկաս կաթողիկոսն արձանագրում է զանգակա-
տան շինարարության ավարտը, ցավում մեկենասի
վաղահաս մահվան համար ու խնդրում ուղարկել
հիշատակի գիրք՝ արձանագրությունը կազմելու
նպատակով. «...իսկ այժմ մնացեալ է միայն ար-
ձանագրութիւն յիշարակին, վասն զի ոչ գիտեմք,
թէ ընդ լուսահոգի Խաչիկ աղայի անուանն, այլ ևս
զինչ անուանս կամիք գրեցուցանել: Ուրեմն զա-
նուանս ձեր և ձերայնոցն որպէս կամիք, գրեալ
յղեսցիք, զի և մեք արձանագրել տւացուք ի միջին
կողմն գմբեթի զանգակարանն» (Գրիգորյան 2003,
667): Պարզվում է՝ սկզբնապես գիրք նախատես-
ված է եղել կազմելու զանգակատան գմբեթի ներ-
քին բոլորակին՝ նման Սր Էջմիածնի Մայր տաճարի
զանգակատան շինարարական վիմագրին (Հա-
րությունյան 2025, 27): Նույնն է նշված նաև 1793 թ.
դեկտեմբերին՝ դարձյալ միևնույն անձանց հղված
նամակում. «Եւ վասն արձանագրութեան ի վերայ
նորակերտ զանգակարան Սրբոյ Հռիփսիմեայ, որ
գլխաւարակարան էիք յղեալ յանուն հոգելոյս Խաչիկ
աղային, ընկալաք, բայց ի ցուրային ժամանակիս
ոչ լինել գրիլն, վասն որոյ պահեմք Աստուծով յա-
ռաջիկա տարւոյ ասորիլ ամենանն փորագրել տալ

Նկ. 15. ա, բ. Սր Հոհիսիմն վանքի զանգակատան կառուցման վիմագիրը, 1790 թ. (լուս. և գրչ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2026 թ.)

ի ներքուստ կողմանէ կաթողիկէին» (ՄՄ 4483, 53ա, նկ. 14): Սակայն փաստելի է, որ, ի վերջո, շինարարական վայելչագիր չափածո արձանագրությունը կազմվել է ոչ թե զանգակատան գմբեթին, այլ՝ հյուսիսարևելյան մույթի հարավային նիստին (նկ. 15ա, բ)։

Զանգակատունս այս յիշլալտլալ իւր կանգնեալ, / ազնիւ աղայ Խաչիկ իշխանն պերճացեալ, / որ էր տոհմի քաջ Զնթրումեան գովեցլեալ, /

որդի պարոն Առաքելի յատկացեալ, / Նոր Զուղայու ի Հնդիկս գնացեալ, / ի Կալկաթա մեծ քալալքի բընակեալ, / ուր եւ գործով պարծանք ազգի երեսեալ, / ի բազում ազգս բարի անուամբ հռչակեալ, / յանգլիացոյց թլալգլալորէն օժտեցեալ, / ոսկիայ մանեալ եւ պատկերաւ պսակեալ, / իսկ զկնի վախճան բարի ընկալեալ, / Ռայ ընդ Չայի, Ղատն ի վլեյրլալ յաւելեալ, / այսինքն՝ է թիւ Փրկչին Ռ-ՉՂ (1790) (Հարությունյան 2016, 254₅₁₃):

Վիմագրի հաղորդմամբ՝ Խաչիկ աղան Ջնթլումյան տոհմից է՝ պարոն Առաքելի որդին, որը Նոր Ջնողայից է գնացել Կալկաթա, աչքի ընկել իր ազգաշեն գործունեությամբ, պարգևատրվել շքանշանով՝ վայելելով նաև Հայոց հայրապետի համակրանքը: Վիմագիրն անուղղակիորեն հայտնում է նաև մեկենասի մահը նույն 1790 թ.՝ արտահայտված ինչպես Փրկչական, այնպես էլ՝ Հայոց այբուբենի համապատասխան տառանուններով՝ *Ռայ, Չայ, Ղար*, ինչը բացառիկ երևույթ է հայ վիմագրության մեջ: Խաչիկ աղայի մահը 1790-ին վավերացնում են նաև Ղուկաս Կարնեցու մի շարք այլ նամակներն ու մեկենասի տապանագիրը՝ Կալկաթայի Սբ Նազարեթ եկեղեցու շրջակա գերեզմանոցում. «**Ջնթլումէց / Խաչիկ Առաքելի / Այս է տապան Ջնթլումէց / Առաքելի որդի պարոն Խաչիկին, / սա էր ամաց 48 ի հանգեաւ ի Տէլլր / ի թվին 1790 եւ Փոքր 175, / Նախայ 26 (հուլիսի 14), ի Կալկաթայ**» (Քորթոյան 2024, 55₁₁₄): Նույն գերեզմանոցում են հանգչում նաև Խաչիկ աղայի կողակից տիկին Բեգումն († 1825 թ.) ու զավակները՝ դուստրերը Հռիփսիմեանց († 1776, 1779 թթ.), Կատարինեն († 1815 թ.), Եղիսաբեթը († 1857 թ.), որդիները՝ Տեր Հովհաննեսը († 1832 թ.) և աղա Մովսեսը († 1843 թ.) (Քորթոյան 2024, 50₈₅, 76₂₄₉, 86₃₁₃, 93₃₅₁, 107₄₃₄, 120₅₀₇):

Նամակների բովանդակությունից պարզվում է, որ զանգակատան շինարարությունն ավարտվել է 1791 թ. հուլիսին. «...որն սեւամբ և գիւսչն կառուցաբ ի գլուխն, և զզանգակսն կախել երուք ի մէնջ» (Գրիգորյան 2003, 667): Կաթողիկոսը միայն ցավում է, որ Խաչիկ աղան այն չտեսավ, սակայն միակ մսիթարությունն այն կլինի, որ նա Աստծու կողմից արժանա երկնային արքայության (Գրիգորյան 2003, 667):

Ջանգակատան շինարարական աշխատանքներով զբաղվել է Վանից հրավիրված Պողոս վարպետը՝ Գասպար վարպետի եղբայրը, որին հրնթացս և հավարտ աշխատանքի բազում նվերներ են շնորհել. «*Քարհար վարպետ Պողոսն մինչ սուրբ Հռիփսիմէի վանից զանգակարունն շինեալ աւարտի հասոյց, որոյ այսինչ խիլայ երուք՝ Ա (1) քինիշ ինկիզի լաւ չութայ, Ա (1) շալ մօռ կապայ նոր, Ա (1) ֆիլամանկ գթակ՝ ղալամի մորթով, Ա (1) Շամու ալաճայ արխալուղ՝ քիչ հագած, ի յունիսի Ը (8)*» (Գրիգորյան 2003, XXVIII): Թերևս, միննույն վարպետ Պողոսն է հիշվում նաև Սբ Էջմիածնի Մայր տաճարի արևելյան զանգակատան հյուսիսարևմտյան սյան հարավային նիստի անարվեստ

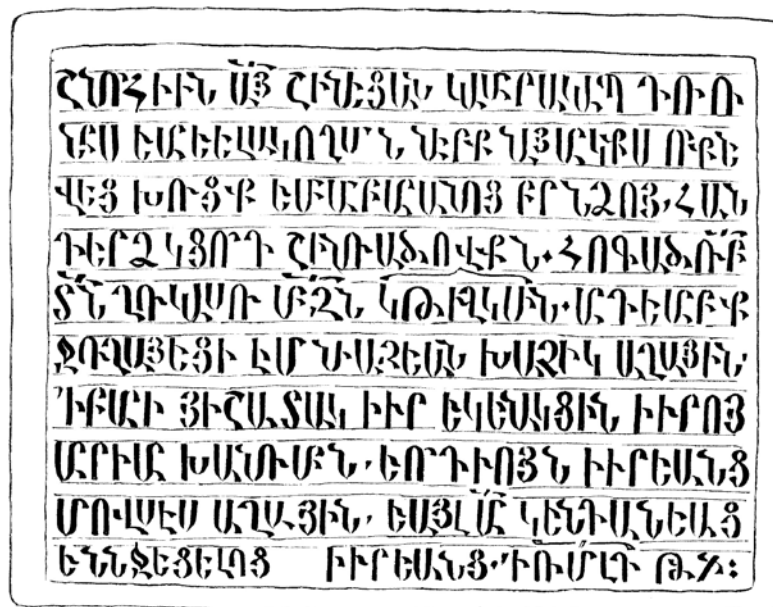
վիմագրում. «**Պողոս վալրալէյտ / Կայծալկ**» (Հարությունյան 2025, 42₂₇): Այս վիմագրին ավելի վաղ անդրադարձել է լուսահոգի արվեստաբան Ավետիս Ավետիսյանը, որն այն թվագրել է 17-րդ դարի 80-ականներով՝ Կայծակ մականվամբ հիշված վարպետ Պողոսին համարելով զանգակատան ճարտարապետը (Ավետիսյան 2020, 117-118): Եթե վիմագրում իսկապես վկայված է միննույն քարհատ Պողոսը, ապա այն թվագրելի է առնվազն 18-րդ դարի վերջին տասնամյակներով:

Կառուցվել են կամարակապ սրահներ, ներքնահարկ խցեր և ամբարանոց

Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի ստվարացող վանական միաբանության համար անհրաժեշտություն էր դարձել նաև տնտեսական և օժանդակ այլ կառույցներով վանքը համալրելը, ուստի պատահական չէ, որ Ղուկաս Կարնեցու շինարարական աշխատանքների շարքում տեղ գտան նաև այնպիսի կառույցներ, ինչպիսիք են՝ սեղանատուն, ամբարանոց, ներքնահարկ խցեր, սրահներ և այլն:

Ղուկաս կաթողիկոսը նամակագրություն է ունեցել նաև ծագումով ջուղայեցի, Հնդկաստանի Սեդաբադ քաղաքում բնակվող Խաչիկ աղա Էմնիազյանի հետ, որի կատարած մեկենասության առիթով վիմագիր կազմելու մասին ուղղակի վկայություն թեև մեզ չհաջողվեց գտնել, սակայն Մայր տաճարը հարավային կողմից պարսպող տնտեսական շինությունների միջանցիկ սրահներից մեկում պահպանվել է Խաչիկ աղայի անվանակիր 1785 թ. վիմագիրը՝ վանքում կամարակապ դռներ, ներքնահարկ վեց խուց, բրնձի մեկ ամբարանոց և կից շինություններ կառուցելու վկայությամբ (նկ. 16ա, բ):

Շնորհին Աստուծոյ, շինեցան կամարակապ դռու/նրս եւ արեւելակողմն ներքնայարկքս, որքն եւ / վեց խուցք եւ մի ամբարանոց բրնձոյ՝ հան/դերձ կցորդ շինուածովքն հոգածութեամբ / տւեառոյն Ղուկասու սրբւալլայն կլաթլոյլիկլոյսին, արդեամբք / ջուղայեցի Էմնիազեան Խաչիկ աղային / ի բարի յիշատակ իւր եւ կենակցին իւրոյ՝ / Մարիամ խանումին եւ որդւոյն իւրեանց՝ / Մովսէս աղային եւ այլ ամենայն կենդանեաց / եւ ննջեցելոց իւրեանց. ի ՌՄԼԴ (1785) թվին (Հարությունյան 2016, 81-82₆₁):

Նկ. 16. ա, բ. Կամարակապ դռներ, ներքնահարկ վեց խուց և բրնձի ամբարանոց կառուցելու վկայությամբ վիմագիրը, 1785 թ. (լուս. և գրչ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2026 թ.)

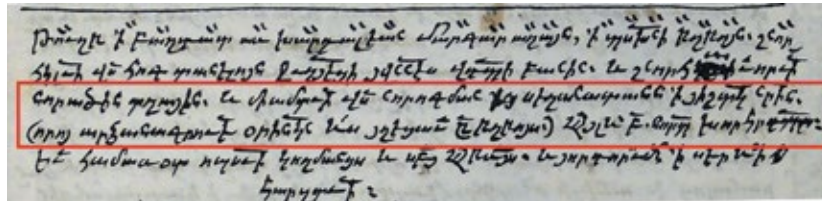
Վիմագրում վկայված են նաև մեկենասի կողակից Մարիամ խանումի և որդու՝ Մովսես աղայի անունները: Կաթողիկոսի նամակագրությունները պարզում են, որ Խաչիկ աղան բաժանված է եղել կնոջից, իսկ կաթողիկոսը փորձել է նրանց հաշտեցնել: Սակայն, ինչպես երևում է, նրանք այդպես էլ չեն հաշտվել, բայց կաթողիկոսը հարկ է համարել Մարիամի անունը վավերագրել (Գրիգորյան 2003, 481, 491):

Սեդյաբադի Սբ Աստվածածին եկեղեցու շրջակա գերեզմանոցում պահպանվել են խոջա Մինասենց Էմսիագի որդի Հովհաննես աղայի († 1768 թ.)

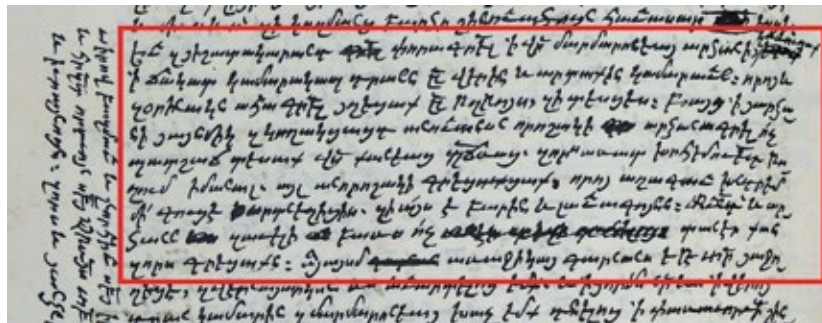
և կնոջ՝ Բեգում խաթունի († 1793 թ.) արձանագիր տապանաքարերը (Քորթոշյան 2024, 393₁₈, 399₄₄), որոնք մինևույն Խաչիկ աղայի ազգականները պիտի լինեն:

Նորոգվում-վերակառուցվում են Մայր Աթոռի ձմեռային սեղանատունն ու վերնահարկի կցակառույցները

Ծագումով ջուղայեցի, Բաղդադում բնակվող Մարգար աղա Խաղարյանը Ղուկաս Կարնեցու

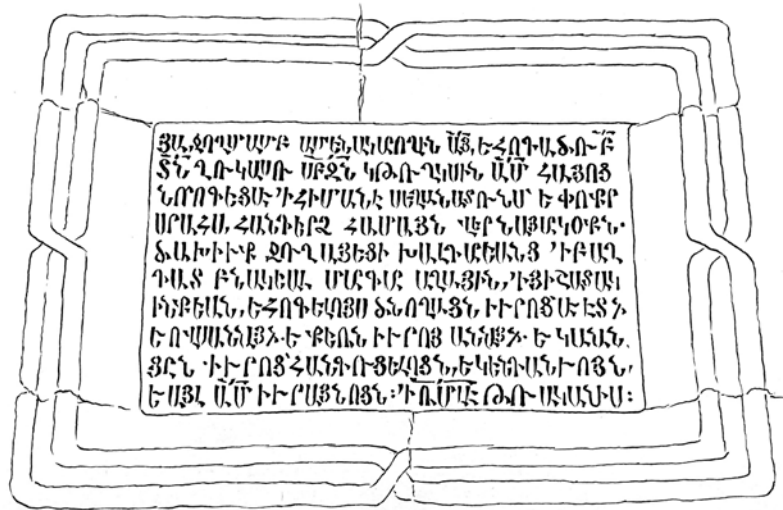
Նկ. 17. Հուկաս Կարնեցին շնորհակալագիր է հղել մեկենաս Մարգար Խալդարյանին, 1789 թ. (ՄՄ 4501, 197ա)

Նկ. 18. Մարգար Խալդարյանը ծանուցվում է, որ մեկենասության դիմաց իր անվանակիր վիմագիրն է կազմվելու, 1789 թ. (ՄՄ 4501, 197բ)

խորհրդով ստանձնել է Մայր Աթոռի ձմեռային սեղանատան և կցակառույցների շինարարության մեկենասությունը: Այդ առիթով դեռևս 1787 թ. օգոստոսի 25-ին Հնդկաց երկրում նվիրակ Եփրեմ վարդապետին ուղղված նամակում կաթողիկոսը խնդրում է մեկենասին ծանուցել, որ. «...սեղանատան գրարինսն հապանել տամք և զկիր և զգաջ այրել և բերել տամք յԱթոռս, և ձեռնարկել տալոց ենք ի գործն, և թե խաղաղութիւն լինիցի, յառաջիկայ ամին, մինչև ցաշունն աւարտեացի սեղանատան և գարձան (վիմագիրը – Ա. Հ.) եղեալ ի յորմն՝ գրելոց ենք զյիշարակ քո և քոյոցն և այլն» (Գրիգորյան 2003, 284): Նույն թվականի դեկտեմբերին հղված նամակներից մեկում կաթողիկոսն արձանագրում է շինանյութի առկայությունն ու զարնանն աշխատանքների մեկնարկը. «...գրարն և զայլ նիւթն պատրաստեցաք, ի գարնանն շինել տալոց ենք» (Գրիգորյան 2003, 311), իսկ արդեն 1789 թ. փետրվարին հղված նամակում Հուկաս կաթողիկոսը շնորհակալություն է հայտնում մեկենասին Հովհաննես վրդ. Ջուղայեցուն աջակցելու, շնորհավորում է արու զավակ ունենալու համար, ինչպես նաև ծանուցում. «վասն նորոգման սեղանատան ի յիշարակ նորին (որոյ արձանագրութեան օրինակն ևս յղեցաւ ընդ թղթոյս)...» (ՄՄ 4501, 197ա, նկ. 17): Նամակի շարունակությունը պարզում է նաև շինարարական աշխատանքների մանրամասները, ըստ որի՝ քանդել են տվել սեղանատան խախտված որմերն ու վերակառուցել ի հիմանց՝

նախասրահով, սրբատաշ քարով, աղյուսաշեն կամարակապ առաստաղով: Վրան նաև վերնահարկ է կառուցվել ոչ միայն անձրևաջրերից խուսափելու, այլև կից բարձր շենքերի հետ հավասար ու միաձույլ տեսք հաղորդելու համար (Գրիգորյան 2003, 442): Այնուհետ դարձյալ չի շրջանցվում վիմագրման հարցը. «Եւ զյիշարակարանոյ փորագրեալ ի վերայ մարմարոնեայ արձանի, կառուցաք ի ճակար կամարակապ դրանն ընդ վերին և արտաքին կամարան, որոյ և զօրինակն ահա գրեալ յղեցաք ընդ թղթոյս, զի տեսցես: Բայց ի յարձանի յայնմիկ զկողակցացոյ անուանն որոշակի արձանագրել ոչ պատշաճ տեսաք վասն քանեաց պատրաստաց, զորս առաւ խոհեմութեանոյ թողում իմանալ, այլ անորոշակի գրեցուցաք, որոյ աղագաւ խնդրեմ մի գուցէ տրտնեղիցիս, զի այս է բարին և լաւագոյնն: Մանաւանդ և արձանն զաւելի բառս ոչ տանէր, քան զորս գրեցաք» (ՄՄ 4501, 197բ, նկ. 18): Այսինքն՝ մեկենասը մանրամասն ծանուցվում է, թե որտեղ պիտի ագուցվի իր հիշատակը վավերացնող մարմարյա արձանագիր քարը և այն, որ նախնական տեքստից հանվել են մեկենասի կանանց անունները, քանի որ երկու կնոջ անուն միաժամանակ գրելը կաթողիկոսը պատշաճ չի համարել: Մենք սա ընկալում ենք, որ Մարգար աղան ոչ թե երկու կին է ունեցել, այլ առաջինի մահից հետո երկրորդ անգամ է ամուսնացել: Պահպանված վիմագիրը պարզում է, որ մեկենասը համաձայնել է, և կաթողիկոսը վիմագրում կանանցից որևէ մեկի

Նկ. 19. ա, բ. Սեղանաարան և վերնահարկերի կառուցման վիմագիրը, 1788 թ.
(լուս. և գրչ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2026 թ.)

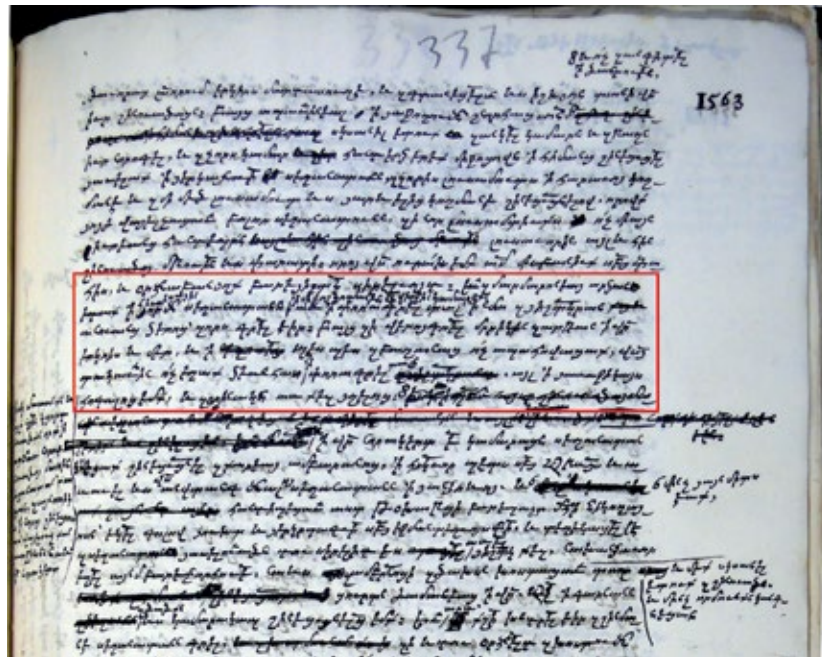
անունը չի հիշատակել: Արձանագիր քարն ագուցված է Մայր տաճարի հարավային մուտքին հանդիպակաց կամարակապ սրահի բարավորին (նկ. 19ա, բ)。

Յաջողմամբ ամենակարողին Աստուծոյ եւ հոգածութեամբ / տւեառն Ղուկաստ աւրբւայգւայն կւայթողլիկլոյսին Ամենայն Հայոց, / նորոգեցաւ ի հիմանէ սեղանատունս եւ փոքր / սրահս՝ հանդերձ համայն վերնայարկօքն, / ծախիք ջուղայեցի Խալդարեանց ի Բաղդատ բնակեալ Մարգար աղային, ի յիշատակ / ինքեան եւ հոգելոյս ծնողացն իւրոց՝ Աւետին / եւ Ովսանային, եւ քեռն իւրոյ՝ Աննային, եւ կանանցըն իւրոց հանգուցելոցն եւ կենդանւոյն / եւ այլ ամենայն իւրայնոցն. ի ՌՄԼԷ (1788) թուականիս (Հարությունյան 2016, 82₆₂):

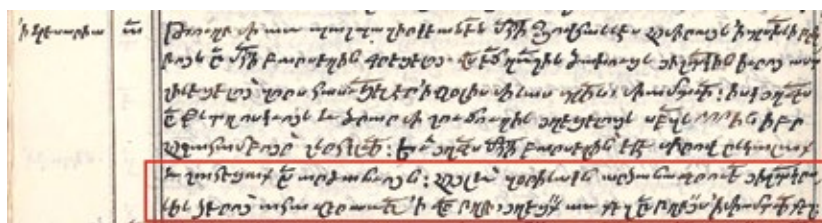
Վիմագիրը հավելյալ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Մարգար աղա Խալդարյանի ընտանիքի մասին, հայտնում ծնողների՝ Ավետի և Օվսանայի, քրոջ՝ Աննայի անունները, որոնք պիտի հիշման արժանանան: Ի դեպ, նամակներից պարզվում է, որ այս նույն անուններն են կրել նաև Մարգար աղայի և կնոջ՝ Կատարինեի զավակները, իսկ Մարգարը վախճանվել է 1794 թ.՝ դրամական կտակ թողնելով Մայր Աթոռին (Գրիգորյան, Հարությունյան 2023, 161-162, 266-267):

Կառուցվում է Մայր Աթոռի սեղանատան հնգակամար նախասրահը

1790 թ. նոյեմբերին Կեսարիայում բնակվող մահտեսի Հովհաննես ամիրային ուղղված նամա-

Նկ. 20. Հովհաննես ամիրա Կեսարացին ծանուցվում է իր անվանակիր վիմագիրն ունենալու մասին, 1790 թ. (ՄՄ 4501, 337ա)

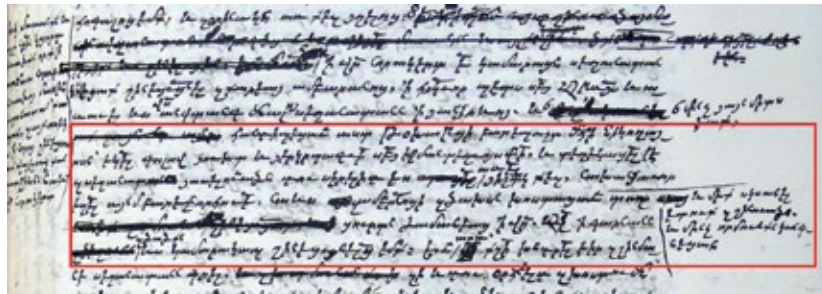

Նկ. 21. Հովհաննես Կեսարացուն է ուղարկվել փորագրվելիք բնագրի նախնական տարբերակը, 1791 թ. (ՄՄ 4481, 405բ)

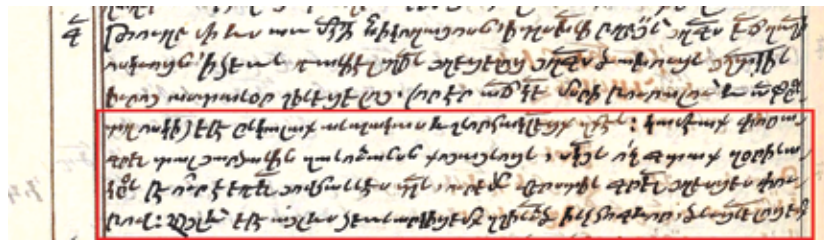
կում Ղուկաս կաթողիկոսը ծանուցում է նրա մեկե-
նասությանը Մայր Աթոռի սեղանատան հարակից
հին շենքերի քանդման, ապա խաբխված կա-
ռույցների նորոգման ու նոր շինություններով հա-
մալրման մասին, որի առիթով. «Եւ զմարմարոնեայ
արձան եղաք ի հիւսիսային որմն սեղանատանն
ի միջոյ կողմանէն ընդ վերջին կամարօքն առ ի
փորագրել տալ ի նմա զյիշատակարան անուանց
ձերոց, զորս գրեալ էիր: Բայց զի վերոյգրեալ
մրրիկքն զարթեան ի վերայ երկրիս և մեր և ի պէս-
պէս զքաղանսց ոչ ապահովացաք, վասնորոյ տա-
կաին ոչ եղաք ձեռնհաս ի փորագրել տալն, այլ
ի յառաջիկայս հոգալոց ենք, և զօրինակն առ քեզ
յղելոց» (ՄՄ 4501, 337ա, նկ. 20): Այսինքն՝ շինարա-
րական աշխատանքների առիթով նախատեսվել է
վիմագիր կազմել մարմարյա քարին, որը երկրում
տիրող խառն իրադրության և կաթողիկոսի զբաղ-
վածության հետևանքով անկատար է մնացել, ուս-
տի վեհափառ հայրապետը հույս է հայտնում, որ
առաջիկայում այն կիրականացվի:

1791 թ. մեկ այլ նամակում Ղուկաս հայրապետն
ակնարկում է Հովհաննես ամիրայի կողմից 500 դու-
ռուշ ի հիշատակ տրված լինելու, ինչպես նաև վի-
մագիր հիշատակությունը թղթի վրա արտագրելու և
մեկենասին ուղարկելու մասին. «Այլ զօրինակն ար-
ձանագրութեան յիշատակարանին ձերոյ տեսա վեր
առեալ ի վերայ թղթի, յղեցաք առ քեզ ընդ թղթոյս ի
միամրութիւն քեզ» (ՄՄ 4481, 405բ, նկ. 21): Ստաց-
վում է, որ նախքան փորագրումը, կաթողիկոսն ու
մեկենասը բնագիրը քանիցս առաքել են միմյանց,
մինչև որ երկուստեք համաձայնության են եկել, իսկ
գիրն ամփոփող արձանագիր սալն ագուցել են կա-
ռույցի ներսում՝ ներկայիս «Ռուբեն Սևակ» թանգա-
րանի երրորդ սրահում (նկ. 22ա, բ)։

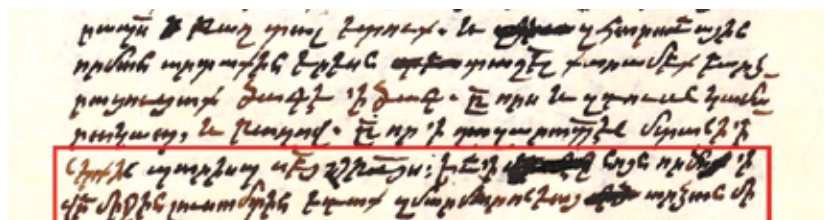
Ի թուին. ՌՄԼԹ (1790), հրամանաւ տւեալն
Ղուկայսու սրբւալայն / կւայթւոյլիկւոյսին,
շինեցաւ հինգ կամար կցորդս / սեղանատան,
ծախիք կեսարացի բարեպաշտ / մահւտեսյի
Յովաննէս ամիրային, ի յլիւլալալկ իւր եւ

Նկ. 23. Նիկողայոս Թոխաթցին ցանկանում է սրանձնել Մայր Աթոռում ամբարանոցի կառուցման մեկենասությունը, 1790 թ. (ՄՄ 4501, 337ա)

Նկ. 24. Նիկողայոս Թոխաթցուն խնդրում են ուղարկել փորագրվելիք արձանագրության բնագիրը, 1791 թ. (ՄՄ 4481, 405բ)

Նկ. 25. ա, բ. Նիկողայոս Թոխաթցու անունով հիշարակագրություն է կազմվել (ՄՄ 4538, 18բ-19ա)

մահտեսի Նիկողայոս Թոխաթցու ցանկությամբ ձևեռային սեղանատան վերնահարկում ամբարանոց կառուցելու պատրաստականության մասին. «...հանդիպեցաւ ասոր թոխաթցի բարեպաշտ մահտեսի Նիկողայոսն, եկեալ գոյով յուրս... նաւ կամբարանոցի զմահսն խոսրացաւ իսկ և մեր սկսանել ելորս զշինուածն...» (ՄՄ 4501, 337ա, նկ. 23), իսկ արդեն Նիկողայոսին հասցեագրված 1790 թ. նոյեմբերի նամակում կաթողիկոսը ծանուցում է ձևեռային սեղանատան վրա ամբարանոցի կառուցման մասին՝ նշելով, որ. «...սկսաք կառուցանել իսկ զորմնսն սրբաբաշտ քարամբք, շինեցուցանելով զչորս լուսամուտս ի հարստոյ կողմնա-

նէ և զմեծ լուսամուտ մի ևս յարևելից կողմանէ...» (Գրիգորյան 2003, 572): Սակայն երկրում տիրող քաղաքական անկայուն վիճակը թույլ չի տվել շինարարությունն ավարտին հասցնել, որի համար և կաթողիկոսը հայցում է մեկենասի ներողամտությունը՝ հավաստիացնելով, որ. «...ծածկն լինելոց է Աստուծով ի գարնանն, որոյ նիւթքն ի պարսապի իսկ են այժմ» (Գրիգորյան 2003, 572):

1791 թվակիր նամակում նշվում է, որ Նիկողայոս Թոխաթցին շինարարության համար Դանիել վարդապետի միջոցով 500 դոտով ոսկի է նվիրաբերել Մայր Աթոռին, որի առիթով. «...կամեաք փորագրել իսկ յարձանին զանուանան քոյայնոցն,

Նկ. 26. ա, բ. Ամբարանցի շինարարական վիմագիրը, 1791 թ.
(լուս. և գրչ.՝ Ա. Հարությունյանի, 2016, 2026 թթ.)

սակայն ոչ գրաք գորինակն... ուրեմն վերադին գրեալ յղեցես» (ՄՄ 4481, 405բ, նկ. 24): Պարզվում է՝ մեկենասն արձագանքել է կաթողիկոսի նամակին և նորից ուղարկել է գիրը, քանի որ 1794 թ. մայիսին հղված նամակում Ղուկաս կաթողիկոսը դարձյալ հիշատակում է 1792 թ. վերնահարկի հին ամբարանոցը քանդելու և սեղանատան առաստաղն ի հիմանց նորոգելու մասին, որի առիթով Ղազարապատի մուտքի ճակատային մասում. «...եղաք զմարմարոնեայ արձան մի փակեալ ի մէջ քանդակագործ քարանց, հանդէպ Ղազարապատի դրանն, ընդ որ միանօղքն ամենեքեան փեանեն զայն արձանն» (ՄՄ 4538, 18բ-19ա, նկ. 25ա, բ): Փոքրաչափ

արձանագիր սալը ներկայում ագուցված է Ղազարապատի երկրորդ հարկում՝ ներքուստ (նկ. 26ա, բ)։

Շինեցաւ ամբարանոցս հրամանաւ տւեալսն / Ղւկակայսւոյ սրբալայն կայթողիկոսին, արդեամբք / թօխաթցի բարեպաշտ մահտեսի Նիկո/դայոսին, ի յիշալայկ նորին եւ հորն իւր՝ / պոյաճի զատէ հանգուցեալ մահտեսի / Սարգսին եւ համայն կենդանեաց / եւ ննջեցելոց իւրոց. թվին ՌՄԽ (1791) (Հարությունյան 2016, 83⁶⁴):

Վիմագրում մահտեսի Նիկոդայոս Թոխաթցին հիշվում է հանգուցյալ հոր՝ պոյաճի զատե,

այսինքն՝ ներկարարի որդի Սարգսի հետ միասին, որի և իր տոհմի ողջերի ու ննջեցյալների հիշատակին էլ կառուցվել է տվյալ շինությունը:

Ամփոփելուց առաջ նկատենք մի կարևոր հանգամանք ևս. վկայված վիմագրերից և ոչ մեկում կատարված նվիրատվություն-մեկենասությունն այլևս չի ուղեկցվում պատարագաժամերի սահմանման կամ գիրը եղծողներին ու կարգը խափանողներին ուղղված նգովքի հայտնի բանաձևերով, որոնք այնքան տարածված էին բուն միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում (Հարությունյան 1975. Հակոբյան 2015, 112-121): Հետագայում, վիմագիր կազմելու ավանդական եղանակների վերաձևակերպմանը զուգընթաց, պատարագ ստանալուն կարծես փոխարինելու

է գալիս կատարված գործը պարզապես ի հիշատակ ավանդելու գաղափարը: Սա ինչ-որ տեղ զուգադրելի է դեռևս վաղմիջնադարյան վիմագրերում հանդիպող «*յիշեցէք ի Քրիստոս*»-ին, որը հիմնականում իբրև «*վերջաբան*» էր հանդես գալիս միջնադարյան վիմագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում՝ հիմքում ունենալով աղոթքի միջոցով հիշատակը պահել-փոխանցելու, հիշելու և հիշատակված լինելու ընկալումը (Հարությունյան 2019, 173): Ստացվում է, որ այդ նույն գաղափարն է նաև 17-18-րդ դդ. վիմագրերում հաճախադեպ «*ի յիշարակ*»-ի ենթատեքստում, որը ծիսական առումով թեև հեռացել է իր ավանդական կաղապարից, բայց իմաստաբանորեն պահպանել է այն:

Եզրակացություն

Դիվանական վավերագրերի և դրանց հիմամբ կազմված ձեռագրական միավորների հետագա ուսումնասիրությունը վստահորեն պարզելու է նաև նոր մանրամասներ ոչ միայն Ղուկաս Կարնեցու, այլև նրա նախորդ ու հաջորդ կաթողիկոսների՝ Մայր Աթոռի մեկենասների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Հայրապետական նամակագրությունը երբևէ այս տեսանկյունից չէր դիտարկվել, իսկ վիմագիր կազմելու նախընթաց փուլն առհասարակ լուսաբանելի չէր հենց նույն վիմագրերի սեղմ ու հիմնականում կաղապարված շարադրանքի պատճառով: Այս տեսանկյունից նամակագրությունը գալիս է լուսաբանելու վիմագրերի հենքում թաքնված մի շարք իրողություններ՝ սկսած մեկենասների հետ արձանագրության փորագրման տեղի ու շարադրանքի համաձայնեցումից մինչև դրա համար նախատեսված վճարը:

Ղուկաս Կարնեցու 1783-1794 թթ. նամակներում, դրանց սևագրություններում ու համառոտագրություններում հիշատակված են մեկենասներ Խոտր Կեսարացին, Կարապետ Ագուլեցին, Հարություն Ապուլեխցին (Կ. Պոլիս), Օհանջան Զուղայեցին (Սուրաթ), Հովհաննես Կեսարացին, Նիկողայոս Թոխաթցին, Մարգար Զուղայեցին (Բաղդադ), Խաչիկ աղա Ջնթումյանը (Կալկաթա), Խաչիկ աղա Էմիսազյանը (Մեղաբադ) և այլք: Նրանց կատարած մեկենասության մասին վկայող ձեռագիր աղբյուրները վավերացվում են նաև մեզ հասած ու ցավալիորեն նաև կորսված վիմագրերով:

Գրականություն

ՄՄ 2803, Օրինակք գրութեանց Ղուկասու Կարնեցույ, Սբ Էջմիածին, 1781-1786 թթ., 409+4 թերթ:

ՄՄ 4481, Օրինակք գրութեանց Ղուկասու Կարնեցույ, Սբ Էջմիածին, 1780-1798 թթ., 533 թերթ:

ՄՄ 4483, Օրինակք կոնդակաց և գրութեանց, Սբ Էջմիածին, Թիֆլիզ, Գրիգորիտյույ, Կ. Պոլիս, 1791-1811 թթ., 107 թերթ:

ՄՄ 4501, Օրինակք գրութեանց Ղուկասու Կարնեցույ, Սբ Էջմիածին, 1785-1801 թթ., 501 թերթ:

ՄՄ 4538, Օրինակք գրութեանց Ղուկասու Կարնեցույ, Սբ Էջմիածին, 1780-1800 թթ., 207 թերթ:

Աղանեանց 1919 – Աղանեանց Գ. ավ. քին., Վրաստանի հայերը, «Տարագ», 1919, Հմր 6, էջ 43-45:

Ավետիսյան 2020 – Ավետիսյան Ա., Նորահայտ վիմական արձանագրություններ և վիմագրական ճշգրտումներ Էջմիածնի Մայր տաճարում, «Հայագիտության հարցեր», Հմր 1, էջ 113-128:

Գրիգորյան 1984 – Գրիգորյան Վ. (աշխ.), Դիվան հայոց պատմության, Նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հ. Ա (1780-1785), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 596 էջ:

Գրիգորյան 2003 – Գրիգորյան Վ. (աշխ.), Դիվան հայոց պատմության, Նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հ. Բ (1786-1792), Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 804 էջ:

- Գրիգորյան, Հարությունյան 2023 – Գրիգորյան Վ., Հարությունյան Ա. (աշխ.), Դիվան հայոց պատմության, Նոր շարք, գիրք առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, հ. Գ (1793-1799), Երևան, Մատենադարան, 736 էջ:
- Թեղդիկ 2012 – Թեղդիկ, Տիպ ու տատ: Նմանահանություն, վերջաբանը և ցանկերը՝ Վ. Քեշիշեանի, հրատ. պատրաստեց՝ Գ. Գասպարեանը, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 264 էջ:
- Հակոբյան 2015 – Հակոբյան Հ., Պատարագների պատվիրման առանձնահատկությունները, «Էջմիածին», Ե, էջ 112-121:
- Հարությունյան 2016 – Հարությունյան Ա., Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Սբ Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի հրատ., 548 էջ + 5 էջ ներդիր:
- Հարությունյան 2025 – Հարությունյան Ա., Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի քարե տարեգրությունը, Երևան, Հեղ. հրատ., 160 էջ:
- Հարությունյան 2019 – Հարությունյան Խ., Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, Մատենադարան, 432 էջ:
- Հարությունյան 1975 – Հարությունյան Ս., Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 270 էջ:
- Մալխասեանց 1944 – Մալխասեանց Ստ. (կազմող), Հարերէն բացատրական բառաչան, հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՌ պետ. հրատ., 614 էջ:
- Մալխասյան 2011 – Մալխասյան Ա., Սուրբ Էջմիածնի մետաղե կրկնակազմերը, պրակ Ա, Սբ Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի հրատ., 116 էջ:
- Շահխաթունեանց 2014 – Շահխաթունեանց Յովհ. եպս., Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատ.՝ Ա. Տէր-Ստեփանեանի, Սբ Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի հրատ., 560 էջ:
- Տէր-Վարդանեան 2017 – Տէր-Վարդանեան Գ. (խմբ.), Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Թ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2378 սիւն:
- Քորթոշյան 2024 – Քորթոշյան Բ., Հնդկաստանի հայահոծ բնակավայրերի վիմագրերը, գիրք ԻԱ, Երևան, ՀՀՈՒ հիմնադրամ, 488 էջ:
- Օհանյան 2022 – Օհանյան Հ. (աշխ.), Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, Երևան, Մատենադարան, 463 էջ:
- Օրմանեան 2001 – Օրմանեան Մ. արք., Ազգապատում, հ. Ա, Սբ Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի հրատ., IV + 1-1870 սիւն:

ՃԱՀՈՒԿ-ՎԱՅՔԻ ՄԻՋՔԱՐԲԱՌԻ ՀԵՏՔԵՐԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՎ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐՈՒՄ

Արտակ Վարդանյան

Բ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

Ամփոփագիր

Բարբառագիտական գրականության մեջ Ճահուկ-Վայքի կամ Վայոց ձորի միջբարբառ են կոչվում Վայոց ձորի և հյուսիսային Նախիջևանի՝ տասնյակից ավելի տեղաբնիկ բնակավայրերի (Վայոց ձորի Արենի, Աղավնաձոր, Արփի, Գնդեվազ, Գնիշիկ, Խաչիկ, Կեչուտ, Հորս, Չիվա, Ռինդ, Վերին Ազնաբերդ, Նախիջևանի Ազնաբերդ և Օծոփ գյուղեր)՝ լեզվական սերտ առնչություն ներկայացնող խոսվածքները:

Ըստ ձևաբանական դասակարգման՝ միջբարբառը պատկանում է հայ բարբառների արևելյան խմբակցության «ում» ճյուղին, ըստ հնչյունաբանական դասակարգման՝ ունի հպական բաղաձայնների երկաստիճան ձայնեղազուրկ համակարգ: Հայ բարբառների ուսումնասիրման բազմափուլանիշ վիճակագրական դասակարգման սկզբունքի կիրառմամբ պարզվել է, որ միջբարբառը միջակա դիրք է գրավում հայ բարբառների արևելյան խմբակցության հյուսիսարևելյան բարբառախմբի Արարատյան և Ջուղայի բարբառների միջև և իր հատկանիշներով փոքր-ինչ հեռացած է Արցախ-Սյունիքի (Ղարաբաղի) բարբառից:

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի և մերձակա բարբառների միջև աշխարհագրական և լեզվական մերձավորությունների համընկնման փաստը հաստատում է այս բարբառային միավորի տեղաբնիկ լինելու իրողությունը, ուստի մեր նպատակն է ուսումնասիրել Վայոց ձորի և հարակից տարածքների միջնադարյան վիմագրերի, որմնանկարների արձանագրությունների և ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն: Ուսումնասիրության արդյունքում պարզվել է, որ դրանցում արտացոլվել են տարածքի խոսվածքների ձևաբանական, հնչյունական և բառապաշարային հատկանիշները. փաստ, որը ևս հաստատում է միջբարբառի տեղաբնիկ լինելը:

Հիմնաբառեր. *Վայոց ձոր, հյուսիսային Նախիջևան, տեղաբնիկ գյուղեր, Ճահուկ-Վայքի միջբարբառ, վիմագիր, Արարատյան բարբառ, Ջուղայի բարբառ:*

TRACES OF THE JAHUK-VAYK INTERDIALECT IN THE EPIGRAPHY OF NORTHERN NAKHICHEVAN AND VAYOTS DZOR

Artak Vardanyan

PhD in Philology, Institute of Language after H. Acharyan, NAS, RA

Abstract

In the dialectological literature, the Jahuk-Vayk or Vayots Dzor interdialect refers to the dialects of more than a dozen autochthonous villages of Vayots Dzor and northern Nakhichevan (the villages of Areni, Aghavnadzor, Arpi, Gndevaz, Gnishik, Khachik, Kechut, Hors, Chiva, Rind, Nor Aznaberd of Vayots Dzor and the villages Aznaberd and Otsop of Nakhichevan) that have a close linguistic connection.

According to the morphological classification, the interdialect belongs to the “Um” branch of the eastern grouping of Armenian dialects, according to the phonetic classification it has a two-step system of consonants. Thanks to the application of the principle of multi-attribute classification of Armenian dialects, it turned out that the interdialect occupies an intermediate position between the Ararat and Jugha dialects of the northeastern dialect group of the eastern group of dialects of the Armenian language and is slightly distant from the Artsakh-Syunik dialect.

The fact of the coincidence of geographical and linguistic proximity between the interdialect and the neighboring dialects confirms the essence of this dialectal unit as autochthonous.

The purpose of the work is to explore the language of medieval rock inscriptions, colophons, inscriptions on the frescoes of Vayots Dzor and adjacent territories. As a result of the study, it turned out that they reflect the morphological, phonetic and lexical features of the dialects of the area: a fact that also confirms the autochthonous nature of the Jahuk-Vayk interdialect.

Keywords: *Vayots Dzor, northern Nakhijevan, autochthonous villages, Jahuk-Vayk interdialect, epigraphy, Ararat dialect, Jugh dialect.*

Ներածություն

Մեր ուսումնասիրություններում Ճահուկ-Վայքի (Վայոց ձորի) միջբարբառ ենք անվանել Վայոց ձորի և հյուսիսային Նախիջևանի մեկ տասնյակից ավելի տեղաբնիկ բնակավայրերի (Վայոց ձորի Արենի, Աղավաձոր, Արփի, Գնդեվազ, Գնիշիկ, Խաչիկ, Կեչուտ, Հորս, Չիվա, Ռինդ, Վերին Ագնաբերդ գյուղերը, մինչև 1988 թվականը նաև՝ Նախիջևանի Ագնաբերդ և Օծուի գյուղերը) լեզվական սերտ առնչություն ներկայացնող խոսվածքները (Վարդանյան 2004, 5-16): Առավել վաղ շրջանում միջբարբառի տարածման սահմաններում են եղել նաև 17-րդ դարում Երևանի մերձակայք տեղափոխված՝ Ճահուկ գավառի Նորս (Նորք), Առինջ գյուղերը, Ճահուկ ավանը, Նախճավան գավառի Ղարաղուշ գյուղը և այլ բնակավայրեր:

Դասական բարբառագիտական աշխատանքներում այս բնակավայրերի խոսվածքները վերագրվել են Արարատյան բարբառին՝ չնայած Հրաչյա Աճառյանն իր հիմնարար «Հայ բարբառագիտություն» գրքում դրանք չի ընդգրկել ոչ Արարատյան, ոչ Արցախ-Սյունիքի, ոչ էլ որևէ այլ բարբառի տարածման սահմաններում (Աճառյան 1911, 37, 61-62), ուստի միայն առանձին աշխատանքով ուսումնասիրությունը կարող էր վեր հանել խոսվածքախմբում առկա բարբառային յուրօրինակ իրողությունները և ճշտել նրա դիրքը մերձակա բարբառների նկատմամբ:

Ուսումնասիրության արդյունքում պարզվել է, որ ըստ ձևաբանական դասակարգման՝ միջբարբառը պատկանում է հայ բարբառների արևելյան խմբակցության «ուս» ճյուղին, իսկ ըստ հնչյունաբանական դասակարգման՝ ունի հպական բաղաձայնների երկաստիճան ձայնեղազուրկ համակարգ: Հայ բարբառների դասակարգման բազմահատկանիշ վիճակագրական սկզբունքի կիրառմամբ՝ միջբարբառը միջակա դիրք է գրավում հայ բարբառների արևելյան խմբակցության

հյուսիսարևելյան բարբառախմբի Արարատյան և Զուղայի բարբառների միջև, իսկ հատկանիշներով փոքր-ինչ հեռացած է Արցախ-Սյունիքի (Ղարաբաղի) բարբառից:

Այսօր Ճահուկ-Վայքի միջբարբառն ընդգրկում է ՀՀ Վայոց ձորի մարզի վերոհիշյալ 11 գյուղերը, մասնակիորեն նաև՝ նույն մարզի Զերմուկ քաղաքը և Եղեգիս գյուղը, այսինքն՝ մարզի բնակչության մոտ 20 տոկոսը: Բնակչության մասցած 80 տոկոսը հիմնականում խոսում է Խոյի (Ուրմիայի) բարբառի խոսվածքներով:

Դիտարկումներ

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի և մերձակա բարբառների միջև աշխարհագրական և լեզվական մերձավորությունների համընկնման փաստը հաստատում է այս բարբառային միավորի տեղաբնիկ լինելը: Հարց է առաջանում. իսկ ինչպիսին է տարածքի վիճակների լեզուն, արդյո՞ք աղերսներ կան տարածքի ավանդական բարբառի հետ: Պարզվում է, որ Վայոց ձորի և հարակից տարածքների միջնադարյան վիճակն արձանագրություններում (Ալիշան 1893, 145, 167. Այվազյան 2010, 40-42. Մաթևոսյան 2017, 114) և ձեռագրերի հիշատակարաններում (Մուրադյան և այլք 1972, 39-41) արտացոլված բարբառային խոսքի որոշ հատկանիշներ, իրոք, առնչություն ունեն հայերենի տարածքային այս տարբերակի հետ: Հատկապես 14-15-րդ դարերի հիշատակություններում առկա բազմաթիվ բառեր ու բառակապակցություններ ակնհայտ աղերս ունեն ներկա միջբարբառի հետ, որը հստակ երևում է ստորև բերվող աղյուսակում (աղ. 1):

Տարածաշրջանում ավանդաբար կիրառված հատուկ անունների՝ տեղական բարբառին հարազատ ձևեր էին պահպանվել Ագնաբերդ գյուղի եկեղեցիների որմնախորշերի և մերձակայքի՝ 13-17-րդ դարերի խաչքարերի, տապանաքարերի վիճակներում (Այվազյան 1978, 23-27): Այսպես, Սր

Հիշատակություն	Միջբարբառ
Ձեռն թիվացալ	Ծեռքս թիվացալ
Շնհաւոր	Շընհաւօր
Մին կով րուհի	Մին կօվ րըվի(ւ)
Գրում ի, մուկն ցեթեց	Կըրըմ ի(ւ), մուգը ցեթեց
Շապրէնս մէկ օր Ծակքարովն ցուր րուհի	Շապրէնը մին օր Ծակքարովը ճուր րըվի(ւ)
Անծին յերինջ մորթեցի	Անծին հէրինջ մօռ ^ի թ(եց)ի(ւ)
Մատս մանկաղով կորել ի, հէնչանք կարացի գրել	Մաղըս մանգլեղօվ կըղրէլ ի(ւ), (հ)ընչանք կարացի(ւ) կըրէմ
Թէ չէ՝ նա վայ րուր	Թէ չէ՝ նա վայ րուր
Ըս տետրս	Ըս տեղրագըս
Իմ քիրն մեռաւ	Իմ քիրըս մեռալ
Անծեռանալի	Անծեռանալի
Ղազար արեղին	Ղազար արեղին
Մին չարէք հողը	Մին չարէք հողը

Աղյուսակ 1. Միջնադարյան հիշատակություններում առկա բառերի ու բառակապակցությունների աղերսները Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի հետք

Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու որմերին ագուցված խաչքարերից մեկին առկա էր *Ըռըսպրակէս* (< Արիս-տակէս), իսկ Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու շրջակա գերեզմանոցի տապանաքարերին՝ *(Ա)միրիճան* և *Ավուն(իս)* անձնանունները։ Երեքն էլ Ագնաբերդում և շրջակա տարածքում ավանդաբար հանդիպող անձնանուններ են՝ համապատասխանաբար *Ըռըսպրակէս*, *Ամըջան* և *Ավուն* տարբերակներով (Վարդանյան 2001, հավելված 2-6)։

Օծովի Սբ Աստվածածին վանքի և շրջակայքի խաչքարերի և տապանաքարերի վրա նույնպես պահպանվել էին այդ շրջանին բնորոշ անձնանունների՝ միջբարբառի հնչյունափոխության օրենքներով վկայված արտահայտչաձևեր՝ *Արկար*, *Թաթեոս*, *Ըսթեփանոս*, *Սիակ*, *Ջաքարա*, *Կուկուլ* և այլն (Այվազյան, 2010, 44-48)։ Վերջինս իգական անձնանուն է՝ փոխառված վրացերենից (< გუგულო Գուգուլի («կկու» նշանակությամբ)։

Ագնաբերդ գյուղանվան *Ըգնաբերդ* բարբառային ձևն էր պահպանվել նաև գյուղի Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու 1867 թ. վերականգնված որմնանկարների արձանագրություններից մեկում (Այվազյան 1977, 246-252)։ Այդ նույն շարքում տեղ են գտել նաև բարբառային այլ ձևեր, ինչպես օրինակ՝

քվօրն («քրոջ»), *անօրն* («աներոջ») և այլն, որոնք նույնպես բնորոշ են տեղական խոսվածքներին։

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառին հարազատ ձևեր են նաև Վայոց ձորի և հյուսիսային Նախիջևանի տարածքում հիշատակված մի շարք այլ հատուկ անուններ։ Որոշ վիմագրերում, օրինակ, *Բուրթեր* անձնանունն ունի *Բուրթել* բարբառային ձևը (բարբառում՝ *Պուրթել*) (Ալիշան 1893, 96), *Օրքելը՝ Ուրթել* (Ալիշան 1893, 97), Արատեսը՝ *Արադես* (Ալիշան 1893, 143-144), *Թանասարի վանքը՝ Թանասարա վանք* (Ալիշան 1893, 119), *Հրաշքաբերդը՝ Հրշկաբերդ* (Մաթևոսյան 2017, 94), ակնհայտորեն խոսվածքին հարազատ են նաև տեղանունների *Աղնջոց բերդ*, *Ըռեղի*, *Ըրվենք*, *Փշոնք* (Օրբելյան 1986, 395-396), *Աջողք* (Ալիշան 1893, 97) և այլ տարբերակներ։

Ինչպես նկատեցինք, հիշատակություններում առկա են Ճահուկ-Վայքի միջբարբառին բնորոշ հնչյունական և ձևաբանական հատկանիշներ արտացոլող բազմաթիվ դրսևորումներ՝ ոչ շեշտակիր վանկում ա > ը հնչյունափոխություն (Ագնաբերդ > *Ըգնաբերդ* (*Ըգնապէռ^ի*)), Հրաշքաբերդ > *Հրշկաբերդ* (*Հրըշկապէռ^ի*)), բառակցքում ձայնեղի խլացում (ծեռք > *ծէռ*, *Գուգուլի* > *Կուկուլ* (*Կուգուլ*)), ոյ երկբարբառի պարզեցում՝

ոյ > ի հնչյունափոխությամբ (թոյլ > թիլ, քոյր > քիր (քիր), այ երկբարբառի պարզեցում՝ այ > է հնչյունափոխությամբ (մայր > մէր, այս > էս, ցայտել > ցէթիլ), բառամիջում և բառավերջում խուլի ձայնեղացում (Արատես > Արադէս, Թանատ > Թանադ), բառասկզբի ե հնչյունի դիմաց բարբառային հնագույն տարբերակ ա-ի առկայություն (եղիճ > աղինջ), ը, ռ թրթռուն ձայնորդներից առաջ օ > ու հնչյունափոխություն (Օրբել > Ուրբել), տեղանունների հոլովում ա հոլովմամբ (Թանադ-Թանադա), ազգակցություն ցույց տվող բառերի հոլովում ներքին օ հոլովմամբ (քրոջ-քվորն, աներոջ-անորն), էս վերջավորությամբ բացառական (շափաթ-շապ-տէսը), բայի անցյալ անկատար ժամանակի օժանդակ բայի պարզեցում (գրում էի > գրում ի (կրրըմ ի(մ)), ել լծորդության բայի անցյալ կատարյալի ոչ ցոյական կազմություն (տվեցի > տուի (տրվի(մ))) և այլն:

Հատկանշական է, որ հիշատակություններում առկա են նաև միջբարբառի բառապաշարային առանձնահատկությունների դրսևորումներ՝ աղինջ («եղինջ»), հէրինջ («երինջ»), ցէթիլ («միզել») և այլն, կամ միջինհայերենյան շրջանից միջբարբառին անցած բառերից՝ նա («բայց, սակայն») շաղկապը, ընչանք («այնչափ») դերանունը և այլն: Միջին հայերենի նայ (Ղազարյան, Ավետիսյան 2009, 565) («բայց, սակայն») շաղկապը վկայված է հենց հիշատակությունում պահպանված թէ չէ՝ նա բառակապակցության մեջ, որը անխաթար առկա է նաև ներկա բարբառում. էս ճշը կէր, թէ չէ՝ նա կաձէմ կրլիդ («Այս ճաշը կեր, հակառակ դեպքում՝ կլցնեմ գլխիդ»), պահպանվել է նաև ընչանք («այնչափ») դերանունը (յայնչափ(ք) > հանչաք||հէնչաք > ընչանք), որը միջբարբառում կիրառվում է ընդ°մ||ընդ°ր հոմանիշին գուցահեռ. ընչանք ըղաչանք արիմ, էգամ վօջ («Այնքան աղաչանք արեցի, չեկամ»):

Եզրակացություն

Այսպիսով, Վայոց ձորի և հարակից շրջանների միջնադարյան վիմագրերի, ինչպես նաև որմնանկարների արձանագրությունների և ձեռագրերի հիշատակարանների լեզվի ուսումնասիրության արդյունքում պարզվում է, որ դրանցում ժամանակին արտացոլվել են ցայսօր գործառոդ՝ տարածաշրջանի տեղաբնիկ բարբառի՝ ձևաբանական, հնչյունաբանական և բառապաշարային որոշ հատկանիշներ. մի իրողություն, որը վերահաստատում է Հախուկ-Վալքի միջբարբառի տեղաբնիկ լինելը:

Գրականության ցանկ

- Ալիշան 1893 – Ալիշան Ղ., Միսական. տեղագրութիւն Միւսեաց աշխարհի, Վենետիկ, Սր Ղազար, 564 էջ:
 Աճառեան 1911 – Աճառեան Հ., Հայ բարբառագիտութիւն, «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. Ը, Մոսկուա-Նոր Նախիջևան, Լազարեան Ճեմարան Արևելեան Լեզուաց, 305 էջ:
 Այվազյան 1978 – Այվազյան Ա., Ազնաբերդ, «Երևանի համալսարան», Հմր 3, էջ 23-27:
 Այվազյան 1977 – Այվազյան Ա., Զնաբերդի Սր Գրիգոր եկեղեցու որմնանկարները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Հմր 1, էջ 246-252:
 Այվազյան 2010 – Այվազյան Ա., Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը, հ. Զ, Հախուկ-Շահապոնք գավառ, Երևան, «Գասպրինտ», 120 էջ + 108 էջ ներդիր:
 Ղազարյան, Ավետիսյան 2009 – Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 840 էջ:
 Մաթևոսյան 2017 – Մաթևոսյան Կ., Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, «Մուղնի», 244 էջ:
 Մուրադյան և այլք 1972 - Մուրադյան Հ., Մուրադյան Մ., Անթոսյան Ս. (կազմողներ), Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա., խմբ.՝ Է. Աղայան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 496 էջ:
 Վարդանյան 2001 – Վարդանյան Ա., Ազնաբերդ. նախիջևանահայության վերջին ամրոցը, Երևան, «Նախիջևան», 56 էջ + 16 էջ ներդիր + 8 էջ հավելված:
 Վարդանյան 2004 – Վարդանյան Ա., Վայոց ձորի միջբարբառը, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 208 էջ:
 Օրբելյան 1986 – Օրբելյան Ս., Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Արքահամյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 616 էջ:

ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ. «ՀԱՅԱՐԶԱՆ»

Սուսաննա Ադամյան

Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

Անվանի լեզվաբան, բանասեր, գրականագետ, հայագիտության երախտավոր Հր. Աճառյանն (1876-1953) իր ողջ կյանքը նվիրել է հայոց լեզվի ծագման, պատմության, հնչյունաբանության, բառապաշարի, բարբառների համալիր ուսումնասիրությանը: Շուրջ 60 տարի նա զբաղվել է հայագիտությամբ, հեղինակել մոտ 200 գիտական աշխատություն, որոնցից մի քանիսը տարբեր պատճառներով ցարդ անտիպ են և մեզ են հասել ձեռագիր տարբերակով: Այդօրինակ աշխատությունների մի մասը պահվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ), որտեղ իր ուրույն տեղն ունի մեր հետազոտության խնդրո առարկա «Հայարձան» աշխատության ձեռագիրը: Այն ամփոփում է հայ ժողովրդի միջնադարյան քարեղեն գրավոր ժառանգության մի սովոր մասը և կարևոր քայլ է դեռևս նախորդ դարասկզբին հայերեն արձանագրությունների համահավաք կազմելու ուղղությամբ:

«Հայարձանը» բաղկացած է 1760 թերթից, բովանդակում է 9-16-րդ դդ. (մինչև 1551 թ.) 2000 վիմագիր: Աշխատանքում բնակավայրերն ու հուշարձանները նշված են այբբենական կարգով՝ ընդգրկելով վիմագրեր պատմական Հայաստանի մի շարք բնակավայրերից, Ռուսաստանից, հարակից երկրներից՝ Վրաստան, Ուկրաինա և այլն: Վիմագրերը մասնակի խմբագրված են Հր. Աճառյանի կողմից, քանի որ դրանցից շատերն ինքն անձամբ չի տեսել և քաղել է տարբեր աղբյուրներից: «Հայարձանի» շտրիկվ մեզ է հասել 21 կորսված վիմագիր. մեկական վիմագրեր Արզնիից, Սեբաստիայի Դավրա գյուղից և Օդեսայից, 3-ը՝ Թիֆլիսից, 15-ը՝ Ամասիայից:

Հիմնաբառեր. *Հրաչյա Աճառյան, Հայարձան, վիմագիր, Ամասիա, ձեռագիր, բարբառ, հուշարձան:*

HRACHYA ACHARYAN'S UNPUBLISHED HERITAGE: “HAYARDZAN”

Susanna Adamyan

PhD in History, Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

Abstract

The linguist, philologist, literary scholar and distinguished figure in Armenian Studies, Hrachya Acharyan (1876-1953), devoted his entire life to the comprehensive study of the origin, history, phonetics, vocabulary and dialects of the Armenian language. For nearly sixty years he was engaged in Armenian Studies, authoring approximately 200 scholarly works, some of which for various reasons, remain unpublished to this day and have come down to us only in manuscript form. A portion of these works is preserved at the Yeghishe Charents Museum of Literature and Art in Yerevan (GAT), where the manuscript of “Hayardzan” the subject of the present study occupies a special place.

“Hayardzan” encompasses a substantial part of the medieval Armenian stone-written epigraphic heritage and represents an important step, already at the beginning of the previous century, toward the creation of a comprehensive corpus of Armenian epigraphy.

The work consists of 1760 pages and includes about 2000 inscriptions dating from the 9th to the 16th centuries (up to 1551). Settlements and monuments are listed in alphabetical order, encompassing inscriptions from a number of localities in Historical Armenia, as well as from Russia and neighboring countries, including Georgia, Ukraine, and others. The inscriptions are partially systematized by Hr. Acharyan himself, as many of them

were not examined by him in situ and were instead compiled from various sources. Through this manuscript, twenty-one lost inscriptions have been preserved – one each from Arzni, the village of Davra in Sebastia and Odessa, three from Tiflis (Tbilisi), and fifteen from Amasia (Western Armenia).

Keywords: *Hrachya Acharyan, Hayardzan, inscription, Amasia, manuscript, dialect, monument.*

Նվիրվում է Հրաչյա Աճառյանի ծննդյան 150-ամյակին

Ներածություն

Անվանի լեզվաբան, բանասեր, գրականագետ, հայագիտության երախտավոր Հրաչյա Աճառյան (1876-1953) իր ողջ կյանքը նվիրել է հայոց լեզվի ծագման, պատմության, հնչյունաբանության, բառապաշարի, բարբառների համալիր ուսումնասիրությանը: Շուրջ վեց տասնամյակ զբաղվելով հայագիտությամբ՝ նա հեղինակել է մոտ 200 աշխատություն, մանկավարժական գործունեություն ծավալել Կ. Պոլսում, Կարինում, Էջմիածնում, Նոր Բայազետում, Շուշիում, Թավրիզում, Նոր Նախիջևանում, Նոր Ջուղայում, Երևանում: Նա խորամուխ է եղել հայերենի բարբառների ու դրանց կազմության քննության գործին, իսկ Էջմիածնում աշխատելու տարիներին ուսումնասիրել է հազարավոր ձեռագրեր ու դրանց հիշատակարանները: Արդյունքում՝ Հր. Աճառյանը թողել է գիտական այնպիսի ժառանգություն. «...որ առասպելական կարող էր թվալ սպազա սերունդներին» (Ստեփանյան 1965, 193):

Հր. Աճառյանի տպագիր ուսումնասիրությունների կողքին քիչ չեն նաև արխիվային թողոններում պահպանվածները, որոնք տարբեր պատճառներով լույս չեն տեսել: Դրանց մի մասը պահվում է Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) Հրաչյա Աճառյանի ֆոնդում: Մեր հետազոտության համար առանձնահատուկ կարևորություն ունի հիշյալ թանգարանի՝ դեռևս չմշակված ֆոնդում պահվող «Հայարձան» աշխատության ձեռագիրը, որտեղ մեծանուն լեզվաբանը փորձել է ամփոփել հայ ժողովրդի միջնադարյան քարեղեն գրավոր ժառանգության մի սովոր մասը՝ 2000 միավոր: Այն մեծապես արժևորվում է նաև հայերեն արձանագրությունների հավաքական աշխատանքների սկզբունքների և մեզանում վիմագրերի համահավաք կազմելու առաջին փորձերի լուսաբանման համապատկերում: Մեր կողմից մանրամասն ուսումնասիրվել են ձեռագրում եղած բոլոր վիմագրերը, որոնք համեմատել ենք առկա գիտական հրատարակություն-

ների հետ՝ փորձ անելով գնահատել Հր. Աճառյանի ավանդը հայ վիմագրագիտության, ի մասնավորի՝ վիմագրերի համակարգված շտեմարան կազմելու գործում:

«Հայարձան»-ի կազմման նախապատմությունը

Դեռևս 1910 թ. նոյեմբերի 5-ին Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի մասնագիտական դասարանների խորհրդի կողմից հայտարարվում է «Դանիել Գաբրիելյան-Քանանյան» անվանակիր հայագիտական երկու մրցանակ՝ 1000 և 700 ռուբլի արժողությամբ: Առաջին մրցանակը տրվելու էր մի համահավաքի՝ “Corpus inscriptionum Armenicarum”, որը կամփոփեր Արևելյան Հայաստանի տարածքում եղած հայերեն արձանագրությունները՝ հնագույն ժամանակներից մինչև 15-րդ դարը, որի համար պարտադիր էր լուսանկարի առկայությունը կամ վիմագիրը պետք է լիներ. «խնամքով ընթերցանելով իսկականից» (Յայտարարություն 1910, 216. Օրբելի 1966, XXV): Նշված էր նաև, որ նյութի մասնակի կատարման դեպքում կտրվի մրցանակի մի մասը. «Նոյն նիսի մասնակի կատարումը, այն է՝ Ռուսաց Հայաստանի որևէ մի նշանաւոր կամ մի քանի գաւառի արձանագրութիւնների լիակատար ժողովածուն կարող է պարգևատրուել նշանակած մրցանակի մի մասովը» (Յայտարարություն 1910, 216. Օրբելի 1966, XXV): Ինչ վերաբերում է երկրորդ մրցանակին, ապա այն սահմանվում էր եկեղեցական ժողովների՝ «Կանոնագրքի» համար. «...որպէս և առաքելոց և ընդհանուր քրիստոնէական ու հայ եկեղեցոյ հարց կանոնների հայ բնագիրները» (Յայտարարություն 1910, 216): Վերջում նշվում է, որ հարկ էր մրցանակի հավակնող աշխատանքները ներկայացնել Լազարյան ճեմարան մինչև 1913 թ. օգոստոսի 1-ը՝ հայերեն կամ ռուսերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով (Յայտարարություն 1910, 216):

Պարգևում է՝ Հր. Աճառյանը ևս որոշել է մաս-

Հ Ա Յ Ա Ր Զ Ա Ն

Չեռնարկած եմ կազմել Հայարձան մը (Corpus inscriptorum armenorum). այսինքն բոլոր հայերէն Արձանագրութեանց հաւաքածուն, սկսեալ հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ Հայոց Ռ թիւը: Արդէն հազար արձանագրութիւն հաւաքած եմ եւ յոյս ունիմ այս թիւը շուտով քարճարցնել 1500: Արձանագրութեանցս մեծ մասը Ռուսահայաստանէն է, կը պակսին ինձ Տաճկահայաստանի եւ Գաղթավայրերու արձանագրութիւնները:

Ամէն անոնցմէ՝ որոնք սիրող են հայ հնութեանց եւ կը փափաքին այսպիսի հաւաքածոյի մը կատարելութեան. կը խնդրեմ օգնել իմ ձեռնարկիս յաջողութեան, ուղարկելով ինձ անտիպ կամ գէշ տպուած արձանագրութեանց նոր արտագրութիւններ, գետնդնելու համար Հայարձանիս մէջ՝ իւրաքանչիւրը իր ուղարկողի անունով:

Արձանագրութիւնները արտագրելու ատեն կը խնդրեմ քաղաքութեան անունը հետեւեալ պայմանները.

1. Արձանագրութիւնները Հայոց Ռ թուականէն յետոյ ըլլալու են:

2. Ըռանց թուականի արձանագրութիւնները պէտք է օրինակել, եթէ շատ նոր վիճելու յայտնի նշան չկայ:

3. Պէտք է յիշել արձանագրութեան գտնուած տեղը. օր. Սեբաստիոյ մօտ Բոզնիկ գիւղի Ս... եկեղեցոյն հարաւային պատին վրայ:

4. Արձանագրութիւնը պէտք է անպատճառ օրինակել տող առ տող, անընթեռնել կամ կտրուած գրերուն տեղ դնելով այնքան կէտ՝ որչափ տառ կրնար ըլլալ հին: Համառօտագրութիւնները, պատիւները, տառաւորաւորները, եւ եթէ կարելի է նաեւ փակագրերը պահել:

5. Յիշել արձանագրութեան գրի տեսակը (երկաթագիր կամ ըտլորգիր). եթէ խառն ըլլայ՝ ամէն մէկ գրի տեսակը յատուկ նշանակել:

Հասցէս՝

H. Adjarian, Séminaire arménien

Nakhitchévan s. D., Russie.

— Տաճկաստանի հայ թերթերէն կը խնդրեմ արտատպել այս ազդը:

Նկ. 1. «Հայարձան»-ի հայտարարությունը (արտատպված՝ «Հանդէս ամսօրեայ», 1912, Հ^ր 4)

նակցել հայտարարված մրցույթին: Այս առումով ուշագրավ է «Հանդէս ամսօրեայ»-ի 1912 թ. 4-րդ համարում՝ «Հայարձան» խորագրով հրատարակված նրա դիմում-հայտարարությունը՝ ուղղված իր ծանոթ-բարեկամներին, որոնց հայտնում է հայերեն վիմագրերի համահավաք կազմելու իր նախաձեռնության մասին. «Ձեռնարկած եմ կազմել Հայարձան մը (Corpus inscriptorum armenorum), այսինքն բոլոր հայերէն Արձանագրութեանց հաւաքածուն, սկսեալ հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ Հայոց Ռ թիւը: Արդէն հազար արձանագրութիւն հաւաքած եմ եւ յոյս ունիմ այս թիւը շուտով քարճարցնել 1500: Արձանագրութեանցս մեծ մասը Ռուսահայաստանէն է, կը պակսին ինձ Տաճկահայաստանի եւ Գաղթավայրերու արձանագրութիւնները» ([Աճառեան] 1912, 257): Նշելի է նաև

այն, որ հեղինակը խնդրում է նաև հնարավորինս ուշադիր ընդօրինակել վիմագրերը՝ պահպանելով հետևյալ պայմանները.

« 1. Արձանագրութիւնները Հայոց Ռ թուականէն յետոյ ըլլալու են:

2. Առանց թուականի արձանագրութիւնները պէտք է օրինակել, եթէ շատ նոր վիճելու յայտնի նշան չկայ:

3. Պէտք է յիշել արձանագրութեան գտնուած տեղը. օր. Սեբաստիոյ մօտ Բոզնիկ գիւղի Ս... եկեղեցոյն հարաւային պատին վրայ:

4. Արձանագրութիւնը պէտք է անպատճառ օրինակել տող առ տող, անընթեռնելի կամ կտրուած գրերուն տեղ դնելով այնքան կէտ՝ որչափ տառ կրնար ըլլալ հին: Համառօտագրութիւնները, պատիւները, տառաւորաւորները, եւ եթէ կարելի է նաև փակագրերը պահել:

5. Յիշել արձանագրութեան գրի տեսակը (երկաթագիր կամ ըտլորգիր). եթէ խառն ըլլայ՝ ամէն մէկ գրի տեսակը յատուկ նշանակել» ([Աճառեան] 1912, 257) (նկ. 1):

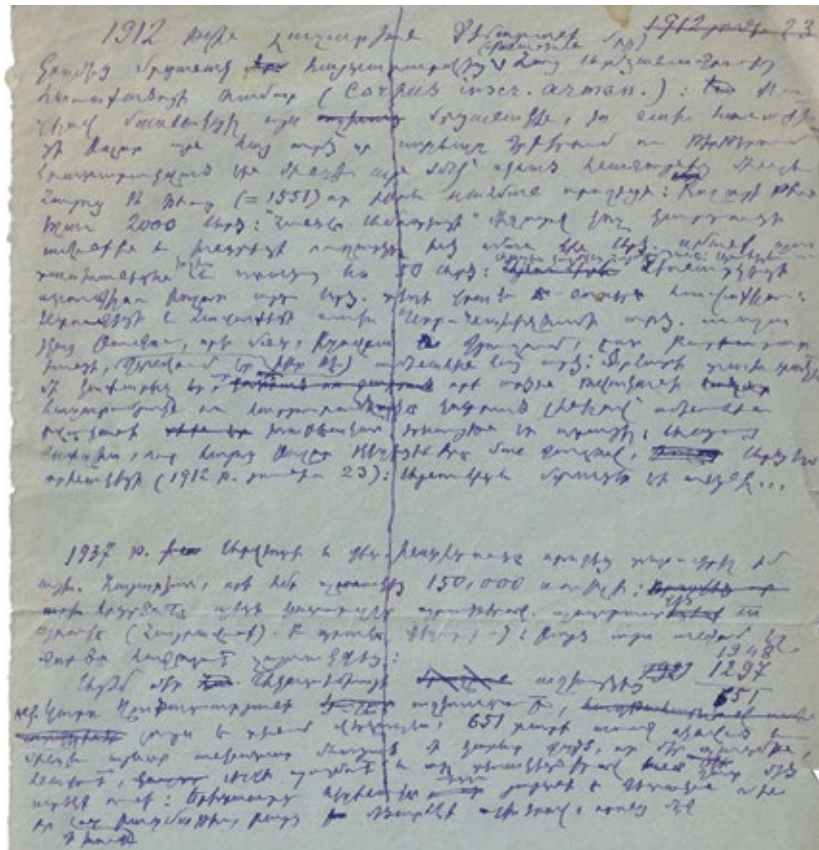
«Հայարձան»-ի առաջաբանում Հր. Աճառեանը հետազայում նշել է, որ վերոհիշյալ հայտարարությունից հետո. «Ոմանք պարասխանեցին կոչիս և արագս ևս 50 արձանագրություն» (ԳԱԹ, ՀՖ. ՀԱՀ, 2ա/մմ):

Հարկ է նկատել, որ Լազարյան ճեմարանի հայտարարած մրցանակի համար գիտական ուսումնասիրություն է ներկայացրել նաև 1911-1920 թթ. նույն ճեմարանի տեսուչ, հայագետ Կարապետ Կոստանյանցը: Նրա կազմած «Վիմական տարեգիր»-ն ամփոփում է 1328 վիմագիր Արևելյան Հայաստանից, որոնք ներկայացված են ըստ ժամանակագրության՝ 6-18-րդ դդ.: Բացի այդ ժողովածուում կան ավելի քան 160 անթվակիր վիմագրեր: Կ. Կոստանյանցի կազմած այդ աշխատությունը տպագրվել է 1913 թ.: Սակայն Պետերբուրգում, ակադ. Նիկողայոս Մառի ծավալուն և արժեքավոր առաջաբանով: Ինչ վերաբերում է մրցանակին, ապա երկու աշխատություններն էլ մրցանակի չեն արժանացել:

Խորհրդային տարիներին, գիտական մտքի զարգացմանը զուգընթաց, Հր. Աճառեանին առաջարկում են տպագրել «Հայարձանը»՝ խոստանալով տրամադրել 150.000 ռուբլի: Նախատեսվում էր այն հրատարակել պրակներով, առաջինը ներառե-

1 Այսինքն՝ մինչև 1551 թ., թեև հայտարարության մեջ նշվում էր մինչև ԺԵ՝ 15-րդ դարը (Յայտարարություն 1910, 216. Օրբելի 1966, XXV):

2 Հղման սկզբունքի մասին տե՛ս ծնթ. 3:

Նկ. 2. «Հայարձան»-ի առաջաբանը (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 1ա)

լու էր Հայրավանքի, երկրորդը՝ Գեղարդավանքի վիմագրերը: Սակայն այդ տարիներին տպագրելու հնարավորությունները շատ սուղ էին ոչ միայն միջոցների, այլև գրատպության սարքերի բացակայության պատճառով, ուստի այն իրականություն այդպես էլ չի դառնում: Տարիներ անց լեզվաբանը հանդիպում է խոստումնալից գիտնական, հնագետ Կարո Ղաֆադարյանին, որն այդ ժամանակ արդեն հայտնի էր իր արժեքավոր աշխատություններով (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 2ա/մմ): Վերջինս խոստանում է իրականություն դարձնել «Հայարձան»-ի տպագրությունը, որը դարձյալ անկատար է մնում:

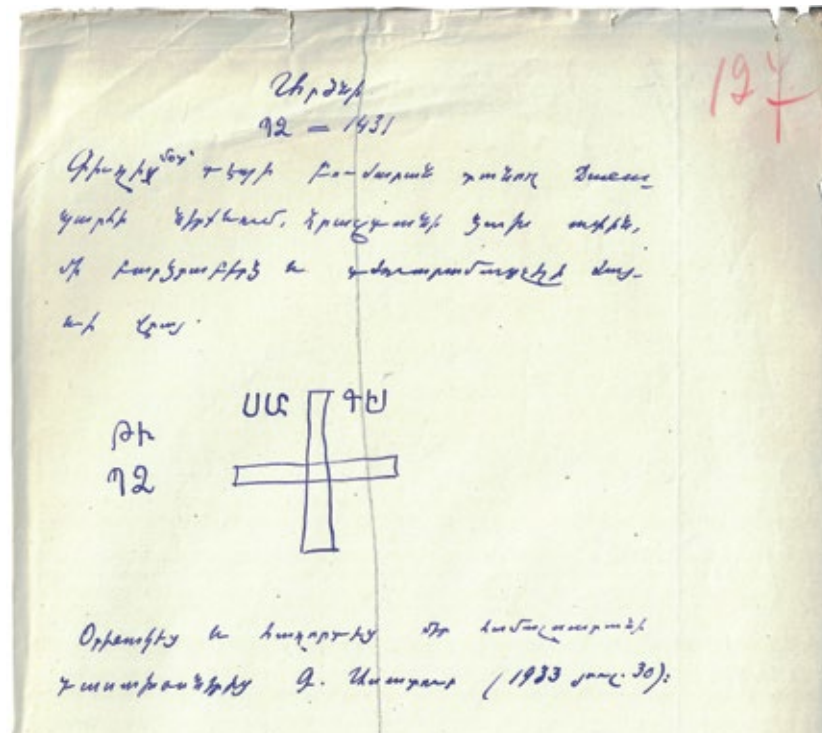
«Հայարձան»-ի բովանդակությունը և նորահայտ վիմագրերը

Հրաչյա Աճառյանի կազմած «Հայարձան» անսովոր ժողովածուն բաղկացած է առաջաբանից և

9-16-րդ դդ. ընդգրկող 2000 վիմագրից: Ունի 1760 թերթ, որից 7-ն առաջաբանն է՝ 1 թերթ ձեռագիր (սկ. 2) և 3-ական թերթ մեքենագիր՝ սևագիր և մաքրագիր տարբերակներով³, իսկ մնացած 1753 թերթերում բուն ժողովածուն է, որտեղ ամփոփված վիմագրերից վաղագույնը Մեծ Մասրիկի 881 թ. խաչքարի հայտնի արձանագրությունն է (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 1149ա). «ՅԼ: (881) թվականութ/եանս Հայոց, ես՝ Գրիգոր Ատրնե/բսեհեան՝ Միւնեաց և / Աղվանից իշխան, կանգ/նեցի գլխուրբ Նշանս աւգ/նական հաւատացե/լոց, որք երկրպագ/էք սուրբ խաչիս / Բրիստոյսի գլխիս յաղա/ւթս յիշեսցիք» (Բարխուդարյան 1973, 334¹³⁵⁸):

Հարկ է արձանագրել, որ ժողովածուի սկզբում հեղինակը նշել է տեղագրական մոտ 50 անուն աշխատություն (Ստեփանոս Օրբելյան, Ջաքարիա Քանաքեղի Գարեգին Սրվանձույանց, Մանուել Միրախորյան, Ներսես Սարգիսյան, Մակար Բար-

3 Քանի որ Հր. Աճառյանի այս ձեռագիրը գտնվում է ԳԱԹ-ի չմշակված ֆոնդում և չունի համապատասխան գույքահամար, նպատակահարմար գտանք հիմք ընդունել հղման հետևյալ կրճատ տարբերակը. չֆ. ՀԱՀ, այսինքն՝ չմշակված ֆոնդի (չֆ) Հրաչյա Աճառյանի «Հայարձան» (ՀԱՀ) աշխատությունը: Բացի այդ, աշխատության 7 թերթից բաղկացած առաջաբանը թերթակալված է 1 + 1-3 + 1-3 հաջորդականությամբ, որոնցից 3-ական թերթերը, ինչպես վերը նշեցինք, մեքենագիր են՝ նույնաբովանդակ՝ սևագիր և մաքրագիր: Այդ է պատճառով, որ ընթերցողի աշխատանքը դյուրացնելու համար առաջաբանից արված հղումների դեպքում թերթահամարին կից նշել ենք նաև մմ (մեքենագիր-մաքրագիր) համառոտագրությունը:

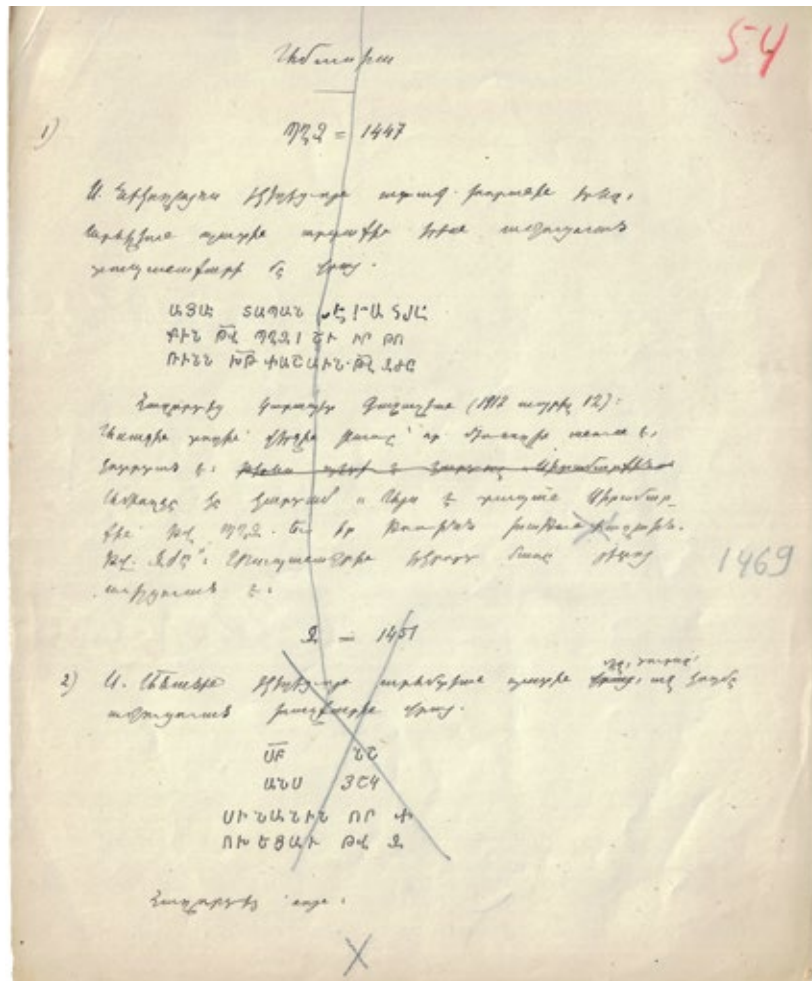

Նկ. 3. Արզնիի ժայռափոր վիմագիրը (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 127ա)

խոդարյանց, Արիստակես Մեղրական, Մեսրոպ Սմբատյանց, Ղևոնդ Փիրղալեմյան, Սուքիաս Էփրիկյան, Աբել Մխիթարյան, Սանտել Կյումյուշխանեցի, Գարեգին Հովսեփյան, Երվանդ Շահագիզ, Հովհաննես Շահխաթունյանց, Սարգիս Հայկունի, Ղևոնդ Ալիշան, Սարգիս Ջալալյան, Հովսեփ Օրբելի, Նիկողայոս Մառ, Մինաս Բժշկյան, Երվանդ Լալայան, Իսահակ Հարությունյան և այլք) և մեկ տասնյակ պարբերական («Բանասեր», «Արարատ», «Հանդէս ամսօրեայ», «Ճոպաղ», «Մասեաց Աղավնի», «Բյուրակն», «Բազմավեպ» և այլն), որոնցից օգտվել և վիմագրեր է քաղել: Ձեռագրում բնակավայրերն ու հուշարձանները նշված են այբբենական կարգով՝ Ա-ից Ֆ: Ցավոք, բացակայում են 724-795 թերթերը (73 թերթ), որոնք ներառում են Խաչենից Ծար ընկած հատվածի հուշարձանները: Տարածաշրջանային առումով ժողովածուում վիմագրեր են ընդգրկվել պատմական Հայաստանի մի շարք բնակավայրերից՝ Կարս, Կարին, Մուշ, Վան, Բայազետ, Կադզվան, Երզնկա, Մեքաստիա, Ամասիա, Տրապիզոն, ինչպես նաև՝ Կ. Պոլսից, Կիլիկիայից, Երուսաղեմից, Բեթղեմից, Թավրիզից, Ախալքալսից, Օդեսայից, Սիմֆերոպոլից, Բիշքեկից, Նոր Նախիջևանից, Սուչավայից, Թիֆլիսից, Թեոդոսիայից: Մեծ թիվ են կազմում Արևելյան Հայաստանի վիմագրերը (մոտ 1600 միավոր), մեկական արձանագրություն կա Իտալիայից, Կիպրոսից,

Ֆրանսիայից, նաև՝ մեկ արաբերեն արձանագրություն և Լևոն Զ արքային պատկանող թրի պատյանի արձանագրությունը (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 1753ա): Յուրաքանչյուր արձանագրության դիմաց նախ նշվում է գտնվելու վայրը, հուշարձանը, այնուհետ փորձ է արվում խմբագրել նախորդ հրատարակիչների վերծանությունները՝ համապատասխան հիմնավորումներով:

Անվանի լեզվաբանը, բնականաբար, այդ վիմագրերը քաղել է նախորդ հրատարակիչներից, իսկ անձամբ վիմագրեր է ընդօրինակել Թիֆլիսից, Օդեսայից, երբեմն էլ՝ Արզնիից, Ամասիայից ու Մեքաստիայից նամակագրության միջոցով նրան վիմագրեր են ուղարկել բարեկամներն ու ընկերները: Հարկ է նշել, որ վիմագրերը մասամբ խմբագրված են Հր. Աճառյանի կողմից, հատկապես ծանոթագրական բնույթի գրառումներ կան անձնանունների և տարեթվերի տարբերությունների հետ կապված: Լեզվաբանը բժախնդորեն է մոտեցել վիմագրերի վերծանություններին՝ նշելով նաև տողերի քանակն ու տառաձևերը: Սակարելի է բացատրել նրանով, որ Հր. Աճառյանն այդ բնագրերը չի դիտարկել լոկ իբրև պատմական վավերագրեր, այլ դրանք կարևորել է լեզվաբանական տեսանկյունից՝ վերլուծելով հայերենի գրաբարյան, միջինհայերենյան և բարբառների առանձնահատկությունները:

Նկ. 4. Ամասիայի Սր Նիկողայոս և Սր Աստվածածին եկեղեցիների վիմագրերը (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 54ա)

«Հայարձան»-ում կան վիմագրեր, որոնք երբևէ չեն հրատարակվել և, հավանաբար, չեն էլ պահպանվել դրանց քարեղեն ապացույցները: Նկատառելով այդ՝ ստորև ներկայացնում ենք այդ վիմագրերն այնպես, ինչպես ընդօրինակված են Աճառյանի ձեռագրում: Ենթադրելով, որ Աճառյանը հարազատ է մնացել բնագրերին, վերծանություններում մենք միայն հավելել ենք անհրաժեշտ պայմանական նշանները՝ ընդգծելով համար տողերի քանակը, վստահված հատվածները, տրամները և այլն:

1. Արգնիի (բնագրում՝ Արծնի) ձորում՝ Հրազդանի ձախափնյա դժվարամատչելի ժայռի խաչաքանդակին կից արձանագրությունն ընդօրինակել և 1933 թ. հուլիսի 30-ին Հր. Աճառյանին է փոխանցել Երևանի պետական համալսարանի դասախոս, բանասեր, մանկավարժ, թարգմանիչ Գևորգ Ասատուրը (Աստվածատրյան, 1868-1937 թթ.), 3 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 197ա, նկ. 3)։

ԹԼՈՂԻԽՆ՝ / ՊԶ (1431) / Սարգիս:

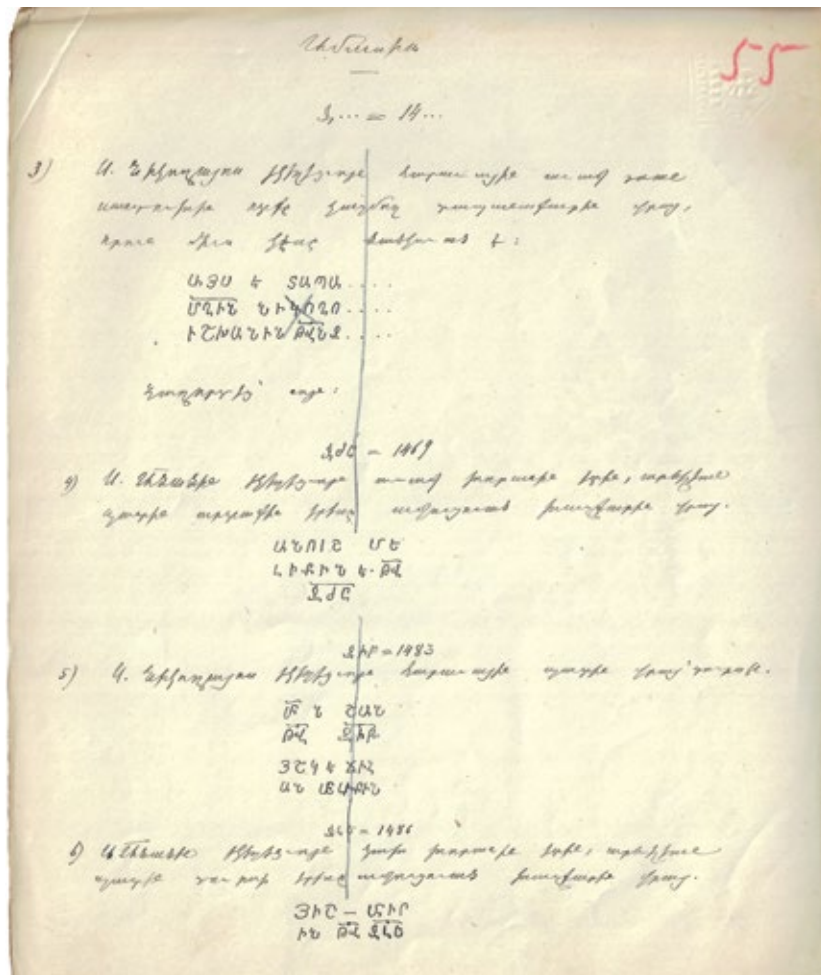
Հավանական է, որ Սարգիսը փորագրիչն է, կամ խաչը ձոնված է նրա հիշատակին:

«Հայարձան»-ում 15 վիմագիր է ընդգրկված պատմական Ամասիայից, որոնք Հր. Աճառյանին 1912 թ. ապրիլի 12-ի նամակով փոխանցել է իր ընկեր Կարապետ Գազազյանը:

19-րդ դարում Ամասիայում գործել են կաթոլիկ Սր Նիկողայոս, առաքելադավան Սր Աստվածածին և Սր Հակոբ եկեղեցիները: Սր Նիկողայոս եկեղեցին, հավանաբար, նորոգվել է նոր ժամանակներում, որի ընթացքում միջնադարյան տապանաքարերն ու խաչքարերը, որպես շինաքար, օգտագործվել են եկեղեցու շարվածքում:

2. Սր Նիկողայոս եկեղեցու արևելյան պատին՝ արտաքուստ ագուցված տապանաքարին, 3 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 54_ա, նկ. 4)։

Այս է տապան Տեր (՝) Ատմ/քին (Ատալմուքին), թվին՝ ՊՂԶ (1447) եւ իր թո/հին՝ ԽԼաթլուն՝ փաշահին, թվին՝ ԶԺԸ (1469):

Նկ. 5. Ամասիայի Սր Նիկողայոս և Սր Ասրվաժաժին եկեղեցիների վիմագրերը (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 55ա)

Նշված ընթերցումը Կ. Գազազյանին է, իսկ Հր. Աճառյանը վիմագիրն ընթերցել է. «Այս է տապան Սիրամարգին, թվին, ՊՂԶ, և իր թողին՝ Խաթունփաշին, թվին, ՋԺԸ»: Սիրամարգ անունը հայերի մեջ գործածական է եղել 12-18-րդ դդ.: Հր. Աճառյանը նշում է, որ. «...առաջին տողի վերջին բառը շատ էր ջարդված և դժվարությամբ կարելի եղավ գուշակել» (Աճառյան 1948, 529): Ըստ վիմագրի՝ 52 տարի անց այդտեղ է ամփոփվել նաև ենթադրյալ Սիրամարգի թոռը, և նույն տապանաքարի վրա ավելացվել է նոր վիմագիր: Սիրամարգ անձնանվան ընթերցումը թեական ենք համարում, ուստի առաջարկում ենք նաև *Ասրվաժաժ* տարբերակը, որը գրեթե նույն ժամանակաշրջանում *Աղալմուլ* ձևով վկայված է Սիսիանի վիմագրերից մեկում (Հարությունյան 2019, 185):

3. Սր Նիկողայոս եկեղեցու հարավային դռան մոտ՝ տապանաքարի վրա, որի մի մասը ծածկված է, 3 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 55ա, նկ. 5).

Այս է տապա՛ւ՛ .../ մղին (մուղղսին՝)

Նիկողո՛ւ / իշխանին, թվի՛ն Զ...

(1451-ից հետո):

4. Սր Նիկողայոս եկեղեցու հարավային պատին, 4 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 55ա, նկ. 5).

Սր Նշան / Թվին, ԶԻԲ (1473) / յլիշլատայկ է ճիհ/անմեղիքին:

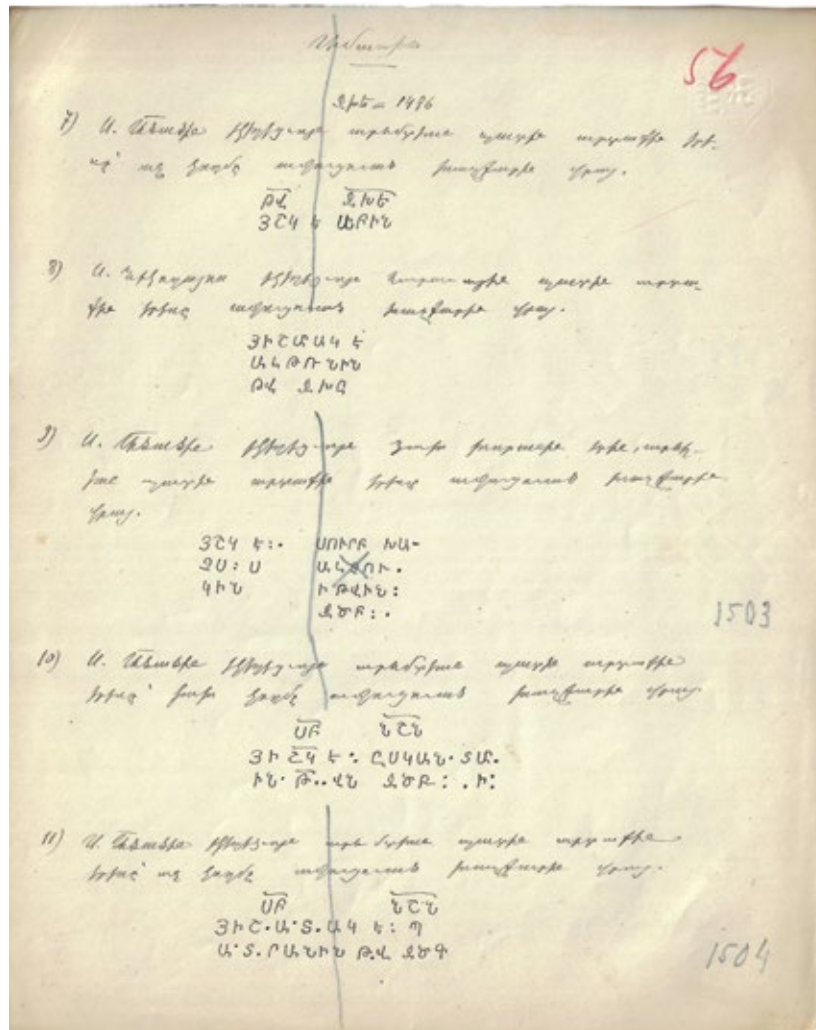
5. Սր Նիկողայոս եկեղեցու հարավային պատին՝ արտաքուստ ագուցված խաչքարին, 3 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 56ա, նկ. 6).

Յիշատակ է / Ալթունին / թվին, ԶԽԸ (1499):

6. Սր Նիկողայոս եկեղեցու հարավային պատին՝ արտաքուստ ագուցված խաչքարին, 4 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 57ա, նկ. 7).

Թվին ԶՀ (1521) / կանկն էլյո(=աւ) Սր խա/չս

ի բարըխաստութիւն / Սարգւսէն (՝) որդին՝ Պախըրին:

Նկ. 6. Ամասիայի Սր Նիկողայոս և Սր Աստվածածին եկեղեցիների վիմագրերը (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 56ա)

7. Սր Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատին՝ աջակողմյան խաչքարին, 4 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 54_{ա2}, նկ. 4)։

**Սր նշանս յլի յձևատալի / Սինանին, որ
փ/ոխեցաւ թվին, Զ (1451)։**

8. Սր Աստվածածին եկեղեցու ավագ խորանի հետնապատին՝ արտաքուստ ագուցված խաչքարին, 3 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 55ա, նկ. 5)։

Անուշմե/լիքին է, թվին, / ԶԺԸ (1469)։

9. Սր Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատին՝ արտաքուստ ագուցված խաչքարին, 2 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 56ա, նկ. 6)։

**Թվին, ԶԽԵ (1496) / յլի յձևատալի է
Սելրոյքին։**

10. Սր Աստվածածին եկեղեցու ձախ խորանի

արևելյան պատին ագուցված խաչքարին, 2 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 55ա, նկ. 5)։

Յիշատակ է, Սմիր/ին, թվին, ԶԼԵ (1486)։

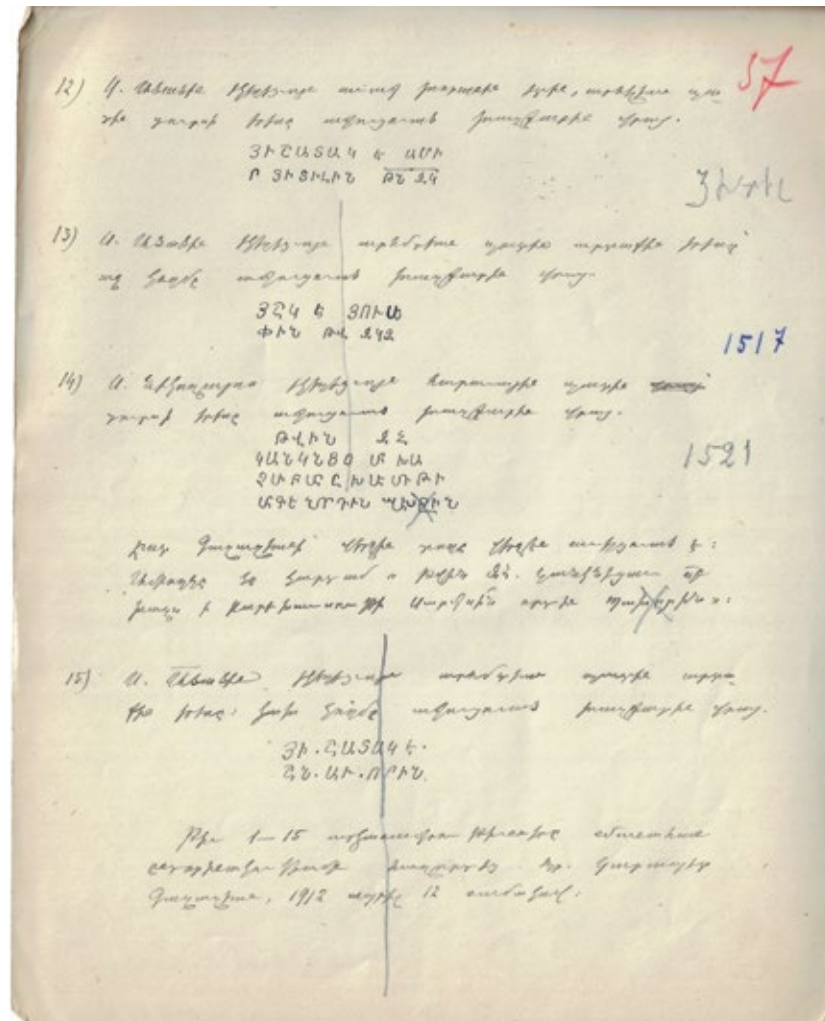
11. Սր Աստվածածին եկեղեցու ձախ խորանի արևելյան պատին՝ արտաքուստ ագուցված խաչքարին, 4 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 56ա, նկ. 6)։

**Յլի յձևատալի է Սուրբ խա/չս Սալչու/կին, ի
թվին / ԶԾԲ (1503)։**

Հավանաբար, պետք էր ընթերցել *Սալչուկ* իգական այս անձնանունը գործածական է եղել 16-րդ դարում (Աճառյան 1948, 345)։

12. Սր Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատին՝ արտաքուստ ագուցված խաչքարին, 3 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 56ա₁₀, նկ. 6)։

**Սր նշանս / յիշատալի է Ըսկանտար/ին, թ'ի'
վն ԶԾԲ-ի (1503)։**

Նկ. 7. Ամասիայի Սբ Նիկողայոս և Սբ Աստվածածին եկեղեցիների վիմագրերը (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 57ա)

13. Սբ Աստվածածին եկեղեցի, նախորդի մոտ, 3 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 56ա₁₁, նկ. 6).

Սբ նշլալն / յիշատակ է Պ/ատրանին, թվին, ԶԾԳ (1504):

14. Սբ Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատին՝ արտաքուստ ագուցված խաչքարին, 2 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 57ա₁₂, նկ. 7).

Յիշատակ է ամբ/ր Յիսիլին, թվին, ԶԿ (1511):

Յիսիլ անձնանունն այլուստ մեզ չի հանդիպել:

15. Սբ Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատին՝ արտաքուստ ագուցված խաչքարին, 2 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 57ա₁₃, նկ. 7).

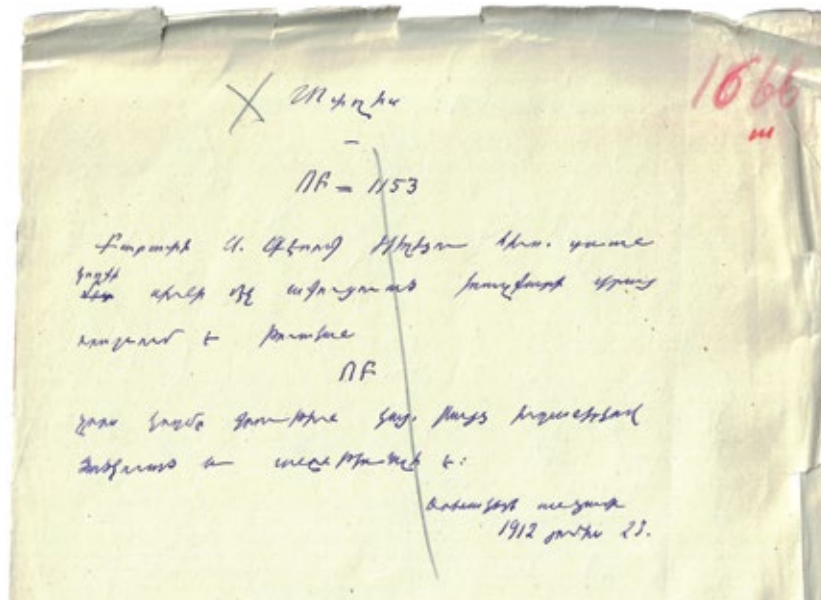
Յիլիշլատալ է Յուսե/փին, թվին, ԶԿԶ (1517):

16. Սբ Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատին՝ արտաքուստ ագուցված խաչքարին, 2 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 57ա₁₅, նկ. 7).

Յիշատակ է / Շնաուրին:

1912 թ. հունիսին Հր. Աճառյանը Թիֆլիս է մեկնել, որտեղից երեք վիմագիր է ընդօրինակել: Ժողովրդին հայտնի «Խիխոյի ժամը» կամ Քարափի Սբ Գևորգ եկեղեցին գտնվում է հին Թիֆլիսի Կղիս Ուբանի (հայ.՝ Քարափի թաղ) հատվածում: Այն կառուցվել է 1600 թ., ունեցել է նորոգման մասին վկայող 1753 թ. երկլեզվյան՝ հայերեն և վրացերեն արձանագրություն, որն անհետացել է. դրա հետ նաև մի քանի խաչքարեր ու այլ վկայագրեր: 1991 թ. այն օժվել և վերաբացվել է որպես վրացադավան եկեղեցի (Կարապետյան 1998, 10):

17. Հր. Աճառյանն այս եկեղեցու հյուսիսային դռան կողային սյանն ագուցված խաչքարին ընթերցել է միայն թվականը. «ՈՐ (1153)»՝ նշելով, որ. «...չորս կողմը գրություն կայ, բայց իղաներկով ծածկուած և անընթեռնելի է» (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 1666ա, նկ. 8):

Նկ. 8. Թիֆլիսի Սբ Գևորգ եկեղեցու թվակիր արձանագրությունը (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 1666ա)

18. Մայկոպի գավառի (ներկայում՝ ՌԴ Կրասնոդարի մարզ) Բելորեչենսկայա կայարանամերձ Բելայա գետի ափին գտնվող կիսավեր մի եկեղեցում հայտնաբերվել է նեո և երկար սալիկ՝ եռատող ելնդագիր արձանագրությամբ, որը 1893 թ. տեղափոխվել է Թիֆլիսի Կովկասյան թանգարան (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 1666բ, նկ. 9. Կարապետյան 2004, 62): Պատմաբան Քրիստափոր Քուչուկ-Հովհաննիսյանը վիմագիրը տեսել և վերծանել է 1893 թ. և, չի բացառվում, որ Հր. Աճառյանը նույնությամբ արտագրել է հենց նրանից: Ստորև ներկայացնում ենք այդ վիմագրի վերծանության չորս տարբերակները.

Ք. Քուչուկ-Հովհաննիսյան. «Կատարեցաւ եկեղեցիս ձեռամբ քարգործիս Մ... րալէին, Հայոց... ՈՒՆ» (Кучук-Иоаннесов 1893, 106): Վերջում Ո և Ի գրերն ընդունելով իբրև թվականակերտ միավորներ՝ Ք. Քուչուկ-Հովհաննիսյանն այն թվագրել է 1171 թ. (Кучук-Иоаннесов 1893, 106):

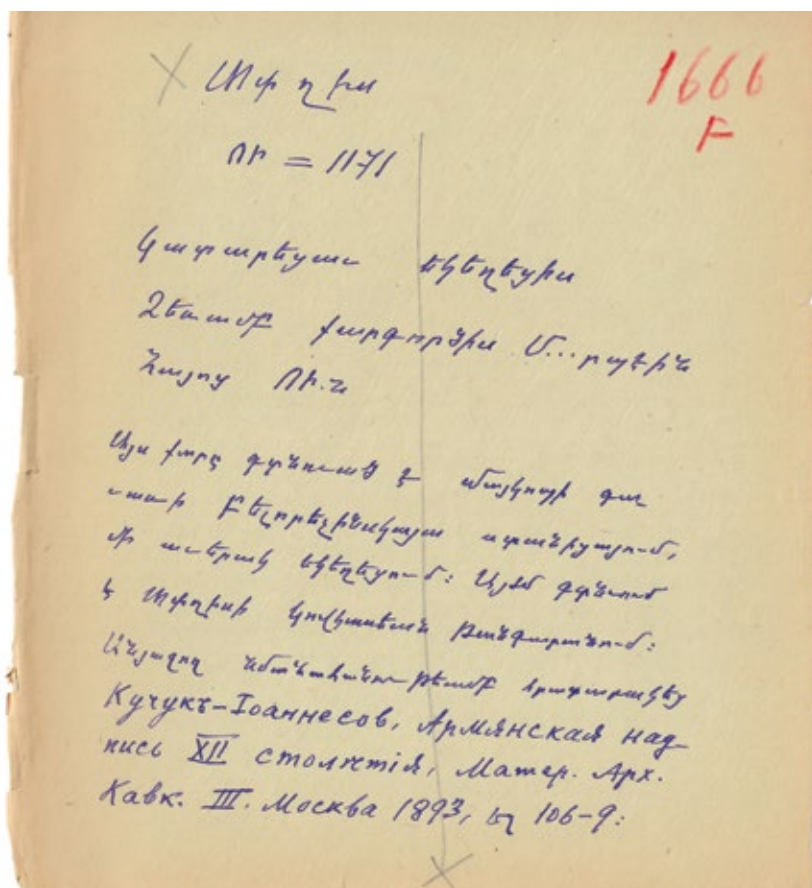
Հր. Աճառյան. «Կատարեցաւ եկեղեցիս / ձեռամբ քարգործիդ Մ...րալէին / Հայոց ՈՒՆ»: ՈՒ-ն ընթերցել է իբրև թվական՝ $620+551=1171$ թ. (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 1666բ):

Ս. Կարապետյան. «Կատարեցաւ եկեղեցիս / ձեռամբ քարգործ Խ/րատայ եւ ...ափաշուն» (Կարապետյան 2004, 62):

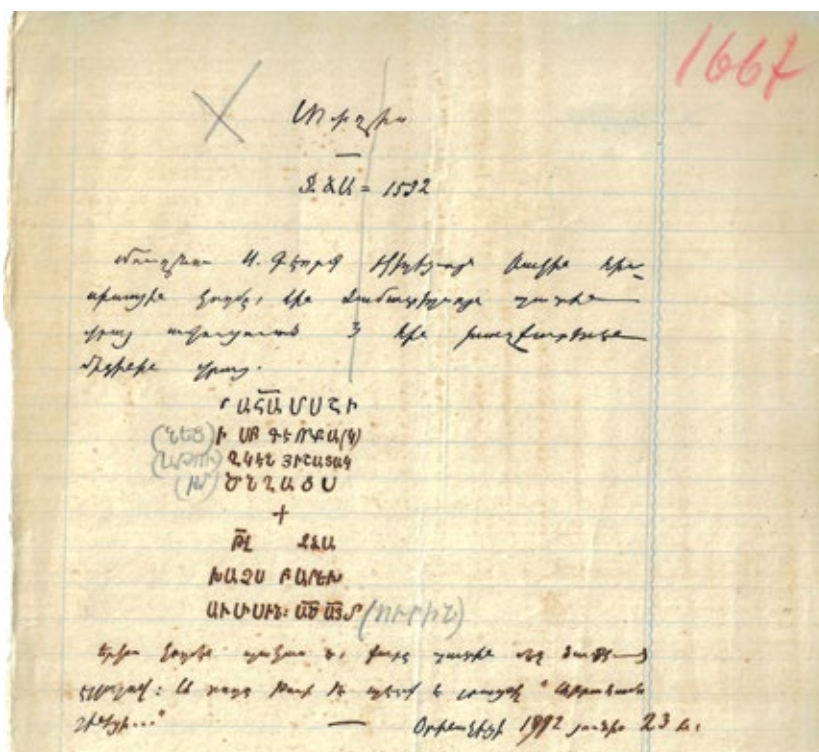
Գր. Գրիգորյան. «Կատարեցաւ եկեղեցիս / ձեռամբ քարգործ / Խրըմպէին Կաֆացուն» (Գրիգորյան 1999, 156⁵⁵⁵):

Մենք ճիշտ ենք համարում պրոֆ. Գրիգոր Գրիգորյանի վերծանությունը: Վերջինս, վկայաբերելով ակադ. Լ. Խաչիկյանի տեսակետը, նշում է, որ Խրըմպէ Կաֆայեցի քարգործը եղել է դրիմեցի նշանավոր տաղասաց Սիմեոն Կաֆայեցու (17-րդ դար) հայրը, հետևաբար Բելորեչենսկի եկեղեցին կառուցվել է ոչ թե 1171 թ., ինչպես սխալմամբ ենթադրվել է, այլ՝ 1650-ական թթ. (Գրիգորյան 1999, 156): Նշենք, որ տաղասաց Սիմեոն Կաֆայեցին հիմնականում հայտնի է իր հայերեն և թուրքերեն տաղերով, որոնք հայ միջնադարյան տաղերգության եզակի նմուշներ են (Սահակյան 1984, 373):

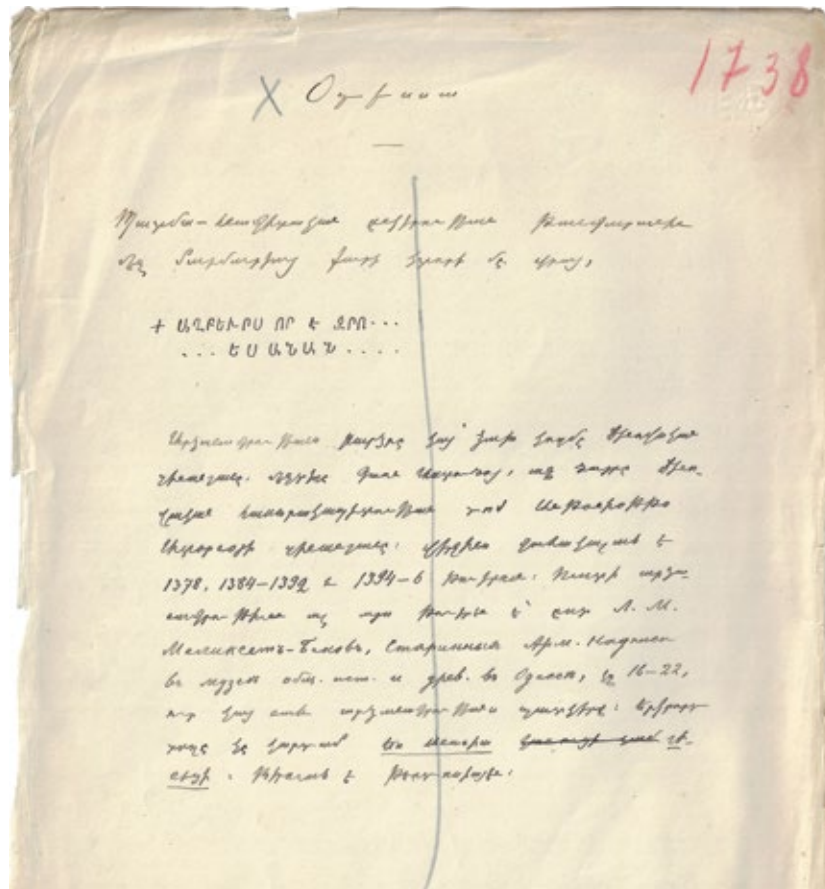
19. Թիֆլիսի Մուղնու (Մողնու) Սբ Գևորգ եկեղեցին, որը քաղաքի հայկական հնագույն եկեղեցիներից մեկն է, ըստ մատենագիտական վկայությունների, կառուցվել է 1356 թ.: Հայտնի է, որ 1751 թ. այն հիմնանորոգվել է Մուրթոյենց, Բաստամենց և Բաշինջաղենց գերդաստանների կողմից, որի մասին է վկայում երբեմնի շինարարական արձանագրությունը (Մուրադյան 2009, 54): Ցավոք, եկեղեցին լուրջ վնասներ է կրել 1795 թ. Թիֆլիս ներխուժած պարսիկների կողմից: 19-րդ դարի 30-ական թթ. այն գործող եկեղեցի էր (Մուրադյան 2009, 52): Եկեղեցու բակի հյուսիսային հին ժամատան պատին ագուցված են եղել երեք խաչքար, որոնցից մեկին Հր. Աճառյանն իր այցի ժամանակ՝ 1912 թ. հունիսի 23-ին, ընթերցել է 7 տողից կազմված վիմագիրը և, քանի որ գրությունը երկու կողմից որմնափակ է եղել, նա վերականգնել է այդ

Նկ. 9. ԹԻՖԼԻՍԻ Կովկասյան թանգարանում պահվող աղբյուրի քարի արձանագրությունը (ԳԱԹ, չՖ. ՀԱՀ, 1666բ)

Նկ. 10. Թիֆլիսի Մուղնու Սբ Գևորգ եկեղեցու խաչքարի արձանագրությունը (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 1667ա)

Նկ. 11. Օղեսայի թանգարանում պահվող արձանագիր քարի՝
թերի վերձանված վիմագիրը (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 1738ա):

հատվածները (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 1667ա, նկ. 10): Մենք վերանայել ենք վիմագրում կատարված բոլոր վերականգնումները.

Դես՝ Աբրահամս, շի՛նեցի՛ի Սբ Գեորգա կ/
Դաթու՛ղիկէն յիշատակ / Դմ՛ ծնւղացս, / †
/ թվին, ԶԶԱ (1532): / Խաչս բարեկաւս է սին
Աւստուածայտ՛ուրին՛:

Վիմագիրն իր բնույթով շինարարական է և վերաբերում է 1532 թ. ոմն Աբրահամի մեկենասությանը կամ հոգածությանը Սբ Գեորգ եկեղեցու կաթողիկէի՝ գմբեթի նորոգմանը: Վերջում հիշվում է նաև ոմն Աստվածատուրի անունը *սին՝* դատարկ ինքնանվաստացնող մականվամբ:

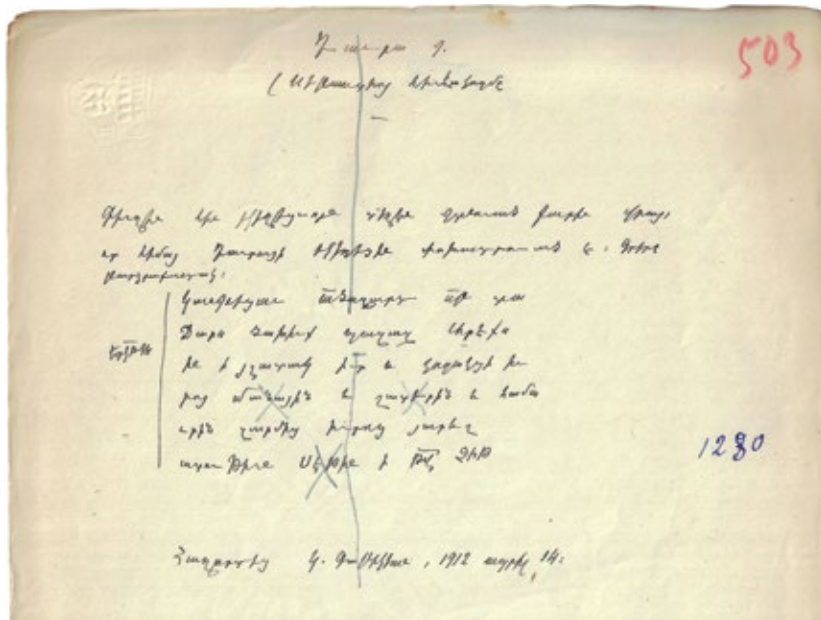
20. «Հայարձան»-ում հիշատակություն կա այն մասին, որ Օղեսայի պատմահնագիտական թանգարանում մարմարյա քարի մի բեկոր կա՝ բերված Թեոդոսիայից, որն ունի երկտող վիմագիր (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 1738ա, նկ. 11).

† Աղբուրս, որ է ջրոյ... /...ես անան...:

Հր. Աճառյանն այն ընթերցել է. «Ես՝ Անանիա, շինեցի»: Հետաքրքիր գուգադիպությանը

նույն արձանագրությունը 1960-ական թթ. վերջերին վիմագրագետ Գր. Գրիգորյանը տեսել է Թեոդոսիայի երկրագիտական թանգարանում: Նա նշում է, որ բնագիրը քայքայված և եղծված է, արձանագրությունը դժվարությամբ է վերականգնվում. «† Աղբուրս, որ է ջրոյ... / սւրբոյն մասն, սայ յիշատակ /.../ Դնտղաց իւրոց յիշման... / ողորմի տացէ Խասպէկին եւ իւր ծնողաց՝.../ ողորմիս ասա՛ւ՝ մէզիկ Բրիստոյս, ՌՂԲ (1643)» (Գրիգորյան 1996, 21) : Գր. Գրիգորյանը նշում է, որ կոթողը նախկինում եղել է Թեոդոսիայի ջենովական ամրոցի Կոստանտինի աշտարակ կոչվող կառույցի պատերի մեջ, որտեղից էլ տեղափոխվել է թանգարան: Ստացվում է, որ արձանագիր քարը մի քանի անգամ տեղափոխվել է:

21. Դավրա հայաբնակ գյուղը (հայտնի նաև Դավթա, Դավոա, Դյութագյուղ, Թավթագյուղ, Թավրա անվանաձևերով) գտնվում է Մեքաստիա քաղաքից մոտ 5 կմ հյուսիս՝ համանուն գետի ափին: Այն հիմնադրել է Վասպուրականի վերջին արքա Մենեքերիմ Արծրունու որդի Դավիթը: Գյուղի ծայրամասում է գտնվել 13-րդ դարում կառուցված Անա-

Նկ. 12. Սեբաստիոնի Դավրա գյուղի վիմագիրը
(ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 503ա)

պատ կամ Չարխափան Սբ Աստվածածին վանքը (Հակոբյան և այլք 1986, 46): Բնակավայրից ընդամենը մեկ վիմագիր է հիշատակում բառարանագիր, ազգագրագետ Կարապետ Գաբիկյանը (1861-1925)՝ 1912 թ. ապրիլի 14-ի՝ Հր. Աճառյանին ուղղված իր նամակում: Նա վերծանությունը ներկայացրել է ձեռագիր, փոքրատառերով՝ պահպանելով միայն տողերի քանակը, 6 տող (ԳԱԹ, չֆ. ՀԱՀ, 503ա, նկ. 12)։

**Կանգնեցաւ աւստուայ ծագարդ սւտրյբ տա/
ճարս ծախիւք պազազ Արեքս/ին, ի յիշատակ**

**իւր եւ կողակցի իւրոյ՝ Մանային եւ Շատերին
եւ Համա/ւոյին՝ զարմից իւրոց, յարեւ/
ատություն Սեթին, ի թվին, ԶԻԹ (1280):**

Կասկածելի ենք համարում արձանագրության թվագրումը, քանի որ պազազ-բազազ (կտորեղենի վաճառական) եզրույթը գործածական է եղել ավելի ուշ շրջանում, իսկ հիշատակված *Համաւորը* բացառված չէ, որ ոչ թե անձնանուն է, այլ անձական՝ *համաւոր*, *հեզ* իմաստով: Առավել հավանական ենք համարում թվականի ԶԻԹ (1480) ընթերցումը:

Եզրակացություն

Ամփոփելով՝ նշենք, որ «Հայարձան»-ում տեղ գտած վերանշյալ վիմագրերը թվագրվում են հիմնականում 15-16-րդ դդ. (բացառություն է Թիֆլիսի Սբ Գևորգ եկեղեցու 12-րդ դարի վիմագիրը): Նշվածներից միայն երկուսն են նախկինում հրատարակվել: Այդ առումով Հր. Աճառյանի այս աշխատանքը կարևոր նշանակություն ունի հայագիտության համար, քանի որ հնարավորություն է տալիս փաստագրելու ոչ միայն նոր վիմագրեր, այլև գաղափար կազմել տվյալ ժամանակաշրջանում վիմագրերի հավաքչական աշխատանքների ուղղությամբ տարված նախաձեռնությունների մասին, որպիսին նաև Կ. Կոստանյանցի կազմած «Վիմական տարեգիր»-ն էր: Բացի վիմագրերից, «Հայարձան»-ն աչքի է ընկնում նաև լեզվաբանական վերլուծություններով և անձնանունների՝ հեղինակին բնորոշ քննությամբ: Լեզվաբանն այստեղ հանդես է գալիս նաև որպես վիմագրագետ, որն արձանագրություններն ընդօրինակել է՝ հետևելով վիմագրագիտության պահանջներին՝ հիմնականում պահպանելով բնագրերի վերծանության համար ընդունելի չափանիշներն ու նկարագրական մասը: Լիահույս ենք, որ մոտ ապագայում «Հայարձան»-ի տպագիրը կդառնա հանրության սեփականությունը:

Գրականություն

- ԳԱԹ - Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Հր. Աճառյանի չմշակված ֆոնդ, «Հայարձան» հնագույն ժամանակներից մինչև 1550 թ., ձեռագիր, 1760 թերթ:
- [Աճառեան] 1912 – [Աճառեան Հր.], Հայարձան, «Հանդես ամսօրեայ», Հմր 4, սին 257:
- Աճառյան 1948 - Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, Երևան, Պետական համալսարանի հրատ, 683 էջ:
- Բարխուդարյան 1973- Բարխուդարյան Ս. (կազմող), Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, Գեղարքունիք (Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1973, 526 էջ:
- Գրիգորյան 1996 – Գրիգորյան Գր. (կազմող), Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VII, Ուկրաինա, Մոլդովա, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1996, 314 էջ:
- Գրիգորյան 1999 – Գրիգորյան Գր. (կազմող), Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VIII, Ռուսաստանի դաշնություն, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1999, 315 էջ:
- Կարապետյան 1998 - Կարապետյան Ս., Վրաց պետական քաղաքականությունը և հայ մշակույթի հուշարձանները, ՀՀՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք 2, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 124 էջ:
- Կարապետյան 2004 - Կարապետյան Ս., Կովկասյան թանգարանի հայկական հավաքածուն, ՀՀՈՒ գիտական ուսումնասիրություններ, գիրք 7, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 96 էջ:
- Հակոբյան և այլք 1986 – Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Սո., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 991 էջ:
- Հարությունյան 2019 - Հարությունյան Ա, Սիսիանի Ն. Ադրնցի անվան պատմության թանգարանի արձանագիր առարկաները, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Հմր 2, էջ 181-203:
- Մուրադյան 2009 - Մուրադյան Պ., Հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները, ուսումնասիրություն և աղբյուրներ, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին հրատ., 2009, 399 էջ:
- Յայտարարություն 1910 – Յայտարարություն (անստորագիր), «Ազգագրական հանդես», գիրք XX, հ. 2, Թիֆլիս, Էլեկտրաշարժ տպ., էջ 216, 218 էջ:
- Սահակյան 1984 – Սահակյան Հ., Սիմեոն Կաֆայեցի, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 10, Երևան, ՀՍՀ գլխ. խմբ., 736 էջ:
- Ստեփանյան 1965 - Ստեփանյան Դ., Հրաչյա Աճառյան (1876-1953), «Պատմաբանասիրական հանդես», Հմր 2-3, էջ 190-203:
- Օրբելի 1966 – Օրբելի Հ. (կազմող), Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 137 էջ:
- Кучук-Иоаннесов 1893 - Кучук-Иоаннесов Х., Армянская надпись XII столетия, «Материалы по археологии Кавказа», под редакцией гр. Уваровой, выпуск III, Москва, Тип. А. И. Мамонтова и К°, сс. 106-109.

ԹԵ ԵՐԲ ԶԵՎԱՎՈՐՎԵՑ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՁԱԳԱՆՔԵՑ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ՀԱՎԱՔՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻՆ

Սաթենիկ Խուրշուդյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

19-րդ դարի հայ պարբերական մամուլը հաճախ հանդիսացել է վիմագրական նյութի առաջին հրատարակողը, որտեղ արձանագրվել են ոչ միայն վիմագրերի առաջին վերծանությունները, այլև դրանց հայտնաբերման վայրերը, հանգամանքները, պատմական նկարագիրը՝ պարզելով ժամանակաշրջանին բնորոշ գիտական մտածողությունն ու առանձին անհատների հետաքրքրությունը մեր պատմական անցյալի նկատմամբ:

Բազմաթիվ վիմագրեր, որոնք այսօր կորսված կամ տեղահանված են համարվում, մեզ են հասել հենց մամուլի էջերում հրատարակված լինելով: Այս տեսանկյունից 19-րդ դարի թերթային հրապարակումները հանդիսանում են նաև մեր պատմության, ի մասնավորի՝ հայ վիմագրության ուսումնասիրության համար կարևոր սկզբնաղբյուրներ: Առկա հրապարակումներում նկատելի են վիմագրերի՝ բնագրերին ոչ հարազատ ընդօրինակումներ, որտեղ ակնհայտ է հեղինակների ոչ մասնագիտական մոտեցումը, երբ վերծանություններն արվում էին սղումներն ու համառոտագրություններն առանց պայմանական նշանների, հարմարեցվում-խմբագրվում էր լեզուն, բացակայում էին լուսանկարներն ու գրչանկարները և այլն:

Անդրադառնալով մամուլում ամբարված մեզ հետաքրքրող վիմագրական նյութին՝ ամենևին նպատակ չունենք քննադատաբար մոտենալ վերծանություններին, տարբերություններին, քանի որ նմանօրինակ հոդվածաշարերը դիտվում են որպես վիմագրերի հավաքչական աշխատանքների սկզբնական փուլում իրականացված առաջին քայլեր, որոնք, տեղագրական աշխատանքներին զուգահեռ, հետագայում միայն պիտի մշակվեին նոր մեթոդաբանությամբ ու սկզբունքներով: 19-րդ դարի հայ պարբերական մամուլում ամբարված հոդվածները պահանջում են համեմատական քննություն՝ վիմագրերի բնօրինակների, լուսանկարների, արխիվային վավերագրերի և հետագա գիտական հրատարակությունների հետ:

Հիմնաբառեր. *մամուլ, հրապարակում, սկզբնաղբյուր, վիմագիր, հուշարձան, «Աղբիւր», վավերագիր:*

WHEN WAS THE ARMENIAN PERIODICAL PRESS FORMED, AND HOW DID IT RESPOND TO THE COLLECTIVE WORKS ON INSCRIPTIONS?

Satenik Khurshudyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

Abstract

The Armenian periodical press of the 19th century often served as the first publisher of epigraphic material, recording not only the initial decipherments of inscriptions but also their places of discovery, circumstances, and historical descriptions, thereby revealing the scholarly thinking characteristic of the period and the interest of individual figures in our historical past.

Many inscriptions that are today considered lost or displaced have reached us precisely because they were published in the press. From this perspective, 19th-century newspaper publications also constitute important

primary sources for the study of our history, and in particular of Armenian epigraphy. In the existing publications, one can observe reproductions of inscriptions that are not faithful to the originals, clearly reflecting the non-professional approach of the authors: decipherments were made without marking omissions and abbreviations with conventional signs, the language was adapted and edited, photographs and drawings were absent, and so on.

In turning to the epigraphic material of interest preserved in the press, our aim is by no means to adopt a critical stance toward the decipherments or variant readings, since such series of articles are regarded as the first steps carried out at the initial stage of epigraphic collecting work, which, alongside topographical surveys, would only later be developed using new methodologies and principles. The articles preserved in the 19th-century Armenian periodical press require comparative examination against the original inscriptions, photographs, archival documents, and subsequent scholarly publications.

Keywords: *press, publication, primary source, inscription, monument, “Aghbyur”, document.*

Ներածություն

19-րդ դարը հայ իրականության մեջ նշանավորվեց որպես հոգևոր-մշակութային և հասարակական մտքի պատմության վերարժևորման մի ժամանակաշրջան, որտեղ ծավալվող քաղաքական, տնտեսական և մշակութային արտաքին և ներքին փոխհարաբերությունները նոր տեղեկատվության կարիք ունեին: Կարելի է արձանագրել, որ այն հնարավոր դարձավ հայ պարբերական մամուլի միջոցով, որը մտավորականության համար դարձավ մի յուրօրինակ հարթակ՝ ազգային ինքնության, լեզվի, մշակույթի, կրթության և հասարակական տարաբնույթ խնդիրների վերհանման համար:

Հայ մամուլը կամ լրագրությունը, որպես այդպիսին, ձևավորվեց Մադրասում, Կ. Պոլսում, Թիֆլիսում, Վենետիկում և այլ հայահոծ գաղթավայրերում: Հայկական առաջին տպագիր պարբերականը՝ «Ազդարար»-ը, հիմնադրվել է Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում՝ 1794 թ. հոկտեմբերին, որը լույս է տեսել մինչև 1796 թ. մարտը՝ հրատարակելով 18 համար (գրաբար): Խմբագիրը Հարություն քին. Շմավոնյանն էր (Լևոնյան 1934, 18. Բաբլոյան 1986, 23) (նկ. 1): Արդեն իսկ «Ազդարար»-ում մշակվում են նյութի ներկայացման համար որոշակի սկզբունքներ, չափանիշներ, ավանդույթներ, որոնք, ժամանակի պահանջներին համապատասխան, հետագայում պարբերաբար վերանայվում են:

19-րդ դարի մամուլն արտացոլում է ոչ միայն ժամանակի իրադարձությունները, այլև հանդիսանում է յուրօրինակ աղբյուր՝ իր դաստիարակչական ու ճանաչողական առաքելություններով: Ժամանակի հասարակական-քաղաքական կյանքը, մշակութային արժեքների փոփոխությունները և

այլ արտաքին գործոններ առիթ դարձան հայ մամուլի ձևավորման և արագ զարգացման համար: Սակայն դրանց հետ մեկտեղ տիրող քաղաքական անբարենպաստ իրավիճակն ազդում էր հայ մտավորականության և, առհասարակ, ստեղծագործ հանրության գործունեության ու մտքի ազատությանը վրա՝ սահմանափակելով սեփական գաղափարների արտահայտումը: Ցանկացած տպագիր նյութ կարող էր բախվել լուրջ քննադատության, ուստի նման միջավայրում է ձևավորվել հայ պարբերական մամուլը, որի առաջին կենտրոններից մեկը հանդիսացավ հայահոծ Կ. Պոլիսը (Լևոնյան 1934, 16):

Նկ. 1. Հայերեն պարբերական հրատարակություններ (արտատպված՝ Լևոնյան 1934, 16):

Հիշյալ դարաշրջանը նշանավորվեց նաև տեխնիկական լայն հնարավորությունների ստեղծմամբ. տպագրական նոր սարքավորումներ, թղթի արտադրության ընդլայնում, տպարանների թվի աճ, որոնք ինքնին խթանում են մամուլի զարգացմանը: Նոր սերնդի մտավորականները՝ Խ. Աբովյանը, Ստ. Նազարյանը, Մ. Նալբանդյանը, Ռ. Պատկանյանը և ուրիշներ, հանդես էին գալիս կրթության, լուսավորության, ազգային ինքնության և լեզվի բարեփոխման գաղափարներով (Նալբանդյանց 1859, 379-384. Աղայեանց 1891, 514-516. Թումանյանց 1891, 505): Մամուլը դիտվում էր ոչ միայն որպես տեղեկատվության աղբյուր, այլև ազգային գաղափարների և լուսավորության փոխանցման լավագույն միջոց:

Առավել հայտնի «Արարատ», «Մասիս», «Հյուսիսափայլ», «Հյուսիս» պարբերականներն առաջնորդվում էին հենց հիշյալ մտավորականների գաղափարներով և մշակված սկզբունքներով: Այսպես, «Հյուսիսափայլ» որդեգրած սկզբունքը, որպես առաջաբան, լույս է տեսել պարբերականի 1858 թ. 1-12-րդ համարներում. *«Այսուհետև ոչինչ եզրագրության խորամանկ քուրմեր, որ կամեն լինել գիրություն միայնակ պահապանքը, այսուհետև ոչինչ Չինեական պարիսպ, որ պիրոյ է փակել լուսաւոր գաղափարների մուրքը ազգերի մէջ: Այսուհետև լոյս և ճշմարտութիւն և ազատութիւն խաւարի բարեշունքան գերութենից. Ս. Նազարիանց»* (Նազարեանց 1858, 1):

Նշված ժամանակաշրջանում հայ մամուլն ուներ նաև մեկ այլ պայքարի խնդիր. դա լեզուն էր: Գրաբարն ու աշխարհաբարը դարձել էին ժամանակի լեզվական պայքարի հիմքը: Գրաբարը շարունակում էր մնալ հոգևոր, գիտական և պաշտոնական տեքստերի լեզուն, և մի շարք պարբերականներ («Ազդարար», Մադրաս 1794-1796 թթ., «Շտեմարան», Կալկաթա 1821-1823 թթ., «Ազգասեր», Կալկաթա 1845-1848 թթ.) այն օգտագործում էին որպես հեղինակավոր և ավանդական լեզու (Բաբլոյան 1986, 23), մինչդեռ աշխարհաբարն ավելի մեծ տարածում էր ստանում մամուլում, քանի որ ավելի հասանելի էր հասարակության լայն շրջանակներին (Բաբլոյան 1986, 24): Լեզվական պայքարը, ըստ էության, նպաստեց հայոց լեզվի բարեփոխմանը, հետագայում նաև՝ հարստացմանը. *«Հիները ուզում էին քնաւ հերքել այն ինչ կատարվում էր նրանց աչքի առաջ, նորերը զգալով, որ շար յեւր են մնացել, հերքում էին անցեալը, փրկութիւն որոնելով նոր ճանապարհների մէջ:*

Հիները ուզում էին յարուցանել գրաբարը, դարձնելով նրան խոսակցութեան լեզու, աչքերը փակելով ուժեղ, կեանքով լի, նոր մշակվող աշխարհաբարի առաջ...» (Արծրունի 1876, 2):

Հայ պարբերական մամուլի թեմատիկ բազմազանությունը

Հայ պարբերական մամուլն իր զարգացման հետագա ընթացքում աչքի ընկավ թեմատիկ բազմազանությամբ. թերթերն ու հանդեսները ոչ միայն քաղաքական լուրեր էին հաղորդում, այլև գաղափարական, գրական և գիտական տարաբնույթ նյութեր: Մամուլի հիմնական թեմատիկան, անշուշտ, քաղաքականությունն էր, ապա նաև՝ գրականությունը, կրթությունն ու դաստիարակությունը, պատմությունը, մշակույթն ու տնտեսությունը, որոնք ձևավորում էր հանրային կարծիք, ծավալում բանավեճեր ու քննարկումներ:

19-րդ դարի հայ պարբերական մամուլում քիչ չեն նաև լուսավորչական առաքելություն քարոզող նյութերը: Պարբերականները հրապարակում էին մանկավարժական հոդվածներ, դպրոցական ծրագրերի մասին նյութեր, ուսումնական մեթոդների քննարկումներ և այլն: Որոշ պարբերականներ կազմակերպում էին նաև գրական մրցույթներ՝ բացահայտելով նոր տաղանդների: Իբրև այդպիսին, նշելի են «Արարատ», «Հյուսիսափայլ», «Մշակ», «Մուրճ» պարբերականներում հրատարակված նյութերը, որոնք բնույթով ինչպես ճանաչողական, այնպես էլ դաստիարակչական էին:

Թփփխում հիմնադրված դարաշրջանի ամենաազդեցիկ պարբերականներից մեկը՝ «Մշակ»-ը, տևական ժամանակ հայ հասարակական մտքի կենտրոններից էր, որն իր գիտական և գրական ուղղվածությամբ նպատակ ուներ համախմբելու մտավորականներին՝ խթանելով գրականության, արվեստի և պատմության հանրայնացումը: Հայկական «մշակ» բառն ընտրելով որպես անվանում՝ խմբագիր Գրիգոր Արծրունին նպատակ ուներ, որ իրենց «Մշակ»-ը պիտի մշակի նախ միտքը, ապա՝ լեզուն և չպիտի բավարարվի լոկ լուրեր հաղորդելով (Ծանուցում 1872, 2):

Հայագիտական նոր ուղղությունների և գիտակարգերի ձևավորմամբ պայմանավորված՝ հայ պարբերական մամուլում տեղ են գտել նաև հնագիտական, բանասիրական, ազգագրական և վիճակագրական նյութեր: Մեր սույն ուսումնասիրության բուն նպատակը հայ մամուլի էջերում

սփռված վիմագրությանն առնչվող նյութերի ընդհանուր նկարագիրը ներկայացնելն է, քանի որ 19-րդ դարում վիմագրերի հավաքչական համալիր աշխատանքներից մամուլը ևս անմասն չի մնացել: Մամուլին թղթակցող հեղինակները, որոնք հիմնականում հոգևոր աստիճան ունեցող ճանապարհորդ-տեղագիրներն էին, Սբ Էջմիածնի միաբաններ և այլ հնասերներ, հաճախ տարբեր առիթներով անդրադարձել են հայ միջնադարյան եկեղեցիներին, կոթողներին՝ չանտեսելով նաև վիմական արձանագրությունները, որոնք կից էին հուշարձանների նկարագրությանը (Սարգսեանց 1889, 1937):

Վիմագրերի փաստագրումը, վերծանումն ու հրատարակումը կարևորվում էր երկու առումով. այդպես էլ նախ կանխվում էր արձանագրությունների հնարավոր կորստի վտանգը, ապա նաև՝ այն լավագույն հիմքն էր հանդիսանալու ապագայում կազմվելիք վիմագրերի համահավաք ժողովածուների՝ դիվանների համար:

Իբրև այդպիսին, դիտարկենք «Աղբիր» ամսագրում վիմագրերի հավաքչական աշխատանքների ընդհանուր պատկերը: Նկատելի է, որ ամսագրում սկզբնապես տեղադրվել են տարբեր հուշարձանների նկարներ՝ առանց որևէ բացատրության ([Աստորագիր] 1889ա, 105. 1889գ, 433. 1890բ, 161), երբեմն էլ պարզապես ընդօրինակել են որևէ տապանագիր՝ նախապատվությունը տալով բանաստեղծական հանգավորում ունեցողներին (Յար. 1892, 135): Առավել ուշագրավը Ն. Տեր-Ավետիքյանի հեղինակած «Տեղագրական նամականի» խորագրով հոդվածաշարն է՝ նվիրված Տաթևի վանքին: Այն լուսաբանում է վանքի հուշարձանների անմխիթար վիճակն ու արձանագրությունների՝ տգիտաբար եղծումը. «Վասն զի այդ պատմական քարերը վերցրել են և բանեցրել որմերի, սալահատակների և սանդուղքների շինութեանը...» (Տեր-Ավետիքեան 1898, 284): Հոդվածագիրը հիշատակում է նաև որոշ արձանագրություններ¹: Իբրև վաղագույն վիմագիր է նշված ներկայում քանդված գավթի հատակին ընկած գեղաքանդակ խաչքարի՝ «միջին երկաթագիր» տառատեսակներով վիմագիրը. «Ջրեր Յովհաննէս, յիշեցէք ի Քրիստոս, թիւ (հայոց) – ՆԼ (430+551=981) թիւն Փրկչական» (Տեր-Ավետիքեան 1898, 282): Գրեթե կասկած չունենք, որ վկայված վիմագիրը Տաթևի վանքից ներկայում Գորիս տեղափոխված և տեղի Սբ Գրիգոր Լուսա-

վորիչ եկեղեցու բակում ցուցադրված խաչքարի վիմագիրն է, որի ստորին մասում ընթերցելի է. «ՋՏԼԵՂ Յովանես, յիշեցէք ի Քրիստոս, թվին ԶԻ (1271)» (Տեր-Մովսիսեան 1938, 44): Այսինքն, հոդվածագիրը թվականակերտ տառամիավորները սխալ է վերծանել:

Մյուս երկու վիմագիրն անփոփոխ քարը կան քարերն ագուցված են եղել Տաթևի վանքի գլխավոր՝ Սբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արևմտյան պատին՝ խոշորատառ. «Օգնեա՛ մեզ Քրիստոս», «գՅովհաննէս անարժան քահանայն յիշեցէք» (Տեր-Ավետիքեան 1898, 282): Դևոտ Ալիշանի հաղորդմամբ՝ վերոնշյալ երկու վիմագրերը գտնվել են Սբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արևմտյան մուտքից վեր՝ պատուհանի վերնամասում (Ալիշան 1893, 235): Երկրորդ վիմագրի վերծանությունն ու լուսանկարը հրատարակել է Սեդրակ Բարխուդարյանը. «ՋՅովաննէս / անարժան ի քա/հանայս յիշեցէք» (Բարխուդարյան 1960, 14₅): Հավելենք, որ արձանագիր քարը ներկայում իր տեղում է՝ ագուցված տաճարի արևմտյան պատի վերնամասում՝ ներքուստ:

Հիշատակված է նաև Սբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արևմտյան պատին՝ արտաքուստ փորագրված վիմագրերից մեկը. «ՋՀայր Շապուհ յիշեցէք» (Տեր-Ավետիքեան 1898, 282): Այն քանիցս հրատարակել են նաև նախորդ ուսումնասիրողները, միայն թե բնագրում Շապուհ է հիշվում (Ալիշան 1893, 235. Բարխուդարյան 1960, 14₆):

Հետազոտողի ուշադրությունից չի վրիպել նաև մեծ տաճարի, այսինքն՝ Սբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արևմտյան մուտքի՝ ընկուզենու փայտից կերտված դռան արձանագրությունը. «ԹՎ. ՉԲ (702+551=1253 թիւ Փրկչական), ես՝ Տեր Հայրապետս, ծառայ Բարձրելոյն, կանգնեցի զդասերն, նորոգեցի զդռոս, զիս յաղօթս յիշեցէք» ((Տեր-Ավետիքեան 1898, 283): Դուռը Մյունխեն 1931 թ. երկրաշարժից հետո տեղափոխվել է Երևան և ներկայում ցուցադրվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում: Արձանագրությունը քանիցս հրատարակվել է (Ալիշան 1893, 236. Լալայան 2021, 32. Բարխուդարյան 1960, 24₄₀), այդ թվում նաև՝ վերջերս. «ՉԲ (1253), ես՝ ՏԼԵՂ Հայրապետս, ծառայ Բարձրելոյն, կանգնեցի զդասերս եւ նորոգեցի / զդռոս, զիս աղալթս յիշեցէք, աղալեան» (Harutyunyan 2024, 40₁₀):

Ն. Տեր-Ավետիքյանը տապանաքարի վրա անփոփոխված մեկ այլ արձանագրություն է հիշա-

1 Ամսագրում հիշատակված վիմագրերի և ներկայում պահպանված դրանց բնօրինակների հետ համեմատական քննությունն իրականացրել է վիմագրագետ Արսեն Հարությունյանը – խմբ.:

տակում, որը տեսել է խցերից մեկի պատի շարվածքում. «ՋՀայր Վասակ հազարապետ, յիշեցէք» (Տէր-Աւետիքեան 1898, 283): Վասակ հազարապետը վանքի վիմագրերում քանիցս հիշատակվում է (Ալիշան 1893, 235. Բարխուդարյան 1960, 35₆₉), սակայն վերոհիշյալ վիմագիրը հակված ենք նույնացնելու ներկայում Սբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արևմտյան կողմում կանգնեցված խաչքարին իբրև պատվանդան ծառայող քարի խոշորատառ նույնաբովանդակ վիմագրի հետ (Harutyunyan 2021, 417):

Հաջորդ վիմագիրը խաչքարային հիշատակագրություն է՝ ամփոփված բակի հարավային կողմում՝ նախկին առաջնորդարանի արևմտյան պատին ագուցված խաչքարերի շարքում. «Այս նշան փրկական կանգնեալ Յակոբոսէ յանուն սրբուհոյ Աստուածածնի ի փրկութիւն եղբար իմոյ՝ Աբրահամին, թվ. ՊԺԴ (814+551=1365) թիւ Փրկչական» (Տէր-Աւետիքեան 1898, 283): Վիմագիրը քանիցս հրատարակվել և մեզ է հասել: Վերծանությունը նույնն է (Բարխուդարյան 1960, 30₅₅):

Տաթևի վանքի վիմագրերից, թերևս, ամենահայտնին Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորի վայելչագիր շինարարական արձանագրությունն է, որը կազմված է Սյունյաց մետրոպոլիտ, պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի անունից, 1295 թ. «Ի թվ. ՉԽԴ (744+551=1291), / զՏէր Սյրեփաննոս մե/տրապալիտ Սինեաց, որ է պոս/տաֆրանսէս հայոց մեծաց, որ/դի մեծափառ իշխանին Տարսայիճին, շինող սուրբ եկեղեցոյս, յիշեցէք ի Քրիստոս» (Տէր-Աւետիքեան 1898, 283. հմմտ. Harutyunyan 2024, 44₁₁): Վերծանության մեջ որոշ սրբագրումներ ենք արել, որոնք նշել ենք թավով:

Անշուշտ, Տաթևի վիմագրերի կողքին ոչ պակաս ուշագրավ են նաև «քաղցրահնչյուն» զույգ զանգերը, որոնց արձանագրությունները ևս քանիցս արժանացել են հետազոտողների ուշադրությանը (Բարխուդարյան 1960, 37_{78, 79}): Դրանք դարձյալ հիշատակում են Ստեփանոս Օրբելյանի անունը, թվագրված են 1302 և 1304 թթ. «Թվ ՉԾԱ (751+551=1302). Լսելի արա ինձ Կէր զձայն ցնծութեան և ուրախութեան: Նիաղենի ծոնդեալմն զԿէր Սյրեփաննոս Սինեաց գահի՝ կոչես ի փառսդ հայրենի: Տէր Սյրեփաննոս մետրապոլիտ Սինեաց, որ է պրօփօֆրանսէս հայոց» (Տէր-Աւետիքեան 1898, 283):

Երկրորդ զանգին. «ՉԾԴ (753+551=1304). Այս Կէր Սյրեփան Օրպէլեան մեծաջան և ողորափառ.

պահեալ զաւանդ յեկեղեցիս հայոց: Լսիր արա ինձ Տէր զձայն ցնծութեան և ուրախութեան և ցնծացեն ոսկերք իմ փառապետալ» (Տէր-Աւետիքեան 1898, 283):

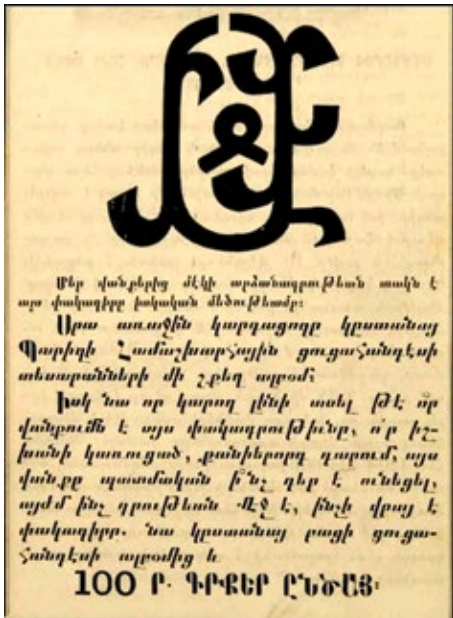
Քանի որ արձանագրությունների վերծանությունները սխալաշատ են, նպատակահարմար ենք գտնում դրանք ներկայացնել նաև ըստ վերջին հրատարակության.

Ա. «Լսելի արա ինձ, ՏԷՂ, զձայն ցնծույթեան» եւ զուրախութեան, ՉԾԱ (1302) թվին: Անեղէն ծոնդեալմյ զՏԷՂ Ստեփանոս, Սինեաց գահի կոչեալ ի փառսդ հայրենի» (Harutyunyan 2024, 122₄₅):

Բ. «Լսելի արա ինձ, ՏԷՂ, զցնծութեան եւ զուրախութեան: Եւ ցնձացեն, ոսկերք իմ տկար: Գթա՛ Բլրիստոյս Աւստուած ի ՏԷՂ Ստեփանոս: ՉԾԳ (1304), այս ՏԷՂ Ստեփանոս, Օրպէլեան, մեծաւ ջանի ուղղափառ պահել զաւանդս, յեկեղեցիս Հայոց: ՏԷՂ Ստեփանոս՝ մետրապոլիտ Սինեաց, որ է պրօփօֆրանսէս Ամենայն Հայոց» (Harutyunyan 2024, 123₄₆):

Տապանագրերի առումով հոդվածագիրը նշում է, որ վանքի գերեզմանաքարերի գրերը ջնջված են, իսկ նորերից մեկին կարդացել է. «Այս է հանգիստ Կէր Մկրտչին, որ ի լեհաց եկեալ էր ասոր սուրբ կրօնէնք առ Տէր փոխեցաւ ի ՌՃ (1100+551=1651)» (Տէր-Աւետիքեան 1898, 284): Վիմագիրը ներկայում չի պահպանվել, սակայն այն ավելի վաղ տեսել ու համեմատաբար ստույգ են վերծանել նախորդ հրատարակիչները. «Այս է հանգիստ Տէր Մկրտչի, / որ ի Լեհաց եկեալ լինի, / աստ սուրբ կրօնաւոր առ Տէր փոխի, / հազար հարիւր իննեակ թվի» (Ջալալեանց 1858, 302. Ալիշան 1893, 228, Լալայան 2021, 33. Բարխուդարյան 1960, 38₈₇):

Ինչպես տեսնում ենք, բերված վերծանությունները հոդվածագրի կողմից ներկայացված են առանց համապատասխան վերականգնումների և պատշաճ նկարագրիչների՝ տեղ, տողերի քանակ, բնույթ և այլն: Որոշ վիմագրեր ուշագրավ են տեղադրության վերաբերյալ հավելյալ հիշատակություններով՝ «գավթի հատակ», «արևմտյան պատ», «դռան ճակատ», «խուցի պատ» և այլն, որոնք էական նշանակություն ունեն դրանց երբեմնի տեղը հստակեցնելու առումով: Այդ տվյալներն ունեն սկզբնաղբյուրային արժեք, քանի որ քարերից շատերը հետագայում տեղաշարժվել, վերաօգտագործվել կամ կորսվել են: Թեև հեղինակը վիմագրերը, որպես կանոն, չի ծանոթագրում,

Նկ. 2. Փակագիր (արտատպված՝
«Աղբիր», 1889, Հմր 8-9, էջ 318)

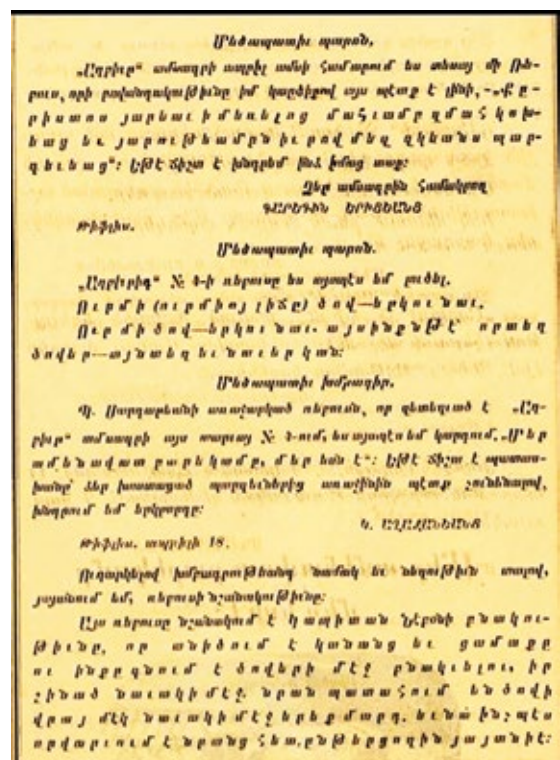
Նկ. 4. Փակագիր (արտատպված՝
«Աղբիր», 1886, Հմր 5-6, էջ 240)

Նկ. 5. Փակագիր (արտատպված՝
«Աղբիր», 1890, Հմր 3, էջ 90 123)

Նկ. 3. Փակագրի վերծանություն
(արտատպված՝ «Աղբիր», 1889, Հմր 11, էջ 380)

Նկ. 6. Ընթերցողների նամակները
խմբագրությանը (արտատպված՝
«Աղբիր», 1890, Հմր 5-6, էջ 239)

պատմական քննություն չի իրականացնում, սակայն դրանք արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում վկայված անձանց, ժամանակի և տեղի ունեցած իրադարձությունների վերաբերյալ:

«Ժամանցային» վիմագրություն

«Աղբիւր» ամսագրի տարբեր համարներն ուսումնասիրելիս՝ մեր ուշադրությունը գրավեց մեկ այլ հետաքրքիր երևույթ: Վիմագիր փակագրության միջոցով ամսագրի խմբագրակազմը փորձել է ընթերցողին ներգրավել վիմագրեր վերծանելու

գործում՝ առաջադրելով «խաղեր», որոնց համար նույնիսկ պարգևներ են սահմանվել ([Անստորագիր] 1889թ., 318) (նկ. 2): Ամսագրի հաջորդ համարում, որպես կանոն, հանգամանորեն անդրադարձ է արվել նախորդում տպագրված նյութի վերծանությանը (Լէօ 1889, 380) (նկ. 3): Հետաքրքրական է «Զվարճալիք» բաժնում տեղ գտած նյութը, որը կրկին ընթերցողին առաջարկում է վերծանել փակագիրը ([Անստորագիր] 1886, 240. 1890ա, 90, 123) (նկ. 4, 5)²: Այսպիսով, կապ է ստեղծվում ընթերցողի և խմբագրության միջև, որն ուղեկցվում էր պատասխան նամակներով ([Խմբագրական] 1890, 239) (նկ. 6):

Եզրակացություն

Հայերեն վիմագրերի հավաքչական աշխատանքներն իրենց արտացոլումն են գտել նաև 19-րդ դարի հայ պարբերական մամուլի էջերում: Իբրև տեղագրական աշխատությունների առավել ամփոփ օրինակներ, մամուլում տեղ գտած հոդվածները կամ հոդվածաշարերը լուսաբանում են միջնադարյան Հայաստանի վանքերի և եկեղեցիների, հոգևոր և աշխարհիկ կառույցների ժամանակագրական սահմանները, շինարարական փուլերը, կատարված նվիրատվությունները, նշանավոր անձանց, որոնք հիմնականում ուղեկցվել են վիմագիր աղբյուրների հիշատակմամբ: Այս ամենի կողքին պակաս ուշագրավ չեն նաև խմբագիրների կողմից ճանաչողական ու դաստիարակչական բնույթի քայլերը, որոնք դրսևորվել են անգամ վիմագրական խաղ-գլուխկոտրուկների միջոցով՝ արտահայտված վիմագիր փակագրության օրինակներով:

Գրականություն

- Ալիշան 1893 - Ալիշան Ղ., Սիսական. տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, Սբ Ղազար, 562 էջ:
- Աղայեանց 1891 - Աղայեանց Ղ. (ստորագրված՝ Ղ. Ա.), Երկրաբառները մեր լեզուում (պր. Ս. Մալխասեանի քերակ. ձեռնարկի աղիթով), «Մուրճ», քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, Հմր 4, Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Ռօտինեանցի, էջ 514-516:
- Արծրունի 1876 - Արծրունի Ա., Գրաբար և աշխարհաբար, «Մշակ», շաբաթաթերթ գրականական և քաղաքական, Հմր 1, Թիֆլիս, Типография Меликова, էջ 2:
- Բաբլոյան 1986 - Բաբլոյան Մ. (կազմող), Հայ պարբերական մամուլը. մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980 թթ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 469 էջ:
- Բաբլոյան 1960 - Բաբլոյան Ս. (կազմող), Դիվան հայ վիմագրության, պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 239 էջ:
- [Խմբագրական] 1890 - Բացատրություններ. Ռեբուս, «Աղբիւր», միամսեայ պատկերազարդ հրատարակություն մանուկների և դաստիարակների համար, Հմր 5-6, Թիֆլիզ, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, էջ 238-240:
- Թումանեանց 1891 - Թումանեանց Յ., Գոյթանի երգ, «Մուրճ», քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, Հմր 4, Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Ռօտինեանցի, էջ 505:
- Լալայան 2021 - Լալայան Ե., Երկեր, հ. 4, պատ. խմբ.՝ Ս. Հոբոսյան, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 692 էջ:
- Լևոնյան 1934 - Լևոնյան Գ. (կազմող), Հայոց պարբերական մամուլը. Լիակատար ցուցակ հայ լրագրության, սկզբից մինչև մեր օրերը (1794-1934), Յերևան, հրատ. Մելքոնյան ֆոնդի, 228 էջ:
- Լէօ 1889 - Լէօ, Տօմագ, «Աղբիւր», միամսեայ պատկերազարդ հրատարակություն մանուկների և դաստիարակների համար, Հմր 11, Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, էջ 377-380:

2 Ամսագրի հետագա համարներում տեղ գտած փակագրերի վերծանությունները. «Վասակ» ([Անստորագիր] 1886, 272), «Մեր ամենավատ բարեկամը մեր եսն է» ([Անստորագիր] 1890, 240): Փակագիրը ընթերցել և խմբագրությանն է ուղարկել Թիֆլիսի Ա դասական գիմնազիայի Գ դասարանի աշակերտ Կարապետ Աղաջանյանցը:

- Յար. 1892 - Յար. Ար., Մանկան տապանագիր, «Աղբիր», միամսեայ պատկերագարդ հրատարակութիւն մանուկների և դաստիարակների համար, Հմր 3, Թիֆլիզ, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, էջ 135:
- Նազարեանց 1858 - Նազարեանց Ս., Օրագիր ընդգանոր ազգային լուսատրութեան և դաստիարակութեան, «Հիսիսափայլ», Հմր 1, Մոսկվա, Imprimerie d'Ernest Barfknecht, տիտղոսաթերթ:
- Նալբանդեանց 1859 - Նալբանդեանց Մ., Ազգային ժառանգութիւնը, «Հիսիսափայլ», Հմր 5, Մոսկվա, Imprimerie Gratscheff et Co, էջ 379-404:
- Ջալալեանց 1858 - Ջալալեանց Ս. արք., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ., Տիֆլիս, ի տպ. Ներսիսեան Հոգևոր դպրոցի Հայոց ընծայելոյ յԱզնուական աղայ Գեորգայ Արծրունոյ, 517 էջ:
- Սարգսեանց 1889 - Սարգսեանց Լ., Այց թիւրքաց Հայաստանին (հայ տուրիստի յիշողութիւններից), «Մուրճ», հասարակական, քաղաքական, գրական ամսագիր, Հմր 12, Թիֆլիզ, տպ. Մ. Դ. Ռօտի-նեանցի, էջ 1921-1940:
- Տէր-Աւետիքեան 1898 - Տէր-Աւետիքեան Ն. արք., Տեղագրական նամականի. արձանագրութիւններ, «Աղբիր», միամսեայ պատկերագարդ հանդէս երեխաների և դաստիարակների համար, Հմր 7-8, Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, էջ 282-284:
- Տէր-Մովսիսեան 1938 - Տէր-Մովսիսեան Մ. արք. (Մագիստրոս), Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի և Դադի եկեղեցիները և վանական շինութիւնները, Երուսաղէմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 152 էջ:
- [Անստորագիր] 1886 - Շուտասելով. յերուս, «Աղբիր», միամսեայ պատկերագարդ հանդէս երեխաների և դաստիարակների համար, Հմր 5-6, Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, էջ 240:
- [Անստորագիր] 1889ա - Անի. երկուտասան առաքելոց եկեղեցին (սկար), «Աղբիր», միամսեայ պատկերագարդ հանդէս երեխաների և դաստիարակների համար, Հմր 3, Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, էջ 105:
- [Անստորագիր] 1889բ - Փակագիր, «Աղբիր», միամսեայ պատկերագարդ հանդէս երեխաների և դաստիարակների համար, Հմր 8-9, Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, էջ 318:
- [Անստորագիր] 1889գ - Շիրակ գաւառի հնութիւններից (սկար), «Աղբիր», միամսեայ պատկերագարդ հանդէս երեխաների և դաստիարակների համար, Հմր 12, Թիֆլիզ, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, էջ 433:
- [Անստորագիր] 1890ա - Մերովկա արքեպիս. Սմբատեան, Ժողովող բնեռագրերի, առաջնորդ Շամախու թեմի / Փակագիր. յերուս, «Աղբիր», միամսեայ պատկերագարդ հանդէս երեխաների և դաստիարակների համար, Հմր 3, Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, էջ 90 (սկար), 123:
- [Անստորագիր] 1890բ - Կիրանանց վանք. Դազախի գաւառում, Աղստափայ կայարանից 20-30 վերստի վրայ (սկար), «Աղբիր», միամսեայ պատկերագարդ հանդէս երեխաների և դաստիարակների համար, Հմր 4, Թիֆլիս, տպ. «Արօր» Տ. Նազարեանի, էջ 161:
- [Ծանուցում] 1872 - Ծանուցում խմբագրության կողմից], «Մշակ», շաբաթաթերթ գրականական և քաղաքական, Հմր 1, Թիֆլիս, տպ. Ծերէթէլի և ընկ. (նախկին՝ Դուբէլիի) էջ 2:
- Harutyunyan 2021 - Harutyunyan A., The Research of Epigraphs of Tatev Monastery and Surrounding Monuments, "Archaeology of Armenia in Regional Context", Proceedings of the International Conference dedicated to the 60th Anniversary of the Institute of Archaeology and Ethnography Held on July 9-11, 2019 in Yerevan, Edited by P. Avetisyan and A. Bobokhyan, Yerevan, Publishing House IAE, pp. 414-426.
- Harutyunyan 2024 - Harutyunyan A., The Spiritual Citadel of Syunik: Tatev, Yerevan, Matenadaran, 288 p.

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՄԵԿՆՈՂ ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՆԵՐԻ ԳՐԱՖԻՏԱՅԻՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Լիլիթ Սիմոնյան

Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ԵՊՀ հումանիտար հետազոտությունների ինստիտուտ

Հայկ Հակոբյան

Պ.գ.թ., Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՌՀ Արևելագիտության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

ՀՀ տարածքում գտնվող սրբավայրերի շինությունների (վանքերի, եկեղեցիների, մատուռների) որմերին պահպանվել են մի շարք գրաֆիտային արձանագրություններ, որոնք թվագրվում են 1939-1945 թթ.: Դրանք հակիրճ են, սովորաբար բովանդակում են միայն ուխտավորի անունը (արական) և թվականը: Կարելի է ենթադրել, որ դրանք թողել են Երկրորդ համաշխարհային (Հայրենական Մեծ) պատերազմի ռազմադաշտ մեկնողները և ռազմի դաշտից վերադարձածները: Նման երևույթ նկատելի է նաև Արցախյան առաջին պատերազմի և, առհասարակ, բանակ մեկնող անձանց շրջանակներում, որոնք մեր դաշտային աշխատանքի ընթացքում անձամբ են հայտնել իրենց՝ սրբավայրի պատին արձանագրություն թողնելու նպատակը:

Զինվորը հատուկ ուխտյալի, նահատակ-սրբի կարգավիճակ ուներ հայոց ավանդույթում, ահա թե ինչու նրան թույլ էր տրվում գիր անել սրբավայրի պատին կամ որևէ առարկա տանել իր հետ՝ ի պաշտպանություն պատերազմի վտանգներից: Հայ բանահյուսության մեջ պահպանվել են ավանդազրույցներ այն մասին, թե ինչպես է սուրբ առարկան փրկել զինվորի կյանքը: Նույնիսկ մեր օրերում բանակ գնացողներն այցելում են սրբավայրեր և իրենց մեկնելը նշում են հատուկ ծեսերով: Պատերազմից առաջ և հետո ուխտատեղի այցելելը հայոց մեջ հայտնի է առնվազն վաղըրիստոնեական շրջանից և, հավանաբար, եղել է անընդմեջ ավանդույթ:

Անցյալ դարի 40-ական թվականների գրաֆիտիները հիմնավորում են այն դրույթը, որ պատերազմի տարիներին, խորհրդային քաղաքացիների շրջանում, եկեղեցու և հավատքի հանդեպ վերաբերմունքը փոխվել, պետական հավաճանքը նվազել էր՝ հաշվի առնելով կրոնի դրական դերը հաղթանակի կերտման հարցում:

Հիմնաբառեր. գրաֆիտի, պատերազմի մասնակից, ուխտավոր, սրբավայր, ուխտյալ, խազ անել, ուխտագնացություն:

THE GRAFFITI-INSCRIPTIONS OF THE PILGRIMS JOINING THE WAR

Lilit Simonyan

*PhD in History, Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia
The Institute of Humanities Research of YSU*

Hayk Hakobyan

*PhD in History, Matenadaran: Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts
Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia
Institute of Oriental Studies of the Russian-Armenian University*

Abstract

We find some graffiti-inscriptions on the walls of the buildings in sacral places (monasteries, churches, chapels) dated 1939-1945. They are laconic, usually have just the name of the pilgrim (male) and the date. We may suppose that the inscriptions are left by the people who joined the World War II (the Great Patriotic War) and came back from it. A similar phenomenon was observed among the persons who joined the First Artsakh war, as well as generally among those who join the army who informed us about the motivation of leaving an inscription on the wall of the sanctuary during our fieldwork.

In the Armenian tradition the soldier had a special status of a “joined the convent”, of a martyr saint, that is why he was allowed to make an inscription on the wall of the sanctuary or take an object from it to be secured from the perils of war. There are narratives about such objects having saved their lives preserved in Armenian folk-lore. Even in our days the joining the army visit sacred places and celebrate their parting with special rites. The tradition of visiting sacred places before and after the war is witnessed among Armenians since the Early Christian period and probably was an uninterrupted tradition.

Graffiti dating 40ies of the last century provide evidence for the thesis that during the war years the attitude of the Soviet people toward the church and faith has changed, the persecution of officials – mitigated, taking into account the positive role of religion in the creation of the victory.

Keywords: *graffiti, joining the army, pilgrim, sanctuary, joined the convent, “khaz” making, pilgrimage.*

Ներածություն

Պատմական բազմաթիվ հուշարձաններ պատված են հին ու նորօրյա գրաֆիտային արձանագրություններով, որոնք կարող են ունենալ տարբեր բնույթ և նպատակ, բայց բոլորն ինչ-որ հիշատակ (կամ սեփական անձի հիշատակը) պահպանելու ընդհանուր մտադրություն են արտահայտում: Դրանք կարող են թողնվել բնական քարերի վրա, քարայրների ներսի պատերին, նույնիսկ ծառերի վրա, բայց առավել հաճախ հանդիպում են շինությունների (հիմնականում՝ լքված) արտաքին և ներքին որմերին:

Ուսումնասիրությունը նվիրված է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մասնակիցների թողած գրաֆիտիներին, որոնք արվել են նվիրական հայցով՝ սրբավայրերի որմերին: Աշխատանքի նպատակն է ցույց տալ դրանց տեղն ու նշանա-

կությունը հայկական սրբավայրերի վրա արված նվիրական (ուխտավորական) արձանագրությունների շարքում: Հաշվի առնելով գրաֆիտիների ծայրահեղ լակոնիկ՝ ամփոփ բնույթը, դասակարգման և վերլուծության համար կիրառվում է ֆենոմենոլոգիական մոտեցման հերմենևտիկ (մեկնաբանական) մեթոդը, երբ երևույթը դիտարկվում է տվյալ մշակույթի ավելի լայն իմաստաբանական դաշտում: Հետևաբար, ուսումնասիրության առարկան այստեղ քննվում է գինվորի (նաև՝ հերոսի) շուրջ եղած պատկերացումների լայն դաշտում՝ ներառյալ ծեսերը, հավատալիքները, պատմական տարբեր շրջաններում կիրառված խորհրդանշները: Մշակութային առանձին երևույթ-միավորները (ֆենոմենները) դասակարգվում են բացառապես որպես տիպաբանորեն նույնական՝ անկախ իրենց առաջացման ժամանակից, բայց դիտարկվում են որոշակի մշակութային համատեքստում

(հայկական մշակույթ, 18-21-րդ դդ.): Այսպես, աշխատանքի հիմքում, գլխավորապես, 2011-2023 թթ. ընթացքում ՀԱԻ աշխատակիցների դաշտային-ազգագրական հետազոտությունների արդյունքում գրանցված նյութերն են (այսուհետ՝ ԴԱՆ): Թեման հանրայնացվում է առաջին անգամ:

«Յուրացնող» և «նվիրական» գրաֆիտային արձանագրություններ

Հայաստանի սրբավայրերը՝ լինեն դրանք վանքեր, թե եկեղեցիներ, կամ ժողովրդական քրիստոնեության համեստ մատուռներ, արտաքուստ և ներքուստ պատված են բազմաթիվ գրաֆիտային արձանագրություններով: Որքան հին և ուխտավորների կողմից սիրված է սրբավայրը, որքան գորավոր է այն համարվում հավատացյալների շրջանում, այնքան առավել հաճախադեպ են դրանց որմերին փորագիր-քերծագիր, ներկագիր, կավճով կամ ածուխով արված պարզ արձանագրությունները: Քանի որ այդպիսի արձանագրություններն արվել են ինչպես մինչխորհրդային, այնպես էլ խորհրդային շրջանում, ոչ միայն հավատացյալների, այլև կրոնամերժ անձանց կողմից, դրանց բնույթը միանգամայն բազմազան է և վկայում է սրբավայրի հանդեպ որոշակի, հատուկ վերաբերմունքի մասին: Հավելենք, որ ուխտավայրերի շինությունների արտաքին և ներքին պատերին, նաև սրբավայրում գտնվող առարկաների վրա գրություններ թողնելու ավանդույթը կենդանի է նաև մեր օրերում և ենթակա է ուսումնասիրության որպես ազգագրական նյութ և պատմական վկայությունների աղբյուր:

Գրաֆիտային արձանագրությունը կամ գրաֆիտին որոշակի ժամանակաշրջանի արտացոլումն է՝ առանց ընդհանրացումների, նեղ անձնական և հաճախ անցողիկ առօրյայի գրանցումը, որը խորթափանց ուսումնասիրողին կարևոր, երբեմն էլ բացառիկ նյութ է տալիս մարդ-նյութական առարկա (հուշարձան) հարաբերությունը պարզելու համար: Այն դեպքում, երբ առարկան, որի վրա արվում են արձանագրությունները, ստեղծված է ավելի վաղ ժամանակաշրջանում, գրաֆիտին հնարավորություն է տալիս դատել այն մասին,

թե ինչպիսի փոփոխություն է տեղի ունեցել այդ առարկայի նշանակության, դրա խորհրդապատկան ընկալման և գործառնության մեջ:

Լինելով հիշողության ուրույն գրանցում, հիշատակի հավերժացման ձև, տվյալ առարկայի հետ դրական կամ բացասական կապի մեջ՝ մտնելու միջոց, գրաֆիտային արձանագրությունը մեր օրերում մեծ մասամբ ընկալվում է որպես մշակութային «աղմուկ», աղբ, վանդալային գործողություն և ոչ որպես վկայություն կամ հիշատակ: Այդ է պատճառը, որ գրաֆիտիները մեր օրերում ոչնչացվում են և մեծ մասամբ չեն ուսումնասիրվում: Ի տարբերություն կանոնավոր վիմական արձանագրության՝ դրանք գուրկ են համարվում պատմական, գեղագիտական և ընդհանուր-մշակութային արժեքից, թեև հաճախ պարունակում են պատմական տեղեկություններ, տարեթվեր, անձնանուններ և պատկերներ: Այստեղ փորձ է արվում դիտարկել այն արժեքը, որը ներկայացնում են այդ արձանագրությունները մարդկանց կրոնական դիրքորոշման, առաջին հերթին՝ սրբավայրի հանդեպ մարդու վերաբերմունքի մասին պատկերացում կազմելու համար:

Ըստ արվեստաբան Վ. Փելշի՝ հուշարձանների վրա թողնված արձանագրությունները գործառնության պարամետրով բաժանվում են «յուրացնող» և «նվիրական» տեսակների (Plesch 2002, 168-169, 181): «Յուրացնող» կամ դիտավորյալ պղծող, ապասրբացնող տեսակը ցույց է տալիս արհամարհանքը հուշարձանն ստեղծողների և այն մարդկանց հանդեպ, որոնց համար հուշարձանը նվիրական է: Այդպիսի արձանագրություններ թողնում են կրոնական զգացմունքներ չունեցող, տվյալ կրոնի նշանակությունը մերժող, մարդկային որոշակի խմբի զգացմունքները դիտավորյալ կերպով վիրավորել ցանկացող, սեփական անպատժելիությունն ինքնահաստատող անձինք: «Յուրացնող» տիպին են պատկանում նաև մերժելու մտադրություն չունեցող, այլ որոշակի տարածքի, առարկայի վրա իր որևէ նշանը, հիշատակը, միտքը թողնել ցանկացողների արձանագրությունները, ինչպես հնում նշան (խազ) էին անում այն ծառի վրա, որը ցանկանում էին կտրել, «օրորոցախազ» էին անում այն աղջիկ երեխաների օրորոցների վրա, որոնց հետագայում ցանկանում էին հարս տանել, կամ մեր օրերում՝ սեռական, հայեցողական բնույթի

1 «Դրական» կապի տակ հասկանում ենք շինության, առարկայի ընկալումը որպես հատուկ, գորավոր և սրբազան, «բացասական» կապի դեպքում՝ այդպիսի ընկալման մերժումը կամ ընկալումը որպես ոչ ոքի չպատկանող, անպիտան, բացասականորեն ստիգմավորված, անիծյալ տարածք:

արձանագրություններ են թողնում հասարակական տարածքներում, երբեմնի այլ ազգության կամ դավանանքի, հասարակության այլ շերտի մարդկանց պատկանող վայրերում:

Ինչ վերաբերում է «սվիրական» արձանագրություններին, ապա ընդհակառակը՝ դրանք հիշատակային բնույթ ունեն, որոնց նպատակն է կապ հաստատել տվյալ օբյեկտին (շենքին, քարին, պատկերին) վերագրվող գործության հետ, հայցել սրբավայրի կամ սրբի հովանավորությունն ու բարեխոսությունը: Այդօրինակ գրաֆիտային արձանագրությունները վկայում են որոշակի մշակույթի, ավանդույթի առկայության մասին: Անկախ նրանից, դրանք պահպանում են հուշարձանի ամբողջականությունը, թե վնասում են այն, այդ գործությունները մշակութային միավորի ծիսական-խորհրդանշական օգտագործման ձևեր են: Այդուհանդերձ, «սվիրական» գրաֆիտային արձանագրությունները ևս հետևողականորեն ոչնչացվել են կրոնական նշանակության հուշարձանների վրայից² և ոչնչացվում են ցայսօր՝ համարվելով հուշարձանին վնասող և անարժեք:

Գրաֆիտային արձանագրությունները բաժանվում են նաև ըստ տեխնիկական կատարման. կոշտ մակերեսի վրա փորագրվածները կոչվում են «գրաֆիտի» (իտ. *graffiare* – «քերծել», «խազել» բառից), մինչդեռ որևէ մակերեսի վրա ներկով արվածները բնորոշվում են «գրաֆիտի» հասկացությամբ, որն ընդհանուր անվանում է ժամանակակից «չարտոնված» պատկերների և գրառումների համար (Намойлик 2018, 180-181): Մեր ուսումնասիրության առարկան հանդիսացող հայերեն և, մասամբ, ռուսերեն արձանագրություններն ու պատկերներն ակնհայտորեն պատկանում են «գրաֆիտի» խմբին, թեև դրանց մի մասը փորագիր է:

Պատմական գրաֆիտային արձանագրությունները հաճախ բովանդակում են կարևոր տեղեկություններ անձանց, իրադարձությունների, ավանդույթների և տիրող բարքերի մասին: Այդպիսի մի օրինակ է անվանի Ալեքսանդրոսի գրա-

ֆիտոն, որն անկախ իր ծաղրական բնույթից, Խաչելության առաջին պատկերն է պատմության մեջ (Viladesau 2005, 19):

Ինչ է ուխտավորական արձանագրությունը

Երբ գրաֆիտային արձանագրությունները գտնվում են սրբատեղիի տարածքում, դրանք հարկ է դիտարկել, այսպես կոչված, «շրջանակի խորհրդապաշտության» (*frame semantics*) տեսանկյունից, քանի որ դրանց գործառույթն ու բովանդակությունը կապված են սրբազան տարածքի (*sacred landscape*), դրա որոշակի ընկալման և գործածման հետ, որոնց համատեքստում էլ պետք է ընթերցվեն (Marchesini 2023, 4): «Գրելու գործողությունը, կապված սրբավայրի առաջնային գործառույթի հետ, ծագում է մարդու՝ որոշակի վայրում գտնվելու առիթով նշում կատարելու աշխարհիկ գործողությունից: Վայրի առանձնացված լինելը, ջրի բնական աղբյուրի առկայությունը, արձանագրությունները և դրանց խտությունը պատի սահմանափակ մակերեսին, մատնանշում են ուխտագնացության ինչ-որ ձևի առկայությունը» (Marchesini 2023, 8): Այսինքն, Հին աշխարհից սկսած՝ սրբավայրերի ներքին և արտաքին որմերին պահպանված գրաֆիտային արձանագրությունները, անգամ եթե դրանք սոսկ անձնանուններ են, վկայում են ուխտագնացության առկայության մասին:

Ժամանակակից հայ իրականության մեջ դժվար է ստուգել³, որ արձանագրությունները թողել են ուխտավորները՝ գրավոր հաստատելով իրենց ներկայությունը սուրբ տարածքում: Ուխտավորական գրաֆիտիների երևելի (119 նմուշ) մի հավաքածու է հայտնաբերվել Սբ Էջմիածնի Մայր տաճարի գմբեթի թմբուկի վրա, երբ վերականգնողական աշխատանքների ընթացքում հանվել է ծեփի վերադիր շերտը (Հարությունյան 2025, էջ 71-93): Դրանց մեջ կան ինչպես խազված-փորագիր, այնպես էլ ներկագիր արձանագրություններ, մի մասը

2 Այսպես, Ամվրոսիոս եպս. Օրնատակին նկարագրում է, թե ինչպես 1780 թ. Ստարայա Լադոգայի Սբ Գևորգ տաճարի պատերից մեկի արտաքին երկու շերտերը, այդ թվում՝ որմնանկարները, քանդվել էին՝ ստորին շերտի արձանագրությունները գտնելու նպատակով, սակայն հետագայում ոչնչացվել էին նաև այդ արձանագրությունները, որ ոչ այլ ինչ էին, քան սվիրական գրաֆիտիներ (Дробышева 2019, 242):

3 Նման ստուգումները կատարվել են մի քանի եղանակով. ա. եթե ուխտավորը ողջ է, նրան կարելի է հարցնել արձանագրություն թողնելու վերաբերյալ, և նա սիրով հաղորդում է, որ արձանագրությունը թողել է ինքը, թեև ոչ միշտ է նշում, թե ինչ նպատակով (սովորաբար, նպատակ-փափագը բարձրաձայնում են, եթե այն իրականացել է և թաքցնում են, երբ դեռ սպասում են իրականանալուն), բ. կան հատուկ պատմություններ այն մասին, որ ինչ-որ անձինք գրառումներ են կատարել որոշակի վայրում, հատուկ օրերին, գ. գրաֆիտային արձանագրությունն ինքը բովանդակությամբ, կատարվելու վայրով և հավելյալ խորհրդանշաններով հուշում է, որ այն ուխտավորական է:

Նկ. 1. Գրաֆիտային արձանագրություն՝ Արտաշատյան գյուղի Սբ Ամենափրկիչ եկեղեցում (լուս.՝ Լ. Միմոնյանի, 2017 թ.)

Նկ. 2. Բանակում ծառայության մեկնող երիտասարդների գրաֆիտային արձանագրությունները՝ Մասրաբայի Սբ Սրբեփանոս Նախավկա (Նրխավիկ) եկեղեցու արևմտյան պարիս (լուս.՝ Հ. Հակոբյանի, 2017 թ.)

համեմատաբար ընդարձակ են և թույլ են տալիս հաստատել, որ դրանք թողնված են ուխտավորների կողմից, մյուսները հակիրճ են և պարունակում են միայն մարդկանց անուններ և տարեթվեր:

Նկ. 3. Մոմով արված պարկեր՝ Արտաշատյան գյուղի կիսավեր եկեղեցու պարիս (լուս.՝ Լ. Միմոնյանի, 2012 թ.)

Կան դեպքեր, երբ միանգամայն սիրված, այցելվող սրբավայրի ներսում բացակայում են բնորոշ առարկաները (խաչքարերը կամ դրանց բեկորները, եկեղեցական սպասքը, մոմակալները, կանթեղները և այլն), բայց բազմաթիվ են գրաֆիտային արձանագրությունները:

Ուխտավորական գրաֆիտին ունի իրեն բնորոշ հետևյալ հատկանիշները.

1. Փորագրվում է կամ գրվում է ներկով, կավճով, մատիտով⁴, ավելի հազվադեպ՝ ածուխով և մոմերով:

2. Արվում է, գերազանցապես, սրբավայրի արտաքին, հազվադեպ՝ ներքին պատերին, ընդ որում՝ գրաֆիտային արձանագրություններն ավելի առատ

4 Հազվադեպ մատիտագիր արձանագրությունների վերաբերյալ արդարադարձ է կատարել Բ. Քորթոյանը: Անիի Աբուղամբենց Սբ. Գրիգոր եկեղեցու վիմագրերին կից նա դիտարկել է նաև մատիտագիր գրաֆիտային արձանագրություններ, որոնք վերաբերում են 1874-ից մինչև 1913 թթ., բովանդակում են մեծ մասամբ միայն այցելուի անուն-ազգանունը և, ավելի հազվադեպ, այցելության տարեթիվը, սակայն դրանց մեջ կան նույնիսկ չափածո մեծ արձանագրություններ: Ընդամենը, նշված անունները երբեմն միանգամայն անվանի մարդկանց են պատկանում (Քորթոյան 2022, 36-43)

Նկ. 4. Փորագիր պարկեր՝ Կապույտան գյուղի Սր Մինաս եկեղեցու պարիսն (լուս.՝ Լ. Միմոնյանի, 2014 թ.)

Նկ. 5. Չիու պարկեր՝ Արենիի Սր Ասրվածածին եկեղեցու պարիսն (լուս.՝ Լ. Միմոնյանի, 2018 թ.)

Նկ. 6. Քարայծերի և հրեշտակի խազապարկերներ Շարիվանքի եկեղեցու պարիսն (լուս.՝ Լ. Միմոնյանի, 2018 թ.)

Նկ. 7. Տարբեր ժամանակաշրջանների գրաֆիտներ Կողբի Սր Ասրվածածին մատուռի վաղբրիստոնական բարձրաքանդակին (լուս.՝ Լ. Միմոնյանի, 2021 թ.)

Նկ. 8. Ուշմիջնադարյան գրաֆիտի Կողբի Տվարաեղցի եկեղեցու արտաքին որմին՝ վաղմիջնադարյան խաչ-քրիստոնի տակ (լուս.՝ Լ. Միմոնյանի, 2022 թ.)

են ուխտավայրերի, վանքերի, ավերված սրբավայրերի, քան ծխական եկեղեցիների վրա:

3. Համառոտ է, սովորաբար, միայն ուխտավորի անունն է, անվան առաջին տառը կամ կարճ օրհնանք, իղձի արտահայտում, երբեմն՝ տարեթիվ, ամսաթիվ:

4. Կարող է ուղեկցվել կամ փոխարինվել խաչանշաններով (նկ. 1, 2), կամ այլ խորհրդանիշ-պատկերներով, սովորաբար՝ տաճար (նկ. 3), ծաղիկ-ծաղկեփունջ (նկ. 4), ձի (նկ. 5), նույնիսկ՝ քարայծ (նկ. 6), վերջին տարիներին բնորոշ է սրտիկի նշանը⁵:

Ուխտավորների թողած կարճառոտ, հիմնականում փորագիր գրաֆիտներ հայտնի են պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններից (նկ. 7, 8): Դառերի ընթացքում փոխվել է ուղղագրությունը, լեզուն (Ռուսաստանի կայսրության տիրապետությո-

5 Որպես կանոն, այդ նշանն արվում է սիրային բովանդակություն (սիրո հմայություն) ունեցող գրաֆիտների հետ: Հնարավոր է, որ հատկապես խոցված սրտի նշանը բնորոշում է անպատասխան սերը, կամ ուխտավորն իր սիրո հովանավորությունը սրբավայրին է վստահում:

Նկ. 9. Ռուսերեն գրաֆիկի Երեւոյքի փաճարում
(լուս.՝ Լ. Միմնյանի, 2022 թ.)

յան և խորհրդային շրջանում թողնվել են նաև ուսերեն արձանագրություններ (նկ. 9), մինչդեռ տեխնիկապես դրանք մնացել են գրեթե նույնը՝ քերծում կամ փորագրում մետաղյա որևէ առարկայի միջոցով: Բնականաբար, կավճով, մատիտով, ածուխով և մոմով արված և մեզ հասած գրաֆիտիներն ավելի ուշ շրջանից են՝ 20-րդ դ. երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը:

Գրաֆիտի թողնելը հիմնականում հանդիսանում է ուխտ անելու խորհրդանշական գործողություն, այսինքն՝ դրանով ուխտավորը, կարծես թե, «պայմանագիր է կնքում» Աստծու հետ, որը միջնորդավորված է սրբավայրի գոյությամբ և թողնում է իր այցելության «վկայագիրը»: Հավանաբար, այսպիսի «պայմանագրի» կամ «վկայագրի» տիպաբանորեն արխայիկ տեսակն ընդհանրապես քարի վրա նշան կամ գրություն թողնելն է: Այդ մասին անմիջականորեն հայտնում է գարդմահայոց Վարդավառի վիճակի քառյակի հետևյալ տողը. «Ղալամ քաշեմ էն քարին» (Լալայեան 1900,

374), կամ նույն հավաքածուի մեկ այլ քառյակ (Փիփ գյուղում գրառված) նկարագրում է ավելի բարդ հմայություն, որի մեջ կիրառվում է նաև «ըլթավա» կոչվող մետաղյա ջրամանը.

Քընա գիր էրա էն քարին,
Ըլթավան դիր մեր եարին,
Որ տեղէն եան չի տան,

Ես եմ Մոավայ սարին (Լալայեան 1900, 376):

Հարկ է նշել, որ 20-րդ դ. երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը (անմիջական ուսումնասիրությամբ ենթարկված ժամանակահատվածում) ուխտատեղիների մատուռների և եկեղեցիների պատերին առավել հաճախ արձանագրություններ են թողնում պատանիները, որոնց նպատակը հիմնականում իրենց սիրելիի հետ ամուսնանալը կամ սիրելիի սիրտը գրավելն է: Միսալ չի լինի դիտարկել այդ երևույթը որպես յուրօրինակ սիրային հմայություն, այսինքն՝ գրաֆիտային արձանագրությունը ոչ այլ ինչ է, քան հմայագիր, որն արվում է հատուկ, սրբազան օբյեկտի վրա՝ արդյունավետ լինելու, վանքի գոյությունն օգտագործելու համար: Հասկանալի է ուրեմն, որ Փիփի քառյակում գիր անելու մասին հիշատակությունը ծիսական երգի տողերում ինքնին արդեն հմայություն է՝ Վարդավառի գոյության միջնորդությամբ, որի կողմնակի ապացույցն է մեկ այլ երկտող.

Շէն կենայ էս վրթիորը՝

Սրտիս մուրագին հասայ (Լալայեան 1900, 377):

Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական Մեծ պատերազմ մեկնողների գրաֆիտային արձանագրությունները

Ուխտագնացությունը կամ հատուկ ուխտով սրբավայր կատարած այցը կարող է ունենալ գրավոր կամ առարկայական գրանցում, որն իբրև թե հաստատում է ուխտը, պայմանադրությունը: Որևէ կարևոր իրադարձությունից առաջ (մեր օրերում դա կարող է լինել, օրինակ, բուհի ընդունելության քննությունը) երիտասարդներն ուխտ են անում և գնում են սրբավայր՝ ապավինելով դրա օգնությանը: Երբ իրենց փափագը կատարվում է, ուխտավորները կրկին այցելում են նույն սրբավայր, բայց արդեն որպես շնորհակալական ուխտագնացություն: Երկու դեպքում էլ (առաջ և հետո) ուխտավորները կարող են գիր թողնել սրբավայրի որևէ

Նկ. 10. Մակարավանքի պարսպից դուրս, աղբյուրի մոտ գրվող փաղափարի պատին կավճով արված գրաֆիկո-շնորհակալագիր (լուս.՝ Հ. Հակոբյանի, 2020 թ.)

մասում (հմմտ. Մակարավանքի մոտ գտնվող տաղավարի վրայի շնորհակալական գրաֆիտոն - նկ. 10): Առավել նվիրական են այն արձանագրությունները, որոնց նպատակը ուխտավորի կյանքի պահպանությունն է: Այսպիսի գրեր թողնում են հատկապես բուժիչ գործություն ունեցող սրբատեղիներում, օրինակ՝ երկարատև և չախտաբանվող ծանր հիվանդության դեպքում կամ վիրահատությունից առաջ:

«Գրավոր ուխտի» մասնավոր դեպք է նաև ուխտը բանակ, հատկապես՝ պատերազմ մեկնելուց առաջ: Ուխտավորը հայցում է սրբավայրի, Աստծու պաշտպանությունը, իր անունը/կյանքը հանձնում է սրբավայրի սուրբ պատերին: Հիմքեր կան մտածելու, որ այսպիսի ծիսական վարքն ունի վաղեմի պատմություն և, ըստ էության, երբեք չի դադարել կենցաղավարել: Այլ հարց է, որ միջնադարյան հակիրճ գրաֆիտիները չունեն որևէ տարբերանշան, որից պարզ պիտի լիներ այն փափագը, նպատակը, որը հետապնդում էր պատի վրա իր անունը գրողը: Փոխարենն ունենք մի շարք վկայություններ պատերազմից առաջ և հետո կա-

տարվող ուխտագնացությունների մասին, որոնցից վաղագույնը, թերևս, պարսից գերությունից ազատվելուց հետո Վահան Մամիկոնյանի և իր նախարարների ուխտագնացությունն է Վաղարշապատի Սբ Էջմիածնի Մայր տաճար (Փարպեցի 1982, 342): Մեր օրերում ևս ընդունված է ուխտագնացությունը բանակում ծառայելու մեկնելուց անմիջապես առաջ, իսկ բանակի խնջույքի շրջանակում հաճախ կատարվում են հատուկ «պահպանիչ» մատաղներ:

Սրբավայրերի որմերին գրաֆիտային արձանագրություններ են թողել նաև Արցախյան առաջին պատերազմ մեկնող անձինք: Այն, որ փորագրումներն իրենցն են, դաշտային աշխատանքների ընթացքում մեզ են հայտնել անձամբ արցախյան ազատամարտի մասնակիցները, նշելով, որ իրենց այդ գործողության դրդապատճառն էր պատերազմից ողջ և առողջ վերադառնալու փափագը: Վանքերի վրա իրենց ծառայության տարիներն են նշել և այսօր էլ նշում են նաև ուղղակի բանակ մեկնող երիտասարդները (ԴԱՆ, Խորանաշատ 2019, նկ. 17):

Հայ ժողովրդի համար Երկրորդ համաշխարհային կամ Հայրենական Մեծ պատերազմը պատմական լուրջ աղետ էր: Հազարավոր հայ տղամարդիկ մասնակցել են այդ պատերազմին, անցնելով ծանր, բախտորոշ ճակատամարտերի միջով՝ Ստալինգրադ, Կերչ, Օդեսա և այլն (նկ. 18): Շատերը մեկնել են անգամ 1939-1940 թթ.: Ցայսօր կարելի է հանդիպել այդ պատերազմի կենդանի հիշողություններին, որոնց մեջ կարևոր տեղ է գրավել մարդկանց կրոնական վարքը: Պատերազմի ընթացքում, առհասարակ, ակտիվացել էր այցելությունն ուխտավայրեր, քանի որ անորոշ և տագնապային այդ տարիներին մարդիկ մխիթարություն էին գտնում կրոնի մեջ: Աթեիզմի պայմաններում թվում է, թե ուխտագնացությունը պետք է սովորական չլիներ: Այդուհանդերձ, խորհրդային շրջանում կրոնական դրսևորումները Հայաստանում ակտիվացել էին (Մկրտչյան 2016, 189): Պահպանված տվյալներից դատելով՝ մեղմացել էր նաև պետական հալածանքը կրոնի և հավատքի հանդեպ: Պատճառներից մեկն այն էր, որ հնարավոր չէր վերահսկել ժողովրդի ինքնաբերական պահանջը՝ Աստծու հովանավորությունը հայցելու, մյուսը, որ կրոնական եռանդը, հանրության աղոթքը նպաստում էր «հաղթանակի կերտմանը»:

Սրբավայրերի և դրանց հետ կապված ավանդույթների ուսումնասիրությունների ընթացքում մեր կողմից գրառվել է մի քանի պատմություն՝

Նկ. 11, 12. Շաղափ գյուղի (Զնչոլուի) Սբ Կարապետ վանքի պատին արված գրաֆիտային արձանագրություններ (լուս.՝ Լ. Սիմոնյանի, 2017 թ.)

Նկ. 13. Փորագիր խորհրդանշան՝ Հրազդանի Ախպարա թաղամասից ոչ հեռու գտնվող Սբ Աջ սրբավայրի պատին (լուս.՝ Լ. Սիմոնյանի, 2017 թ.)

կապված սրբավայրերի պաշտպանող դերի հետ: Այսպես, Արագյուղի Թուխ Մանուկ մատուռի և Վարդենիկի Սբ Աստվածածին եկեղեցու վերաբերյալ պատմել են իրապատում գրույցներ այն մասին, որ պատերազմ մեկնող զինվորներն իրենց հետ որևէ իր (քար, նվիրական շուշայի կտոր) են վերցրել իբրև թալիսման՝ իրենց անփորձանք վերադարձը կապելով դրանց հովանավորության հետ (ԴԱՆ, Վարդենիկ 2013, Արագյուղ 2013): Կասկածից վեր է, որ գրաֆիտի-«պայմանագիրը», որը թողնում էր զինվորը սրբավայրի պատին, վերաբերում էր այդ նույն հովանավորությանը, փրկելու և պահպանելու հայցին:

Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում փաստագրել ենք ուխտավորական գրաֆիտիներ (14 միավոր), որոնց որոշ հատկանիշներ թույլ են տալիս ենթադրել, որ դրանք արված են Հայրենական Մեծ պատերազմին մասնակցած, պատերազմ մեկնելուց կամ վերադարձից հետո սրբավայր այցելած անձանց կողմից (նկ. 11-16): Ահա այն հատկանշական տարրերը, որոնք բնորոշ են այդ արձանագրություններին.

ա. Բովանդակում են միայն տղամարդկանց անուններ, երբեմն՝ մեկից ավելի,

բ. Ժամանակագրական սահմաններն են 1939-1945 թթ.,

գ. կարող են ունենալ հնգաթև աստղանշան, որը բնորոշում է ուխտավորին որպես Կարմիր բանակի զինվոր,

դ. երբեմն հիշատակում են նաև ճակատամարտերի վայրերի անունները:

Գրաֆիտիներն արվել են ինչպես փորագիր կամ քերձագիր եղանակով, այնպես էլ՝ ներկով, լեզուն հայերեն կամ ռուսերեն է, տեղ են գտել հիմնականում վանքերի եկեղեցիների արտաքին որմերին՝ տեսանելի հատվածներում: Երբեմն լինում են նաև խմբային արձանագրություններ, որտեղ հիշվում են մեկից ավելի անձանց անուններ: Ուսումնասիրված արձանագրություններն ընդարձակ չեն, և ուխտավորի իդձը չեն հատկանշում: Այս խմբին վերաբերող գրաֆիտիները շատ ավելին կլինեին, եթե դրանցում մշտապես նշվեր տարեթիվը և դրվեր Կարմիր բանակի խորհրդանիշ աստղը: Փաստելի է, որ մեծ մասամբ դա չի արվել, և մենք գործ ունենք ավելի բացառությունների, քան օրինաչափության հետ:

Իհարկե, ցայսօր շրջանառվում է նաև այն միտքը, որ այդ արձանագրությունների մի մասը թողել են ոչ թե զինվորները, այլ նրանց ազգականները:

Բացառված չէ նաև արձանագրությունն անմիջապես պատերազմի տարիներին թողնված լինելու հանգամանքը, ինչը բնավ կապ չունի զինվորների հետ: Ամեն դեպքում նշելի է, որ «անաստվածության», բայց պատերազմական տարիներին, սրբավայրերն ունեցել են ուխտավորներ, որոնք շարունակել են իրենց ուխտը որմերի վրա «արձանագրելու» հնամենի ավանդույթը, թեև ուսումնասիրվող արձանագրությունները խաչանշանով չեն ուղեկցվում:

Այն, որ այդ գրաֆիտիներն ուղղակիորեն աղերսվում են Հայրենական Մեծ պատերազմի մասնակիցների հետ, վկայում են արական անուններն ու կից տարբերվող, իսկ այն դեպքերում, երբ կա նաև հնգաթև աստղի պատկերը, ապա վստահաբար կարող ենք ասել, որ այն բանակային կողմից արված գրաֆիտի է: Այս առումով հետաքրքրական է, որ Արցախյան առաջին պատերազմի մասնակից երիտասարդները, որոնք իրենց անունն են փորագրել եկեղեցիների որմերին, հավելյալ որևէ տարբերանշան չեն արել (նկ. 18): Միակ աղբյուրը, որը հուշում է, որ դա իրենց արված գրաֆիտային արձանագրություններն են, հենց իրենք են (ԴԱՆ, Արցախ 2017):

Սրբավայրի և պատերազմի մասնակցի հարաբերակցությունը հայոց ավանդույթում

Հայոց մեջ եղել է և այսօր էլ կա զինվորի նկատմամբ հատուկ վերաբերմունքը, որը պայմանավորված է նրանով, որ զինվորի անվան տակ տեսել են պոտենցիալ նահատակի: Հիրավի, եթե մինչև խորհրդային կարգերը զինվորը, որին գովերգում էին ժողովրդական երգերում և, որը հայրենի սուրբ հողի պաշտպանն էր, ինչ-որ տեղ «ուխտյալ» էր, ինչպես Սբ Վարդանանք (Thomson 1982, 46): Ծիսական դրսևորումները համապատասխանում են այդ նույն անգիր կարգին, այն է՝ զինվորը պատերազմից առաջ ուխտ էր կապում, և այս առումով նրա բանավոր կամ գրաֆիտային արձանագրության ձևով գրանցված ուխտը դեռևս վաղքրիստոնեական շրջանից մնացած ավանդույթ

Նկ. 14. Գրաֆիտային արձանագրություն՝ Մրգավանի Սբ Հակոբ եկեղեցու պատին (լուս.՝ Լ. Միմոնյանի, 2017 թ.)

Նկ. 15. Գրաֆիտիներ՝ Սանահինի վանքում (լուս.՝ Լ. Միմոնյանի, 2021 թ.)

է⁶: Մինչև մեր օրերը կան հատուկ սրբավայրեր, որոնք այցելում են զինծառայության մեկնողները և բանակից վերադարձածները: Նման ուխտատեղիներում կարող են կատարվել նաև մատաղի

6 Հայտնի է, որ արդեն առաջին քրիստոնյաները թողնում էին նվիրական գրաֆիտիներ ուխտատեղիներում: Այսպիսի օրինակները շատ են Հռոմի կատակումբաներում արված գրաֆիտային հիշատակագրությունները, մասնավորապես այն գերեզմանների մոտ, որտեղ ամփոփված էին սրբերն ու նահատակները: Մինչև Ք. հ. 4-րդ դ. դրանց այցելում էին ուխտավորները՝ թողնելով նվիրական գրություններ, որոնք արտահայտում էին նրանց փափագները կամ սրբերի բարեխոսության ակնկալումները: Այսպես, մոտ 600 նմուշ պահպանվել է Սբ Սեբաստիանի կատակումբայում, քանի որ որոշակի ժամանակ այդտեղ են պահվել Սբ Պետրոս առաքյալի մատուցները (Harpur 2002, 21-22):

Նկ. 17. Գրաֆիտիներ՝ Խորանաշարի եկեղեցու հարավային պարիսն՝ արված Արցախյան առաջին պատերազմի փառիներին (լուս.՝ Հ. Հակոբյանի, 2016 թ.)

Նկ. 18. Հայրենական Մեծ պատերազմի վճռորոշ ճակարամարտերի անվանումները՝ Նորազավիթի Սր Գևորգ եկեղեցու պարիսն (լուս.՝ Լ. Միմոնյանի, Հ. Հակոբյանի, 2017 թ.)

արարողություններ, օրինակ՝ Սարատակի Թուխ Մանուկ սրբավայրը՝ իր կարմիր ժապավենի վրա գրված բանաձևերով. «Աստված պահապան լինի բոլոր զինվորներին», «Աստված պահապան լինի Արթուրիս» և այլն (ԴԱՆ, Շիրակ, 2017): Այդ ուխտադրության աշխարհիկացված տարբերակն է, այսպես կոչված, «բանակի քեֆը», բանակ ճանապարհելը, որը, օրինակ, Գարդմանի Բանանց գյուղում ուղեկցվում էր հարսանեկան ծիսաշարի որոշ դրվագներ հիշեցնող ծիսական փորձություններով, մասնավորապես՝ անվանի Վըտնակախով՝

Զինվորն ինքը, հատկապես ռազմաճակատ մեկնողը, հայ ժողովրդի պատկերացումներում յուրօրինակ մատաղ է և պոտենցիալ սրբություն (նահատակ, հերոս, փրկիչ-հրաշագործ): Հետխորհրդային շրջանում թեև փոքր-ինչ ստվերված, սակայն Հայրենական Մեծ պատերազմում զոհված մարտիկների հուշարձանների մոտ կատարվող արարողությունները ևս սուրբ նահատակների պաշտամունքի փոխակերպումներ էին, և որևէ տարօրինակ բան չկա այն տարածված իրականության մեջ, երբ Արցախյան առաջին պատերազմի նահատակների մարմիններն ամփոփում էին, կամ նրանց նվիրված խաչքարեր էին տեղադրում

այդ հուշարձանների մոտ: Խորհրդային Հայաստանը պաշտպանողը և անկախ Հայաստանի համար զոհվողը շատերի համար միևնույն սուրբ նահատակներն էին: Ահա թե ինչու զինվորին կարելի էր որևէ առարկա վերցնել սրբավայրից՝ ետ դառնալու և վերադարձնելու պայմանով, մինչդեռ պահպանվել են բազմաթիվ ավանդագրույցներ այն մասին, թե ինչպես է մահով կամ ծանր հիվանդությամբ պատժվել սրբավայրից ինչ-որ բան, թեկուզ ծառի ճյուղ վերցրած անձը:

Թեև այս ամենը որոշակի վերակառուցման, վերլուծության արդյունք է և հնարավոր չէ այս պատկերացումները գրանցել ներկայիս իրականության մեջ՝ արտահայտված գիտակցված, կապակցված շարադրանքի տեսքով, սակայն զինվոր-նահատակի մասին «անբարբառ առասպելը» պահպանվում է ծիսական գործողություններում:

Փաստորեն, Հայրենական Մեծ պատերազմի մասնակիցների թողած գրաֆիտիները եկեղեցիների որմերին մի կողմից անմահացնում են նրանց ու իրենց սխրանքը, նաև՝ ահեղ ճակատամարտերի հիշատակը, իսկ մյուս կողմից՝ իրենց ժամանակին գործնականորեն օգնել են (կամ դրանք անողները հավատում էին, որ կօգնեն) դիմակայել պատերազմի պատուհասներին և տուն վերադառնալ:

7 Բանանցի բացառիկ ծիսաշարը, որով պատվում էին նորակոչիկներին, նկարագրված է, ի մասնավորի, Սուսաննա Մեղիքյանի հոդվածում (Մեղիքյան 2010, 262-264): Ի թիվս ուխտագնացության, խնջույքի և հատուկ այդ օրվա համար նախատեսված գլխարկով գյուղի փողոցներով՝ նորակոչիկի և իր ընկերների շրջերթի, կատարվում էր նաև Վըտնակայի արարողությունը: Այն նախատեսում էր բանակ մեկնող երիտասարդին մեկ ոտքից գլխիվայր ծառից կախելը, իսկ նա այդ դիրքում գտնվելով՝ բռնում էր հատուկ դրա համար գնված և բերված հավերին և պոկում էր դրանց գլուխները:

Եզրակացություն

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մասնակիցների թողած գրաֆիտային արձանագրությունները ճանաչելի են, քանի որ բովանդակում են արական անձնանուն (մեկը կամ մեկից ավելի), թվագրությունը՝ 1939-1945 թթ. և հաճախ նաև՝ Կարմիր բանակի խորհրդանիշ աստղը: Այդ գրաֆիտիներն իրենց էությունը ուխտավորական են և դասվում են «նվիրական» արձանագրությունների շարքին: Արված լինելով ստալինյան բռնապետության տարիներին՝ դրանք վավերացնում են հին ավանդույթի կենդանի լինելն այդ շրջանում, ինչպես նաև՝ խորհրդային կառավարության կողմից ուխտագնացությունների հանդեպ սահմանափակումների թուլացումը:

Պատերազմ մեկնողների արձանագրությունները կազմում են սրբավայր-զինվոր փոխհարաբերության ավանդույթի կարևոր մասը: Հայոց ավանդույթի մեջ բանակայինը՝ զինվորը, ուխտյալ է՝ Սբ Վարդանանց օրինակով, նա պոտենցիալ նահատակ-սուրբ է, և այդ է պատճառը, որ նրա պատերազմ մեկնելը և վերադառնալը նշվում են ուխտագնացությամբ և համապատասխան ծեսերով, կամ զինվորի կողմից իր անունը սրբավայրի պատին թողնելով՝ ուխտ կապելով երկնային գործության հետ: Գրաֆիտային արձանագրությունների զուգահեռն են նաև իրապատումները՝ պատերազմ մեկնած և վերադարձած երբեմնի ուխտագնաց զինվորների մասին:

Այսպիսով, գրաֆիտին ունի երկու հիմնական գործառույթ.

ա. հավերժացնել իրադարձությունների և դրանց մասնակիցների հիշատակը,

բ. ապահովել կյանքի և առողջության պահպանությունը պատերազմում:

Գրականություն

Փարպեցի 1982 - Ղազար Փարպեցի, Պատմություն Հայոց, Թուրք առ Վահան Մամիկոնյան, թարգմ. և ծանոթ.՝ Բ. Ուլուբաբյան, քննական քննադիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Մալխասյանց, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 540 էջ:

Հարությունյան 2025 - Հարությունյան Ա., Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի քարե տարեգրությունը, Երևան, Հեղ. հրատ., 160 էջ:

Մելիքյան 2010 - Մելիքյան Ս., Նվիրագործման եզակի նմուշ Բանանցում, «Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում», XV, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 261-272:

Մկրտչյան 2016 - Մկրտչյան Ս., Հայոց տոնածիսական մշակույթը, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2016, 399 էջ:

Քորթոջյան 2022 - Քորթոջյան Ռ., Արուստամենց Սբ Գրիգոր եկեղեցու վիմագրերը, «Վարձք», Հմր 17, էջ 33-43:

Дробышева 2019 - Дробышева М., История изучения древнерусских настенных надписей-граффити (XI–XIV вв.), Т. В. Гимон (ред.), Древнейшие государства Восточной Европы. 2017-2018 годы: Ранние формы и функции письма, М., Университет Дмитрия Пожарского, сс. 241–281.

Намойлик 2018 - Намойлик А., Граффити и граффити: античность и современность, «Практическая философия: состояние и перспективы», Симферополь, ИТ «АРИАЛ», сс. 180-183.

Plesch 2002 - Plesch V., Memory on the Wall: Graffiti on Religious Wall Painting, Journal of Medieval and Early Modern Studies, №1, «Duke University Press», pp. 167-197.

Marchesini 2023 - Marchesini S., Ancient Pilgrimage and Inscriptions. Examples of Pre-Roman Rock-Inscriptions of Italy, Mythos, №17, Palermo, pp. 1-23.

Thomson 1982 - Thomson R., Ekiše's History of Vardan: New Light from Old Sources, T. J. Samuelian (ed.), Classical Armenian Culture. Influences and Creativity, Philadelphia, University of Pennsylvania, pp. 41-51.

Viladesau 2005 - Viladesau R., The Beauty of the Cross: The Passion of Christ in Theology and the Arts from the Catacombs to the Eve of the Renaissance, Oxford University Press, 214 p.

Harpur 2002 - Harpur J., Sacred Tracks: 2000 Years of Christian Pilgrimage, Berkely and Los-Angeles, University of California Press, 192 p.

Դաշտային ազգագրական նյութեր (ԴԱՆ)

- ԴԱՆ, Թալին-Մաստարա, 2019 – Հ. Հակոբյան, Ա. Դիլանյան, Գիտարշավ Արագածոտնի մարզի Թալին ք. և շրջակա գյուղեր, գրաֆիտային արձանագրությունների ուսումնասիրություն:
- ԴԱՆ, Խորանաշատ 2016 – Հ. Հակոբյան, Գիտարշավ Տավուշի մարզ, Խորանաշատի վանք, վիմական արձանագրությունների և գրաֆիտիկների ուսումնասիրություն:
- ԴԱՆ, Շիրակ 2017 – Լ. Սիմոնյան, Կ. Հովհաննիսյան, Լ. Ավետիսյան, Գիտարշավ Շիրակի 17 գյուղեր, սրբավայրերի և դրանց հետ կապված պաշտամունքների ուսումնասիրություն:
- ԴԱՆ, Վարդենիկ 2013 - Լ. Սիմոնյան, Կ. Հովհաննիսյան, Գիտարշավ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիկ գ. (Վարդավառի սովորույթների, Իշխանավանքի ուխտագնացության և սրբավայրերի ուսումնասիրություն):
- ԴԱՆ, Արագյուղ 2013 – Լ. Սիմոնյան, Ա. Խալաթյան, Լ. Հայրապետյան, Գիտարշավ Կոտայքի մարզի Արագյուղ գ. (Սրբավայրերի և ուխտագնացության սովորույթների ուսումնասիրություն):

ԳՐԱՖԻՏԻՆ ՈՐՊԵՍ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԼՈԿԱԼ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՎՈՐ ՍԿԶԲՆԱՐՔՈՒՐ

Ամալյա Դիլանյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

Գրաֆիտին մարդու կողմից հետք, հիշողություն թողնելու համար արված գրի հնագույն ձևերից է: Քարի վրա դրոշմված պատկերներն ու գրերը բնորոշ են դեռևս մարդկության պատմության վաղնջական ժամանակներին: Ավելի ուշ, չնայած պապիրուսի, մագաղաթի ու թղթի ի հայտ գալուն, շարունակվում էր շինությունների և հուշարձանների վրա կարևոր իրադարձությունների վերաբերյալ արձանագրություններ թողնելու ավանդույթը: Այդ ավանդույթի դրսևորումներից է նաև գրաֆիտին՝ գրի ոչ պաշտոնական ձևը: Չնայած նրան, որ գրաֆիտին ժամանակի ընթացքում ձեռք է բերել բացասական իմաստ՝ ի հակադրում և համարվում պաշտոնական վիճակագրության, գրաֆիտի թողնելու մղումը հաճախ դարձել է յուրօրինակ համայնքային հիշողության պահպանման միջոց, քանի որ մարդիկ դա թողել են ու թողնում են անհատի կամ համայնքի կյանքում, որոշ դեպքերում ավելի լայն մասշտաբի իրադարձությունների կապակցությամբ:

Հենց հիշյալ համապատկերում էլ փորձ է արվում գրաֆիտին դիտարկել որպես համայնքային հիշողության փոխանցման, պատմության ուսումնասիրման այլընտրանքային աղբյուր, արխիվացման և պաշտոնական գրությունների բնույթին համարժեք օժանդակ երևույթ, որն ուսումնասիրվում է միջգիտակարգային գործիքակազմով:

Հիմնաբառեր. *գրաֆիտի, լոկալ հիշողություն, սրբազան գիր, հուշարձան, ավանդույթ:*

GRAFFITI AS A WRITTEN SOURCE OF LOCAL FOLK MEMORY

Amalia Dilanyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

Abstract

Graffiti represents one of the earliest forms of human expression, created as a means to leave a trace or a memory. Images and inscriptions carved into stone are characteristic of the earliest periods of human history. Later, even with the emergence of papyrus, parchment, and paper, the tradition of recording significant events on buildings and monuments persisted. Graffiti - an unofficial form of writing - is one of the manifestations of this enduring practice. Although the term graffiti gradually acquired a negative connotation in contrast to official epigraphy, the act of leaving such markings often served as a unique way to preserve communal memory. People created and continue to create graffiti to record moments in individual or collective life, often in connection with larger historical or social events.

Within this general framework, an attempt is made to examine graffiti as a means of transmitting communal memory, an alternative source for studying history and archiving, an auxiliary phenomenon comparable in nature to official writing, analyzed through interdisciplinary methods.

Keywords: *graffiti, local memory, sacred writing, monument, tradition.*

Ներածություն

Սրբավայրերի, ինչպես նաև հանրային տաճարներում գտնվող շենք-շինությունների և հուշարձանների որմերին հաճախ կարող ենք հանդիպել անունների, անվան առաջին տառերի և այլ բնույթի տեղեկատվական, կոդավորված, երկխոսային գրությունների, որոնք առաջին հայացքից պատմում են տվյալ ժամանակի քաղաքական, պաշտոնական կամ ընդդիմադիր գաղափարախոսության, կրոնական պատկերացումների, մարզինալ մշակույթի, ժամանցի և այլ իրողությունների կամ իրադարձությունների մասին: Այդօրինակ գրությունները հայտնի են *գրաֆիտի* անունով:

Գրաֆիտի բառն առաջացել է իտալերեն *grafito* բառից, որը նշանակում է ինչ-որ բան քերծել: Կիրառվել է պատերի վրա որմնապատկերագրության տեսակ բնորոշելու համար: Սկզբնական շրջանում այդպես են անվանվել ժայռապատկերները: Տերմինը գիտական շրջանառության մեջ է դրվել հնագետների կողմից: Պոմպեյի պեղումներից հետո հնագետները սկսել են պատերի վրա արված գրությունները ևս անվանել գրաֆիտի՝ հետագայում նկարագրելով ժայռերի, պատերի, կավե ամանների վրա արված գրությունները և սատրիական պատկերագրությունները (Кузнецов 2000, 226. Baird & Taylor 2011, 1-2): Գիտական շրջանակներում ընդունված է ժամանակակից գրաֆիտի երևույթի մեկնակետ համարել Նյու Յորքի մետրոյում՝ մեքսիկացի երիտասարդ առաքիչ Դիեգոյի կողմից 1960-ականներին թողնված «TAKI 183» գրառումը, որը նրա ծածկանունն էր: Գրաֆիտիի զարգացմանը մեծապես նպաստում է նոր այրոզոլ ներկի հայտնաբերումը: Հատկապես ծավալային

առումով այն հիմնականում կապվում է երիտասարդական, ենթամշակութային, մարզինալ մշակույթի հետ (Бажкова и др. 2003, 431): Ջոն Բուշնելը գրաֆիտին բնորոշում է, որպես արգո, որն ինչպես մարզինալ խմբերի (Bushnell 1990, 224), այնպես էլ կոդավորված, փակ խմբերին հասկանալի տեղեկատվական լեզու է: Սակայն, երբեմն, այն կարող է ընթերցվել ենթամշակույթի լեզուն չկրողի կողմից: Օրինակ՝ *էմօ*-ն դարձնեն *շմօ*, որը երկկլիտոսությունն է *էմօ*-ի և ենթամշակույթին չպատկանողի միջև (Դիլանյան 2009ա) (նկ. 1): Նման երկկլիտոսությունների կարելի է հանդիպել բազմաթիվ գրաֆիտիներում, որոնք արտահայտվում են տարբեր կերպ՝ գրության վրա գրելով, հինը ջնջելով-մերժելով, ինչը վկայված է ամենուր և տարբեր ժամանակշրջաններում:

Գրաֆիտի տեքստերը կարող են լինել երկխոսության բնույթի, կամ՝ թիրախավորված, ծածկագրված, տեղեկատվական, պատմողական, ուսուցողական և այլն: Սովորաբար գրաֆիտի տեքստերը չեն ենթարկվում որևէ կառուցվածքի, կանոնի, դրանք ավելի բաց են, ազատ, անկաշկանդ, քանի որ ենթադրում են անանուն արտահայտման ձև:

Գրաֆիտիներն այսօր դարձել են հանրային տարածքների, սրբավայրերի անբաժանելի մասերը: Հատկապես քննարկումների առարկա են դառնում սրբավայրերում արված գրաֆիտիների դրդապատճառները, որոնք հաճախ իրենց գրության ձևով հաճախ կրկնում են միջնադարյան վիմական արձանագրություններին բնորոշ հատկանիշները՝ փորագրված տառի կամ տառերի գունաներկում, կցագրություն, փակագրություն, թվագրություն և այլն: Շատ հաճախ, հատկապես վաղ շրջանում արված գրաֆիտիները, ինչ-որ տեղ ձուլվում են պաշտոնական արձանագրությունների հետ և հանդիսանում այլընտրանքային աղբյուր հետազոտողների համար՝ առօրեականության, ծիսական պրակտիկաների ուսումնասիրություններում: Օրինակ՝ Ադրամարի գրաֆիտային բնույթի վիմագրերը, որոնք հիշատակել է նաև ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին իր դաշտային օրագրում, ուշագրավ տեղեկություններ հաղորդող նվիրատվական և ոչ նվիրատվական բնույթի գրաֆիտներ են (Орбели ф. 909, оп. 5, 5-6, т. 1):

Հետաքրքրական է, թե ինչ դրդապատճառով են արվել և ներկայում արվում սրբավայրերի գրաֆիտիները, և ինչպես են դրանք ազդում տեղական, լոկալ հիշողության վրա: Հարկ է նկատի առնել

Նկ. 1. Սրբախանակերպ (լուս.՝ Ա. Դիլանյանի, 2009 թ.)

այն, որ մարդկային հասարակության անդամ լինել նշանակում է քո տեղն ունենալ, տեղավորել ինքդ քեզ այդ հասարակության անցյալում, եթե միայն չես մերժում այն: Անցյալի մասին հիշողությունը սկսվում է մարդկանց մասին հիշողությունից:

Հասարակությունը կազմող մարդիկ գրեթե միշտ կարիք են զգում նախահայրերի, հերոսների, և նշանավոր մարդկանց, որոնց դերերից մեկն այդ պահանջը լրացնել է: Եվ այստեղ կարևորություն են ձեռք բերում այն հարցերը, թե ինչ տեսակ անհատներ պետք է կամ ցանկալի է, որ հիշվեն, նրանց գործունեության ո՞ր կողմերը պետք է մատուցվեն հետագա սերունդներին (Մարության 2009, 30):

Գաղտնիք չէ, որ պաշտոնական վիմագրությունը և գրաֆիտին որևէ հետք, հիշողություն թողնելու մարդկային ձգտման առաջնային միջոցներից են: Ժամանակի ընթացքում դրանք առանձնացել են, ստեղծվել է կանոնիկ գիրը՝ պաշտոնական վիմագրությունը, իսկ գրաֆիտին շարունակել է մնալ գրի, տեղեկության ոչ պաշտոնական ձև (Հակոբյան, Դիլանյան 2021, 400-407):

Ստորև երևույթը փորձենք քննել միջգիտակարգային մեթոդաբանական գործիքակազմով՝ հիմք ընդունելով մեր դաշտային հետազոտությունների արդյունքները:

Սրբազան գրաֆիտիներ

Սրբավայրերում գրաֆիտի թողնելու ավանդույթը դեռևս միջնադարից է: Այն հիմնականում հանդիսանում էր որպես կրոնական յուրօրինակ «պրակտիկա» (Plesch 2002, 167-197. Handley 2017, 555-593)՝ հարատևելով մինչև մեր օրերը:)՝ հարատևելով մինչև մեր օրերը: Այդ են վկայում, օրինակ, Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի նորահայտ գրաֆիտային գրությունները, որտեղ բազմաթիվ ուխտավորներ թողել են իրենց անունները (Հարությունյան 2025, 69-106): Այցելու-ուխտավորները, որպես պաշտպանիչ նշաններ, խաչապատկերներ էին թողնում նաև եկեղեցիների պատերին, երբեմն դրանք արվում էին որոշակի քանակով, հաճախ՝ խմբերով, ինչը, ամենայն հավանականությամբ, ընտանիքի անդամներին էր խորհրդանշում: Այս մասին իր հուշերում գրում է ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ֆրեդերիկ Դյուբուա դը Մոնպերեն՝ նշելով, որ Ակոռիի վանքի ուխտավորները վանքի պատերին խաչեր էին քանդակում՝ հիշվելու ու իրենց Աստծու «պաշտպանությանը» հանձնելու նպատակով (Dubois 1839, 470-471): Այսօր էլ

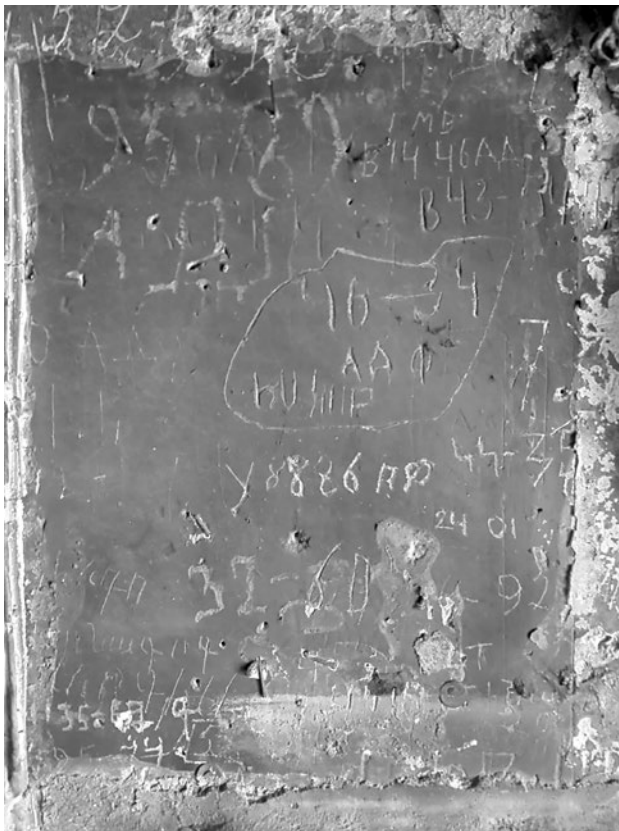
Նկ. 2. Բարձրաշենի Սր Պողոս Պետրոս եկեղեցի (լուս.՝ Ա. Դիլանյանի, 2019 թ.)

կարող ենք հանդիպել նմանօրինակ խաչապատկերների և անվանագրության, ինչպես օրինակ՝ Շիրակի մարզի Բարձրաշեն գյուղի Սր Պողոս-Պետրոս եկեղեցում, երբ կանաչ ներկանյութով արված է խաչը, իսկ շուրջը նշված է. «ՆՎԵՐ ՊԼՈՒՂՈՍ, ՊԼԵՏՐՈՍ, ՖԵՂՅԱ, ՀՈՎԱՆԻՍՅԱՆԻՑ, 1977, 12, VI» (Դիլանյան 2019ա) (նկ. 2): Հարկ է նշել, որ այդ խաչային հորինվածքները վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանը համարում է նվիրատվական խաչեր (Սարգսյան 2024, 43): Մակայն արդի շրջանում, կրթության մասսայականության, գրագիտության աճի շնորհիվ, դրանք փոխարինվում են հիմնականում միայն անուններով և տարեթվով:

Այսպես, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Մաստաբա համայնքում՝ Սուրբ Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու պատին, 16-ամյա Վիգենն իր ընկերների հետ սպիտակ ներկով թողել էր մի խաչանշան և իր անունն ու տարեթիվը. «† ՎԻԳԵՆ / 1998 թ.»։ Վիգենը մեզ հետ զրույցում նշեց, որ դա արել է որպես պաշտպանիչ գրություն: Մինևույն ժամանակ Վիգենի կինը հավելեց, որ ամեն տարվա Կրկնագատկին (Կարմիր-կանաչ գատիկ) «սուրբ» այցելելիս, երեխաներին ցույց է տալիս ամուսնու անունը՝ «նայեք պապան է»։ Այստեղ ևս գործ ունենք երևույթի զուգորդված նշանակության հետ՝ սրբազան գիր և հիշողություն (Դիլանյան, Հակոբյան 2019գ) (նկ. 3): Դրանք հանդիսանում են կրոնական պրակտիկաներ, որոնք կարծես թե միջնադարից մինչ այսօր պահպանվել են որպես սրբազան գրեր: Քրիստոնեական պատկերագրության մեջ ամեն մի պատկեր ունի իր խորհրդարանությունն: Այն հիմնականում պիտի հավատացյալին պատմեր, ներկայացներ Սուրբ Գրքի բովանդակությունն ու դավանաբանական հենքը (Дмитриева 1986, 35. van Eck 2018, 51-72): Հնարավոր է, որ այս եղանակով

Նկ. 3. Մաստրարայի Սր Սրեւիանոս նախավկա եկեղեցի (լուս.՝ Ա. Դիլանյանի, 2019 թ.)

Նկ. 4. Թալինի Սր Խաչ մաբրոս (լուս.՝ Ա. Դիլանյանի, 2019 թ.)

Նկ. 5. Գրչավանք (լուս.՝ Ա. Դիլանյանի, 2009 թ.)

հավատացյալն իր պատմությունը գրում էր, թողնում «հոգու մի մասնիկը», միացնում իրեն սրբազան ավանդությանը, հաղորդակցվում Աստծու հետ (Հակոբյան, Դիլանյան 2021, 404):

Երբեմն այդ սրբազան «կողը», կախված սրբի գործառնությունից, փոխվում է մեկ այլ «կողով», ինչպես օրինակ՝ Թալին մոտոդ ճանապարհամերձ Սր Խաչ մատուռում: Մատուռը հայտնի է նաև որպես վարորդների պահապան սուրբ: Փոքրիկ քարե կառույցը, որի մեջ պահպանիչ խաչն է, ամբողջությամբ պատվում է պետհամարանիշներով. «Մ 8886 P 80», շրջանակի մեջ՝ «16-34 / AA / Հակոբ», «44-45»: Սրբի «խնամակալը» փորձում է կանխել վարորդներին պետհամարանիշը գրել մատուռի պատին, ուստի պարբերաբար նմանատիպ գրությունները մաքրվում են: Եթե նախորդ դեպքերում կար անուն՝ պաշտպանիչ և հիշողություն, տվյալ դեպքում տեսնում ենք գրաֆիտիի միայն մեկ՝ պաշտպանիչ գործառնության դրսևորումը (Դիլանյան, Հակոբյան 2019դ) (նկ. 4):

Լոկալ հիշողություն

Այսօր գրաֆիտին ընկալվում է ոչ միայն գիտական նյութ բովանդակող երևույթ, այլև հանդիսանում է հենց տեղական հիշողության պահպանման յուրօրինակ միջոց: Քանի որ հաճախ գրաֆիտիներն արվում էին որևէ առիթով՝ դպրոցն ավարտելու, ինչպես օրինակ՝ վերոհիշյալ Վիգենի և իր ընկերների դեպքում էր, կամ Արմենը, որն իր 16-ամյակին գյուղի ավագ տղաների հետ այցելել էր Գուչավանքի եկեղեցի և իր անունը (նաև՝ դիմանկարն ու աստղանշան), մյուս համագյուղացիների նման, թողել պատին. «Մ. Արմեն», շուրջը՝ «Տող գյուղի / բնակիչ Էդիկ / Մարության, ծն. / 1934 թ., 2 / VIII / 51 թ.», «Տող / գյուղի բնակիչ / Լեվոն / Գրիգորյան, / ծն. 1931 թ., 2. VIII. / 51 թ.» (Դիլանյան 2009թ) (նկ. 5, 6):

Գրաֆիտիներ թողնվում էին նաև ճանապարհորդելիս. Վանա լճի Աղթամար կղզի այցելելիս հայ գրոսաշրջիկներից մեկն իր անունը թողել է եկեղեցու պատին՝ ի հիշատակ սերունդների և ի պատկանելություն տվյալ մշակույթին (Հակոբյան 2019): Իրենց այցելությունների մասին սովորություն ունեին հիշատակություն թողնել նաև գրողները: Այդպիսին թողել է Վահրամ Ալազան իր կնոջ՝ Մարոյի հետ Երեբոյք կատարած այցի ժամանակ (Նալբանդյան 2024), կամ Հովհաննես Թումանյանը, որն իր անվանակիր ստորագրությունը թողել

Նկ. 9. *Բարձրաշենի Սբ Աստվածածին եկեղեցի (լուս.՝ Ա. Դիլանյանի, 2019 թ.)*

վերականգնվում են այն մարդկանց, նրանց տոհմերի մասին հուշերը, որոնք այլևս չկան (Դիլանյան 2019թ):

Հիշողություն, հիշատակ թողնելու տեսանկյունից հետաքրքրական են նաև Բարձրաշենի մեկ այլ սրբավայրի՝ խոնարհված Սբ Աստվածածին եկեղեցու պատերին թողնված գրաֆիտիները. «ՀԻՇԱՏԱԿ / Գ. ԱՐՇԱԿԻՑ / 1962 թ. 12 / V», «ՀԻՇԱՏԱԿ / ԽԱՉԻԿԻՑ», «ՀԻՇԱՏԱԿ / ԱՐՇԱԿԻՑ / ՀԱՄ», «ՀԻՇԱՏԱԿ / Ս. ՌԱՖԻԿԻՑ / ԷԿԱՌ / ԱԿԱ» (Դիլանյան 2019ա) (նկ. 9): Տպավորություն է, թե սեփական անձի մասին լինելության տեղեկություն է թողնվում:

Սրբավայրերում գրաֆիտիների առկայությունը կարող է դիտարկվել նաև իբրև արխիվացման մի ձև: Այս առումով հետաքրքրական է Պ. Մուրադյանի տեսակետը, որը հայկական արձանագրությունների վիթխարի քանակը վրացականի համեմատ բացատրում է նրանով, որ. «...ամենակարևոր գործոններից մեկը կենտրոնացված պետականության տևական չգոյության պայմաններում հրովարտականների, կոնդակների, փաստագիրների, պայմանագրերի, նվիրագրերի և բազմաթիվ այլ վավերագրերի հրապարկման վիճագրյալ եղանակն է» (Մուրադյան 1977, 14): Քանի որ գրաֆիտին «հետևում էր» պաշտոնական գրության եղանակին, հնարավոր է, որ սա ևս լինի դրա հետևանք, որի օգտին են խոսում նաև Կիևի Սբ Սոֆիայի տաճարի գրաֆիտիները, որոնք կենտրոնացված են հիմնականում եկեղեցու արևելյան մասում: Ըստ Գ. Գրիգորյանի, երբ հայերը որևէ երկրում իրենց եկեղեցին չեն ունեցել, նրանց տվյալ վայրի եկեղեցում հատկացվել է հատված, որտեղ և կատարել են կարգը (Григорян, 1979, 86): Հենվելով այդ փաստի վրա՝ հեղինակը ենթադրում է, որ հավանաբար սա է եղել հայերին հատկացված հատվածը, հետևաբար այդտեղ էլ կուտակված են հայկական գրաֆիտիները (Бысоцкиѣ 1976, 39): Համանման են ամերիկյան հնդկացիների գրաֆիտիները. պետականության անկման ժամանակ դրանք առավել շատ ու ազատ են դրսևորվում (Бородатова 1996, 196-197):

Եզրակացություն

Ընդհանրացնելով կարող ենք արձանագրել, որ գրաֆիտի թողնելու մղումը յուրօրինակ անհատական և համայնքային հիշողության պահպանման միջոց և միտում է, որը դրսևորվում է անհատի կամ համայնքի կյանքում, որոշ դեպքերում ավելի լայն մասշտաբի իրադարձությունների կապակցությամբ: Անհատական մակարդակում մարդիկ տեղական սրբավայրերում, հնավայրերում կամ նշանավոր համարվող տարածքներում գրաֆիտիներ են թողել և թողնում դպրոցն ավարտելու, բանակ գնալու, բանակից վերադառնալու, հնարավոր է նաև ամուսնանության կամ նշանադրության և այսօրինակ այլ առիթներով:

Վերոնշյալ բոլոր երևույթները, ներքին բովանդակության մեջ, հավակնում են պետական փաստաթղթերի յուրօրինակ դերակատարության, և թողնված գրաֆիտիները կարծես թե կրկնում են պաշտոնական գրությունները, որոնք ուղղված են «վերադասին»՝ Աստծուն՝ որպես արձանագրություն, վավերագրություն և պատմական եղելության ամրագրում՝ հանդիսանալով յուրօրինակ «արխիվ»՝ տվյալ տարածքի, համայնքի լոկալ հիշողության պատմության ուսումնասիրության այլընտրանքային աղբյուր:

Գրականություն

Բարխուդարյան և այլք 2012 – Բարխուդարյան Ս., Ղաֆադարյան Կ., Սադունյան Ս. (կազմողներ), Դիլանյան հայ վիճագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 612 էջ, 430 լուսանկար:
Յակոբյան, Դիլանյան 2021 - Յակոբեան Հ., Դիլանեան Ա., «Գրաֆիտի» երևույթը միջնադարեան վիճագրերում, «Միոն», Հմր 8-12, էջ 400-407:

- Մարության 2009 - Մարության Հ., Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը, Հայ ինքնության պատկերագրությունը, հ. 1, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 432 էջ:
- Սարգսյան 2024 - Սարգսյան Գ., Մեծ վանք. վիմագրությունը և խաչերի իմաստաբանությունը, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 64 էջ:
- Հարությունյան 2025 - Հարությունյան Ա., Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարի քարե տարեգրությունը, Երևան, Հեղ. հրատ., 160 էջ:
- Бажкова и др. 2003 - Бажкова Е., Лурье М., Шумов К., Городские граффити - Современный городской фольклор, ред. Неклюдов С., Москва, Российск. гос. гуманит. ун-т, сс. 430-449 (736 с.).
- Бородатова 1996 - Бородатова А., Танец в центре мира (заметки о граффити Тикаля) - Американские индейцы: новые факты и интерпретации, Проблемы индеанистики, ред. В. Тишков, Москва, «Наука», сс. 167-221 (304 с.).
- Высоцкий 1976 - Высоцкий С., Средневековые надписи Софии Киевской (по материалом граффити XI-XVII вв.), Киев, изд. «Наукова думка», 454 с.
- Дмитриева 1986 - Дмитриева Н., Краткая история искусств, вып. 1. От древнейших времён по XVI век. 4-е изд., стереотипное Москва, изд. «Искусство», 1986, 368 с.
- Григорян 1979 - Григорян Г., Армянские надписи Киевского собора святой Софии, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Հմր 4, էջ 82-93:
- Кузнецов 2000 - Кузнецов С. (ред.), Большой толковый словарь русского языка, Санкт-Петербург, «Норинт», 1536 с.
- Орбели ф. 909, оп. 5, 5-6 - Орбели И., Ахтамарские надписи, Санкт-Петербургский филиал Архива РАН, ф. 909, оп. 5, с. 5-6.
- Baird & Taylor 2011 - Baird J., Taylor C. (eds.), Ancient Graffiti in Context, Routledge, 260 p.
- Bushnell 1990 - Bushnell J., Moscow Graffiti: Language and Subculture, Boston, 263 p
- Dubois 1839 - Dubois de Montféréux F., Voyage autour du Caucase, t. III, Paris, Librairie de Gide, 562 p.
- Handley 2017 - Handley M., “Scratching as devotion: graffiti, pilgrimage and liturgy in the Late Antique and Early Medieval West”, in K. Bolle, C. Machado and C. Witschel (eds.), The Epigraphic Cultures of Late Antiquity (Stuttgart, 2017), pp. 555-593.
- Plesch 2002 - Plesch V., Memory on the Wall: Graffiti on Religious Wall Paintings, Journal of Medieval and Early Modern Studies, N 32 (1), pp. 167-198.
- van Eck 2018 - Marianne Ritsema van Eck, Graffiti in medieval and early modern religious spaces: illicit or accepted practice, The case of sacro monte at Varallo, Tijdschrift voor Geschiedenis, v. 131, issue 1, pp. 51-72.

Դաշտային ազգագրական նյութեր (ԴԱՆ)

- Դիլանյան 2009ա - Դիլանյան Ա., Ստեփանակերտ, ԴԱՆ:
- Դիլանյան 2009բ - Դիլանյան Ա., ԴԱՆ, Տոդ:
- Դիլանյան 2009գ - Դիլանյան Ա., ԴԱՆ, Գանձասար:
- Դիլանյան 2019ա - Դիլանյան Ա., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, գ. Բարձրաշեն:
- Դիլանյան 2019բ - Դիլանյան Ա., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, գ. Գուսանագյուղ:
- Դիլանյան, Հակոբյան 2019գ - Դիլանյան Ա., Հակոբյան Հ., ԴԱՆ, Արագածոտնի մարզ, գ. Մաստարա:
- Դիլանյան, Հակոբյան 2019դ - Դիլանյան Ա., Հակոբյան Հ., ԴԱՆ, Արագածոտնի մարզ, ք. Թավին:
- Հակոբյան 2019 - Հակոբյան Հ., ԴԱՆ, Աղթամար:
- Նալբանդյան 2024 - Նալբանդյան Ա., ԴԱՆ, Շիրակի մարզ, գ. Անիպենգա:
- Սարգսյան, Հարությունյան 2010 - Սարգսյան Գ., Հարությունյան Ա., ԴԱՆ, Թեղենյաց վանք:

ADAPTING EpiDoc FOR ARMENIAN EPIGRAPHY: DIGITIZING AND PRESERVING ARMENIAN HERITAGE

Hamest Tamrazyan

*PhD in Philology, associate prof., Cultural Heritage at Risk Unit,
College of Digital Humanities, EPFL, Lausanne, Switzerland*

Gayane Hovhannisyan

Doctor of Sciences (Philology), prof., Brusov State University

Abstract

This article explores the digitization of endangered Armenian epigraphic heritage, utilizing the EpiDoc framework and a comprehensive suite of digital tools to safeguard these invaluable inscriptions. Armenian inscriptions, often found on khachkars, gravestones, bridges and religious monuments, are at risk of destruction due to ongoing conflicts and environmental degradation. By adapting EpiDoc to the unique linguistic and cultural characteristics of Classical Armenian, a structured, interoperable digital corpus is urgently needed. Compiling such a corpus also needs to integrate advanced tools such as DHAnnotto for merging textual and photographic data and the Oxygen XML Editor for encoding the inscriptions in XML format according to TEI standards.

Keywords: *digital epigraphy, EpiDoc, SKOS, Armenian epigraphy, digital epigraphic corpus, digital tools.*

ԷփԻԴՈՒՍԴՈՒՄԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿԻ ՀԱՐՄԱՐԵՑՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆԸ ԹՎԱՅՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

Համեստ Թամրազյան

Բ.գ.թ., դոցենտ, Լոզանի ֆեդերալ պոլիտեխնիկի ինստիտուտ

Թվային հումանիտար գիտությունների ֆակուլտետ, Վրանզվադ մշակութային ժառանգության բաժին

Գայանե Հովհաննիսյան

Բ.գ.դ., պրոֆ., Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան

Ամփոփագիր

Հոդվածը նպատակ ունի լուսաբանելու վտանգված հայկական վիմագրական ժառանգության թվայնացման խնդիրները: Այդ նպատակով դիտարկվում է EpiDoc մեթոդաբանության կիրառման հնարավորությունը՝ համակցված ժամանակակից թվային գործիքների հետ: Հիմնական նպատակն է ապահովել մշակութային և գիտական արժեք ունեցող արձանագրությունների համակարգված պահպանումն ու հասանելիությունը: Հայկական արձանագրությունները, որոնք ամփոփված են հիմնականում հոգևոր հուշարձանների որմերին, կամուրջներին, խաչքարերին ու շիրիմաքարերին, ներկայումս լուրջ սպառնալիքի տակ են՝ պայմանավորված շարունակվող հակամարտություններով և քաղաքականական գործունեությամբ: Դասական հայերենի լեզվաբանական և մշակութային յուրահատկություններին համահունչ EpiDoc-ի հարմարեցումը դիտարկվում է որպես հրամայական՝ կառուցվածքային և փոխգործոնակ թվային շտեմարանի ձևավորման համար: Նման շտեմարանի ստեղծումն անհրաժեշտ է իրականացնել ժամանակակից տեխնոլոգիական լուծումների ներգրավմամբ, մասնավորապես՝ DHAnnotto հարթակի՝ տեքստային և պատկերային տվյալների համադրման նպատակով, ինչպես նաև Oxygen XML Editor ծրագրի՝ XML կոդավորումն ապահովելու համար՝ համաձայն TEI ստանդարտների:

Հիմնաբառեր. *թվային վիմագրագիտություն, EpiDoc, SKOS, հայկական վիմագրագիտություն, թվային վիմագրական շտեմարան, թվային գործիքներ:*

Introduction

Digital Humanities is increasingly becoming an interdisciplinary umbrella term, combining traditional Humanities disciplines with computational methods and tools to explore, analyze, and interpret cultural artifacts and phenomena. This methodology has emerged in response to the digital age as a solution to the pressing challenges of interethnic and geopolitical conflicts, natural and human-caused disasters, and climate change, all of which threaten the survival of ancient pacifist cultures. A prime example is the over two millennia-old Armenian architecture, with inscriptions found on many of these monuments, serving as evidence of various aspects of life and different cultural periods.

Having lost much of its land and population over the centuries, Armenian culture has entered the 21st century facing the potential loss of Artsakh, a region rich with an ancient, uninterrupted Armenian culture. In addition to the threat to the people, there is an imminent risk of losing the material evidence of Armenian lifestyle, memorials, arts, religious, and political structures. The land itself, historically belonging to Armenians, is being ruthlessly erased both physically and digitally, with new infrastructures replacing it¹. Unfortunately, this is not an isolated case of ethnic and cultural cleansing taking place in the 21st century, even in the heart of Europe (Segerberg 2024).

The war in Ukraine, initiated by Russia in February 2022, has profoundly affected the country's cultural heritage, including its historic sites. The conflict has led to the destruction and damage of numerous cultural landmarks, such as churches, cemeteries, museums, and libraries. Particularly at risk is the Christian culture associated with Armenian and Ukrainian epigraphic heritage. The preservation of these sites has been further complicated by Soviet-era atheist propaganda, which often conflicted with the Christian legacy. Now, the ongoing conflict exacerbates these preservation challenges, placing these invaluable cultural and historical sites at a heightened risk of irreversible damage. The loss of these sites is not only a tragedy for Ukrainian and Armenian culture but also for global cultural history, underscoring the urgent need to protect and preserve these irreplaceable treasures.

Cultural isolation poses a significant risk of extinction, and this has been a major factor in the continuous losses suffered by Armenia in recent centuries. To counteract this threat, fostering strong connections with the global community is essential. Promoting universal awareness and embracing transparency is an indispensable tool against historical, cultural, and geopolitical injustice and aggression. Despite a rich body of publications, articles, and research on Armenian epigraphic heritage, as well as numerous digital collections focused on architectural monuments and cultural heritage, there is no dedicated digital collection for epigraphic inscriptions.

Creating a digital collection of Armenian inscriptions will provide a secure and accessible repository for the preservation and scholarly study of these cultural artifacts. Digitization offers a solution to protect these inscriptions from physical destruction, environmental degradation, and ongoing conflict (Tamrazyan 2023. Tamrazyan, Hovhannisyan 2024). A digital corpus will facilitate the global dissemination of knowledge, enabling researchers, historians, and the general public to engage with and appreciate the depth and breadth of Armenian cultural heritage. This digital preservation effort will not only safeguard these historical treasures for future generations but also strengthen the identity and continuity of Armenian culture in the face of attempts to erase it. By adopting **Linked Open Data (LOD)**² principles, this epigraphic digital corpus can be linked with the international network of digital epigraphic corpora, thereby sharing this invaluable knowledge on a global scale (Casellas 2012. Ameri et al. 2020).

Methodology and Digital Tools

To successfully digitize the endangered Armenian epigraphic heritage in Artsakh, we developed and adapted a comprehensive methodology supported by a suite of advanced digital tools. This methodology ensures that inscriptions are preserved, systematically organized, and made accessible to a global audience through digital platforms.

DHAnnotto Tool: Merging Textual and Photographic Data

One of the central tools in our methodology is **DHAnnotto** (See Appendix 1), which enables the seamless integration of textual data and photographic doc-

1 European Parliament (2022). Resolution on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh (2022/2582(RSP)). 09 March 2022. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0080_EN.html (last accessed 15 August 2024).

2 <https://lod-cloud.net>

umentation of inscriptions. DHAnnotto allows us to capture this complexity by linking high-resolution photographs of these inscriptions to detailed textual data.

For example, an inscription on a khachkar can be digitally represented with its precise location on the monument, along with the transcription of the text in Classical Armenian, its interpretation, and an English translation. This multidimensional approach not only preserves the text but also its physical and spatial context for understanding the cultural and religious significance of the inscription.

Beyond text and images, DHAnnotto enriches the data by linking each inscription to *Wikidata*, allowing for the integration of geographical and chronological information. By connecting these inscriptions to global databases, we ensure that Armenian epigraphy is not only preserved but also positioned within the broader context of world heritage. This integration highlights the global relevance of Armenian inscriptions, which are often isolated due to geopolitical conflicts and cultural marginalization.

Oxygen XML Editor

Once the initial database is compiled using DHAnnotto, the next step involves generating an **XML file** aligned with **TEI/EpiDoc templates**. The **Oxygen XML Editor**³ is used to convert the data into XML format while ensuring adherence to the internationally recognized EpiDoc schema. This tool facilitates:

Validation and Error-Checking: Oxygen XML Editor ensures that the data meets the standards of TEI and EpiDoc, performing error checks and validating the integrity of the XML files.

Global Accessibility: By adhering to EpiDoc standards, the encoded data becomes interoperable with other international epigraphic databases.

Compilation According to EpiDoc Guidelines

Our project follows the **EpiDoc guidelines** (Elliott et al. 2013)⁴, a standardized XML-based markup system for encoding ancient inscriptions and related texts. While EpiDoc was originally developed for **Greek and Latin epigraphy**, we have made specific adaptations to address the unique characteristics of **Armenian epigraphy**. The EpiDoc framework provides a structured approach to organizing the transcription, translation, and commentary of texts, along with their material descriptions, provenance, and historical context (Orlandi et al. 2014).

Adapting EpiDoc for Armenian Inscriptions

EpiDoc (Epigraphic Documents in XML) is an internationally recognized standard for encoding epigraphic texts, derived from the **Text Encoding Initiative (TEI)**⁵. It uses **XML** (eXtensible Markup Language) to create structured and machine-readable representations of epigraphic documents. As mentioned above, initially developed for the digital transcription and presentation of Greek and Roman inscriptions, EpiDoc has since been adapted for various epigraphic traditions.

The EpiDoc schema offers a flexible framework to encode not only the transcription of inscriptions but also all the essential contextual, physical, historical, and interpretative metadata related to them. This ensures that the encoded data is:

Structured and consistent.

Interoperable with other databases.

Easily **searchable** and **reusable** by scholars worldwide.

In the digitization of Armenian epigraphic heritage adopting EpiDoc as a methodological framework provides a robust, standardized approach to the preservation and scholarly analysis of these invaluable cultural artifacts. The adoption of EpiDoc ensures that Armenian inscriptions are not only digitized but also made accessible and interoperable with global epigraphic databases (Tamrazyan 2023. Tamrazyan, Hovhannisyan 2024).

The adaptation of **EpiDoc** for Armenian epigraphy requires careful consideration of both the linguistic and cultural specificities of these inscriptions. Armenian inscriptions present unique challenges due to their historical context, complex linguistic structure, and the cultural significance they hold.

In EpiDoc, each epigraphic document is encoded within a structured framework that preserves both the textual content and the contextual information of the inscription. **The EpiDoc schema** enables a multi-layered approach, where the transcription of the inscription, its translation, and relevant metadata such as the geographical location, material of the monument, and historical context are carefully documented (Elliott et al. 2013). This detailed encoding allows for a holistic understanding of the inscription, beyond the mere text, connecting it to its physical and cultural surroundings.

3 <https://www.oxygenxml.com>

4 <https://epidoc.stoa.org/gl/latest/>

5 <https://tei-c.org>

```

5 <teiHeader>
6   <fileDesc>
7     <titleStmt>
8       <title xml:lang="eng">Fresco inscription inside Katoghike Sourb Nshan Church</title>
9       <title xml:lang="arm">Կաթողիկէ Սբ. Նշան Եկեղեցու որմնանկարի արձանագրություն</title>
10      <editor role="Editor-in-Chief"><name xml:id="HT" ref="https://orcid.org/0000-0001-9630-0195">Hamest Tamrazyan</name></editor>
11      <funder>SNSF</funder>
12      <funder>
13        <ref target="https://data.snf.ch/grants/grant/212008">SNSF Grant number: IZSEZ0_212008</ref>
14        <ref target="https://data.snf.ch/grants/grant/216747">SNSF Grant number: IZSEZ0_216747</ref>
15      </funder>
16      <respStmt>
17        <name xml:id="HT" ref="https://orcid.org/0000-0001-9630-0195">
18          <persName xml:lang="eng">Hamest Tamrazyan</persName>
19          <persName xml:lang="arm">Համեստ Թամրազյան</persName>
20        </name>
21        <resp xml:lang="eng">project direction, template development and chief editor</resp>
22        <resp xml:lang="arm">նախագծի կառավարում, կաղապարի մշակում և գլխավոր խմբագիր</resp>
23      </respStmt>
24      <respStmt>
25        <name xml:id="GH" ref="https://orcid.org/0000-0002-3480-3755">
26          <persName xml:lang="eng">Gayane Hovhannisyan</persName>
27          <persName xml:lang="arm">Գայանե Հովհաննիսյան</persName>
28        </name>
29        <resp xml:lang="eng">translation of the texts and the terms</resp>
30        <resp xml:lang="arm">տեքստերի, եզրույթների թարգմանություն</resp>
31      </respStmt>
32      <respStmt>
33        <name xml:id="AH">
34          <persName xml:lang="eng">Armine Hayrapetyan</persName>
35          <persName xml:lang="arm">Արմինե Հայրապետյան</persName>
36        </name>
37        <resp xml:lang="eng">photographic data collection and coordination</resp>
38        <resp xml:lang="arm">փոստանկարչական տվյալների հավաքագրում և համակարգում</resp>
39      </respStmt>
40    </titleStmt>

```

Fig. 1. An excerpt from the <titleStmt>

The Structure and Encoding Process

At the heart of the encoding process is the **TEI Header**, which functions as the metadata backbone for each inscription. This header contains essential information such as the title of the inscription, the contributors to the project, and any funding sources. Each inscription begins with this title statement, which provides the reader with a clear, concise entry point into the document. This is particularly important when dealing with inscriptions from diverse locations and time periods, as it establishes the context immediately (Fig. 1).

The **Physical Description** component of Epi-Doc (<physDesc>) plays a vital role in capturing the materiality of the inscriptions. Armenian epigraphs are often made of unique materials such as tuf, plaster, marble, other local stones. In the encoding process, detailed information about the material, dimensions, and the layout of the inscription is meticulously recorded using the (<objectDesc>) tag (Fig. 2).

Moreover, the layout of the text on the monument is of particular interest. Inscriptions are often placed in deliberate ways, reflecting both the artistic and functional intentions of the creators. For example, an inscription might be arranged in rows or columns, or it might follow the contours of a decorative element

```

51 <physDesc>
52   <objectDesc>
53     <supportDesc>
54       <support>
55         <objectType xml:lang="eng">fresco</objectType>
56         <objectType xml:lang="arm">որմնանկար</objectType>
57         <material xml:lang="eng">plaster</material>
58         <material xml:lang="arm">սվաղ</material>
59         <dimensions></dimensions>, etc.)
60       </support>
61     </supportDesc>

```

Fig. 2. An excerpt from <physDesc>


```

62 <layoutDesc>
63 <layout xml:lang="eng">Twelve lines inscribed on two stones located outside,
64 positioned above the entrance leading to the hall of the west church</layout>
65 <layout xml:lang="arm">Տասներկու տող փորագրված արևմտյան եկեղեցու սրահ
66 տանող մուտքի վերևում արտաքինից տեղադրված երկու քարերի վրա</layout>
67 </layoutDesc>

```

Fig. 3. An excerpt from the <layoutDesc>

```

75 <history>
76 <origin>
77 <origPlace>
78 <placeName ref="ListPlaces.xml#p001">
79 <name xml:lang="eng"> Republic of Artsakh</name>
80 <name xml:lang="arm">Արցախի հանրապետություն</name>
81 </placeName>
82 <placeName ref="ListPlaces.xml#p002">
83 <name xml:lang="eng">Shahumyan Region</name>
84 <name xml:lang="arm">Շահումյանի շրջան</name>
85 </placeName>
86 <placeName ref="ListPlaces.xml#p010">
87 <name xml:lang="eng">Dadivank Village</name>
88 <name xml:lang="arm">Դադիվանք գյուղ</name>
89 </placeName>
90 </origPlace>
91 <origDate>1214</origDate>
92 </origin>
93 <provenance type="found">The same as the place of origin.</provenance>
94 <provenance type="observed">The same as the place of origin.</provenance>
95 </history>

```

Fig. 4. An excerpt from the <history>

on the monument. In EpiDoc, this layout information is carefully encoded, preserving the relationship between the text and the monument's physical form. Not only textual data can be encoded, but also the decorative elements present in the text of the inscription can be encoded and linked to a special internal list of decorative elements typical only to Armenain cultural heritage in xml file <ListDecor> (Fig. 3).

One of the strengths of EpiDoc lies in its ability to encode not only the physical and textual aspects of inscriptions but also their historical and geographical context. Armenian inscriptions are deeply embedded in the history of the regions where they are found, and EpiDoc allows for the detailed recording of this contextual information.

For instance, the geographical location of an inscription, including its place of origin and the location where it was discovered, is encoded using specific EpiDoc tags <origPlace>, <provenance> (Tamrazyan, Hovhannisyan 2024) (Fig. 4). This is particularly important for Armenian inscriptions in Artsakh, where

many monuments have been destroyed due to conflict and displacement of the local Armenians. By encoding both the original and current locations of the inscription, researchers can trace the historical journey of these artifacts, ensuring that their provenance is well-documented (Blundell et al. 2018).

Furthermore, EpiDoc provides tools to encode not just the date inscribed on the monument but also information about the historical period in which the inscription was created. For Armenian inscriptions, this often means encoding information about the medieval period, including the reign of particular kings or religious figures⁶.

Textual Encoding and Semantic Richness

EpiDoc also enables to **encode the actual text of the inscription**. Armenian inscriptions are often complex, featuring religious, political, or commemorative

6 'GeoNames,' [Online]. Available: <http://geonames.org/> (last accessed 5 June 2024); Gazetteer of ancient places 'Pleiades' [Online]. Available: <https://pleiades.stoa.org>, last accessed 5 June 2024; <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/> (last accessed 25 May 2024).

```

107 <text>
108   <body>
109     <div type="edition" xml:space="preserve">
110       <ab>
111         <lb n="1"/><w lemmaRef="ListLemmas.xml#bu">bu</w><w lemmaRef="ListLemmas.xml#bd">bd</w>
112         <w supplied reason="lost">h</supplied>gwt</w><w lemmaRef="ListLemmas.xml#nq">nq</w>
113         <w lemmaRef="ListLemmas.xml#dhn">dhn</w><w lemmaRef="ListLemmas.xml#yua">yua</w>
114         <lb n="2"/><w lemmaRef="ListLemmas.xml#nq">ggtq</w>
115         <w lemmaRef="ListLemmas.xml#bi">chi rend="ligature">bi</hi></w>
116         <w lemmaRef="ListLemmas.xml#gndwlyhg">gndwlyhg</w><w lemmaRef="ListLemmas.xml#bd">bd</w>
117         <w lemmaRef="ListLemmas.xml#nq">ggtq</w>
118         <lb n="3"/><w lemmaRef="ListLemmas.xml#h">h</w><w lemmaRef="ListLemmas.xml#dwblyncphw">dwblyncphw</w>
119         <w lemmaRef="ListLemmas.xml#phj">phj</w><w lemmaRef="ListLemmas.xml#phj">phj</w><w lemmaRef="ListLemmas.xml#phj">phj</w>
120         <w high-punctus>g</w><w date-num value="1297">1297</w><w lemmaRef="ListLemmas.xml#phj">phj</w><w lemmaRef="ListLemmas.xml#phj">phj</w>
121       </ab>
122     </div>

```

Fig. 5. An excerpt from the <text>

```

<list type="lemmas">
  <lemma xml:id="tu" ref="http://www.hyspell.com/grabaran/Home/Index/^tu">tu</lemma>
  <lemma xml:id="tu" ref="http://www.hyspell.com/grabaran/Home/Index/^tu">tu</lemma>
  <lemma xml:id="nq" ref="http://www.hyspell.com/grabaran/Home/Index/^nq">nq</lemma>
  <lemma xml:id="dhn" ref="http://www.hyspell.com/grabaran/Home/Index/^dhn">dhn</lemma>
  <lemma xml:id="yuahtl" ref="http://www.hyspell.com/grabaran/Home/Index/^yuahtl">yuahtl</lemma>
</list>

```

Fig. 6. Excerpt from the <ListLemmas.xml> file.

language. In EpiDoc, the text is carefully transcribed, with each line break, punctuation mark, and special character encoded to preserve the integrity of the original inscription (Fig. 5).

In addition to transcription, EpiDoc supports the inclusion of translations and interpretations of the text. This is particularly useful for Armenian inscriptions, where the original Classical Armenian may be difficult for modern readers to interpret. By providing both the original text and an interpretation and English translation, EpiDoc makes the inscriptions accessible to a wider audience, including those who do not speak Armenian.

Moreover, EpiDoc allows for the inclusion of **lemmatization and semantic annotation**, which adds another layer of scholarly value to the inscriptions. Lemmatization involves reducing words to their base form, which standardizes the language and allows for more accurate searching across the corpus. This is especially important in Armenian, where words can appear in various grammatical forms. By linking each word to its lemma, researchers can ensure that all instances of a word are connected, regardless of the specific form it takes in the inscription (Fig. 6).

The use of semantic annotation goes even further, allowing words and phrases to be categorized according to their meaning and context. For example, place names, personal names, and religious terms can be linked to external databases such as GeoNames or Wikidata, providing rich contextual information that enhances the scholarly value of the corpus. This makes the encoded inscriptions not just static texts but dynamic resources that can be explored in multiple dimensions—linguistic, geographical, and historical (Tamrazyan, Hovhannisyan 2024).

Interoperability and Global Integration

A key advantage of using EpiDoc is its emphasis on interoperability with other epigraphic databases. Armenian inscriptions, though unique, share commonalities with inscriptions from other cultures, particularly in terms of religious and cultural interactions across the centuries. By adhering to the EpiDoc standard, the Armenian corpus can be integrated into global databases such as **EAGLE**⁷ (Pietro 2017, 187-199) or **Trismegistos**⁸, facilitating cross-cultural research and enabling

7 <https://www.eagle-network.eu>

8 <https://www.trismegistos.org>

scholars to compare Armenian inscriptions with those from other traditions.

The EpiDoc schema also supports the principles of **Linked Open Data (LOD)**, ensuring that the Armenian epigraphic corpus is accessible not only to epigraphers but also to a wider audience of historians, linguists, and digital humanists. Through the use of **Uniform Resource Identifiers (URIs)**⁹, each inscription can be linked to external resources, making it part of a global web of interconnected data. This integration can promote the visibility of Armenian cultural heritage on an international scale.

Discussion

The digitization of Armenian epigraphy using the **EpiDoc** framework is an innovative step towards preserving and enhancing access to Armenia's rich cultural heritage. However, while the use of **EpiDoc** offers a robust and versatile toolset, it also presents a series of challenges and considerations that are worth discussing. These challenges encompass the adaptation of an internationally standardized framework to meet the specific linguistic and cultural needs of Armenian inscriptions, the integration of various digital tools, and the balance between scholarly rigor and accessibility.

Adapting EpiDoc for Armenian Epigraphy

One of the primary challenges in this project has been the adaptation of the EpiDoc framework to fit the specific requirements of Armenian inscriptions, which differ from the Greek or Latin inscriptions for which EpiDoc was originally designed. Armenian inscriptions often feature complex and highly stylized linguistic structures. These inscriptions are typically written in Classical Armenian, a language with rich grammatical inflection and scriptural traditions that require careful handling to ensure accurate digital representation.

While EpiDoc's structure is flexible, we encountered difficulties in encoding certain Armenian linguistic features, such as **unique punctuation marks**. These challenges necessitated the creation of customized **TEI extensions** and **annotation protocols** to account for these features, ensuring that the digital representations

maintain fidelity to the original inscriptions. This process requires close collaboration between **linguists**, **epigraphers**, and **digital humanists** to bridge the gap between the digital encoding schema and the nuanced realities of Armenian epigraphy.

Additionally, the **bilingual nature** of the corpus (with texts in both Armenian and English) adds another layer of complexity. The differences between the two languages, particularly in terms of grammatical structure and lexicon, require careful attention to ensure that translations are not only accurate but also contextually meaningful. We had to develop strategies for lemmatization that accommodate the vast grammatical variations of Classical Armenian, while also ensuring that the English translations retain the original meaning and historical significance.

Interoperability and Global Integration

Another significant area of discussion is the **interoperability** of the Armenian epigraphic corpus with other international digital epigraphy databases. One of the main goals of adopting the *EpiDoc framework* is to ensure that Armenian inscriptions can be integrated into global epigraphic platforms. This integration facilitates cross-cultural comparisons and promotes the visibility of Armenian inscriptions within the broader study of world history.

However, achieving seamless interoperability requires more than just adherence to the EpiDoc standard. Armenian epigraphy presents *unique terminological challenges*, especially when translating culturally specific terms that do not have direct equivalents in English, Latin, or Greek. For example, Armenian religious or architectural terms such as “*երկաթագիր*” may not have a clear counterpart in other languages. To address this, we have been developing a **SKOS (Simple Knowledge Organization System)**¹⁰ vocabulary specific to Armenian epigraphy, which will help standardize these terms while allowing for cross-referencing with broader international vocabularies like EAGLE (Tamrazyan 2023).

At the same time, ensuring the corpus adheres to the principles of **Linked Open Data (LOD)** further promotes its integration into the global knowledge net-

⁹ <https://op.europa.eu/en/web/webguide/uris#:~:text=Web%20Guide%20Sitemap,Definition,Web%20documents.>

¹⁰ <https://www.w3.org/2004/02/skos/>

work. This approach enhances the corpus's visibility and usability, as each inscription is assigned a **Unique Resource Identifier (URI)**, making it discoverable and reusable in a variety of research contexts. Despite these benefits, the challenge lies in ensuring that the corpus remains accessible to non-specialist audiences without compromising the scholarly depth of the encoded data.

Balancing Scholarly Rigor with Accessibility

A central theme in the digitization of Armenian inscriptions is the tension between *scholarly rigor and accessibility*. On one hand, the EpiDoc framework demands a high level of accuracy and detail, particularly in the transcription, translation, and annotation of the inscriptions. This ensures that the digital corpus serves as a reliable academic resource, suitable for use by epigraphers, historians, and linguists. On the other hand, there is a growing demand for *open access* to digital heritage resources, particularly for non-specialist audiences who may lack the technical expertise to

navigate complex XML schemas or interpret detailed epigraphic annotations.

The inclusion of *multilingual support*, with translations of inscriptions in both Armenian and English, addresses part of this challenge by making the corpus more accessible to a global audience. However, further work is needed to develop *user-friendly interfaces* that allow scholars and the general public alike to engage with the data. Tools such as *DHAnnotto* play an important role in bridging this gap, allowing for the layering of photographic, textual, and metadata information in a visual interface that is intuitive and easy to use. The challenge lies in ensuring that this simplification does not lead to a loss of essential scholarly information.

Additionally, there is the issue of *sustainability and long-term preservation*. Digital tools and platforms are constantly evolving, and ensuring the long-term usability of the EpiDoc-encoded inscriptions requires ongoing maintenance and adaptation. The commitment to open-source tools and adherence to international standards mitigates some of these risks, but the corpus will need to be supported by continuous funding and technical updates to remain viable for future generations of scholars.

Conclusions

The digitization of Armenian epigraphic heritage, particularly in the contested region of Artsakh or warzone like Ukraine, represents a vital step in preserving and safeguarding cultural artifacts that are under threat from geopolitical conflicts and environmental degradation. By adopting the *EpiDoc framework*, we can successfully create a standardized, structured, and interoperable digital corpus that not only preserves the inscriptions but also makes them accessible to a global audience of scholars and the public.

The adaptation of EpiDoc to Armenian inscriptions has proven to be both a challenge and an opportunity. On one hand, the unique linguistic and cultural elements of Armenian epigraphy require careful adjustments to the framework, especially in areas such as lemmatization, semantic annotation, and the representation of scriptural nuances. On the other hand, the flexibility of EpiDoc allows for the successful integration of these adaptations, ensuring that the inscriptions can be preserved digitally without losing their historical and cultural integrity.

The development of a *SKOS vocabulary* for Armenian epigraphy, alongside the encoding of the inscriptions within the *Linked Open Data (LOD)* principles, ensures that this corpus is not only a local asset but a resource of international importance. The ability to link Armenian epigraphic data to global initiatives such as EAGLE and Trismegistos facilitates cross-cultural comparisons and enhances the visibility of Armenian heritage on the global stage.

While significant strides have been made in the digitization and preservation of these inscriptions, challenges remain—particularly in balancing the scholarly rigor of the data with the need for public accessibility. Tools such as *DHAnnotto* have provided a user-friendly interface that bridges this gap, but continued efforts will be needed to refine the platform and ensure that both scholars and non-specialists can access and engage with the data effectively.

Additionally, the ethical responsibility of digitizing heritage from contested regions cannot be underscored. By providing a digital record of these inscriptions, we contribute to the *cultural preservation* of a community that faces erasure. However, this effort must be carefully managed to respect the political and cultural sensitivities involved, ensuring that the digital corpus does not become a tool for cultural misappropriation or distortion.

In conclusion, digital epigraphic corpus can not only preserve endangered Armenian inscriptions but also enhance the study of epigraphy more broadly, positioning Armenian heritage within the global context. By employing advanced digital tools and adhering to international standards, we can ensure that these inscriptions will be preserved for future generations, contributing to the ongoing dialogue about the importance of cultural heritage in a rapidly changing world. The success of such projects highlights the potential for **Digital Humanities** to play a transformative role in safeguarding cultural identities in times of crisis, setting a precedent for future work in both Armenian studies and global heritage preservation efforts.

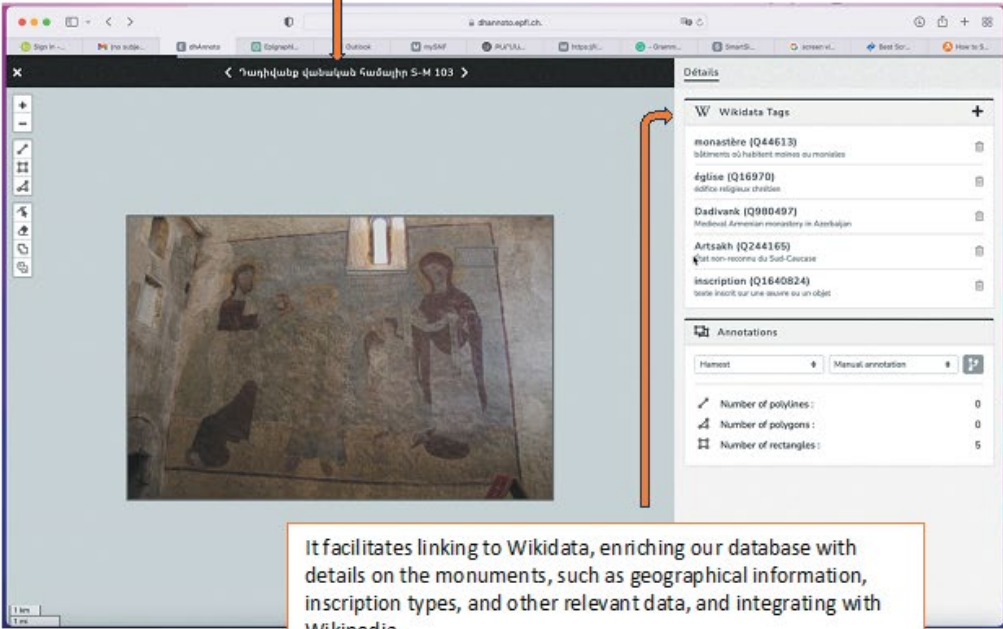
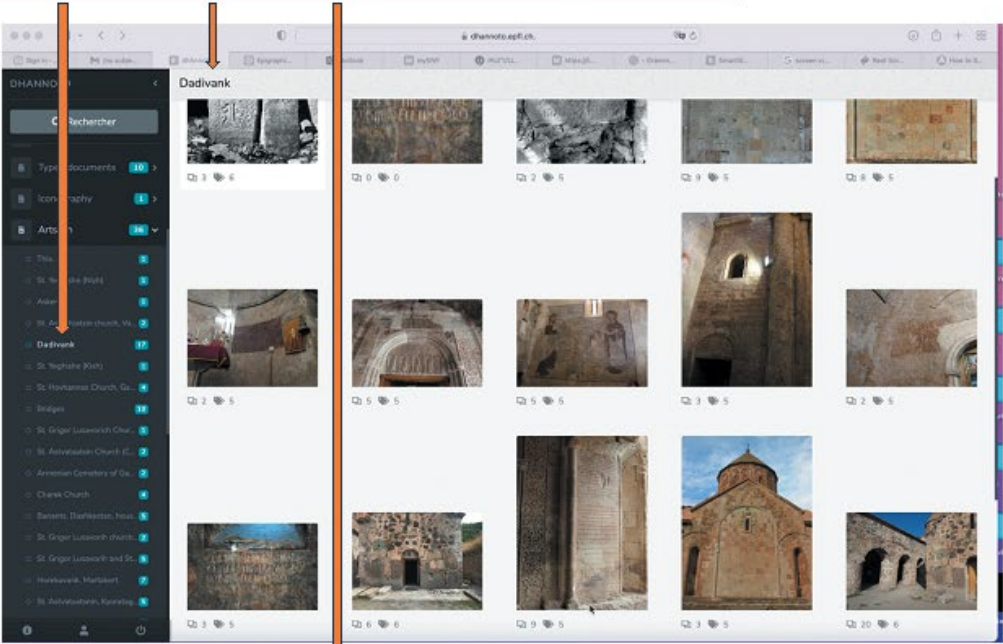
Bibliography

- Ameri et al. 2020 – Ameri F., Yoder R., Zandbiglari K., SKOS Tool: A Tool for Creating Knowledge Graphs to Support Semantic Text Classification. In *Advances in Production Management Systems: Towards Smart and Digital Manufacturing*. Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-95465-3_14 (last accessed 5 August 2024).
- Blundell et al. 2018 – Blundell D., Lin C., Morris J., Spatial Humanities: An Integrated Approach to Spatiotemporal Research, *Big Data in Computational Social Science and Humanities*, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-95465-3_14 (last accessed 1 June 2024).
- Burdick et al. 2012 – Burdick A., Drucker J., Lunenfeld P., Presner T., Schnapp J., *Digital Humanities*, Cambridge, MIT Press, pp. 62–70.
- Casellas 2012 – Casellas N., Linked Legal Data: A SKOS Vocabulary for the Code of Federal Regulations. https://semantic-web-journal.net/system/files/swj311_2.pdf (last accessed 5 August 2024).
- Elliott et al. 2013 – Elliott T., Bodard G., Mylonas E., Stoyanova S., Tupman C., Vanderbilt S., Vagionakis I., *EpiDoc guidelines: Ancient Documents in TEI XML*. Available at <http://www.stoa.org/epidoc/gl/latest/> (last accessed 1 June 2024).
- Orlandi et al. 2014 – Orlandi S., Santucci R., Casarosa V., Liuzzo P. M., Information technologies for epigraphy and cultural heritage. In *The first EAGLE international conference*. <https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/2337/1/Proceedings%20of%20the%20First%20EAGLE%20International.pdf> (last accessed 4 August 2024).
- Pietro 2017 – Pietro M., Mapping epigraphic databases to EpiDoc. In *Digital and Traditional Epigraphy in Context*, Sapienza Università Editrice, Rome, pp. 187–199.
- Seegerberg 2024 – Seegerberg A., To save a cultural heritage: Lessons from a volunteer network's support to Ukrainian cultural heritage institutions. *Alexandria*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/09557490241230502> (last accessed 15 August 2024).
- Tamrazyan 2023a – Tamrazyan H., Digitization of the Inscriptions on the Monuments of Armenian Cultural Heritage in Nagorno-Karabakh Region. In *Digital Humanities 2023: Book of Abstracts*. Graz. <https://infoscience.epfl.ch/server/api/core/bitstreams/c4119a51-6b56-4a6c-b427-22d5db4220b4/content> (last accessed 4 August 2024).
- Tamrazyan 2023b – Tamrazyan H., Standardization and Harmonization of the Terminology for Digital Epigraphic Database of Armenian Inscriptions. In *Матеріали IV Міжнародної наукової конференції “Актуальні проблеми романо-германської філології”*. https://fif.udu.edu.ua/images/Conferences/2023_05_11_12.pdf (last accessed 5 July 2024).
- Tamrazyan, Hovhannisyan 2024 – Tamrazyan H., Hovhannisyan G., Digital Guardianship: Innovative Strategies in Preserving Armenian's Epigraphic Legacy. *Heritage*, 7(5), 109. <https://www.mdpi.com/2571-9408/7/5/109> (last accessed 5 August 2024).

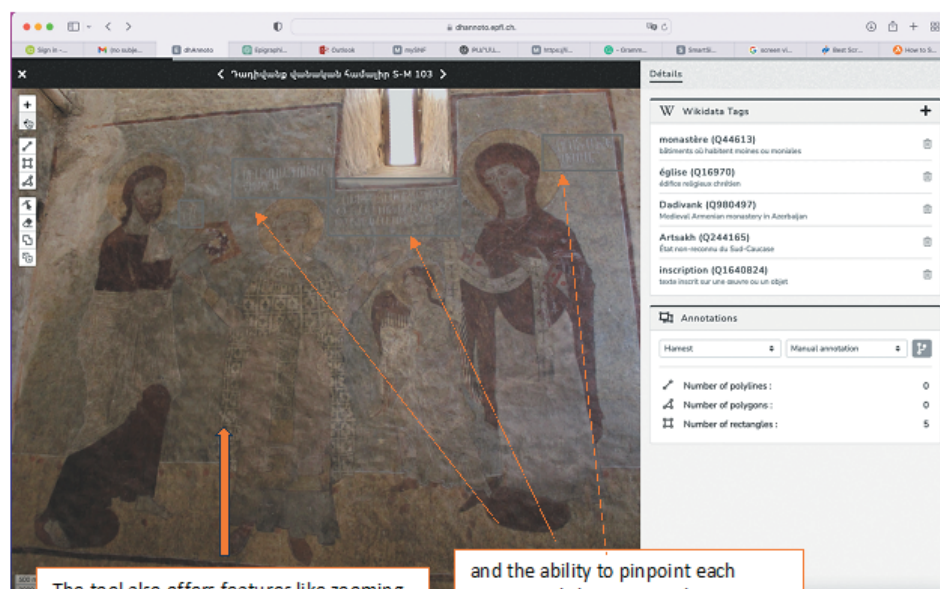
Appendix 1. DHannotto and its possibilities

DHannotto

The DHannotto tool enables us to merge textual data about inscriptions with photographic data, organizing photos by the monuments they depict.

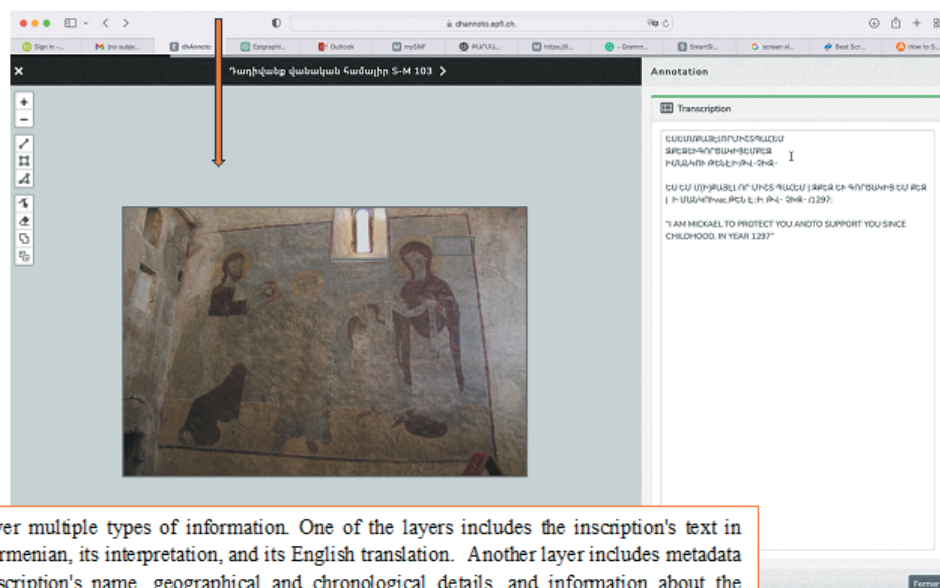

It facilitates linking to Wikidata, enriching our database with details on the monuments, such as geographical information, inscription types, and other relevant data, and integrating with Wikipedia.

The tool also offers features like zooming in and out, monument or object.

and the ability to pinpoint each inscription's location on the

We can layer multiple types of information. One of the layers includes the inscription's text in Classical Armenian, its interpretation, and its English translation. Another layer includes metadata like the inscription's name, geographical and chronological details, and information about the inscription and monument. A third layer is dedicated to bibliography. The platform allows for adding numerous layers as needed. At this initial stage, no digital skills are required, making it highly accessible for team members who may be experts in epigraphy and translation but less familiar with digital tools.

Subsequently, an XML file is generated and converted into a format aligned with TEI/EpiDoc templates and guidelines, transforming it into a database ready for publication according to international standards for epigraphic collections. This database will then be made available on the EFFES platform.

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ AUTHORS

Սուսաննա Ադամյան

Պատմական գիտ. թեկնածու

*ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
Վիճակագրության բաժնի գիտաշխատող*

Susanna Adamyan

PhD in History

*Researcher of the Department of Epigraphy at the Institute of
Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia*

ORCID: 0009-0008-8941-4483

Email: susannaiae@mail.ru

Աստղիկ Բաբաջանյան

Պատմական գիտ. թեկնածու

*ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
Միջնադարյան հնագիտության բաժնի ավագ
գիտաշխատող*

Astghik Babajanyan

PhD in History

*Senior Researcher of the Department of Medieval Archaeol-
ogy at the Institute of Archaeology and Ethnography, NAS,
Armenia*

ORCID: 0009-0000-2704-7085

Email: babajanyanastghik@yahoo.com

Միքայել Բադալյան

Պատմական գիտ. թեկնածու

*ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի Հին դարերի
պատմության բաժնի վարիչ*

Mikayel Badalyan

PhD in History

*Head of the Department of Ancient History at
the Institute of History, NAS, Armenia*

ORCID: 0000-0002-7848-1356

Email: miq.badalyan@gmail.com

Արսեն Բոբոխյան

Պատմական գիտ. դոկտոր

*ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի տնօրեն*

Arsen Bobokhyan

Doctor of Sciences (History)

*Director of the Institute of Archaeology and Ethnography,
NAS, Armenia*

ORCID: 0000-0002-2277-8281

Email: arsen.bobokhyan@sci.am

Ալեսանդրա Գիլիբերտ

Պատմական գիտ. թեկնածու

*Վենետիկի Կա' Ֆոսկարի համալսարան Հումանիտար
ֆակուլտետի պրոֆեսոր*

Alessandra Gilibert

PhD in Archaeology

*Professor of Archaeology of the Department of Humanities
at the Ca' Foscari University of Venice*

ORCID: 0000-0001-8165-9330

Email: alessandra.gilibert@unive.it

Հայկ Գյուլամիրյան

*ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
Հին Հայաստանի հնագիտության բաժնի կրթսեր
գիտաշխատող*

Հայաստանի գինու պատմության թանգարանի տնօրեն

Hayk Gyulamiryan

*Junior Researcher of the Department of Archaeology of
Ancient Armenia at the Institute of Archaeology and Ethnogra-
phy, NAS, Armenia*

Director of Wine History Museum of Armenia

ORCID: 0009-0002-1286-8889

Email: gyulamiryan@gmail.com

Ամալյա Դիլանյան

*ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
Մշակութային մարդաբանության բաժին, հայցող*

Amalya Dilanyan

*PhD Candidate at the Institute of Archaeology and Ethnogra-
phy, NAS, Armenia Department of Cultural Anthropology*

ORCID: 0009-0008-5558-904X

Email: amalyadilanyan@gmail.com

Համեստ Թամրազյան

Բանասիրական գիտ. թեկնածու
 Լոզանի դաշնային պոլիտեխնիկական ինստիտուտի
 (EPFL) Համակարգչային և հաղորդակցության
 գիտությունների ֆակուլտետի Թվային հումանիտար
 գիտությունների լաբորատորիայի գիտաշխատող
 Միխայիլ Դրագոմանովի անվան ուկրաինական
 պետական համալսարանի Օլտարերկյա
 բանասիրության ֆակուլտետի Կիրառական,
 համեմատական լեզվաբանության և թարգմանության
 ամբիոնի դոցենտ

Hamest Tamrazyan

PhD in Linguistics
 Scientific Collaborator at the Digital Humanities Laboratory,
 School of Computer and Communication Sciences, École poly-
 technique fédérale de Lausanne (EPFL)
 Associate Professor of the Department of Applied Linguistics,
 Comparative Linguistics and Translation of the Faculty of
 Foreign Philology at the Mykhailo Drahomanov Ukrainian
 State University

ORCID: 0000-0001-9630-0195
 Email: hamest.tamrazyan@epfl.ch

Կարեն Թոխատյան

Պատմական գիտ. թեկնածու
 ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի Հին դարերի
 պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող,
 Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի ավագ
 դասախոս

Karen Tokhatyan

PhD in History
 Senior Researcher of the Department of Ancient History at the
 Institute of History, NAS, Armenia,
 Senior Lecturer at V. Brusov State University

ORCID: 0009-0001-3246-9116
 Email: karen.tokhatyan@gmail.com

Սաթենիկ Խուրշուդյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
 Վիմագրության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող

Satenik Khurshudyan

Junior Researcher of the Department of Epigraphy at the Insti-
 tute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

ORCID: 0009-0004-1799-9049
 Email: satenik.khurshudyan@mail.ru

Արտակ Հախվերդյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության
 ինստիտուտի Ճարտարապետական մոդելավորման
 գիտահետազոտական խմբի ղեկավար

Artak Hakhverdyan

Leader of the Research Group for Architectural Modelling at
 the Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

ORCID: 0009-0007-2278-209X
 Email: architectart25@gmail.com

Հայկ Հակոբյան

Պատմական գիտ. թեկնածու
 Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահե-
 տազոտական ինստիտուտ - Մաթենադարանի Բժշկա-
 կան և բնագիտական բնագրերի ուսումնասիրման խմբի
 ավագ գիտաշխատող, Արևելաքրիստոնեական լաբո-
 ռատորիայի համադեկավար,
 ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
 Համայնքային ուսումնասիրությունների գիտահետազո-
 տական խմբի ավագ գիտաշխատող,
 Ռուս-Հայկական համալսարանի Արևելագիտության
 ինստիտուտի ավագ դասախոս

Hayk Hakobyan

PhD in History
 Senior Researcher of the Medical and Natural Science Texts
 Study Group at the Matenadaran - Scientific Research Insti-
 tute of Ancient Manuscripts named after Mesrop Mashtots,
 Co-Head of the Eastern Christian Studies Laboratory
 Senior Researcher of the Research Group for Communion In-
 vestigations at the Institute of Archaeology and Ethnography,
 NAS, Armenia
 Senior Lecturer at the Institute of Oriental Studies, Rus-
 sian-Armenian University

ORCID: 0000-0002-4238-2102
 Email: haykhakobyan913@gmail.com

Արսեն Հարությունյան

*Պատմական գիտ. դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
Վիմագրության բաժնի վարիչ
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտա-
հետազոտության ինստիտուտ - Մայրենադարանի
Գրչության կենտրոնների ուսումնասիրման բաժնի
ավագ գիտաշխատող*

Arsen Harutyunyan

*Doctor of Sciences (History)
Head of the Department of Epigraphy at the
Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia
Senior Researcher of the Department for the Study of the
Scriptoria at the
Matenadaran - Scientific Research Institute of Ancient Manu-
scripts named after Mesrop Mashtots*

ORCID: 0000-0002-4890-5584

Email: ars.vimagraget@gmail.com

Խաչիկ Հարությունյան

*Բանասիրական գիտ. թեկնածու
«Պատմամշակութային ժառանգության
գիտահետազոտության կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի տնօրեն,
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
գիտահետազոտության ինստիտուտ - Մայրենադարանի
Ձեռագրագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող*

Khachik Harutyunyan

*PhD in Philology
Director of SNCO “Scientific Research Center of Historical and
Cultural Heritage”
Senior Researcher of the Department of Manuscript Study at
the Matenadaran - Scientific Research Institute of Ancient
Manuscripts named after Mesrop Mashtots*

ORCID: 0009-0003-5773-3950

Email: khachik.har@gmail.com

Պավոլ Հնիլա

*Պատմական գիտ. թեկնածու
Բեռլինի Ազատ համալսարան
Հնարկելագիտության ինստիտուտի առաջատար
գիտաշխատող*

Pavol Hnila

*PhD in Archaeology
Leading Researcher of the Institute of Oriental Studies at the
Free University of Berlin*

ORCID: 0009-0000-9307-5076

Email: pavol.hnila@fu-berlin.de

Գայանե Հովհաննիսյան

*Բանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի
անգլերենի հաղորդակցության և թարգմանության
ամբիոնի վարիչ*

Gayane Hovhannisyan

*Doctor of Sciences (Philology), Professor
Head of the Department of English Communication and
Translation at the Bryusov State University*

ORCID: 0000-0002-3480-3755

Email: dr_gaya@yahoo.com

Հուսիկ Մելքոնյան

*Պատմական գիտ. թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
Միջնադարյան հնագիտության բաժնի ավագ
գիտաշխատող*

Husik Melkonyan

*PhD in History
Senior Researcher of the Department of Medieval Archaeol-
ogy at the Institute of Archaeology and Ethnography, NAS,
Armenia*

ORCID: 0009-0009-7668-3796

Email: husik.melkonyan@mail.ru

Տիգրան Միքայելյան

*Պատմական գիտ. թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
Աղբյուրագիտության և պատմագրության բաժնի
գիտաշխատող*

Tigran Mikayelyan

*PhD in History
Researcher of the Department of Source Studies and Historiog-
raphy at the Institute of Oriental Studies, NAS, Armenia*

ORCID: 0009-0000-3270-2259

Email: mtigran2002@yahoo.com

Արման Նալբանդյան*Պատմական գիյր. թեկնածու**ՀՀ ԿԳՄՍ «Պատմամշակութային ժառանգության
գիյրահերազրական կենտրոն» ՊՈԱԳ-ի
հնագիյրական խմբի ղեկավար
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիյրության և ազգագրության ինստիյրուտի
Միջնադարյան հնագիյրության բաժնի գիյրաշխարող,*

ORCID: 0009-0003-4965-2691

Email: nalbandyan.arm@yandex.ru

Arman Nalbandyan*PhD in History**Researcher of the Department of Medieval Archaeology at the
Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia
Head of the Archaeological Group at the SNCO “Scientific
Research Center of Historical and Cultural Heritage”***Վահե Սարգսյան***Պատմական գիյր. թեկնածու**ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիյրուտի Հին դարերի
պատմության բաժնի կրթութր գիյրաշխարող*

ORCID: 0000-0002-9569-2569

Email: anarzaba@gmail.com

Vahe Sargsyan*PhD in History**Junior researcher of the Department of Ancient History at the
Institute of History, NAS, Armenia***Լիլիթ Սիմոնյան***Պատմական գիյր. թեկնածու**ՀՀ ԳԱԱ Հնագիյրության և ազգագրության ինստիյրուտի
Համայնքային ոստմնասիւրոյթյունների գիյրական
խմբի ղեկավար
ԵՊՀ Ազգային փոքրամասնութրյունների
ոստմնասիւրոյթյուն գիյրական խմբի ղեկավար*

ORCID: 0000-0001-6618-359X

Email: lilit.simonyan@ysu.am

Lilit Simonyan*PhD in History**Leader of the Research Group for Communion Investiga-
tions at the Institute of Archaeology and Ethnography, NAS,
Armenia
Leader of the Research Group for Investigation of National
Minorities at the YSU***Արտակ Վարդանյան***Բանասիւրական գիյր. թեկնածու**ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիյրուտի
Բարբառագիյրության բաժնի ավագ գիյրաշխարող*

ORCID: 0009-0002-3239-2531

Email: artva@list.ru

Artak Vardanyan*PhD in Philology**Senior Researcher of the Department of Dialectology at the In-
stitute of Language named after H. Acharyan, NAS, Armenia***Մաթիաս Ֆրից***Փիլիսոփայական գիյր. դոկտր**Համեմատական և հնդեյրոպական լեզվաբանության
պրոֆեսոր Հունական և լատինական բանասիւրության
ինստիյրուտ
Բեռլինի Ազգայր համալսարան*

ORCID: 0000-0002-8369-9202

Email: fritzzwo@zedat.fu-berlin.de

Matthias Fritz*Doctor of Sciences (Philosophy) PhD in Linguistics**Professor in Comparative and Indo-European Linguistics
Institute of Greek and Latin Philology
Free University of Berlin*

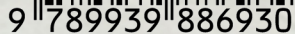
ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Կազմող և խմբագիր՝
Արսեն Հարությունյան

Ձևավորող և էջադրող՝
Արտակ Հարությունյան

Շապիկի վրա՝ Նորավանքի Բուրթելաշեն Սբ Աստվածածին եկեղեցու
արևելյան լուսամուտը՝ ծաղկագիր արձանագրությամբ,
լուսանկարը՝ **Հրայր Բազէ Խաչերյանի**:

u

